

7

Könyv és könyvtár

XXI. 1999

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

XXI.

DEBRECEN
1999

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
KÖNYVTÁRÁNAK ÉVKÖNYVE

E 215:K/30

Szerkesztette:

KUN ANDRÁS – SZESZÁK FERENCNÉ – VECSEY BEATRIX

Szerkesztőbizottság elnöke:

LÉVAY BOTONDNÉ

02657/2009

A kötet lektorai:

BÉNYEI JÓZSEF, BITSKEY ISTVÁN,
IMRE MIHÁLY, KOLTAY KLÁRA, OJTOZI ESZTER

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Havas László</i> : Egy Petrarca-kódex helye és jelentősége az ún. e-típusú Florus-kéziratok k-csoportjában – DER STELLENWERT UND DIE BEDEUTUNG EINES PETRARCA-KODEXES IN DER GRUPPE K DER FLORUS-HANDSCHRIFTEN DES SG. TYPUS E.....	5
<i>Imre Mihály</i> : Wittenbergtől Debrecenig.....	45
<i>Fazakas Gergely Tamás</i> : Pántzél Pál világa – DIE WELT VON PÁL PÁNTZÉL.....	55
<i>Udvari István</i> : Adatok Sztripszky Hiador műfordítói munkásságáról – SOME ADDITIONS TO HIADOR SZTRIPSZKY'S ACTIVITIES AS A TRANSLATOR.....	105
<i>Bakó Endre</i> : Nadányi Zoltán színpadi kísérletei – BÜHNENVERSUCHE VON ZOLTÁN NADÁNYI.....	153
<i>Kiséry Zsuzsanna</i> : Egy szöveg titkai – SEGRETI DI UNO TESTO.....	173
<i>Éva Petrőczy</i> : Some features to the portrait of William Ames – WILLIAM AMES PORTRÉJÁNAK Néhány jellemzője.....	193
<i>Fekete Csaba</i> : Napban lőtt eclipsis után – AFTER AN ECLIPSE OF THE SUN.....	205
<i>Ferenc Postma</i> : Franeakeri akadémiai nyomtatványok nyomában.....	233
<i>Eredics Péter</i> : Magyar vonatkozású könyvek Hieronymus Simons van Alphen professzor könyvtárában – HUNGARICA IN DER BIBLIOTHEK DES PROFESSORS HIERONYMUS SIMONS VAN ALPHEN.....	257
<i>Udvari István</i> : Sztripszky Hiador nagyszombati hagyatékának bibliográfiai vonatkozású adatai – BIBLIOGRAPHICAL DATA HIADOR SZTRIPSZKY'S LEGACY IN NAGYSZOMBAT.....	265
<i>Surányi Béla</i> : Az agrárkultúra könyvészete Debrecenben, a XX. Század második felében – AGRICULTURAL BIBLIOGRAPHY IN DEBRECEN, 1945–2000.....	285
<i>Ojtozi Eszter</i> : Két ritka egyházi szláv zsoltekönyv a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában – ДВЕ РЕДКИЕ ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКИЕ ПСАЛТИРИ В БИБЛИОТЕКЕ ДЕБРЕЦЕНСКОЙ РЕФОРМАТСКОЙ КОЛЛЕГИИ.....	333
<i>Bitskey István</i> : V. Ecsedy Judit: Könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában, 1473–1800.....	343
<i>Győri Levente</i> : Madas Edit – Monok István: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig.....	349
<i>Tasi Réka</i> : Bartók István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk” irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között.....	353

<i>Bényei Miklós: Egy bihari ifjú nyugaton ; Irinyi József: Német-, francia- és angolországi úti jegyzetek.....</i>	359
<i>Korompai Mária: Szabó György (1998–1950).....</i>	367
<i>Ojtozi Eszter: Dr. Gottesmann Dóra (1913–1992).....</i>	385
<i>Ojtozi Eszter: Dudás Bertalan László OSBM 90 éves.....</i>	389

Havas László

EGY PETRARCA-KÓDEX HELYE ÉS JELENTŐSÉGE AZ ÚN. *e*-TÍPUSÚ FLORUS-KÉZIRATOK *k*-CSOPORTJÁBAN

Giuseppe Billanovich emlékének

A kiváló francia tudósé, az Association G. Budé latin-francia kritikai sorozata szerkesztőjéé, Paul JALé az érdem, hogy kimutatta egyfelől a Florus-kéziratok egy viszonylag újabb csoportjának, az ún. *e*-kéziratoknak a létezését, másfelől azt, hogy ezek egy *h*- és egy *k*-csoportból állnak, továbbá arra is felhívta a figyelmet, hogy viszonylagos késői voltak ellenére ezek a kódexek nemegyszer figyelembe veendő olvasatokat tartalmaznak, s ezért 1967-es *Florus-editio*-jában ezeket a *manuscriptum*-okat is gyakran alapul vette¹, követve ezzel H. (E.) MALCOVATI eljárását², aki ugyancsak használt *e*-kódexeket a maga szövegkiadása elkészítésekor, különösen jól kamatoztatva azt az általa először kollacionált T-kéziratot, amelyről azután JAL mutatta ki, hogy valójában a *k*-típusú szöveg hagyomány része. Az is JAL kutatásainak az eredménye, hogy a *k-manuscriptum*-ok között elkülöníthető egy *k'*- és egy *k''*-tradíció, az előbbi O és β képviselné, míg az utóbbit K és δ . A T részben közvetlenül a *k*-vonalra menne vissza, részben kontaminálódott volna a *k'*-hagyománnyal. M. D. REEVE³, aki később csaknem az összes Florus-kéziratot szűrőpróba-szerűen megvizsgálta, ezt a felfogást annyiban kívánta nagy vonalakban módosítani, hogy a *k*-családot alapvetően az O-ból vezette le, míg a *k''*, ill. K jelentőségét erősen korlátozta volna, miközben a kontamináció szerepét ugyancsak megemelte a *codices recentiores* esetében. A magunk vizsgálatait, mint azt majd részletesebben is bizonyítani fogjuk, azt látszanak igazolni, hogy a *k*-típusú kéziratok esetében a nagy 14/15. sz.-i kontaminációs folyamat ellenére is megmaradt a *k'*- és a *k''*-csoport, annak ellenére, hogy a *codices recentiores* körében valóban erősen érvényesült egyfajta keveredés, miként ezt szerintem főként az általam alaposabban megvizsgált 3 kódex mutatja: a T., a Gen. ill. a D⁴. Ezen utómunkák ellenére sem alakultak ki a *k*-hagyományon belül olyan frissebb alágak,

mint amelyeneket a *h*-csoporton belül lehet fellelni, ahol JAL az *s*-csoportot mutatta ki, magam pedig az *i*-t és az *o*-t. Jelen dolgozatunkban a *k-manuscriptum*-okkal összefüggésben mi itt most alapvetően két problémát próbálunk meg a középpontba állítani.

Az egyik az, hogy igyekszünk tisztázni, milyen szerepe volt a Florus-szöveghagyomány alakulásában az egykor Petrarca tulajdonában lévő azon kéziratnak, amelynek – mint a Bibliothèque Nationale jelenlegi tulajdonának – a jelzete Par. Lat. 5690, s amelyre mi a továbbiakban, akárcsak 1997-es Florus-kiadásunkban, a ψ *siglum*-ot használjuk. Ennek a vizsgálatnak az elvégzése azért is nagyon fontos, mert – mint már G. BILLANOVICH többször figyelmeztetett rá⁵ – az eddigi kutatás teljesen adós maradt egy ilyen jellegű felmérés elvégzésével, s a régebbi kiadások is elmulasztották ennek a kéziratnak a kollacionálását, úgyhogy annak olvasatai az enyémet megelőző *editio*-kban nem lehetők fel. A másik feladat részünkről annak a bemutatása kell hogy legyen: maguk a későbbi *k*-kéziratok miként kontaminálódtak a nagy itáliai humanista közvetítésével a Petrarca tulajdonában lévő más kéziratokkal, különösen a legértékesebbel, azzal a *p*-típusú kódexszel, amely elveszett s csak másolataiból, valamint Beroaldus kiadása nyomán rekonstruálható, s amelynek teljeskörű feldolgozását REEVE tanulmányai nyomán – szövegkiadás szintjén – magam végeztem el először. E vonatkozásban kontrollképpen egy olyan kézirat is rendelkezésünkre áll, ahol nem a már módosított szövegben fedezzük fel a *p*-hagyományból átemelt olvasatokat, az innen eredő változatokat, hanem ebben az esetben egy olyan kódex is a kezünkben van, amelyben közvetlenül láthatjuk, miként változtatták meg az eredeti *k*'-textust, vagy legalábbis tüntették fel a margón a *p* variánsait.⁶ Ez a *manuscriptum* a *codex Venetianus Marcianus Lat. Z 368* (s. XIV), amelyre a figyelmet ugyancsak M. D. REEVE hívta fel, s amelyre magam a Marc. *siglum*-ot alkalmaztam 1997-es kiadásomban, ahol először végeztem el e *manuscriptum* teljes kollacionálását, bár a mindenre kiterjedő adatolást terjedelmi okokból nem állt módomban végrehajtani.

A ψ mint a k - és a k' -hagyomány letéteményese

A ψ k -jellege annyira nyilvánvaló, hogy ennek bizonyítására elég, ha csak néhány jellegzetes közös hibát ragadunk ki, olyanokat, amelyek a k -tradíció alapkéziratainak összetartozását igazolják.

1,1(1),2: *in profluentem* om. $\psi = O^J K (+ T\beta)$ (a későbbi k -kódexek nagy része általában pótolta ezt a szövegkiesést, nyilván egyéb kéziratokkal való egybevetés alapján); *Regnum anci marcy* titulum habent $\psi O^J K + \delta$; 1,1(7),8: *inureretur* $\psi = O^J K + T\Delta \text{Mut.}\delta$ (recte: *inauguraretur*); 1,4(10),3: titulum caput novum indicantem hab. $\psi = O^J K$; *De oratio coclite* $\sim \delta$ add.: *et mucio scevola*; 1,6(12),9: *cuniculis* $\psi = O^J K (+ \alpha\eta TD)$ (recte: *cuniculo*) (ez a megfelelés jó érv annak igazolására is, hogy a k miként kontaminálódik később h -val, vö. $\alpha\eta$). 1,7(13),1: *deum* om. $\psi = O^J K (+ \text{Reg.} T\beta\Delta D)$; *ibid.*, 11: *religiosum* $\psi = O^J K (+ \alpha\eta\gamma T\text{Mut.}\Delta D\text{Gen.}\delta)$; *ibid.*, 17: *superbe victos* $\psi = O^J K (+ \gamma T\beta\Delta D)$ (*superbe victis* c /cett./, *insuper victis* B) (recte: *insuper vae victis*); 1,13(18),5: *foedere* $\psi = O^J K = J = B$ (a B -nek és a k -nak ez az *error communis*-a /recte: *foedel* egyike azoknak a tényeknek, amelyek miatt már Florus-kiadásunkban feltételeztük egy olyan c''' *subclassis* meglétét, amelynek értéke hasonló lehetett, mint egyfelől az a -hagyomány, másfelől a c' - és a c'' -vonal, s egyben feltételeztük az *archetypus* / x / és a két *subarchetypus* (a , c) kettős olvasatát); *ibid.*, 24: *ytaliam* add. $\psi = O^J K (+ \alpha\eta\gamma T\beta\text{Mut.})$; 1,18(2,2),33: *circulo* $\psi = O^J K (+ T)$ (recte: *catulo*). Számos más példát elhagyva, álljon itt egy további k közös hiba az *epitoma* második részéből: 2,13(4,2), 68: *mortem* $\psi = O^J K (+ \beta\delta) = \gamma$ (recte: *mors*) (γ olvasata jelezheti a h vonal kontaminációját a k alaphagyományával).

Ugyancsak egyértelmű a ψ szorosabb összefüggése O^J -vel, mint K -val, s ennek megfelelően a k' -vonalba való illeszkedése, anélkül azonban, hogy a ψ -t az O^J egyszerű másolatának kellene tekintenünk, mert a vele való sok egyezés ellenére a ψ több ponton lényegesen el is tér az O^J textusától. Az első 22 *caput* tüzetes megvizsgálása során mintegy 40 olyan szöveghelyet regisztráltam, ahol ψ és O^J vagy közös hibát mutat fel, vagy legalábbis nagyon jellegzetes érintkezésről árulkodik. Ebből csupán néhány példát hadd jelezzünk:

1,1(1),13: *intervenire* $\psi = O^J (+ T)$ (recte: *intervenere*); 1,1(5): *Regnum tarquinii prisci titulum hab.* $\psi = O^J (+ \delta + \alpha\eta)$; 1,1(5),5: *et de* $\psi = O^J (+ T\beta) \sim et inde V$ (recte: *inde*); 1,1(6): *Regnum servii tulli titulum hab.* $\psi = O^J (+ \alpha\eta Reg II.)$; 1,1(7): *Regnum tarquiny superbi* $\psi = O^J (+ \alpha\eta\delta)$. Ezek az egyezések annyira sajátosak, hogy a kódexek összefüggéséhez semmiféle kétség sem férhet. Ugyancsak feltűnő a gyakori $\psi = O^J = M/Can.$ viszonylat, ami e kéziratok valamiféle kapcsolatát, esetleg kontaminációját sugallja, vö. pl.

1,6(12),10: *eademque* $\psi = O^J (+ TD) = Can.$; 1,13(18),15: *deinde* (ante *legatis*) add. $\psi = O^J (+ VF\phi\sigma\alpha\eta Ver.ST\beta Mut.Gen.) = M$; 1,18(2,2),25: *sive* (ante *crucis*) $\psi = O^J (+ VF\phi\sigma\alpha\eta T\beta) = M$ (recte: *seu*); 1,22(2,6),35: *calarim* $\psi = O^J (+ F\mu T\beta) = M$ (recte: *Caralim*) etc. Egyelőre nehéz eldönteni, hogy mindez valamiféle közös eredetre utal-e, vagy pedig egyfajta kontaminációra.

A ψ kontamináltsága

Az egykori Petrarca-kódex k-jellegéhez tehát semmi kétség sem férhet. Mégis feltűnő, hogy ez a jellegzetes szövegtípus a ψ -ben önmagában is mutat egyfajta szembetűnő kontamináltságot, éspedig a c-hagyomány egy olyan ágával, c''-vel, amellyel ugyan már az e-család is genetikai kapcsolatban áll, ám a ψ érintkezése vele ennél több, olyannyira, hogy egy az e-tradíció kialakulásánál későbbi, újabb érintkezést kell feltételeznünk, mégpedig mindenekelőtt a c'' azon családjával összefüggésben, amelyhez a GL χ kéziratok tartoznak, de ugyanakkor tagadhatatlan, hogy ψ -nek (esetleg már k-nak) valamiképp az m-vonallal is össze kellett kapcsolódnia. Mindennek illusztrálására a következő tényeket vonultathatjuk fel:

praef., 7: *ipsa* (ante *iuventus*) om. $\psi = LCan.$; 1,18(2,2),3: *se* (ante *ultro*) bene om. $\psi (+ F\phi\sigma\pi\alpha\eta T\beta) = L\chi = B$ (az utóbbi egyezés miatt ebben az esetben persze azt sem zárhatjuk ki a lehetőségek közül, hogy a ψ szövege ezen a helyen éppenséggel egy c'''-ból jöhet, nem pedig kontamináció eredménye, bár az utóbbi lehetőség sem vethető el minden kétséget kirekesztő módon). 1,24(2,8),17: *artus* $\psi (+ T) = L\chi$ (recte:

arcus B et cett.); 2,13(4,2), 15: *et* (ante *Pompeius*) $\psi = M \neq p^1\gamma\text{Ver.K}\delta$ (recte: *id est* cett.); 2,13(4,2), 28: *hoc* ψ (+ $\text{VF}\phi^2\sigma\alpha\gamma\text{S}\beta\text{Mut.}\tau\delta$) = M (recte: *haec* cett.); ibid., 63: *fluminis* $\psi\text{O}^J\text{K}$ (+ $\text{T}\delta$) = MVoss. (recte: *fulminis*); 2,13(4,2), 71: *paululum* $\psi = \text{O}^J\text{K}$ (+ $\beta\Delta\text{D}\delta + \text{VF}\sigma\gamma$) = L (recte: *paulum*) (itt esetleg megint arról is szó lehet, hogy a c-ben vagy a c"-ben eredetileg kettős olvasat volt); ibid., 91: *in* (ante *unum*) transp. ψ (+ $\text{VF}\sigma\mu\Delta$) = M; 2,20(4,10), 8: *salmandicis* $\psi\text{O}^J\text{K}$ (+ $\sigma\eta\text{T}\beta\text{DGen.}\delta$) = M (recte: *Salmacidae*); 2,21(4,11), 4: *leucadam* ψ (+ $\text{VF}\mu\alpha\eta\gamma\text{T}\beta\text{Mut.RegII.}\tau$) = M \neq *laucadam* plerique (recte: *Leucada* sic corr. Roßbach); 2,30(4,12), 27: *eademque* ψ (+ $\text{V}\mu\text{Ver.}\gamma\text{T}\beta\Delta\text{Mut.RegII.}\tau\text{Gen.}$) = Can. (recte: *denique*).

A ψ kontamináltsága eredhetett a k-alapszöveg kettős olvasataiból is, aminek feltételezésére több adat szolgáltat alapot, már ha ebben a vonatkozásban kellőképp megbízhatunk JAL apparátusában, mert az O^J -ra és a K-ra vonatkozólag nem végeztünk önálló kollacionálást. Vö.

1,7(13), 8: *nusquam* ψK (+ $\text{T}\delta\text{Gen.}$) = H (+ $\alpha\eta$) = LZReg. = Can.; 1,13(18), 1: *eorum* ψ = plerique \neq *eodem* (recte) O^J = aNP = $\text{VF}\sigma\mu\alpha\gamma\text{S}$; 1,18(2,2), 27: *marcello* ψ = K (+ $\alpha\eta\gamma\text{Ver. T}\beta\text{Mut.Gen.}\delta$) (recte: *Metello*); ibid., 29: *consulibus* ψ = K (+ $\text{T}\text{Mut.}$) (recte: *consule*); ibid., 33: *consulibus* ψ = K (+ $\text{T}\Delta$) = H; 1,36(3,1), 1: *quis* ψ (+ T ?) \neq O^JK (+ $\beta\text{Gen.}$) = BNPU; ibid., 2: *contra* ψ = K (+ $\text{T}\beta\text{Mut.RegII.}\tau\Delta\text{DGen.}$) = M \neq *citra* (recte) cett. (ez az összefüggési rendszer újabb bizonyíték lehet arra, amire többször igyekszünk felhívni a figyelmet, hogy az m- és k-hagyomány valamiképpen ugyancsak szorosabban összefügg egymással: a közös eredeten kívül esetleg egy utólagos kontaminációval is számolhatunk); 1,39(3,3), 2: *huiuscemodi* ψ = K (+ $\alpha\eta\text{T}\beta\text{Mut.RegII.}\tau\Delta\text{D}\delta$) \neq *cuiusce-* (recte) cett.; 1,45(3,10), 10: *morino solvisset* ψ (+ $\sigma^1\gamma\text{T}\Delta\delta$) = K \neq *marino solvisset* c (recte: *Morinorum solvisset* corr.); 2,5(3,17), 8: *abrogare* ψ (+ $\text{VF}\sigma\text{EO}^M\text{Ver.Q}^2\alpha\eta\beta\text{Mut.RegII.}\Delta\text{D}$) = Harl.Voss.Par (s ez a reláció talán újból egy k- és m-hagyomány közti utólagos érintkezést sejtet, vö. még V-vel, amely ugyancsak kapcsolódik valamelyest az m-vonalhoz) (recte: *obrogare*); 2,13(4,2), 83: *quinque* (post *hostium*) om. ψ = O^J (+ $\text{T}\beta\text{Mut.RegII.}\tau\text{Gen.}\delta$) = HQ \neq hab. cett. (K?)(recte). Mindez persze lehet, hogy kisebb-nagyobb módosításokat igényel, amennyiben – gyanúm

szerint – JAL apparátusa nem elég teljes, mert nem kizárt, hogy O^J vagy K nem minden olvasatát tünteti fel, amely itt számunkra szükséges lett volna, ám mindez alapvető megállapításunkon, ill. annak helyességén aligha változtat.

A ψ lehetséges kapcsolata a Iordanes-hagyománnyal

Mint ismeretes, Iordanes *Romana*-ja sokszor szó szerint követi Florus szövegét, mégpedig annak a-változatát, amely önállóan a B kéziratban maradt fent. Florus és Iordanes hasonlóságára már elég korán felfigyeltek, s ezért nem lenne meglepő, ha marginális jegyzetként egyes szöveghelyek odakerültek volna a Florus-*manuscriptum*-ok margójára, majd onnan magába a közvetlen Florus-hagyományba. Erre a várakozásra különösen pozitívan látszik felelni a ψ textusa, amelyben több feltűnő megfelelést találunk a iordanesi megfogalmazással. Állításunk igazolására l. pl.

1,1(1), 10: *rex* ψ (+ VERehd.TMarc.Mut.²) = I^PI^R (recte: *res*); 1,1(5),4: *ergo* (post *potes*) add. ψ = IMT; 1,4(10),8: *et* (ante *rex*) om. ψ (+ α TMut.) = I; 1,7(13), 13: *occurrissent* ψ (+ T Δ) = I (recte: *concucurrissent*); 1,18(2,2),21: *obsidione* ψ (+ O^M μ T β Mut.) = I (recte: *obsidio*). Ezen egybeesések persze önmagukban gyakran másképp is magyarázhatók lennének, különféle természetes tévesztések révén, ám a példák viszonylag nagy száma miatt mégis indokolt számolnunk a Iordanes-hagyomány kihatásával a Florus-textus egy bizonyos későbbi szakaszára.

A ψ kisugárzása egy sajátosan elkülönülő m-jellegű kézira: V-re

A Florus-szöveghagyomány vizsgálata során a ψ elemzése kirekesztésének helytelenségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy valójában ez a kézirat sokkal nagyobb hatással volt a *codices recentiores* számottevő részére, mint ahogy azzal általában számoltak. Erre utal az is, hogy a ψ hibás névváltozata a szerző megjelölésével összefüggésben (*lucy annei flory*) nem egy újabb kontaminált kéziratban úgyszintén felbukkan, többek közt az igen

szennyezett V-ben is, amelynek függése ψ -től más adatok alapján ugyancsak nyilvánvaló, annak ellenére, hogy ez a kézirat nem tipikusan *e*-kódex, mert egy másik *stirps*-szel is rokonságot mutat, amelyet JAL különített el, s amelyre magam kiadásomban először használtam átfogóan az *m*-betűjelet. A florusi történeti mű címében a V-től megadott *compendiosus historicus* kitétel is, akárcsak az életkorok szerint való történeti tagolásra utaló szövegezés, minden bizonnyal a ψ -ben található eme marginális jegyzetre vezethető (ψ^2) vissza:

Intentio auctoris est
titi livy abbreviare **hy-**
storiam romanique pop(u)li
sub **compendio** gesta de(-)
scribere.. qu(a)e sub con(-)
sideratione IIII^{or} (a)etatum
stilo compendioso et
concitato complectitur
No(ta!)

Megállapításunkat megerősíti az a körülmény, hogy az 1,1(1),15-ben fellelhető jellegzetes ψ -olvasat is, amely néhány *k'*- és *e*-típusú *recentior*-ba is átkerült, megtalálható a V-ben is, mert: *ut* (post *tribus*) add. ψ (+ T β Mut.RegII.) = V. Hasonló példák még a következők: 1,34(2,18),2: *modico edita* ψ (+ $\alpha\eta T\beta$) = V; 1,36(3,1),7: *mittitur* ψ (+ $\eta T\beta$ RegII. τ Gen.) = V; *ibid.*, 9: *quem* (+ $O^ME^2\mu^2T\beta\Delta$) = V; 1,38(3,3),18: *boleus* ψ (+ T Δ D) = V; 1,45(3,10),4: *fugam* (+ EO^MT Mut.RegII. τ Gen.) = V; *ibid.*, 25: *eruptionem* ψ (+ T) = V \neq *eruptiones* cett. (recte); 2,7(3,19),8: *ethnam* ψ (+ $F\sigma EO^M\mu$ Ver.TMut.RegII. $\tau\Delta$) = V; 2,8(3,20),8: *honorem* ψ (+ $E\phi^2$ Rehd. $\alpha\eta S\beta\Delta$) = V (*honore* cett.); 2,9(3,21),1: *parricidiale* ψ (+ $\mu O^MET\tau$) = V; 2,10(3,22),5: *attrivere* ψ (+) = V (recte *adtrivere*); 2,13(4,2),5: *capadocie* ψ (+ T) = V (recte *Cappadociae*); *ibid.*, 51: *applicaret* (recte) ψ (+ ΔD^2) = V \neq *applicare(n)tur* cett. Igaz, alkalmanként V nemcsak ψ -vel egyezik meg, hanem O^J -vel is (vö. 2,3/3,15/2: *accersiret* ψO^J /+ Δ / = V; 1,46(3,11),2: *diis* ψ = O^J (+ T β Mut.RegII. $\tau\Delta$ DGen.) = V;), ám ezért feltehetőleg nem közvetlenül O^J

a felelős, hanem a ψ , hiszen máskor meg pusztán ψ és V egyezése áll fent, miközben az O^J variánsa eltér. Vannak ugyanis olyan esetek, amikor az eddig kollacionált kéziratok közül kizárólag ψ és V olvasata egyezik meg, mint pl. ezekben az esetekben: 1,4(10),7: *coelia* $\psi = V$ (recte: *Cloelia* sic corr. ψ^1); 2,13(4,2),9: *detractare* $\psi (= P) = V$ (recte: *detrectare*). Ez a tény arra figyelmeztet, hogy a ψ kisugárzásával ugyanúgy számolnunk kell, mint az O^J -ével, s ezért szerepe a Florushagyomány további alakulásában egyáltalán nem elhanyagolható.

V függését ψ -től különösen aláhúzza az a tény, hogy V-ben és néhány más *recentior*-ban nem csupán ψ eredeti textusa bukkan fel, hanem annak marginális jegyzetei is megtalálhatók, vö. pl. 1,5(11),8: *artium* ψ , amely olvasatot *aretinum*-ra változtatja $\psi^2 = \text{VETMut.}$ (recte: *Aricinum*). Annak pedig különösen nagy jelentőséget kell tulajdonítani, hogy V és néhány *k-recentior* sajátos változatának alapjául a ψ egyes félreérthető rövidítései szolgálnak kiindulásul, mint pl. a következő alkalommal: 2,11(3, 22),7: *penia* (= *penitentia* recte) $\psi \neq V\beta\Delta$: *penuria* (a rövidítés jelét az *-ur* jelének vették a másolók).

Ugyanakkor ahhoz a megállapításhoz is el kell jutnunk, hogy az elmondottak ellenére a V semmiképpen sem csak a ψ felhasználásával készült, mert vannak egyéb érintkezései is a *k*-hagyománnyal, feltéve, hogy a V függ az újabb *k*-kéziratoktól, s nem arról van szó, hogy esetleg a V gyakorolt hatást a *k*-kéziratok újabb csoportjaira, amely körülmény lehetősége egyelőre persze úgyszintén nem zárható ki. Idevágó adatként kell kezelnünk a következőket: 2,10(3,22),8: *dabat* (recte) $\psi \neq \text{dedit } \beta = V$; 2,13(4,2),43: *increpabant* (recte) $\psi + \text{plerique} \neq \text{increpant } V = \text{Mut.T}$; ibid. 84: *in ante fugientem* om. $\psi + \text{plerique} \neq \text{in bene habet BV}\beta\mu\text{RegII.}\tau$; ibid., 85: *munda* $\psi + \text{plerique} \neq \text{munde}$ (recte) $V\beta\text{Mut.RegII.}\tau$.

A ψ feltehető érintkezése a Q-hagyománnyal az e-családon belül (egy korai kontamináció lehetősége)

Bár a ψ szövege alapvetően *k*-típusú, mégis esetenként el is tér a *k*-tradíciótól, és Q-val, vagy egy ahhoz igen közelálló kézirat textusával

mutat szoros egyezést, hasonlóságot. Az erre utaló szöveghelyek az alábbiak:

praef., 2: *itaque enim ubique late* $\psi \sim$ *ita enim ubique late* \neq *ita enim ubique* k (+ γ Voss.HF) (recte: *ita late*) (itt a ψ szövege olyan, hogy k és Q összeolvadását sejteti!); 1. még 1,1(1),2: *tiberinum* $\psi = Q$ (FT β Mut.RegII.D δ); 1,24(2,8),5: *illinc* (ante *toas*) om. $\psi = HQ\Pi\gamma$ SVer.T β Mut.RegII.DGen.; 1,41(3,6),1: *invaserunt* ψ (+ $\alpha\eta\beta$) = H (recte *invaserant* cett.); 1,45(3,10),14: *silvas* ψ (+ $\alpha\eta$ TMut. $\Delta\tau$ DGen.) = $HQ \neq$ *saltus* (recte, cett.). Mindezek az adatok megengednek egy kontaminációt a ψ -től képviselt k -szöveghagyomány és a Q -val rokon textus között, ami annál kézenfekvőbbnek látszanék, mert a Q -kódex egykor szintén Petrarca tulajdonában volt, mégis a keveredésnek már korábban, Petrarca előtt meg kellett történnie, mert a Q -val érintkező variánsok egy része már eleve benne van a ψ szövegében, s nem utólagos bejegyzésként került bele a kéziratba, noha – mint látni fogjuk – ilyen jellegű adatunk is jócskán akad a ψ margóján. Ugyanakkor a ψ és $Q(h)$ közötti megfelelések, már ami a ψ alapszövegét illeti, az eddigitől eltérő módon is magyarázhatók, éspedig úgy, hogy a k -ban eredetileg kettős olvasatok voltak az alapszöveg fölé beírt bejegyzésekkel, betoldásokkal és átalakításokkal, amelyek eltérő változatokat eredményeztek a k -kódexek különféle típusaiban: részben O^J -ben, részben ψ -ben, részben K -ban, ami szintén arra figyelmeztet bennünket, hogy a k -textus rekonstruálásához semmiképpen sem elegendő O^J ismerete, hanem legalább ψ és K felhasználása is szükséges hozzá.

A ψ kisugárzása a kései k -, főleg k' -kéziratokra

Nyilván a ψ tulajdonosának, Petrarcanak a tekintélye is hozzájárult ahhoz, hogy a továbbiakban az itáliai reneszánsz másolói szem előtt tartották e példány szövegét, felhasználva azokat a bejegyzéseket is, amelyeket a margón, vagy ritkábban a sorok közé írva találtak. Ezek a beírások legalább három kézre utalnak: ψ^1 , ψ^2 , ψ^3 , s mindegyik variánsai felbukkannak a *codices recentiores* szövegeiben. Illusztráló példáink a következők:

1,6(12),2: *testatur* ψ^2 = TMut. \neq *signatur* ψO^J = HY = FαηγΣΣΔδ;
 1,7(13),7: *cremere* ψ^1 (esetleg ψ^2 ?) = παηMut.τ (recte: *temere*);
 1,13(18),5: *norant* (post *nec satis*) add. ψ^2 = Vμφ²T; 1,34(2,18),16: *pro fide sociorum* ψ^3 (= Petrarca ?) = T \neq *cum fide socios* (recte) ψ ;
 1,45(3,10),13: *iugulos gladiis* (recte) $\psi \neq$ in marg. *gladios iugulis* hab. ψ^3 = T; ibid., 14: *massiliam* ψ = plerique \neq in marg. in *mosellam* recte corr. ψ^3 = TRegII. = Crac.² = M (ez az eset feltételezni engedi, hogy a ψ egyik javítójának, feltehetőleg éppen Petrarcának, rendelkezésére állt még egy olyan m-típusú kézirat is, amely M-hez hasonlíthatott, s amely szintén elveszett volna – ez egybevágna M. D. REEVE egyik futólagos megjegyzésével is!); 2,14(4,3),3: *antonius* (post *obsidebat*) in marg. add. ψ^3 = Δ; 2,26(4,12),16: *domidius* ψ = multi \neq *vel domitius* ψ^2 = *domitius* Mut.RegII.τ (recte: *Comidius* φGen.²).

Különösen erősnek látszik a ψ -hagyományának hatása egyfelől T-re, másfelől Mut.RegII.τ-ra, harmadrészt Δ-ra, amelyek mind meglehetősen közel állnak egymáshoz és a k'-tradíció *recens* rétegeként foghatók fel. E kéziratok ψ -vel való érintkezésére a lezáró II. könyvből közel félszáz példát hozhatnánk fel, amiből álljon itt ízelítőként az alábbi néhány megfelelés mint bizonyító erejű *errores communes*:

2,1(3,13),6: *quietem* ψ = T (recte: *equitem*); ibid.: *matrimonium* ψ = TRegII. (recte: *patrimonium*); 2,2(3,14) titulus: *Tiberi* (post *seditio*) om. ψ = Mut.τ (cett.: *Seditio Tiberi Gracchi*); 2,4(3,16), 6: *vinculis* ψ = Mut.RegII.τ (recte: *fistulis*); 2,5(3,17),9: *perinde* ψ = Mut.τ (recte: *per vim*); 2,8(3,20),3: *haud* ψ = Δ (recte: *aut*); ibid.,8: *animo* ψ = TΔ (recte: *immo*); 2,20(4,10),8: *infestior* om. ψ = Δ; 2,32(4,12), 44: *stricto* - *tempus et* om. ψ = Δ etc.

Mindezek a tovább szaporítható egybeesések közléről sem jelentik azt, hogy a most tárgyalt k'-hagyomány a ψ szolgai másolata lenne, hiszen hozzá képest figyelemre méltó eltérésekkel is találkozunk, amelyek tekintélyes hányada sikeres vagy kevésbé szerencsés szövegjavítás. Ennek megvilágítására vegyük szemügyre a következő eseteket:

2,13(4,2),33: *exitum* ψ = plerique \neq *exemplum* (recte) βMut.RegII.τΔ (*exitium* T); ibid., 68: *requirente esset quodam* $\psi \sim$ *requirenti cuidam* Mut.RegII.τ (recte: *esset quodam requirente*); 2,34(4,12),61: *populi*

romani $\psi = c$ (plerique) \neq *principis populi* Mut.RegII. τ (recte: *populum Romanum* B) stb.

A ψ hagyomány valamilyen formában, feltehetőleg direkt és indirekt módon egyaránt, hatással volt a kései k"-típusú kéziratokra is, mint amilyen a JAL-tól jegyzett δ -án kívül elsősorban az először általam kollacionált Gen. és valamivel kisebb fokban az ugyancsak először általam feldolgozott D. Az ezen állítást alátámasztó adatok közé tartoznak a következő bizonyítékok a mű utolsó, II. könyvéből.

2,3(3,15) titulus: *Seditio alterius grachi* $\psi = \tau\tau$ Gen. \neq *Seditio C. Gracchi* plerique; 2,6(3,18), 4: *fraus* ψ (+ Mut.RegII. τ) = D (recte: *fax*); ibid., 11: *edibus* ψ (+ Δ) = D (recte: *caedibus*); 2,10(3,22),5: *statim* $\psi = \Delta D$ (recte: *satis*); 2,13(4,2),61: *exutum* ψ (Mut.) = Gen. (recte: *exitum*); ibid., 71: *sapienti* ψ (+ T Δ RegII. τ) = Gen. (recte: *sapiente*); ibid., 95: *impleverat - sanguine* om. $\psi = \Delta D$; 2,14(4,3),2: *fraus* ψ (+ Mut.RegII. Δ) = D (recte: *fax*); ibid., 3: *trepidatur* ψ (+ Mut.RegII. Δ) = D (recte: *trepidatum*); 2,17(4,7),9: *praescientius* ψ (+ Δ) = D \neq *praesentius* plerique (recte: *praestantius* BN²K); 2,20(4,10),8: *ab* (ante *hostibus*) om. ψ (+ T) = D \neq recte hab. cett.; ibid., 9: *arbores* ψ (+ Mut.RegII.) = D (recte: *ardores*); 2,21(4,11),1: *per ambitum* om. ψ (+ Mut.RegII. τ) = Gen.; ibid., 3: *et vultu* ψ (+ Mut.RegII. τ) = Gen. (recte: *cultuque* ; *et cultu* plerique); 2,29(4,12),23: *marcho magnorum* ψ (+ Δ) = D (recte: *Marcomannorum* plerique); ibid., 24: *subeosque* ψ (+ Δ) = D (recte: *Suebosque*).

Míg az előbbi passzusok inkább ψ áttételes hatására engednek következtetni, a következő adatok nem zárják ki a ψ közvetlen kisugárzásának a lehetőségét sem Gen.-re vagy D-re. 2,7(3,19),6: *regisque* $\psi =$ Gen. \neq *regiis(que)* e; 2,9(3,21),19: *ostenta* $\psi =$ D (recte: *ostentata*); 2,16(4,5),2: *iuris* $\psi =$ D (recte: *virilis*, in marg. sic corr. ψ^3 – ami azonban mégis amellett szólhat, hogy a D nem közvetlenül a már javításokkal ellátott ψ függvénye, hanem legfeljebb a még nem korrigált példányon alapul); 2,30(4,12),32: *merente* $\psi \sim$ *metente/merente* Mut.RegII. τ Gen. (recte: *maererent*).

A ψ hatása a nem *k*-jellegű kései *e*-kéziratokra

Fentebb már találkoztunk néhány ténnyel arra vonatkozólag, hogy ψ szövege hatással volt több kései *k*-típusú kódex szövegének kialakítására. Ugyanakkor azonban arra is számos példa van, hogy a ψ nem marad meg befolyását tekintve kizárólag ebben a körben, hanem érezhetően módosította más (alapvetően *h*-jellegű) kéziratok szövegének megállapítását is, ami a *codices recentiores* esetében valóban nagy kontaminálódást eredményezett, miként azzal helyesen már M. D. REEVE is számolt. Ezt igazolják ezek az adatok:

praef., 7: *ipsa* (ante *iuventus*) om. ψ = F ϕ σ ET = LCan. (az utóbbi összefüggés egyúttal persze arra is utalhat, hogy ψ ugyanakkor összefügghet akár *c*'-vel, akár *m*-mel is, hiszen L az előbbi, Can. pedig az utóbbi hagyományba tartozik); 1,1(1),8: *atque* (post *remus*) add. ψ = α η T β ; ibid., 10: *rex* ψ = VERehd.TMut.² (*res recte*); ibid.: *equestribus ludis* ψ = Marc.Mut.RegII. + α (*recte: l- e-*); ibid., 18: *angustiore* ψ (+ Mut.RegII.) = η (*recte: augustiore*); 1,1(3),6: *mansit* (post *fide*) add. ψ = VF ϕ σ α η Ver.T β Mut. = *p'* (Ω Aed.Crux Neap^R.Crac.) (itt a kéziratok keletkezési idejét figyelembe véve az a valószínű, hogy a ψ olvasata vagy Petrarca vagy egy másik humanista kollacionálása nyomán került át a *p*-hagyományba, pontosabban *p'*-be, hiszen a *P*-ben és az *N*-ben még nincs meg ez a variáns; tisztázásra főleg az vár, hogy az adott olvasat *V*-be és a feltüntetett *e-recentiores*-be vajon *p'*-ből jutott-e el, avagy közvetlenül ψ -ből – voltaképpen mindkét megoldás feltételezése önmagában megállja a helyét, s a kérdésben az állásfoglalást csak a további összefüggések és az ezek számszerűleg kifejezhető arányainak összehasonlításai dönthetik el); ibid., 9: *opes omnes* ψ = VF ϕ σ η T β Mut. (*recte: om- op-*); 1,1(4),2: *tiberim* ψ = F ϕ σ EO^M α (η ?)T β Mut. RegII. (*recte: tiberinum*); 1,1(5),4: *cogitabam* ψ = ϕ TMut. (*recte: agitaram B; agitabam c*); ibid., 6: *-que* ψ = FEO^M ϕ ² α T β Mut.RegII. (*recte: quod*); 1,1(7),1: *superbus* ψ = F α T β (*recte: superbo*). A florusi *epitoma*-nak a négykönyves beosztás alapján számított I. könyvéből még közel 30 további hasonló példát tudnánk felhozni, ami kellő bizonyíték arra, hogy a ψ valóban számottevő hatást gyakorolt a későbbi *e*-kódexek szövegének alakulására, s nemcsak a *k-recentiores* körében, hanem az erősen kontaminálódó késői *h*-típusú

manuscriptum-ok esetében is. Mindez egyértelműen megerősíti azt a feltevést is, hogy Petrarca hatalmas korabeli tekintélye miatt azok a kódexek, amelyek egykor az ő tulajdonában voltak, nagy befolyást gyakoroltak a 14/15. sz.-ban a Florus-szöveghagyomány alakulására. Ezt a ψ -vel kapcsolatban csak még inkább megerősítik azok a példák, amelyeket a további három könyvből hozhatunk fel, bár ezek nagy részét természetesen itt most mellőznünk kell, csupán néhány eklatáns szöveghellyel szeretnők állításunkat még meggyőzőbbé tenni. Álljon itt néhány részlet az 1,22(2,6)-ból. 7.§: *cumque succlamatum esset* ψ = F σ T β Mut.RegII. Δ (recte: *subclamantibus* cett.) (Liv., 21,18,3: *subclamatum est*); *ibid.*,: *utrum vellet daret* ψ = T β Mut.RegII. Δ (recte: *bellum* cett., ugyanakkor Liv.-nál ugyanerre az eseményre vonatkozólag *daret utrum vellet* található). Ez utóbbi helyek számunkra azért különösen fontosak, mert bizonyítják ψ szövegének kontaminációját a Florus számára egyébként is irányadó liviusi textussal, amellyel a ψ -ben további egyezéseket is találunk, így a következőt: *placet sumite* ψ = T ~ *utrum placet, sumite* RegII. β (*ibid.*, 7) (recte: *eligitis* cett.), s Liviusnál is ez áll: *utrum placet, sumite* (21,18,13). Elvben a Liviuszal való összefonódás a kései e-kéziratokban ψ -től függetlenül is megtörténhetett volna, ám a megszövegezés nyelvi egyezése annyira ψ -re utal, hogy annak közvetítő szerepével feltétlenül számolnunk kell, vagyis nem tételezhetjük fel a liviusi textushoz való direkt visszatérést a *recentiores* részéről.

A ψ hatása jól adatolható az olyan h-jellegű *recentiores* kapcsán, mint amilyen az f-, az o-, az s- és az i-vonal. Az ezt igazoló példákat a záró II. könyvből gyűjtöttük össze, közülük pusztán jelzésképpen a következőket emeljük ki:

2,7(3,19),7: *decus* ψ = σ = B \neq *dedecus* cett. (recte); 2,9(3,21),3: *et* (ante *levi et*) add. ψ = F $\sigma\phi^2$; 2,11(3,23) explicit: *Epithomatis lucy tertius explicit. Incipit quartus* ψ ~ *Epithomatis lutii florii liber tertius explicit incipit quartus* F σ ; 2,13(4,2),33: *tamen* ψ (+ T) = F σ (recte: *tandem*); *ibid.*, 53: *crederet* (post *esse*) transp. ψ (+ Mut.RegII. τ Gen.) = F σ + η ; *ibid.*, 89: *thapsos* ψ = F σ (+ γ) = B \neq *tharsos* cett. stb.

2,2(3,14), 6: *triumviratus* ψ (+ TMut.RegII. τ) = μ Ver. (+ V) (recte: *triumvir*); 2,6(3,18),2: *rebellant* ψ (+ RegII. $\tau\Delta$) = O^M(*rebellat*)Ver. η

(recte: *rebellabant*); 2,13(4,2),38: *confidentia* ψ (+ Mut.RegII. τ) = E (recte: *conficiendae*); ibid., 60: *theodorus* ψ (+ Mut.RegII. τ) = μ R (recte: *Theodotus* BC (cett.)); ibid.: *fothinus* ψ (+ Mut.RegII. τ) = μ Ver. etc.

Az i-ből különösen η látszik nagyobb mértékben függeni a ψ -hagyománytól, bár az általunk már más vonatkozásban felhozott további példák is aláhúzzák, hogy $\alpha\eta$ általánosságban erősen tapad a ψ tradíciójához. Most álljanak itt az alábbi kiragadott összefüggések:

2,4(3,16),2: *gracchanis* ψ (+ β Mut.RegII. $\tau\Delta$) = $\alpha\eta$ (+ γ) (recte: *Gracchorum*); ibid., 4: *mennium* ψ = η (recte: *memmum*); 2,6(3,18),12: *cum* (ante *ipse Iulius*) add. ψ (+ Mut.RegII. $\tau\Delta$) = η ; 2,32(4,12),42: *cesar ex nepotibus* ψ (+ ΔD) = η (recte: *ex Caesaribus nepotibus*); etc.

A ψ az O^J és K hagyományától függetlenül is befolyással volt a késői e-kéziratokra

A ψ bizonyíthatóan önálló módon gyakorolt hatást a késői e-kódexek egy részére, amit az igazol, hogy a *codices recentiores* közül nagyon sok gyakran nem az O^J (de általában nem is a K) olvasatát követi, hanem a ψ variánsait ismétli meg, reprodukálja. Igaz, ebben a vonatkozásban hivatkozásaim talán nem minden tekintetben megbízhatóak, mert az O^J esetében kénytelen voltam JAL kiadásának apparátusára hagyatkozni, ami természetesen nem lehet olyan teljes, mint egy kódex teljes kollacionálásával összegyűjtött anyag. Mégis fentebbi következtetésünket megerősíteni látszanak ezek az adatok:

1,17(25) *plebey* ψ = $F\phi\sigma O^M\alpha\eta\gamma T\beta\Delta D^1 \neq O^J$: *pleb(e)s*; 1,40(3,5),15: *utrem* ψ = $\alpha\eta T\beta\text{Mut.RegII.}\tau\text{Gen.}D^2 \neq \text{uter } O^J K (+\delta) \neq \text{ut } D$ (recte: *iter* cett.) stb.

Az e-alapszöveg szennyezettsége

Minthogy a ψ viszonylag korai az e-kódexek között, s a *stemma*-ban is meglehetősen előkelő helyet foglal el, ezért segítséget nyújthat számunkra az e-kiindulási textusának, ill. a vele kontaminálódó m-szövegnek a megállapításában, amely munka elvégzéséhez rajta kívül

első sorban egyfelől O^J , ill. K, másfelől pedig HQY jöhetnek számításba. Minthogy a k-csoportba tartozó ψ nem egyszer O^J -vel és K-val ellentétben a h-család valamelyik korai kéziratával (HQY) mutat egyezést, ezért arra merünk következtetni, hogy az e-alapszöveg meglehetősen szennyezett lehetett, vagyis elég sok kettős olvasat lehetett benne, akár kontamináció, akár javítási kísérlet, akár – mint láttuk – más szerzők (pl. Livius, Iordanes) textusának felhasználása következtében. Íme egy-két olyan passzus, amely alátámasztja megállapításunkat:

1,1(1),15: *belli* ψ (+ T) = H = BNLJZReg.Harl. (recte: cett.) (itt az e feltételezhető kettős olvasata, vö. egyfelől ψ H-val, másfelől cett.-vel, egyaránt jöhet c'' -ből, vagy N-ből, de akár egy feltételezhető c''' -ból is); 1,32(2,16),3: *tum* ψ (+ γ TMut.RegII.Gen.) = Q \neq cum cett. (recte); 1,33(2,17), 17: *pompilio* ψ = H = O^J K (+ VMut.RegII. τ Gen.) \neq *popilio* cett. (recte); 1,38(3,3),14: *conscinditur* ψ = O^J K (+ V β Mut.RegII. τ Gen. δ) = Q \neq *conciditur* cett. praeter T (*consciditur*); 2,13(4,2),41: *et* (ante *gomphos*) om. ψ (+ $\alpha\eta$) = Voss.

Az e-alapszöveg tisztázásához a jelzett 6 kézirat (HQY, $O^J\psi$ - K) annál inkább alkalmas, mert főleg ezek őrzik azokat a genuin e-olvasatokat, amelyeket később az e-típusú *codices recentiores* többsége, általában a p/p' nyomán (l. feljebb és lejjebb!), felad. Ilyen jellegű példák:

1,1(7),10: *romanus populus* ψ = O^J K (+ F $\alpha\eta$ T δ) = HQ (recte: p- R-); 1,2(8),7: *inportuna* om. ψ = O^J K = HQ (+ T β) = V; ibid.,: *vel* om. ψ = O^J K (k^{rec} + Reg.) = HQ (+ $\alpha\eta$); *Veientem* (ante *praedam*) om. ψ = O^J (+ VT β) = HQ; 1,22(2,6),19: *capitolium* ψ = O^J K = HQ (+ F ϕ T δ) (recte: *Capitolio*); ibid., 48: *urbi* ψ = O^J (+ $\alpha\eta$ ST β Mut.RegII. $\tau\Delta\delta$) = HQ = Voss.Can. (recte: *urbis*); 1,33(2,17),15: *gessisset* ψ = O^J K (+ TD δ) = HQ = GLJZReg.Harl. (recte: *cessisset* cett.) stb. Mindezek az adatok lehetővé teszik, hogy feltárjuk e eredeti közös hibáinak azt a részét, amelyet JAL kimutatása figyelmen kívül hagyott az e-csoport *errores communes*-e között, minthogy ezek a variánsok nem szerepelnek az e *recentiores* mindegyikében. Az általunk így feltárt újabb közös hibák megerősítik azt a következtetésünket, hogy az e- és az m-hagyomány keveredett egymással, s genetikailag valóban szorosan kapcsolódik a c'' -tradícióhoz.

Az eredeti e-szöveg nem tiszta jellegéről vallott felfogásunk mellett szólhat az a ψ kapcsán megfigyelt jelenség is, hogy ez a kézirat

nemegyszer eltér mind a *k*-, mind a *h*-tradíciótól, mégpedig úgy, hogy közben a régebbi *c*-osztály variánsait viszi tovább, ami szintén magyarázható úgy, hogy az eredeti *e*- vagy *k*-szövegben kettős olvasattal számolhatunk, esetleg utólagos kontamináció eredményeképpen. Vö. 1,1(3),7: *inclinare* (recte) $\psi \neq se$ (post *i*-) add. O^JK (+ D δ = $\alpha\gamma$ SVer.) = HQ = Voss.Can. Ez az adat egyébként újabb tanúság az *e*- és *m*-vonallal korai érintkezése mellett is.

A c'' egyik stirps-ének és a k-hagyománynak feltételezhető kontaminációja

Az *e*-csoport nemcsak az *m*-vonallal látszik keveredni, hanem – mint éppen a ψ valószínűsíti – a *k*-tradíció egy része is újból érintkezésbe kerül azzal a *c''*-hagyománnyal, amellyel egyébként már genetikailag is eleve kapcsolatban volt. Különösen a *k'*-kéziratok és a JZReg.-csoport között találunk számos olyan szövege érintkezést, mely egyébként nem mutatható ki az *e*(*m*?) alaprétege és a *c''* legrégebbi szintje között. Ezt az utólagos *k'* és *c''* összefonódást az alábbi megfelelésekkel valószínűsíthetjük:

1,2(9),2: *ferus* $\psi = k = \text{LJZ}$; 1,18(2,2),3: *se* (ante *ultro*) recte om. ψ (+ $\text{F}\phi\sigma\pi\alpha\eta\text{T}\beta$) = $\text{L}\chi = \text{B}$ (ez az utóbbi összefüggés egyébként ama hipotézisünk alapján is értelmezhető, hogy volt egy *c'''*, amelytől *e/k* elég erősen függött); ibid., 30: *consulibus* ψ (+ $\text{T}\Delta\text{D}$) = Reg. (recte: *consule*); 1,25(2,9) titulus: *Bellum etholicum* ψ (+ $\eta\mu$) = Reg. (plerique: *Bellum aetholum*); 2,7(3,19), 11: *comminutasque* (recte) ψ (+ $\text{V}\text{F}\sigma\text{E}\text{O}^{\text{M}}\text{RGen.}$) = Reg. (*comminutas sue B communitasque* cett.); 2,13(4,2),13: *annis* ψO^{J} (+ $\beta\text{Mut.RegII.}\tau$) = $\text{V} = \text{J}$ (recte: *annos*); ibid., 59: *pulsus* $\psi = k$ (+ $\alpha\eta\gamma\beta\text{Mut.RegII.}\tau\Delta\text{DGen.}\delta$) = JZReg. (recte: *depulsus*); ibid., 78: *postremo* ψ (+ $\text{FT}\Delta\text{D}$) = Reg. (recte: *postrema*); 2,16(4,6),3: *boniam* ψ = Reg. (recte: *Bononiam*, sic corr. etiam ψ^2); 2,30(4,12),34: *ob* (ante *securitas*) ψ = Reg. (recte: *o*); 2,33(4,12),60: *et latentes* ψ (+ $\text{RegII.}\tau\Delta\text{D}$) = Reg. (recte: *nitentes*); 2,34(4,12),61: *qui* (post *reliqui*) om ψ = Can. = Z^{B} .

A két Petrarca-kódex: Q és ψ kölcsönviszonya

Ma már tudjuk, hogy Petrarcanak nemcsak egy Florus-kézirata volt, a most elemzett ψ , hanem az ő tulajdonában volt az a kódex is, amely ma szintén a Bibliothèque Nationale birtokában van, a Par. Lat. 5802, vagyis a Q *siglum*-mal jelzett kézirat, amely már régóta szerepel a Florus-kéziratok *apparatus*-ában. Természetesnek vehetjük tehát, hogy Petrarca összehasonlította a két kódex textusát, s így előmozdította a két egymástól nem túlságosan távol álló két *e*-hagyomány keveredését, vagyis a h (Q) és a k (ψ) kontaminációját. Ezt a *codices recentiores* szövegmegállapításai alá is támasztják, s valamiféle nyoma magában a két kéziratban is maradt, amennyiben pl. ψ olvasatát megtaláljuk a Q marginális bejegyzései között, mint pl. ebben az esetben:

1,1(1),18: *diis ita* ψ ($= O^J K + \beta \delta = \alpha \eta + \gamma \Sigma + V F \mu$) = $Q^1 = M^1$ (recte: *diis ut*).

Ugyanakkor látnunk kell, hogy a Q legtöbb bejegyzése (Q^2) nem a ψ adatait reprodukálja, hanem Petrarca harmadik Florus-kódexéét, azt, amely nem maradt ránk, de a *stemma*-ban a legelőkelőbb helyen szerepel, s a humanista erre jó érzékkel rá is jöhetett, amit az bizonyít, hogy egyfelől ennek a *manuscriptum*-nak az olvasatai bekerültek a másik két kézirat lapszéli bejegyzései közé, másfelől Beroaldus alapvetően erre az elveszett kódexre alapozta a maga Florus-editióját, amely *e/h/k* olvasatokat is tartalmaz, valószínűvé téve, hogy az időközben eltűnt Petrarca-*manuscriptum*-ban marginális vagy supralineáris bejegyzései között szép számban kellett hogy szerepeljenek Q és ψ variánsai.

A k' már Petrarca előtt is kapcsolatba kerülhetett a p-hagyománnyal

Már többször utaltunk rá, hogy Petrarca nemcsak több Florus-kézirat birtokában volt, hanem azok összevetésével ahhoz is hozzájárult, hogy ezek az eltérő szöveghagyományok, nevezetesen a k'(ψ), a Q és a p textusa egymással keveredjenek. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy hasonló tendenciák, ha kisebb mértékben is, már korábban is jelentkeztek. Így vannak adataink arra vonatkozólag, hogy éppen a ψ már Petrarcat megelőzően is feltételezni engedi a p-szöveg ismeretét, sőt a p

akár az egész *e-stirps*-re kihatással lehetett, ahogy azt az alábbi adat bizonyítja:

2,13(4,2),40: *eruptionem* ψ (+ $V\mu\Pi\phi^2\gamma SVer.\alpha\eta\beta\Delta\delta$) = $O^J K = HQ = P$ (recte: *eruptione* cett.).

Mindez, ti. a *p*- és az *e/k*-hagyomány érintkezése, feltehetőleg a mai Franciaország területén következhetett be, ahová mind a HQ, mind a k, ill. P genezise kapcsolódni látszik, s talán elsősorban Chartres lehetett az a központ, ahol az adott folyamat lezajlott, minthogy e városban valószínűleg mind a három jelzett textus-típust ismerték, legalábbis az 1/2. évezred fordulóján. Különösen a k' és a p közti megfelelések mutatkoznak szembetűnőeknek:

1,2(8),6: *efficit* ψO^J (+ $TRegII.\mu$) = Np' (*praeter Neap.*^R) \neq *effecit* (recte) cett.; 1,11(16),4: *amici* ψ (+ *Mut.*) = $P = a$ (corr. ψ^1 : *amicti*); 1,18(2,2),6: *ipse ille* ψO^J (+ $V\eta T\beta$) = p (*PAed.Crux* Ω) \neq *ille ipse* cett. (recte); 1,37(3,2),4: *arverni* (recte) ψ (+ $R\mu\Delta D$) = p (*Aed.Crux* Ω ?) \neq *alii aliud*; 1,38(3,3),12: *ad hostes in* ψ (+ *Can.* μ) = *PCrac.* (recte: *Athesin*); 2,13(4,2),14: *laborant* ψO^J (+ $\alpha\eta\gamma RegII.\tau Gen.\Delta D$) = $V = Np$ (recte: *laborabant*); 2,20(4,10),1: *integra* ψO^J (+ β) = $P = Reg.$ \neq *integrata* (recte) cett.

Az idevágó további helyek: 1,7(13),14: *igne* ψ (+ $V\alpha\eta ST\beta$) = NP ; 1,15(20): *regionis* ψ (+ $VF\phi\sigma EO^M\mu\alpha\eta T\beta Mut.\Delta Gen.$) = *PAed.CruxCrac.* \neq *regionibus* cett.; 2,7(3,19), 2: *in ipsa urbe* om. ψ (+ $\beta Mut.RegII.\tau$) = O^J = P ; 2,12(4,1),2: *distinguere* ψ (+ $VF\sigma\pi E\mu^1\phi^2 Mut.\tau$ /*distingere* τ /) = P ; ibid., 9: *et (ante isset)* add. ψ (+ R) = NP ; 2,13(4,2), 9: *detractare* ψ (+ V) = P (recte: *detrectare*).

Mindazonáltal – mint már jeleztük – a Q sem kerül el a p hatását, vö.1,22(2,6), 2: *deleta* ψO^J (+ $\alpha\gamma S\pi E\mu T\beta RegII.Gen.$) = $Q = P$ (recte: *electa*).

A ψ lehetséges kihatása a kései p-hagyományra

Mivel Petrarcanak egyszerre volt egy *k*-típusú kódexe, ψ és egy *p*-jellegű kézirata, amely mára elveszett, ezért természetes, hogy a két hagyomány egymással kölcsönhatásba került, s pl. a ψ olvasatai, bejutván

az eltűnt *manuscriptum* margójára, onnan néhány *p codices recentiores*-be is utat találhattak, mint ahogy erre gyanakodhatunk a *codex Cracoviensis* egy-két részlete alapján:

2,9(3,21),26: *lancinantum* $\psi \sim lancinantium$ Crac. = $\mu RVer.Mut.$ \neq *lancinatum* c (cett.) (recte) \neq *laniatum* BT; 2,13(4,2),75: *civium* ψ = Crac. = $V\Phi\sigma\mu\alpha\eta\gamma SVer.\beta Mut.RegII.$ $\tau\Delta Gen.\delta$ = B (recte: *civicum* cett.).

A ψ ill. k esetleges függése egy feltételezhető c''' -hagyománytól

Már JAL lényegében kimutatta, hogy az *m/e* genetikusan a c'' -tradícióból fejlődött ki, (bár ő sem a c'' , sem az *m* jelet nem alkalmazza), s REEVE ezt még inkább megerősítette, (noha az *m* jelzést ő sem használja, a c'' helyett viszont a Λ *siglum*-mal él). Épp ezért igen feltűnő, hogy az *m/e* kéziratok gyakran nem a *c*-hagyományra jellemző olvasatokat adnak, hanem olyanokat, amelyek vagy általában az *a*-hagyományra jellemzőek vagy legalábbis B-re. Ha itt csupa helyénvaló variánsról lenne szó, gyanakodhatnánk szerencsés kezű javításokra, ám az esetek nagy hányadában nem erről van szó, ami más megoldásra kell hogy késztessen bennünket. Részben gondolhatnánk itt az *a*-tradícióhoz tartozó Iordanes szöveg felhasználására, amit már bizonyítottunk is, azonban az *m/e* szóban forgó egyezései B-vel gyakran nem találhatók meg az I-ben, s ezért ez a magyarázat nem igazolhat minden érintkezést az *a*-hagyománnyal. Ennélfogva ismét az a hipotézis kínálkozik az egyetlen minden esetet megoldó magyarázatnak, hogy kellett lennie egy mára elveszett c''' -szövegletének is, amely megőrizte ama antik Florus-textus kettős olvasatait, amely jószerivel az *a*- és *c*-tradíció alapja is lett. Így érthető, hogy a megszokott c' és c'' változatok helyett az *e*, s benne igen gyakran épp a ψ , ugyanazt a variánst hozza, mint *a*, vagy B. Ennek, a c''' mellett szóló feltételezésnek különösen az ad nagy nyomatókat, hogy igen nagy az efféle példák száma:

1,11(16),8: *ipso* (ante *Samnio*) (recte) ψ (+ $FT\beta\Delta D$) = *a* \neq *ipsa* cett.; 1,21(2,5),1: *adriani* ψ = Can.V (+ $F\phi\Pi TRegII.\Delta D$) = *a* \sim *hadriani* Nc'' \neq *adriatici* c (cett.); 1,22(2,6)3: *monimentum* ψ (+ TE^1) = B (recte: *monumentum*); ibid., 38: *illis* ψO^J (+ $TRegII.Gen.$) = K = B (recte: *illi* cett.); ibid., 42: *tarentum* ψ (+ $V\alpha\eta T\beta\tau\Delta RegII.Mut.\delta$) = *a* \neq *tarentus* HQ

= O^JK (+γSVer.D) (recte: *Tarentos* corr. MALCOVATI quam secutus est JAL); 1,26(2,10),2: *opim(a)eque* (recte) ψ (+ αηTβRegII.τ) = B ≠ *optimaeeque* c (cett.); 1,27(2,11),1: *fuertint* (recte) ψ (+ TRegII.τΔ) = B ≠ *fuertant* c (plerique); 1,28(2,11),3: *ferociam Thracum* om. ψ (+ TMut.RegII.τδ) = O^JK = Harl. = B (bár B-ben és k-ban ugyanúgy egymástól függetlenül is bekövetkezhett, akárcsak Harl.-ban a *Thracum* szónak a szövegben való ismétlődése miatt); *ibid.*, 7: *irrupisset* ψ (+ VO^MTΔMut.RegII.τD²) = B ≠ *inrepisset* c (plerique) ≠ *inrepsisset* (recte) Neap.^RCan.FφσΠEGen.²; *ibid.*, 13: *pecuniam* (recte) ψ (+ T) = B ~ *pecuniamque* E ≠ *pecunias* c; 1,32(2,16),1: *numero* ψO^J (+ EαTD²) = B ≠ *numerus* (recte) c; 1,33(2,17),8: *ideoque* ψ (+βΔEO^MR) = B (recte); 1,36(3,1),2: *numidia* ψ (+ σ¹EαηTRegII.Δ) = B (recte) ≠ *numida* c (cett.); 1,37(3,2),4: *isara* ψ (de úgy, hogy *isaura*-ból javítja talán ψ³(?) (+ V²Fαη TΔ) = IB (recte) ≠ *isaura* c (cett.); 1,38(3,3),21: *sic* ψ (+ VFμαγTΔτDGen.δ) = Voss.Can. = B ≠ *si* (recte) c (cett.) (az adott esetben ψ/e/k/ és Voss.Can./m/ egyaránt c^{'''}-tól függhet); 1,43(3,8),5: *accepit* ψ = K (+ γTβDδ) = B ≠ *accipit* (recte) c (cett.); 1,44(3,9),3: *reduxit* ψ = O^J (+ VαTβMut.RegII.τΔD) = B (recte) ≠ *deduxit* c (cett.); 2,7(3,19),7: *decus* ψ (+σ) = B ≠ *dedecus* (recte) c (cett.); 2,9(3,21),12: *hostia* ψ (+ σEO^Mφ²Ver.) = B ≠ *Ostia* (recte) c (cett.); *ibid.*, 18: *consulibus* (recte) ψ (+ Eφ²TΔD) = B ≠ *cons(ule)* c (cett.); 2,12(4,1), 11: *sed* (ante *infestis*) recte om. ψ = B ≠ male hab. c (cett.); 2,13(4,2) titulus: *Bellum civile cesaris et pompey* ψ = O^JK = Q (+ VFγTδ) = B ≠ *civile* om. c (plerique); *ibid.*, 75: *civium* ψ (+ Crac. VFσμαηγVer.βMut.RegII.τΔGen.δ) = B ≠ *civicum* (recte) c (cett.); *ibid.*, 84: *autem* ψ (+ VFσΠαηβRegII.τ) = B ≠ *aut* c (cett.); 2,16(4,6),3: *et* (ante *exercitus*) om. ψ = B (?) ≠ recte hab. c (cett.); *ibid.*, 5: *tum* (ante *rome*) add. ψ¹ = H ~ nam (recte) B ≠ om. c (a ψ¹ olvasata a c^{'''}-ban *tum*-má torzult *nam* újbóli felbukkanása lehet a már megváltozott formában); 2,22(4,12),5: *fuertit* (recte) ψ (+ Vσ²μαηξMut.RegII.τGen.) = B ≠ *fuit* c (cett.); 2,28(4,12), 18: *concretus* (recte) ψ (+ΔD) = B ≠ *congregatus* c (cett. exempli gratia: O^JKδ); 2,30(4,12),31: *barborum* (sic!) ψ ~ *barbarum* (recte) B ≠ *barbarorum* c (cett.); *ibid.*, 35: *cannensem* (recte) ψ (+ Crac.Mut.RegII.τGen.D²) = B ≠ *canensem* c (cett.). Az itt felvonultatott nagyszámú példa szinte mindegyike jól dokumentálja azt

is, hogy a ψ révén azután a feltételezhetően c^{'''}-ra visszamenő variánsok milyen széles körben elterjednek a *codices recentiores*-ban, és nemcsak a k-típuson belül, hanem mind a h-jellegűekben, mind a kései p másolatokban (főleg: Crac.Neap.^R). Mindebben kétségkívül szerepe volt annak, hogy a kódex olyan nagy tekintélyű humanista birtokában volt, mint amilyen Petrarca.

A ψ közvetlen és áttételes hatása

Mint láttuk a fentebbiekből: a ψ kisugárzása igen széles körűnek bizonyul, ám nyilvánvaló, hogy ez a szétáradás aligha történhetett önerőből, hanem mindenképpen számos áttétellel és közvetítő elemmel kell számolnunk, s ebben a tekintetben a legtöbb tanulsággal egyelőre a már említett Marc. szolgálhat, amelynek jelentőségét már M. D. REEVE hangsúlyozta. Ennek a kódexnek a textusa mindenképpen eleve igen közel áll az egykor Petrarca tulajdonában lévő ψ -jéhez. Már a cím látványosan jelzi a Marc. függését ettől a k'-hagyománytól, hiszen a Marc. eme információja: *Lucy annei flori* (sic recte) *de tota ystoria Titi livy epithoma. Incipit lib(er) primus* szinte tökéletesen megfelel annak, ami a ψ -ben áll: *Lucy annei flory* (sic!) *de tota ystoria titi livy epithoma incipit liber primus*. Még az orthographia is azonos, ám a Marc. kijavítja a ψ -ben található rossz *flory* formát. A két szöveg közti megannyi egyezésről álljanak itt igazolásképpen a következő kiragadott példák:

A *praef.* 6-ban – ismereteim szerint – az *eius* helyett csak a ψ és nyomában a Marc. ír *huius*-t. Majd további hasonló adatok: 1,3(9) titulus: *Status liber(a)e urbis expulsis regibus* ψ ~ *status liberum* (= *liberorum* ?) *urbis expulsis regibus* Marc., vagyis az utóbbi kézirat itt csak egy ponton – feltehetőleg egy súlyos másolási hibában – tér el a ψ jellegzetes címétől, amely – ha hihetünk JAL apparátusának – az O^J-ből hiányzik. 1,18(2,2),19: *est* (post *prima*) add. ψ = Marc. (recte: *enim*); 1,24(2,8) titulus: *Bellum siriaticum* ψ = Marc. ~ *B. siriacum* O^JK (+ TMut.Gen.² δ + HQ - F_uR), 1,29(2,13),2: *rege* (ante *pr(a)etore*) add. ψ = Marc.; 1,47(3,12),3: *sicut* (recte) ψ = Marc. (+ *plérique*) \neq *sic* O^JK (+ α D δ)(itt nyilvánvaló a Marc. elhatárolódása az O^J-tradíciótól, és pedig a ψ -nyomán, bár voltaképpen magától is javíthatott volna a szövegén).

Az idevágó példákat bőven lehetne szaporítani, különösen akkor, ha nem kizárólag Marc. és ψ egyezését akarnók kiemelni, mint ahogy ezt eddig tettük, hanem figyelembe vennők azokat a helyeket is, ahol ψ olvasatai más kódexekben is felbukkannak (bizonyítékául széles körű kisugárzásának), mint pl. az alábbi adatok esetében:

2,21(4,11),7: *-que* (post *Arabum*) om. ψ = Marc. (+ Mut.RegII.τ); 2,28(4,12),18: *concretus* (recte) ψ = Marc. (+ Guelf.ΔD) = B ≠ *congregatus* c; '2,33(4,12),42: *cesar ex nepotibus* ψ = Marc. (+ ηVind.ΣΔD) (recte: *c/a/esaribus nepotibus* - sic recte corr. Marc.²).

Egyébként amellet is felvonultathatunk adatokat, hogy a Marc. valószínűleg nem pusztán a ψ főszövegétől függ, hanem alkalmanként annak bejegyzéseit is reprodukálja, miként ezek a variánsok más kéziratokban úgyszintén fölfedezhetők, vö. 1,28/2,12/, 13: *et* (ante *adhuc*) add. Marc. = s. l. add. ψ^1 (= Tβ /sic hab. in textu/).

A ψ -vel fennálló szoros érintkezése ellenére a Marc. mégsem alapulhat közvetlenül, vagy legalábbis kizárólag a ψ -n, mert annak hagyományát összeolvasztja egy attól eltérő *k-* (*e-*) vagy egyéb hagyománnyal. Így a praef., 2-ben a Marc. nem követi a ψ jellegzetes *itaque* olvasatát, hanem a megszokott *ita* változatot hozza. Ugyanitt a Marc. nem veszi át a ψ *fata* variánsát sem, noha az egész korai és szinte a teljes későbbi *k*-tradíciónak is ez az olvasata, kivéve a T-t, amely így valamiképpen összefügghet Marc.-szal, ill. lehet, hogy a Marc. áll összefüggésben a T-vel, ha az valóban olyan korai keletkezésű lenne, mint MALCOVATI feltételezte. A Marc. olvasata itt egyébként még BNLZParII.MHFBod.Ver.αγ szövegezésével esik egybe, úgyhogy így abból a *p'*-hagyományból sem eredeztethető, amelyhez Petrarca egy másik kódexe tartozott, hacsak nem számolunk egy olyan példányával, amelyben marginális megjegyzésként ez a változat is szerepelt. Ugyancsak a Marc.-nak a ψ -től való eltávolodását jelzi az 1,13(18),21, ahol a Marc.-ban a c hagyományos *quod* olvasata található, miközben a ψ -ben a jó *cum* forma szerepel, úgy, miként az a ψ néhány más származékában (Tβδ), ill. a ParII.-ben is szerepel, továbbá ahogy az ezen utóbbi kézirattal összefüggő *editio princeps*-ben, valamint a teljesen független vonalat képviselő B-ben áll. Ám ezen a helyen a Marc. valójában csak később fordított hátat a ψ -textusnak, amit az igazol, hogy

az említett *quod* valójában egy rasurában fordul elő, vagyis eredetileg a Marc.-ban szintén a *cum*-nak kellett állnia. Hasonló érvényes a következő 22. § *quasi* szavára, amely a Marc.-ban bukkan fel, de amely helyett a ψ -ben *qua* van. Itt is látszik azonban, hogy a Marc.-ban vakarás történt, s ebbe a részbe írja be a Marc.¹ a q^i -t (= *quasi*). Ezek a tények és megállapítások egyértelművé teszik, hogy minden látszat ellenére valamiképpen mégis a ψ textusának a függvénye, csak éppen erős változtatásokkal, melyek már részben előre el voltak tervezve, részben menet közben lettek végrehajtva, részben utólag eszközölték őket. Arra vonatkozólag, hogy Marc. és néhány más *e*-kódex miként változtatja meg a ψ esetenként akár jó variánsait, sorakozzanak fel itt a következő tények: 1,45(3,10),14: *massiliam* (male scrib.) Marc. + plerique \neq *mosellam* (recte) ψ (+ Crac.²Brl.MTRegII.); 2,9(3,21),26: *lancinantium* (male scrib.) Marc. = μR + Crac. Ver.Mut. \sim *lancinantum* (recte: *lancinatum*) (itt Marc. ill. az o-kéziratok egy része, valamint a velük rokonságban álló kódexek közül néhány valószínűleg megpróbálja javítani a ψ hibásnak tekintett olvasatát) stb.

A *k'*-tradíció belül a Marc. azért sem függhet kizárólag a ψ -től, mert valamilyen módon és mértékig az *O^J*-hagyománnyal is kapcsolatban kell állnia, miként arra ugyancsak számos adat utal. Közülük ezen a helyen csak néhányat emelhetünk ki:

1,18(2,1) subscriptio ill. inscriptio: *Explicit liber primus. Incipit secundus* Marc. = *O^JK* (+ T) = HQ \neq ψ : *Epithomatis lucy liber primus explicit. incipit secundus*; 1,18(2,2), 27: *Metello* (recte) Marc. = *O^J* (már ha JAL apparátusának hallgatása alapján helyesen következtetünk *O^J* variánsára) + plerique \neq *Marcelloque* ψK (+ $\alpha\eta\gamma T\beta\delta$); 1,43(3,8),5: *accipit* Marc. = *O^J* (már amennyiben JAL hallgatása itt is irányadó lehet) + plerique \neq *accepit* ψK (+ $\gamma T\beta D\delta$) = B stb. A most tapasztalt Marc. = *O^J* \neq ψ megfelelések ellenére kizártnak látszik, hogy a Marc. sok más recens *k'*-kézirathoz hasonlóan az *O^J* eredője lenne, mert a Marc.-ban számos alkalommal hiányoznak *O^J* és utódai jellegzetes hibái, amelyeket *errores communes*-ként foghatunk fel, s ugyanígy gyakran nincsenek meg Marc.-ban az említett *manuscriptum*-ok karakterisztikusan jó olvasatai sem, amelyek ugyancsak lehetnek az összetartozás bizonyítékai; vö. pl. 1,33(2,17),2: *unum* Marc. = ψ (+ plerique) \neq om. *O^JK* (+ β Mut.RegII.8) stb.

Mindezek után le kell szögeznünk: a Marc. félreérthetetlenül abba az átalakulási folyamatba tartozik, amely a korai k' -stádiumtól ($O^J\psi$) vezet egyfelől a recens k' -kéziratok (főképp β Mut.RegII. $\tau\Delta$), másfelől egyes újabb, alapvetően h -típusú e -kódexek irányába. Az ezt sejteni engedő számtalan hely közül álljanak itt illusztrációképpen a következő adatok:

praef., 3: *eius* (post *etatem*) add. Marc. = $\phi\beta$ Mut. \neq recte om. ψ + plerique; ibid., 8: *moverit* Marc. \sim *moveret* Mut.RegII. \neq *movet* ψ + e (plerique) (recte: *movit* Bc); ibid.: *revirescerit* Marc. \sim *revivesceret* Mut.RegII. (recte: *revirescit* ψ = c); 1,40(3,5),10: *pireum* Marc. = T \neq *pirry* ψ (recte: *Pirei*, sic corr. in marg. Marc.¹); 2,13(4,2),6: *regnavit* (male scrib.) Marc. = $V\tau\Delta$ = B \neq *regyavit* (recte) ψ + plerique; 2,22(4,12),7: *chistroque* (post *savo*) add. Marc. \sim *histroque* $V\Sigma\beta\Delta$ Mut.RegII. $\tau \sim F\phi\sigma$ (a Marc. itt mintegy f és k' olvasatát kontaminálja); 2,30(4,12),34: *castra rapiuntur* om. Marc. = $\tau\Delta$ \neq *castra vaduntur* ψ (a Marc. talán épp ψ szövegének romlása miatt mellőzi az adott részt!) stb.

Marc.-nak a ψ -től való részleges függetlenségét az is aláhúzza, hogy az előbbi ott is érintkezni látszik egy az e -n kívüli hagyománnyal, ahol a ψ kitart az $e/k(m)$ -tradíció mellett. Ezt a Marc.-ban megmutatkozó kontamináltságot igazolja pl. praef., 6 is, ahol az eredeti $e(m)$ -hagyományban *in quintum* áll (sic hab. HQ = $O^J\psi K$ /+ $TMut.\beta\delta$ / = M), viszont a Marc. *in appium*-ot tartalmaz, ugyanúgy, mint a Bc-tradíció. Az 1,1(3),3-ban a ψ hozza az e közös hibáját, azaz a *commissa*-t a *permissa* helyett, amely utóbbi, eredeti forma a Marc.-ban mégis szerepel, s ebben a harmadik, mára elveszett p' -jellegű Petrarca-kézirat hatását kell látnunk, mert ebben a kódexben *permissa* állt, ahogy erről PAed.Crux Ω Crac.Neap.^R szövege tanúskodik. Hasonló következtetések adódnak ezekből az adatokból is: 1,7(13),13: *obtestata* (recte) Marc. \neq *obtestans* ψ = e (+ ParII.ed.pr.) (itt a javítás záloga Marc. számára ugyancsak a petrarcai p -kézirat tanúságtétele lehetett); 1,11(16),1: *eo* (recte) Marc. = Bcm \neq *quod est* ψ + e (ahol a Marc. szövegjavítását ismét a p magyarázhatja, hiszen a másik petrarcai kéziratban, a Q-ban ugyancsak *quod est* van); ibid.,12: *fuit* Marc. = Bc \neq $O^J\psi$ (+ $T\beta$) \neq *furit* (recte) K (+ $\alpha\gamma S\delta$) \neq *aiit* Q \neq *i(i)t* H (+ Harl.MVoss.Can.); 2,4(3,16),4: 2,4(3,16),4: *satellitibus suis* (recte) Marc. \neq *suis* om. e (/beleértve ψ -t,

amely utóbbiban egyébként további hibaként *satellibus* áll/ praeter $F\sigma RO^M$) (ez az utóbbi megfelelés egyébként akár azt is jelezhetné, hogy a Marc. az *f*-, ill. az *o*-hagyományon keresztül érintkezhetett az *e*-n kívüli tradícióval. Ez ellen szól viszont az, hogy máskor, amikor Marc. eltér az *e*-szövegtől, közléről sem mindig egyezik meg *f*-fel, vagy *o*-val. Így a magyarázat kulcsa megint csak a *p*-textusban rejlik, amely döntő szerepet kellett hogy játsszék az *f*- és az *o*-*stirps* megformálódásában is az *e*-családon belül. Ez további bizonyíték a harmadik, az elveszett Petrarca-kézirat szövegtörténeti jelentősége mellett, amelynek a kontaminálódása a ψ és a Q textusával ilyen módon kellőképpen dokumentált.); 2,7(3,19),7: *distrahi* (male Marc.scrib.) = *cm* \neq *detrahi* Ve (beleértve ψ -t is) (recte: *abstrahi* B) stb.

Már az eddigiekből is kitűnt, hogy mind a Marc. másolója, mind korrektora számára az ellenőrzésre felhasznált nem *e*-típusú szöveg egy olyan *p*-jellegű kódex volt, amilyennel Petrarca ugyancsak rendelkezett. A *p*-re utaló további helyek a következők:

praef., 7: *deinceps* (recte) Marc. \neq *dehinc* Marc.¹ = PAed.Crux + $V\gamma SVer.$; 1,1(1),11: *est* (post *dirutum*) recte add. Marc. = *ap* + $VF\sigma\alpha\gamma Ver.$ \neq *om.* $c''/m/e$ plerique, sic etiam ψ /; ibid., 13: *foro* (recte) Marc. = *ap* + $F\gamma SVer.$ $\Sigma \neq$ *aditu* ψ + cett., sic hab. in marg. etiam Marc.²; 1,23(2,7),13: *vero* recte add. Marc.¹ = BNp + $VS\pi \neq$ *om.* cett. (beleértve ψ -t is); 1,27(2,11),5: *apti* del. Marc.¹ = *om.* PCrac.Neap.^R + V (recte: *detracti* a); 1,45(3,10),26: *cum et* (ante *phaleras*) in marg. add. Marc.1 ~ *tum et* in textu hab. Np + $V\mu O^M RFirmI.E$ (ezek az utóbbi adatok is egyértelműleg alátámasztják azt a már korábban jelzett feltevésünket, hogy Marc. és korrektora/i/ közvetlenül a *p*-hagyományra támaszkodott/tak, s nem *o* közvetítésével használta/ták a *c'*-textust); 2,17(3,19),3: *latinorum* in marg. male add. Marc.1 = in textu hab. p (recte: *romanorum* cett., sic etiam Marc.); 2,18(4,8),8: *velis* *om.* Marc. = $c'' \neq$ in marg. recte add. Marc.¹ = BNp + $VF\alpha\eta\gamma SVer.$ $\beta\tau$; 2,33(4,12),57: *tum loco* in marg. add. Marc.¹ ~ *cum loci* NPCrux Ω ~ *tum loci* Crac.Neap.^R ~ *cum locis* (recte) B^1 . (Ezen hely is mutatja: mennyire nehéz tisztázni, hogy a Marc. és korrektora/i/ melyik *p*-kéziratot is követte/ték, mert lehet, hogy a Marc.¹-gyel jelölt humanista eleve változtatott ezen az ugyancsak romlott, bár a *c'*-nél /*om.*/ kevésbé eltorzult *p*-hagyományon) stb.

Általánosságban egyébként azt mondhatjuk, hogy a Marc. első számú korrektora (Marc.¹) igen alapos munkát végzett. Egyfelől kijavította a Marc.-nak a ψ textusában gyökerező hibáit, pl. azt, amikor a Marc. a ψ -vel összhangban az *eius* helyett *huius*-t írt (vö. praef., 6 l. feljebb); másfelől pedig pótolta a Marc. számos omissio-ját, mint pl. a praef., 4-ben, ahol a Marc.-tól elhagyott *quattuor - inveniet*-et helyesen pótolta a lapszélen. Ekképp járt el a korrektor a további lacunák esetében is, vö. 1,1(1),2: *in profluentem* om. ψ (+ CruxO^JK = T β) = Marc. \neq in marg. corr. Marc.¹. Néha persze a korrektor is téved, mert pl. az 1,1(1),3-ban elhagyott *faustulus* (om. CruxHQ/+ Bod. λ / ψ K /+ T β Mut.RegII./) helyett (ami e közös alaphibájának látszik) Marc.¹ tévesen *faustus*-t ír be. Ennek ellenére a Marc.¹ általában jól küszöböli ki akár a ψ széles körben elterjedt hibás változatait, akár a korábban más hagyományokból átvett vitatható variánsokat. Az előbbi esetre találunk példát az 1,1(1),15-ben, ahol a *tribus* utáni *ut*-ot, amely a ψ (+ VT β Mut.RegII.) hozzáadása, lehúzza a Marc.¹. A másik körülmény forog fenn az 1,1(7),1-ben, ahol a Marc. először láthatólag ugyanúgy *superbus*-t ír, akárcsak F α T β , mely olvasatot azután rasurával Marc.¹ a helyes *superbo*-ra változtatja át.

Meg kell azonban ismételtnünk: a Marc. szövege nem csupán a korrektor jóvoltából függ a *p*-től, hanem már a Marc. textusa első változatának létrejöttében is szerepe volt a *c'*-tradíció ezen ágának, s ennél fogva a Marc. textusa eleve erősen kontamináltnak tekinthető. Álljon itt ennek jelzésére néhány kiragadott példa:

A praef., 3-ban a *qua re cum* után Marc. – a ψ -től eltérően – szerepelteti a *si*-t, ami rajta kívül mindössze BNPCruxE-ben van meg, vagyis már a Marc. eredeti változata ezen a helyen *p*-ből kell hogy eredjen. A másoló azonban a *si* elé még egy *ta(me)n*-t is beszúr, amit máshonnan nem ismerünk, úgyhogy ez viszont indokolatlan humanista kiegészítés lehet. L. még: 1,1(1),6: *videt* (male scrib.) Marc. = BNPHarl. (recte corr. Marc.¹: *vidit*); 1,8(13), 3(21): *vadium* = *p* (recte: *lacum* cett.); 2,30(4,12),30: *suscipiebant* (male scrib.) Marc. = Np + VF \neq *suspiciebant* (recte) Bc[”]; 2,33(4,12),51: *antistium* (recte) Marc. = NPQ $\mu\eta$ T \neq *antestium* c[”]; ibid., 62: *quadriennium* (recte) Marc. = Np \neq *quadriennio* c[”] stb.

Marc.-nak már eddig felvázolt kontamináltsága is érthetővé teszi, hogy a Marc.-ban a textus eredeti *k* jellege némiképpen csökken. Az ugyan

szerencsésnek is lenne mondható, hogy a Marc. a k számos közös hibáját kiküszöböli, vö. pl. 1,13(18),5: *enim* (recte) Marc. \neq *autem* (male scrib.) $k + \alpha\eta$; 1,18(2,2),23: *infractus* (recte) Marc. \neq *fractus* k (sic etiam ψ); 2,20(4,10),4: *ipso* (recte) Marc. + D = Bc \neq *ipse* k (+ V $\alpha\eta$ Guelf.Ver. $\mu\Pi$) etc.; ám az már visszásnak minősíthető, hogy a Marc. alkalmanként a k -ban található közös jó variánst változtatja meg rossz irányban, vö. pl. 1,22(2,6),4: *in libertate* (male scrib.) Marc. \neq *in libertatem* (recte) k (beleértve ψ -t is); 2,17(4,7),15: *si* (post *nisi*) male add. Marc. = T Δ \neq k (cett.) + BGLJV $\alpha\eta$ stb.

Ahogy a Marc. veszt k jellegéből, szinte annak megfelelően közelít az e -n belül bizonyos újabb h -típusú kéziratcsoportokhoz, mindenekelőtt talán az o -hagyományhoz, bár nem könnyű eldönteni, hogy ez az utóbbi függ-e Marc.-tól, vagy pedig fordítva történt-e, ill. esetleg egy közös érintkezés, a p -vel történő egybevetés magyarázza-e meg a Marc. hasonlóságát egyes kései, alapvetően h -színezetű kódexekkel, mint ahogy ezt már eddig is többször sejteni engedték. Arra, hogy a Marc. korrektora használta az o -tradíciót, az utalhatna például, hogy a Marc.¹ marginális jegyzetként illeszti be a praef., 3-nál a *cognoscere* után azt a *singillatim*-ot, amely szó a $\mu O^M E$ főszövegében szerepel. Ez ellen szól viszont az a körülmény, hogy ugyanebben a \S -ban a Marc. és a μ egyaránt elhagyja az *ad*-ot, mely után a Marc. az eredeti *admirationem*-et hozza, a μ viszont már javítani igyekszik azon a hibás szövegen, amilyennel a Marc.-ban találkozunk, s ezért maga *admirationis*-ra javít. Hasonló irányba mutat az is, hogy miközben a 2,12(4,1) után ill. a 2,13(4,2) elé a Marc. beszúr két nem Florustól származó *caput*-ot, amely pl. a D-be is bekerül, addig az o -kéziratok ezt a két fejezetet idegen elemként elutasítják, vö. *Hic interponunt nonnulli capitula duo quae sunt ex XII Pliny de naturali historia in Caesaris et Pompey laudem sed huius au(c)toris non sunt ideo ea omisi...* (μO^{III} .RegIII.). Mindez végül is inkább a mellett a megoldás mellett látszik szólni, hogy bonyolult kölcsönhatás állhatott fent a Marc.-féle k' és az o -féle e/h tradíció között. A Marc. és az o közötti nehezen meghatározható összefüggésre itt a következő adatokkal kívánjuk még nyomatékossabban felhívni a figyelmet:

1,13(18),5: *norant* (post *satis*) add. Marc. = $\mu\psi^2$ (+ Neap.^RVT – itt azonban annak a lehetősége is fennáll, hogy valamennyi most jelzett kézirat a ψ egyik korrektorának bejegyzésétől függ!); *ibid.*, 20: *regum*

Marc. = $O^M R \mu^1 (+ \phi \gamma) = B$ (itt egyébként még akár f , vagy c''' hatására is gondolni lehetne, miként a szövegjavítás úgyszintén szóba jöhet!) \neq *regnum* $\psi +$ cett.; 1,17(26),7: *spurium melium* (post *hunc*) add. Marc. = $\mu \sim$ *spurium* add. $EO^M \neq$ non hab. $\psi +$ cett.; 2,13(4,12),27: *inundatione* Marc. = $\mu (+ \alpha \eta \text{Mut.RegII}) \neq$ *inundatio* $O^1 \psi K (+ \sigma \gamma \beta \delta)$ (itt persze a Marc. akár az *i*-hagyományhoz is kapcsolódhatnék, átvezetve k' recens kézírataihoz!) stb. – Az itt felvonultatott érintkezések ellenére nyilvánvaló a Marc. és az *o* közti különbség is, hiszen Marc. gyakran nem tartalmazza az *o* és legszorosabb rokoni körének jellegzetes olvasatait, vö. 1,45(3,10),24: *belli moles* (recte) = *plerique* \neq *m-* *b-* (male scrib.) $O^M \mu R (+ VF)$; 2,9(3,21),10: *partes* (recte) Marc. = *plerique* \neq *part(h)os* $O^M \mu E (+ V)$ stb.

Nemcsak a Marc. főszövege és az *o* között van összefüggés, hanem a Marc. korrektora is használhatta az *o*-textust, ahogy erre az alábbi megfigyelések figyelmeztetnek:

1,28(2,12),3: *vires* Marc. $^1 \mu^2$ (recte: *viribus*, sic etiam ψ); 1,41(3,6),3: *pyreum* (post *cyrenas*) add. Marc. $^1 = \mu O^M (+ \alpha \eta \text{Ver.Guelf.T})$ (de az utóbbi adatok nem zárják ki az *i*-vel, *s*-szel fennálló kapcsolatot sem!); 1,44(3,9),3: *romanus* (post *populus*) in marg. add. Marc. $^1 = \mu O^M E$ stb.

Valamiféle összefüggés a Marc. textusa és az *f*-féle szöveg közt is fennáll, bár ezt teljesen egyértelműen nehéz igazolni, minthogy a szóba jöhető helyeken sohasem *f* kizárólagos olvasatáról van szó, ahogy ezt az alábbi válogatott példák is tanúsítják:

1,11(16),7: *sacris* Marc. = $F (+ \alpha \eta) = aM$ (recte: *sacratis*); 1,13(18),3: *adriaci* (male scrib.) Marc. = $F (+ \text{Bod.}\Delta) \neq$ *hadriatici* $c \neq$ *hadriani* (recte) B ; 2,19(4,9),4: *dispulerant* (recte) Marc. = $F \sigma \Gamma \phi (+ \Pi \eta) = B \neq$ *disputant* $\psi +$ multi; ibid., 5: *situm* (male scrib.) Marc. = $F \phi \sigma \mu \neq$ *sinum* $\psi + c'' \neq$ *sinu* (recte) Bc' stb. Az *f*-textust egyébként Marc. korrektora úgyszintén kamatoztathatta, miként ez a következő adatokból is kiténik:

1,5(11),11: *fuere* (recte) Marc. \neq *fuere* Marc. $^1 = F \phi \sigma$; 1,7(13),7: *fuit* (post *temere*) add. Marc. = $F \phi \sigma \mu \sim$ (post *f(o)edior*) add. RO^M (ez az utóbbi adat valószínűvé teszi, hogy az *f* kiegészítése az *o*-ba sor feletti bejegyzésként került be, s így hol a *temere*, hol a *foedior* után lett beiktatva az *o* származékaiba; a Marc. esetében nehéz eldönteni, hogy közvetlenül, vagy az *o*-n keresztül találkozott-e az *f* hagyománnyal, de a

kéziratok időrendje és a szórend ezen a helyen az utóbbi megoldásnak ad nagyobb valószínűséget); 2,8(3,20),7: *decus* (recte) Marc. \neq *dedecus* Marc.¹ = $F\phi (+\Pi\pi)$ = B stb.

A Marc.-nak volt egy későbbi korrektora is, aki az előzőhöz hasonlóan mind a *p*-, mind az *f*-tradíciót ismerni látszik, felhasználva egyúttal az *s*-szöveget is. Vele kapcsolatban l.:

1,10(15),3: *est* (post *redactum*) s.l. Marc.¹ = BZS; 1,11(16),2: *populus* (ante *romanus*) in marg. add. Marc.² = $VQ\alpha\eta\gamma\Sigma SVer.Guelf.$; 1,17(26),2: *Stoloni* Marc.² (in marg. corr.) = $F\phi\sigma Mut.$ \neq *stolo* Marc. = ψ ; 1,45(3,10),4: *longeque* add. Marc.² = $BN\rho\mu O^M$ (az utóbbi esetben persze a végső forrás mindenképpen Petrarca *p*-kódexe volt.) stb.

Néhány adat alapján Marc. és α szoros összefüggése sem zárható ki, bár azt, hogy melyik függ inkább a másiktól, egyelőre nehéz lenne megállapítani teljes bizonyossággal. Ebben a vonatkozásban is a reciprocitás látszik a legvalószínűbbnek, még akkor is, ha egyébként sok tény szól az $\alpha(i)$ -nak a *k/k'*-hagyománytól való erős dependenciája mellett, vö.

1,12(17),3: *autem* Marc. = α (recte: *ante*, sic etiam ψ) stb.

A fentebb ismertetett tények jól érzékeltethetik a Marc. és rajta keresztül az újabb *k'*-tradíció igen kontaminált jellegét, amit csak fokozhatnak bizonyos humanista korrekciók és rontások is. A Marc.-nak mind a ψ -, mind a *p*-hagyománytól eltérő érdekes szövegváltozatait, módosításait jól illusztrálhatják az alábbi adatok:

1,17(23),1: *quippe* Marc. \neq *agrippae* (recte) ψ + cett.; ibid., 2: *seditione* (male scrib.) Marc. \neq *seiun(c)tione* (recte) ψ + cett.; 1,17(24),1: *media* om. Marc. \neq recte hab. ψ + cett.; ibid.: *decemviratis* Marc. \neq *decemviratus* ψ + cett.; 2,21(4,11),7: *re* om. Marc. \neq recte hab. ψ ; ibid.: *asie aliarum gentium* Marc. \neq *al- as- g-* (recte) ψ + cett. stb.

Bármennyire változott is azonban a Marc. alapszövegében a *k'* arculata, azért a Marc. eredeti *k* jellege mégsem tűnt el, mert a Marc. eredeti textusában megvan a *k* számos közös hibájának tekintélyes része, amelyek közül többet a korrektörök igyekeznek később eltüntetni, miként arról a következő tények tanúskodnak:

1,1(1),11: *rex* (ante *reportavit*) om. Marc. = $O^J K (+ T\beta Mut.RegII.)$ = M (a Marc., ill. Marc.¹ itt nem követi a ψ^2 sor feletti értelmezését: *ipse*

romulus); 1,6(12),9: *cuniculis* Marc. = $O^J K$ (+ TD = $F\alpha\eta$) (recte: *cuniculo* cett.); 1,7(13),1: *deum* om. Marc. = $O^J \psi K$ (+ Reg.T β Δ D); ibid., 17: *victos* Marc. = $O^J \psi K$ (+ $\mu\gamma T\beta\Delta D\delta$)(recte: *victis* cett.); 1,13(18),23: *virtute* om. Marc. = ψK (T β) (in marg. corr. Marc.¹) (JAL apparátusa itt nem jelzi O^J -t. Ha ez megfelel a valóságnak, akkor Marc. nem lehet az O^J közvetlen leszármazottja); ibid., 24: *ytaliam* (post *tremante*) add. Marc. = $O^J \psi K$ (+ $\alpha\eta\gamma T\beta$) stb.

Végül a Marc. *k* jellegének megőrzését szolgálta az a körülmény is, hogy a Marc. textusa talán eleve a *k'* és a *k''* kontaminációján alapul, mert bár a Marc. szövege nagymértékben függ a *k'*-től, azért esetenként a *k''* változatát adja. Ezt a tényt persze magyarázni lehet a közös kiindulópont, a feltételezett *k* kettős olvasataival is, s magyarázataink során ezt a lehetőséget sem szabad kizárni, a *k*-hagyományok összefonódása részben esetleg ennek is köszönhető. Mindezt példázza itt a következő passzus:

1,6(12),7: *serpentium* (recte) Marc. = K (+ Mut. δ) = $B \neq$ *serpentum* ψ + cett. (sic etiam Marc.¹) stb.

Hangsúlyoznom kell azonban, hogy Marc. egy olyan *k*-példányból is származhatik, amely eleve egy olyan *k*-tradíciótól függ, amelyben megvoltak a kiinduló *k*-textus kettős olvasatai.

A Marc. vizsgálata nyomán összefoglalóan a következő megállapításokat tehetjük. Annak ellenére, hogy a Marc. eredeti szövege a későbbi korrektorok beavatkozásai, törlései, vakarásai miatt meglehetősen nehezen tanulmányozható, mégis elemzése révén ahhoz a végeredményhez juthatunk el, hogy ez az igen kontaminált szöveg alapvetően két ún. Petrarca-féle Florus-kézirat kollacionálására épül. Az egyik alap a valamikor Petrarca tulajdonában lévő ψ , még ha a másoló ezen kívül valószínűleg más *k*-változatokat is ismert; a másik főforrás pedig az ugyancsak Petrarcától birtokolt *p-manuscriptum*, ill. annak az a változata, amely az először általunk kollacionált Ω és Crux közös előzménye lehetett, ami persze azonos lehet azzal a példánnyal, amely valamikor a nagy itáliai humanista tulajdonában volt. Mindez kétségtelenné teszi, hogy az eddigi kutatás helytelenül túlértékelte a harmadik Petrarca-kódex, a Q jelentőségét a további Florus-hagyomány alakulására. Ebben a *p*-nek, különösen ha a az első nyomtatásban megjelenő Florus-szövegeket is figyelembe vesszük, sokkal nagyobb

szerepe volt, s minden bizonnyal a ψ -nek is sokkal szélesebb körű kisugárzása volt, különösen, ha az újabb e/k -kéziratokat vesszük tekintetbe. Mindenesetre a Marc.-ból kiemelt alábbi példák jól igazolják a Marc. k' -típusú textusának feltűnő egybecsengését az említett két recens *p-manuscriptummal*:

1,1(1),2: *in profluentem* om. Marc. = $O^J\psi K (+ T) = \Omega\text{Crux}$; 1,1(3),5: *circa se spolia* Marc. (+ $k = F\sigma O^M\alpha\gamma$) = $M = \Omega\text{Crux}$ (recte: *spolia circa se ac/plerique*); 1,1(4),2: *tiberim* Marc. = $\psi (+ T\beta\text{Mut.RegII.}) (+ F\phi\sigma E O^M R\alpha) = \Omega\text{Crux}$ (recte: *Tiberinum* BNPAed. Neap.^RCrac.); 1,18(2,1),1: *iuventus* Marc. = $k = \Omega\text{Crux} (+ L H\alpha\gamma)$ (recte: *iuventas*). Mindezekből a helyekből éppenséggel persze arra is következtetni lehet: Marc. és ψ ill. általában a k egybeesését ΩCrux -szal az magyarázza, hogy valamennyien a k -tól, közelebbről ψ -től függenek. Mivel azonban 1,7(13),11-ben ezt találjuk: *afferunt* $\psi O^J (+ T\delta) = \text{Crux} \neq \text{auferunt}$ Marc. = Ω (recte), ezért az említett kéziratok keletkezési idejének a figyelembe vételével talán az a feltevés is megkockáztatható lenne, hogy a Marc. kontrollként a *p*-hagyományból esetleg éppen Ω -t használta. Ez ellen a megoldás ellen szól viszont 1,2(8),4, ahol a Marc. a *quam*-ot Crux -szal egyezőleg hagyja el, míg a szó megvan az Ω -ban. Ez pedig azt teszi a legvalószínűbbé, hogy a Marc. ellenőrző *p*-kéziratát az ΩCrux közös őseben keressük. Lásd még 1,6(12),4: *venientes* (male scrib.) Marc. = Aed. ΩCrux (recte: *veientes* ψ + cett.); 1,7(13),11: *erant* Marc. = PAed. $\text{Crux} \neq \text{erat}$ (recte) $\Omega\psi$ (az ΩCrux közös őseben kettős olvasatok is lehettek!) stb.

A ψ általános értéke, keletkezési helye

Az elmondottak után aligha kételkedhetik bárki is abban, hogy a Petrarca-kódexek, köztük a ψ nagy és széleskörű hatással voltak az itáliai humanista szellemi környezetében s későbbi kisugárzásuk sem volt csekély, ami ugyancsak összefüggésben áll Petrarca továbbelő tekintélyével. Ez a hatás azonban mennyire volt arányos a petrarcai kéziratok valódi tudományos szempontú értékével? Ami a *p*-kódexet illeti, ez az adott korszakban ismert legjobb minőségű kézirati letétét jelentette a Florus-textusnak, ennek megfelelően egészséges szétáradása a

legmesszebbmenőkig üdvözölhető a filológia részéről. Már vitathatóbb a Q-kézirat jelentősége, amely az erősen problematikus *e*-familiához tartozik, akárcsak a ψ , amely ilyen módon ugyancsak nem a legelőkelőbb helyet foglalja el a florusi kéziratok *stemma*-jában. Mégis: ugyanakkor az is tagadhatatlan, hogy ez az utóbbi két kézirat is a legjobbak közé tartozott a 14. sz.-ban, ennél fogva az ő szerepük is indokolt és méltánylandó. A ψ pl. eleve egy nagyon igényes kézirat része, amely megpróbálta összegyűjteni a 14. század ismert történeti munkáit, amely Floruson kívül tartalmazta többek közt a Chartres-i Livius-hagyományt is. Ez az összeállítás összefüggésben áll Landolfo Colonnával, azzal a Chartres-i kanonokkal, aki nagybátyja volt Petrarca támogatójának, Giovanni Colonnának. Landolfo kétszer kért kölcsön a Chartres-i katedrális könyvtárából egy Livius-másolatot, előbb 1303-ban, azután 1309-ben. Később egy vita után 1328-ban elhagyta a várost, és Avignonban telepedett le, ott, ahol ekkor a pápai *curia* székelt. Itt készítette el a Chartres-i Livius egy másolatát, amelyet azután abba a gyűjteményes kötetbe is átírtak, amely nem más, mint épp az ő számára készült Parisinus Lat. 5690, amely később Petrarca tulajdonába ment át, amikor Avignonban megvásárolta.⁷ Ennek alapján valószínű, hogy Liviushoz hasonlóan a ψ eredeti szövege is Chartres-ből származott, onnan, ahonnan a Q is ered, s ahol esetleg a Petrarca-féle, mára elveszett *p-manuscriptum* eredeti lelőhelyét is keresnünk kell. Mindenesetre Chartres egyik korábbi püspökének, Johannes Saresberiensisnek az életműve alapján valószínűsíteni lehet⁸, hogy a 12. sz.-ban Florus *e*-hagyománya már ismert volt ebben a francia városban, s talán nem csupán a Q révén, hanem a ψ alapjául szolgáló *k*-hagyomány révén is, amely szövegtípus esetleg Párizsban formálódhatott ki, amire az O^J segítségével következtethetünk. Mindez kitűnően megmagyarázná a ψ -nek részünkről a fentebbiekben kimutatott kontamináltságát, hiszen Chartres-ban a *k* már egybe lehetett vetve nemcsak a *h*-, hanem a *p*-vonallal is, sőt Iordanesszel is, s később ez a már kollacionált szöveghagyomány Petrarca saját kézíratai révén még tovább gyarapodott, amennyiben a humanisták elég gondosan egybevetették a ψ -t, a Q-t és az időközben elkallódott *p*-jellegű kódexet, feltüntetve a margón a különféle variánsokat csakúgy, mint a különféle javításokat, változtatási javaslatokat.

A ψ biztos, hogy a 14. sz. elején lett másolva, feltehetőleg Avignonban, az azonban egyáltalán nem következik ebből, hogy a kérdéses Florus-szöveghagyomány maga is erre az időre keltezhető. Magam arra következtetek, hogy a másolás alapját képező *k*-szöveg már a 13. sz. elejére kialakult. Az 1,13(18),1-ben a ψ az *unum* helyett *am^r*-ot hoz, amely az *a meridie*-nek ekkoriban használt rövidítése volt. A ψ előzménye tehát a Q keletkezésével (12. sz. közepe) nagyjából egyidejű lehetett, ahogy a P (12. sz.) nyomán a petrarcai *p*-kéziratnak is hasonló datálást tulajdoníthatunk. Mindez ugyancsak amellett szólhat, hogy a 12/14. sz. közti időszakban Chartres-ban következhetett be a különféle Florus-szöveghagyományok találkozása, ill. részleges keveredése, ami azután Petrarca és néhány későbbi humanista munkássága révén még szisztematikusabb formát öltött.

Összegzés

Az elmondottak mellett szólnak, hogy a valamikor Petrarca tulajdonában lévő Par. Lat. 5690 meglehetősen fontos szerepet játszott a 14/15. sz.-i Florus-szöveghagyomány alakulásában, s elemzése révén a florusi textus korábbi, 12/13. sz.-i tradíciójára is számottevő következtetéseket tudunk levonni.

Ezek közé tartozik pl. az a megállapítás, hogy a megfelelések nagy száma alapján a *k*-hagyomány, beleértve már annak alapszövegét is, nagyobb mértékben épül a Iordanes-textus bevonására, a vele történő összevetésre, mint a másik *e*-csoport, azaz a *h*-tradíció. így tulajdonképpen már ekkor megvalósult az *a*- és *c*-textus valamiféle kollacionálása, amely napjainkban is a kritikai Florus-kiadások alapmetódusa.

A ψ elemzése azt is világossá teszi, hogy az $O^J\psi$ -vonal vagyis a *k'*-csoport elég szorosan látszik érintkezni az *m*-familiával, különösen az *M*-mel vagy a hozzá közelálló kéziratokkal, ami arra figyelmeztethet, hogy Chartres-ban vagy körzetében talán ez a Florus-hagyomány is jelen volt. Ez megerősítené REEVE ama feltevését, hogy Petrarcának talán még egy negyedik Florus-kézirata is volt, amely nem állt igazán közeli rokonságban sem ψ -vel, sem Q-val, sem az elkallódott *p*-kódexszel.

Részben az előbbi megállapítással vág egybe az a körülmény is, hogy az *e*- és *m*-tradícióval igen szoros érintkezésben álló V nagyon gyakran követi a ψ olvasatát, miközben ugyanakkor érintkezik a p-vonallal is. Ez feltehetőleg azzal magyarázható, hogy az ugyancsak feltételezhető, de szintén elveszett Petrarca-féle m-példányba egyaránt bekerültek a ψ és a *p* (talán még a *Q*) variánsai is, s ez is lehetőséget kínált azon teljes Florus-szöveg rekonstrukciójának, amely lehetővé tette azon *c*-transzpozíciók csaknem teljesen pontos kijavítását, amelyek a *c'* és a *c''* *stirps*-ekben észlelhetők, s amelyek kiküszöbölése legjobban épp a V körében sikerült.

Nagyon jelentős, hogy a ψ szövege számottevően kontaminálódott Livius eredeti textusával is, amelynek felkutatásában nemcsak Petrarcanak volt szerepe, hanem annak a Landolfo Colonnának is, aki számára a Par. Lat. 5690, tehát a ψ is készült. A Florusba becsempészett liviusi változatok tehát jórészt a ψ közvetítésével kerültek be az *e*-hagyomány *codices recentiores*-ába.

A ψ -tól legjobban és legközvetlenebbül a *k'* recens kéziratok függnek, tehát: T β Mut.RegII. $\tau\Delta$, de kisebb mértékben az alapvetően *k''*-jellegű kódexek is, mint amilyenek a δ -n kívül az először általam feldolgozott D és Gen. Ugyancsak kisebb mértékben, de azért érzékelhető módon mutatnak érintkezést a ψ textusával a *h*-kéziratok is, mint pl. az *i*-csoport ($\alpha\eta$), az *f* (F $\phi\sigma$), ill. az *s* (γ SVer.Guelf. Σ), hogy a V-t itt már ne is említsem, mert már külön szoltunk róla. Mégis nyomatékossítanunk kell, hogy a V azért az *f*-hez is kapcsolódni látszik.

Igaza volt tehát G. BILLANOVICH-nak, amikor felhánytorgatta, hogy az eddigi Florus-kiadók méltánytalanul hanyagolták el a ψ feldolgozását, amelynek nemcsak szövegtörténeti jelentősége van, hanem több olvasata is megfontolást, vagy legalábbis magyarázatot érdemel. Befejezésül lássunk néhány idevágó fontosabb adatot:

2,3(3,15),5: *proximiorum* ψ , vö. *proximiorum* Sen., ep. 108,16: *proximiorum* \neq *proximorum* cett., itt a *lectio difficilior* elve támogathatja esetleg a ψ -tól nyújtott variánst; 2,16(4,6) titulus, amely eléggé különálló: *cesaris antony et lepidi* (post *Triumviratus*) add. $\psi \sim \mu$: *Augusti Antony Lepidi TRIUMVIRATUS*; 2,24(4,12),8: *vibium* $\psi = V\eta$ Ver.Mut.RegII. $\tau\Delta$ DGen. (*Vinnium* Bc – de ezzel az utóbbi olvasattal gondok vannak történeti szempontból).

Az előbb felsorolt adatok inkább csak megfontolásra érdemesek, de vannak olyanok is, amelyek néhány további újabb kódexbe bekerülve, már nem egy modern szövegkiadót is változtatásra késztettek. Ez a helyzet a 2,12(4,1),9-ben, ahol a c *legatis...sollicitatis* olvasata helyett a ψ *legatos...sollicitat*-ot hoz, ahogy a későbbi kéziratok egy része is ($\alpha\Delta D$), s ugyanígy módosította a szöveget HALM is, akit ROSSBACH, MALCOVATI és JAL szintén követett. A 2,13(4,2),32-ben már ψ helyesen a *basilo*-t ír, akárcsak RegII., ami egybevág azzal az F. Asulanusnak tulajdonított szövegjavítással, amelyet a modern kiadások is elfogadnak. A 2,13(4,2),32-ben már a ψ a ma jónak tekintett – már ha nem számolunk vele, hogy maga Florus téved valamilyen okból – *sceve* formát hozza a Bc egybehangzó téves, de esetleg a szerzőtől tudatosan elírt *Scaevolae* alak helyett, s azután már a ψ szövegjavítása kerülhetett át egyes recens e-kódexekbe, mint pl. $\Pi\beta$ Mut.RegII. $\tau\delta$ -ba, ill. torz módon (*seve*) μ -be, ahogy azután JAL is a *Scaevae* változat mellett dönt kiadásában, anélkül, hogy a ψ olvasatát ismerné, amelyet apparátusban először magam tüntettem fel 1997-es *editio*-mban (ad loc.). JAL ugyanis csak a *codices recentiores* egy részében tartja nyilván a jelzett variánst.

Szerteágazó eredményeink illusztrálására mellékeljük a Florus-*epitoma* kézíratainak *stemma*-ját. Kutatásainkat közelről sem tekintjük azonban lezártnak, mert hasznos lenne a kéziratok egymáshoz kapcsolódását nevekkal is jelezni, tisztázva mindazoknak a humanistáknak a személyét, akik szerepet játszottak a petrarca-i filológia továbbvitelében és eredményeinek még gazdagabb kibontakoztatásában, s még azokat a helyeket is jobban meg kellene határozni⁸, ahol a florusi szöveg gondozása a 14/15. sz.-ban végbement. A jelzett munka persze nem járt mindig azonosan jó eredménnyel. Míg a korábban jelzett *Scaevae* korrekció mindenképpen megfontolásra érdemes, addig egészen gyatrán sikerült a hírhedten romlott 2,7(3,20),4 szövegének rekonstrukciója, ahol a c problematikus *viris*-e helyébe tudtommal a ψ írja először a teljesen értelmetlen *niris*-t, amelyet azután δ *nivis*-re, a $\mu(O^M ?)$ *iuris*-ra, az $\alpha\beta\Delta D$ – feltehetőleg az O^J nyomán *ruris*-ra, a Mut. τ viszont *thuris*-ra módosított. A Vezuv azonban az adott helyen aligha lehet akár «hó-», akár «jog-», akár «falusi», akár «tömjénoltár». A humanisták kudarcát az mentse, hogy a B szövege ismeretének hiányában

a kellő javítás az adott passzusban nem is volt elvégezhető, bár lehetséges, hogy a teljes értékű megoldás talán még ma is várat magára.

LÁSZLÓ HAVAS

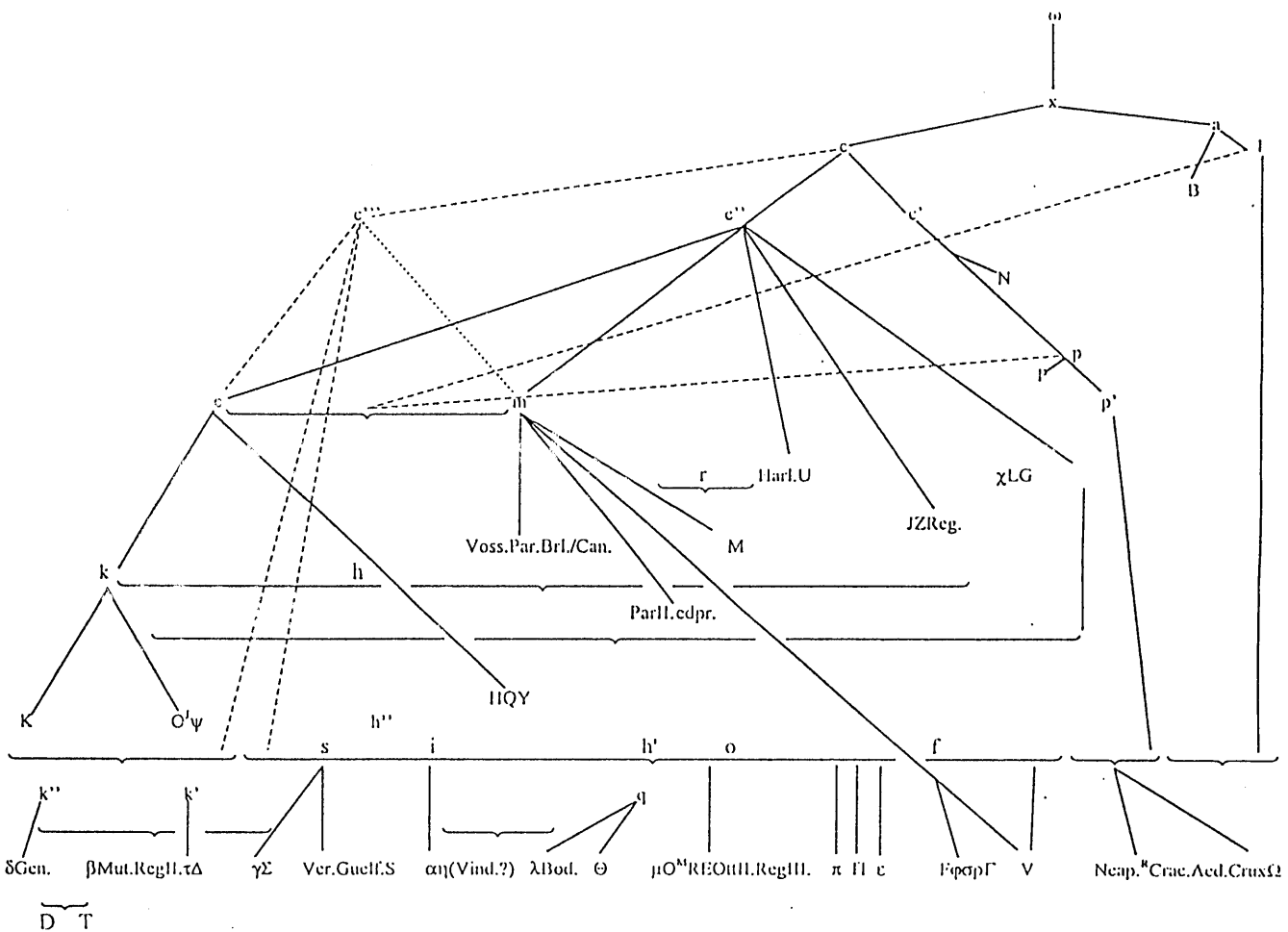
Der Stellenwert und die Bedeutung eines Petrarca-Kodexes in der Gruppe k der Florus-Handschriften des sg. Typs e

Die in der Studie erörterten Probleme knüpfen sich an die Florus-Ausgabe des Verfassers. Havas, László stellt 2 Fragen in den Mittelpunkt seiner Untersuchung im Zusammenhang mit den k-Manuskripten.

Zum einen versucht er zu klären, was für eine Rolle in der Textüberlieferung einem Manuskript zukam, das einst sich im Besitz von Petrarca befand (Bibliothèque Nationale, Par. Lat. 5690). Die Kollationierung dieses Manuskripts war bisher ein Desiderat der Forschung, vor der Florus-Ausgabe von Havas, László wurde es von keinem Philologen unternommen.

Zum anderen unternimmt der Verfasser zu zeigen, wie sich die späteren k-Manuscripte mit anderen, ebenfalls im Besitz von Petrarca gewesenen Manuskripten kontaminieren, eben durch die Vermittlung des grossen Humanisten Italiens, – vor allem mit dem nur in Abschriften erhalten gebliebenen Kodex des Typs p.

I oldal ábra

JEGYZETEK

1. Florus, Oeuvres, Paris, 1967, I–II, Introduction.
2. L. Annaei Flori quae exstant, Romae, 1938; editio altera, Romae, 1972.
3. Vö. M. D. REEVE több idevágó tanulmányával: The Transmission of Florus' *Epitoma de Tito Livio* and the *Periochae*, ClQ, 38, 1988, 477–491; Freculf of Lisieux and Florus, RHT, 19, 1989, 381–390; The Transmission of Florus and the *Periochae* again, ClQ, 41, 1991, 453–483.
4. A Florus-kéziratoknak itt és a továbbiakban használt jelöléseiről l. kiadásomat: P. ANNII FLORI Opera quae exstant omnia, Debrecini, 1997, 3–5.
5. G. BILLANOVICH, Il Petrarca e gli storici latini, in: Tra latino e volgare, per C. Dionisotti, Padova, I, 1974, 67–145, főleg 87 skk. l. még IDEM, Petrarch and the Textual Tradition of Livy, in: Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 14, 1951, 137–208; IDEM, La tradizione del testo di Livio e le origini dell'umanesimo, Padova, 1981; IDEM, Petrarca e gli storici romani, in: F. Petrarch, Citizen of the World, Proceedings of the World of Petrarch..., ed by A. S. BERNARDO, Padova – Albany (Studi sul Petrarca 8), 101–114. – Petrarcanak az antik történetírók műveiben való tájékozottságát taglalja még G. MARTELLOTTI is, vö. Storiografia del Petrarca, Atti..., Roma, 1976, 179 skk.
6. Petrarca jegyzetelési módszerével kapcsolatban – tágabb összefüggésben – l. pl. V. FERRA, Annotazioni inedite del Petrarca al testo dell' «Africa», IMU, 23, 1980, 1–25, főleg 17 sk.; a mi témánkhoz szorosabb értelemben vö. C. TRISTANO, Le postille del Petrarca nel Vat. Lat. 2193 (Apuleio, Frontino, Vegezio, Palladio), IMU, 17, 1974, 365–468, itt kifejezetten Florushoz l. 370 és 442. A

régebbi munkák közül témánkhoz mindmáig hasznos tájékoztatást ad: L. DELISLE, Notice sur un livre annoté par Pétrarque: MS Lat. 2201 de la Bibliothèque Nationale, in: Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale..., 35, 2, 1896, 393–408.

7. Vö. L. D. REYNOLDS, in: IDEM (ed.), Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics, Oxford, 1983, 211–212; ma már könnyebb az egykor Petrarca tulajdonában lévő kéziratok tanulmányozása, mint-hogy mai lelőhelyük figyelembe vételével elkészült az országok szerinti katalógusuk. – L. még M. MIGLIO, s.v. Landolfo Colonna in: Dizionario biografico degli Italiani, Roma, 1982, XXVII, 349–352; vö. még F. BOLOGNA, Il “Tito Livio” n. 5690 della Bibliothèque Nationale di Parigi, in: Gli Angioini di Napoli e di Ungheria, Roma, 1974, 41–119.
8. L. ehhez: L. HAVAS, Die Rezeption des Florus bei Johannes von Salisbury, AAHung., 38, 1998, 315–320.
9. Bár Petrarca Florus-kéziratai a mai Franciaország területéről származnak (Chartres, Avignon), kisugárzásuk nagyrészt Itáliában történt, hiszen itt használják őket (Milano, Pavia, Siena), itteni gyűjteményekbe kerülnek (Nápoly – Bourbon könyvtár, ahonnan ajándékként jutnak el Párizsba), itt másolják őket (pl. Firenzében), vö. pl. P. DE NOLHAC, Pétrarque et l’humanisme, Paris, 1892, majd 1907. Arról, hogy Barzizza miként használta Petrarca Florus-kéziratát, amelyet a *p*-kódexszel azonosíthatunk, l. pl. az alábbi munkát: R. SABBADINI, Le «Periochae Livianae» del Petrarca possedute da Barzizza, in: A. ANNONI, H. COCHIN stb., F. Petrarca e Lombardia, Milano, 1904, 195–201. – A további irodalomból l. még: M. MIGLIO, *Et rerum facta est puleherrima Roma ...*, Bologna, 1979, 29 skk., ill. S. MARTELLOTTI, DBI, VII. 1965, 34–39 s.v. G. Barzizza.

Imre Mihály

WITTENBERTŐL DEBRECENIG*

A kultúra és a művészetek megújulásának soha nem látott gazdagságát hozta saját százada, amelyben – úgy hitték – az **egykori aranykor** [aurea aetas] **támad fel**. Minden emberi alkotó tehetség fölszabadul a tudományokban és művészetekben, hiszen követjük a legjobbkat, akiket az ókor kultúrája teremtett, a római és görög műveltséget. Azonban bármily elragadtatással látják Ovidius saját századukban újra életre kelt mását, az új Tibullust és Catullust, mást Horatius párjának vélnek, olyan is van, aki Vergiliushoz, vagy netán Homéroszhoz fogható; mégis: e századnak az ókorhoz hasonlítható értéke a művészi és tudományos tehetségek rajzása, bámulatos alkotásaik mellett abban áll, hogy elhozta Isten kegyelméből az *igazi hit kiáradását is*: így a kortársak *e kettős értékes-mény* megvalósulásának/megvalósításának boldog részesei lehetnek. A művészetek és a tudományok értékprincípiuma azonban önmagában nem elegendő az ember tökéletességre jutásához, amint arra pedig kísérletet tettek a reneszánsz embert megistenítő deifikációs próbálkozásai, csak akkor lelhetjük meg üdvösségünket, ha hiszünk az Istentől ajándékba kapott kegyelemben. Tudás és esztétikum csak az erkölcs és hit szintézisében lehet igazi kulturális erő, válhat maga is üdvértékké, amint a hit igazságai és értékinstanciái sem férhetők hozzá és nem értelmezhetők a tudás és esztétikum történelmi hagyományai, tapasztalati, jelenben születő eredményei nélkül. A reneszánsz nagy értékdilemmái a reformációban kapnak radikálisan új értelmezést, amelynek egyik legtudatosabb értelmezője és kifejezője, alakítója, korszakot meghatározó személyisége Philipp Melanchthon volt.

1518. augusztus 29-én tartotta Wittenbergben – négy nappal a városba való érkezése után – beköszöntő székfoglalóját az egyetemi ifjúságnak „*De corrigendis adolescentiae studiis*” (Az ifjúság képzésének megjaví-

* A „Levelek Európának” című Melanchthon-kiállítás megnyitója Debrecenben 1999. november 15-én.

tásáról) címmel. A huszonegy és fél éves ifjú professzor nem protokolláris laudatiót mondott, hanem a humanizmus és reformáció összefonódásának az egész életműre meghatározó távlatos programját vázolta föl. Mostani értekezése szorosan támaszkodott az előző évben még Tübingenben elmondott, majd nyomtatásban is megjelent „*De artibus liberalibus oratio*” (A szabad művészetekről) c. munkájára; a két írás voltaképpen egyazon gondolatmenet összeillő részeit tartalmazza. A wittenbergi beköszöntő nagyon éles időbeli cezúrát hangsúlyoz, saját jelenét a múzsák által újjáéledő széptudományok korának tekinti. A hajdani tudományoknak mára már csak szétfosló árnyéka maradt, ezeket kell előhívni, láthatóvá tenni. Aki ezekre vállalkozik, az herculesi, theseusi munkát vállal magára.

A római birodalom elpusztítása után nyolcszáz esztendeig senyvedtek-tengődtek a széptudományok, kihűlt ez alatt a hosszú idő alatt Gallia, Itália. Nagy Károly udvarában sikerrel újjították föl a római hagyományokat, az igazi, antik tradíciókat őrző kultúrának azonban továbbra is csak kis szigetei maradtak a barbárság sötét tengerében. A skolasztika változatlanul elfeledkezett az egyházatyákról, a görög filozófiáról és műveltségről. Mindez megingatta a keresztény egyház szertartásait, erkölcsait, tudományosságát, amely már-már romokban látszott összeomlani. Romjaiból építhetjük újjá egyházunkat, keresztény kultúránkat, ha meg tudjuk újítani műveltségünket. Ennek eszköze a hét szabad művészet föltámasztása, céljainkhoz igazítása. Elsőként a triviumra, vagyis grammatikára, dialektikára, retorikára kerüljön sor. Ezeket vissza kell vezetni a legjobb görög-latin forrásokhoz, filozófusokhoz, auktorokhoz. Mivel a teológiai tudomány részben héber, görög, vagy latin nyelvű, így ezekből a forrásokból iszunk, ahol megnyílik számunkra a szavak jelentése és ragyogása. A széptudományok *üdvkövetítő szerepet* kapnak, jelentőségüket ez adja. Amikor lelkünkkel a forrásokhoz járultunk (*cum animos ad fontes contulerimus*), Krisztust kezdjük megismerni, az ő igazi megbízatása nekünk megvilágosodik és üdvözült, isteni bölcsességének illata szétárad bennünk. Egyik kezünkben Homérosz, a másikban Pál apostol; mindkettő forrásunk. Szabad így nézni őket, mert ugyanúgy láthatjuk bennük a nyelv sajátosságát, amely ugyanakkor elengedhetetlen a szent misztérium megértéséhez, amelyet vizsgálhatnak a görög nyelv tudósai.

Melanchthon úgy újítja meg a hét szabad művészet műveltségi rendszerét, hogy az illeszthető legyen reformátori programjához, antik-humanista kultúrájához egyaránt. A tübingeni és wittenbergi értekezés mutatta, hogy ebben kiemelt szerepet kap a trivium, abban is meghatározó a retorika kulturális, tudományelméleti pozíciójának értelmezése. Grammatikát görögül már 1518-ban szerkeszt, jóval terjedelmesebb változatát 1520-ban adja ki: *Grammatica Latina* címmel. A grammatika tudományának önmagában is van jelentősége, de része a retorika verbális szintetizáló tudományos rendszerének, tehát nem csupán az elemi iskolai képzés első lépcsője: hiszen csak ezen biztosan állva és birtokolva juthatunk el a legtöbbhöz: az üdvforrást jelentő Szentírás helyes értelmezéséhez. Az *Epistola Dedicatoria* haraggal és gunyorosan ítéli el azokat az egyházi személyeket, akik nem kellően járatosak a trivium tudományaiban, hiszen mi más is lehetne a dicsekvő egyházi doktor szilárd grammatikai tudás nélkül, mint „fecsegő szószátyár”? Ugyanis mennyire érdeke a keresztény egyháznak helyesen tanítani a gyermekeknek a grammatikát? Az égi tudományoknak a tisztaságát e nélkül nem lehet megőrizni, hiszen bármely vitatott állítás mérlegeléséhez, megítéléséhez, magyarázatához erre van szükség. Azok nem is érthetik és szerethetik valójában a szent tudományokat, akik nem ismerik és értik a beszéd és nyelv sajátosságait, nemeit. Mindazok, akik nem tanulták meg helyesen a grammatikát, minden ez után következő tudományt csak otrombán elronthatnak. Éppen elég súlyos bünt követtek el korábban a világ ellen azok a *tudatlanok*, akik megrontották, meghamisították a grammatikát és a szavak valódi értelme helyett hazug jelentésüket terjesztették el a nép között. A szörnyű és vad küklopszok barbárságához, műveletlenségéhez hasonlóan („*audacia Cyclopica*”), törvények és a kultúra szabályozottsága nélkül élnének az emberek, ha nem nemesítenék közösségeiket a széptudományok. Hogyan is lehetnének azok a széptudományok, a kultúra őrei, akik maguk restség, vagy műveletlenség miatt nem ismerik az egyházi és a világi tudományosság, a polgári műveltség ezen ékességeit? Ha felismerik ezt azok, akik a polgárok vezetői, az igazi vallási tanok visszaállításaiban, a rettentő tévelygések és a hamis bálványimádó eszelősség elhárításában segítenek műveltségükkel és a széptudományokkal. Ahogyan a sötétségben sehogysem tudjuk elkülöníteni a színeket, ugyanígy grammatika nélkül semmi módon nem ítélnénk a beszéd művészetéről, de a további szép-

tudományokról sem. Mily sok gyalázatos tévelygést vehetünk számba – csupán a grammatikában való járatlanságból származóan –, amelyek az élet helyes irányítására és az egyházra súlyos pusztulást hoztak? Így ez, úgyszólván mintegy dajkája a vallásoknak, törvényeknek, történetírásnak – elbeszélésnek és a többi széptudománynak.

1520-ban elkészül vaskos dialektikája: *Compendiaria Dialectices ratio* címmel, amelyet több változata követ majd, vagyis mihamarább megalkotja a trivium összetartozó – értelmezése szerinti – elemeit. A reneszánsz nagy tudományelméleti univerzalizáló rendszereinek egyikévé vált a retorika, a filozófia mellett. A külföldi tapasztalatok közül leghangsúlyosabb az itáliai volt, ezzel valamilyen mértékben számolnia kellett. A 16. század második évtizedére már közel száz éve zajlik Itáliában a retorika diadalmenete, de még Melanchthon számos olasz kortársa is folytatója ennek a folyamatnak. Coluccio Salutati és Leonardo Bruni a 15. században még a retorika és a filozófia harmóniájának, egyeztetésének módját kereste, azonos jelentőségűnek tekintették mindkettőt. Lorenzo Valla már a retorikát emelte a legegységesebb tudománynak a filozófia helyett, lehetetlen igaz filozófia a retorikával való harmónia nélkül. E retorikai rendszerek gyakran fonódtak össze különböző neoplatonikus irányzatokkal, amelyek nyitottak voltak esetleg az epikureizmus irányába, vagy a retorikában megjelenő képességet az ember deifikációs lehetőségként értelmezték, vagyis a retorika metafizikai igényű intellektuális rendszerek instrumentumává emelkedett. Sperone Speroni szerint a retorika által a „*Deus optimus maximushoz leszünk hasonlók*”, a retorika a lélek számára az az éték, amely nem világi tudomány, hanem valami isteni dolog, „amely megfelel lényegének: amellyel Isten nagy asztalánál fogunk élni a paradicsomban.” Marsilio Ficino úgy látja, hogy a rétor is alkotása által művész-tudós istenné válhat, maga is Isten a földön, „*Deus in terris*”. Az is látható volt, hogy a retorika ezen értelmezése Itáliában alig integrálható a hagyományos keresztény tudományszerkezetbe, értékrendbe; legfeljebb valamilyen erősen szinkretikus modellbe illeszthető eredményesen. Melanchthon fölismerte az itáliai reneszánsz ezen fejleményeit, de egészében azokat el nem fogadhatta, hiszen részbeni elutasításának következnie kellett a reformáció elveihez való csatlakozásából. Az olasz reneszánsz retorikai gondolkodásából nem fogadhatta el annak önálló metafizikai igényű aspirációit, nem fosztotta meg azonban annak

univerzalizáló ambíciótól, instrumentum jellegétől, csakhogy radikálisan másutt jelölte ki e kompetencia területét, határait, feladatait. Az így korlátozott retorika azonban a legtöbbet kapta, amit csak a hitújítástól kaphatott, az isteni kinyilatkoztatás univerzalizáló instrumentuma lehetővé, aminek segítségével az ember emelkedhet az istenismeret lépcsőin; a retorika az írás-magyarázat meghatározó eszközévé vált, egyenrangúvá a másik nagy univerzalizáló rendszerrel, a teológiával. Ez a fölismerés és elhatározás fejeződik ki már a wittenbergi beköszöntő beszéd megállapításában is, hogy egyik kezünkben Homérosz, a másikban Pál apostol. Oly szorosan összefügg a kettő valóban, hogy az 1518-as tanév őszi félévében Melanchthon két előadást hirdetett meg: az egyik Homéroszról, a másik Pál apostolnak Titushoz írott levelét kommentálja.

Imigyen: „Ámbár az ékesszólásnak most semmi méltósága, semmi tekintélye nincs, mégis az olyan erő, hogy a tüznél, vasnál, levegőnél több helyen hasznos, – ahogy mondják. *Ugyanis hogyan érvényesülnek az emberi dolgok, ha a szent és világi törvények védelmét az ékesszólás elhagyja, ha a szónoklatot nem vonják be sem a köz-, sem a magán tanácskozásokba, ami lehetővé teszi a megértést, ha a megtörtént dolgokat egyetlen betűvel sem lehet átadni az utódoknak?* Vajon megmarad-e még az emberség valamely nyoma egy ilyen államban? Továbbá mily kevésbé különbözik ettől az előző kor? Akkor a szent könyvek szövegét szinte már senki sem értette és nap mint nap az ostoba szofisták ítélete irányította az embereket és a szent törvényeket is átalakították. *Azon idők eseményei örök sötétségbe burkolva hevernek, mivel nem volt senki, aki számukra a széptudományok fényét megadhatta volna.* Valóban, részint manapság, vannak nem is kevesen, akik akadályozzák a derék emberek pályafutását, ők tagadják, hogy a szónoki művészet tudománya a teológiai tudományokkal való foglalkozás javára van: ez a tévedés megfogant és mintegy valamiféle járvány, széltehen-hosszában terjed, és sokak, hogy nagyonis teológiai dolgokkal erősen foglalkozóknak tűnjenek, minden emberibb tudományt megvetnek. Azt kívánhatjuk, hogy inkább ezek foglalkozzanak teológiai dolgokkal, és azokat a dolgokat tegyék meg, melyek a keresztény szellemiséghez illenek. Most látom azt, hogy a „teológus” nevet csupán a tunyaság álcájául használják, és egyébként semmivel sem kevesebbek, mint amit bevallanak.

És bár Pál tiltja az Isten igéjével üzérkedni, szavát meghamisítani, *senki sem üzérkedik szemérmetlenebbül az Isten igéjével, mint azok, akik – minthogy nem képesek megkedveltetni magukat a jó emberekkel sem erőlcseik, sem műveltségük által – a népszerűséget a Szentírás rossz magyarázatával vásárolják meg.* Ezekre, ha szilárd alapokon nyugodnék államunk, figyelmeztetne minket a hatóság nemcsak beszédével, hanem erővel is. Mert hát milyen keresztre nem érdemesek azok, akik saját példájukkal eltántorítják az ifjúságot a széptudományoktól, ha más rosszat nem is tennének? Ha ezeket a dolgokat nem tanítják meg, semmivel sem lesz jobb a korábbi nemzedékeknél az utánunk jövő nemzedék, mivel *a széptudományokban való járatlanság megingatott minden emberi és isteni dolgot.* Sőt bizony úgy véljük, hogy mivel egykor Isten igen erősen megharagudott az egyházra, a széptudományok elragadtattak, és követte ezt a Szentírásban való járatlanság is. *Mert bár Isten a mi szavainkkal akart szólni, az isteni beszédről balgán ítélték a beszéd művészetében járatlanok.*

És teljesen az a meggyőződése, hogy *az isteni harag büntetésének biztos példája, valahányszor elragadták a világtól a széptudományokat.* Mert az istenfélőket nem ritkán a többi bűnük miatt is büntetik. De *a széptudományokban való járatlanságot istentelen gazság kíséri.*

Legújabban azonban, amikor a legjobb Atya kezdte újra a lesújtottakat tekintetbe venni, visszaadni akarva nekünk az Evangéliumot, *jóindulataként a széptudományokat és az irodalmat is visszaállította, hogy segítse az Evangélium magyarázatát.* Az apostolok számára újból megadott nyelvek adományaként kell tekinteni, hogy ezek az oly nagy mocsokból visszafogadtattak, az alviláginál is nagyobb homályból a fényre szólítottak. Ismeretes dolog, hogy egyes derék férfiaknak a széptudományokban és irodalomban való jártasság a hasznukra vált a hittudomány helyreállításában. Először tehát hálátlanságot jelentett, hogy megvetették az égi adományt, midőn viszont a széptudományok és irodalom pártfogásával állították helyre a szent dolgokat, helytelenül járunk el, ha semmiféle figyelmet nem fordítunk arra, ami nélkül nem állhat meg a hittudomány. És hogy röviden megmagyarázzam, miért ítélek úgy, hogy a szent irodalom magyarázatához a széptudományok ismerete használ, nem esem abba a tévelygésbe mégsem, hogy azt állítsam: az emberi értelem igyekezetével a szent dolgok megismerhetők. Vannak olyanok a szentségekben, me-

lyeket senki nem vesz észre, hacsak nem Isten útmutatása révén. Nem lesz ismertté előttünk Krisztus, kivéve, ha a Szentlélek világosít fel. Hiszen Krisztus maga is azt mondja, hogy őt magát a lélek bírta ítéletalkotásra. De a próféciaán túl *meg kell ismerni a szavak erejét is, amelyekben mint egy szentélyben az isteni titkok rejteznek. Mert mi van akkor, ha varázsló módjára meg nem értett szavakat hirdetsz? Nem a süketnek mondasz-e mesét? De a beszédről senki nem ítéltet helyesen, hacsak nem az, aki alaposan megtanulta a helyes beszéd szabályait.*”

Maga mutat számtalan példát arra, hogy a két műveltségi szféra organikus-széttéphetetlen összetartozását bizonyítsa. Haragos iróniával írja postilláskötetében, hogy szamarak azok, akik azt hiszik, hogy a prófétai könyvek az ékesszólás erényének híján lennének; ezt csak azok mondhatják, akik nem ismerik föl a kijelentés szövegében az édes és rendkívüli erényekkel megáldott retorikai kiválóságot. Mert ne gondoljuk azt, hogy a Szentlélek gyönyörködne a barbár műveletlenségben! – Non cogitemus Spiritum sanctum delectari barbarie!

Ez a **kulturális identitás** egyik legmeghatározóbb tartalma Melanchthon magyarországi hatásának. Dévai Bíró Mátyás és Sylvester János grammaticája, Bornemisza Péter Élektra-ja, a kibontakozó prédikációs-irodalom, hitvallási irataink, lexikográfiai irodalmunk alkotásai: mind-mind kapott tőle valamilyen szintű ösztönzést. De ugyancsak elképzelhetetlen nélküle Stöckel Lénárd bártfai iskolája és szorosan a wittenbergi neolatin költői kör bűvöletében élnek itthoni neolatin költőink, amint Sylvester János korszakos fölismerése a magyar nyelvű disztichon lehetőségéről ugyancsak ide kapcsolódik. Nem alkotóink tehetségén, szorgalmán, vagy elszántságán múltott, hogy e kulturális identitás magyarországi megteremtésében keserves nehézségekkel kellett megküzdeniük, nem lehettek sokszor úrrá a történelem pusztító erőin. Sokan érezték úgy a Wittenbergből hazaindulók, hogy a múzsák fellegvárából a pusztítás és pusztulás szomorú sivatagába érnek vissza, az ott szerzett ösztönzésnek csak töredéke valósítható meg itthon, hiszen amilyen kulturális javakban ott bővelkedtek, mindannak a szűkössége vette őket itthon körül. Ezért is fészkelhette oly mélyen beléjük magát Melanchthon kulturális rendszerének másik pillére, **eszkhatológikus apokaliptikája**.

Ez az apokaliptika a német reformáció egyházpolitikai-konfesszionális küzdelmeiben Luther-Melanchthon koncepciójaként terjedt el, amelynek

meghatározó eleme volt a kettős – testi és lelki – Antikrisztus komor víziója s az utolsó ítélet váradalmának drámai feszültsége, büntudattal teli, erkölcsi megújulásra sarkalló imperatívusza, a hitben való megújulás katarikus esélye, szomjazása. Ez ugyan mély ellentmondásban áll a kulturális aranykor víziójával és a kultúra üdvértéknek tartott kiteljesedésével, távlataival, a két pólus közötti feszültség megmarad sajátos – valójában feloldhatatlan – dichotomiát alkotva Melanchthon antropológiai-teológiai rendszerében. Bár történetfilozófiai műveiben nagy nyomatékkal hivatkozott erre mindig Melanchthon, kulturális identitása egyensúlyban maradt ezzel, apokaliptikája nem vált nyomasztóan túlsúlyossá és eluralkodóvá, hiszen a német reformáció mérhetetlen gazdag és tagolt kultúrája sikerek, eredmények és távlatok sokaságát valósította meg, intézmények és alkotók újjították meg, bővítették folyamatosan. A történelmi kudarcoknak és megpróbáltatásoknak is más mértéke és formája valósult meg, mint amit a magyar kortársak megtapasztalni és elszenvedni kényszerültek. Ezt az apokaliptikát hallották a magyar peregrinusok Melanchthon világtörténelmi előadásain, olvashatták sok írásos változatát. Ez Dániel könyvének 7. és 11. fejezetére támaszkodva mondja el a tengerből kiemelkedő négy fenevad történetét, amely a négy egymást követő világbirodalmat jelenti, a négy világkorszakot. Az utolsó a római, illetve német-római birodalom, amelyet a negyedik bestia hirtelen kinőtt szarvácskája, a török birodalom fenyeget, a török császár pedig maga a testben megjelenő Antikrisztus.

Károlyi Gáspár éppen itt Debrecenben, 1563-ban adja közre e koncepció legkidolgozottabb magyar nyelvű változatát *Két könyv* c. művének megjelentetésével. Korábban már voltak ennek verses (Batizi András, Dézsi András tollából származó) feldolgozásai, elterjedt a 16. század prédikációirodalmában. Ez a wittenbergi-melanchthoni apokaliptika meghatározó eleme a reformáció nyomán elterjedő és megszilárduló **magyar nemzeti hivatástudatnak**. A valóságos történelmi csapások nyomán és következtében ez a koncepció világmagyarázattá emelkedik, amelyben a magyarság kiemelt szerephez jut, amelyet Kathona Géza így jellemezett. „Ez a... Melanchthon szellemében tisztává kristályosodott s a nemzeti életet Isten transzcendens világtervével az utolsó ítélet horizontja alatt egyesítő világkép volt a mohácsi csatásíkon végenyészetre jutott ország felemelője, egyúttal a wittenbergi reformáció egyik legnagyobb szel-

lemi ajándéka népünknek. A magyarság e világképen át ösztönösen rádőbbsent a megrázó tapasztalatra, hogy hazája apokalyptikus események színhelye s legégetőbb sorsproblémája, a török elleni harc nemcsak országa egyik ellensége, hanem az utolsó idők kijelentésben megjövendőlt pusztítója elleni küzdelem, melyet csak akkor koronázhat diadal, ha az evangélium befogadásával és az élet megszentelésével erőt vesz a másik apokalyptikus ellenségen... is. Ez a győzelem a világstátusz összeomlása után a menny üdvösségének birtoklásához vezet. Így lett a mohácsi katasztrófa Wittenberg hatása alatt a magyarság és keresztyénség, a hazaszeretet és istenfélelem összeforrasztója s ezáltal egy minden nyomorúsága ellenére is lélekben magasra hágó korszak elindítója.” Károlyi is csak töredelmes bűnbánattal lát a magyarság számára reményt, esélyt az apokalyptikus erők ellen: „Ne bízzunk azért az mi nagy és híres-neves nemzetségünkhöz, mert ha az Isten az zsidó nemzetségnek nem engedett, minékünk inkább nem enged.” A bűnbánó magyarságnak csak könyörögve és imádkozva lehet esélye a bűnbocsánatra: „Annakutána ez is szükség, hogy az Istennek éjjel és nappal könyöregjünk, hogy vegye el haragját rólunk, rontsa meg az pogányokat, adja az mi régi szabadságunkat, mint régenten az próféták könyörgöttek. Kiket mi es követhetünk, és élhetünk azon könyörgéssel. Szent Dávid könyörgése az ellenség ellen. Zsolt. 79.”

Melanchthon levelezésében gyakran jelennek meg magyarországi hírek, különösen 1541-ben, Buda elveszésének évében ír szorongással az eseményekről és együttérző szánalommal a magyarság szenvedéseiről. Október 3-án írja Fridericus Myconiusnak, hogy a magyar főváros török kézre került, lakóit részben elűldözték, sokan elmenekültek, vagy rabságba kerültek: a török barbár pusztítása pedig a Sátán fékevesztett őrjöngése, amely ellen, mint az Antikrisztus ellen könyörgő imádsággal és bátran, fegyverrel kell harcolni.

Melanchthon emlékezetének debreceni ünneplését az évforduló jelentőségén túl az is indokolja, hogy a város és az egész országrész hagyományrendszere alapvetően a protestantizmus gazdag, tápláló talajából sarjad. Tagja – sőt egy ideig seniora – volt a wittenbergi bursának, a tiszántúli helvét irányzatú reformáció oly kiemelkedő alakja, mint a heroikus szervező s a református egyház és műveltség meghatározó személyisége: Méliusz Juhász Péter, aki 1556-tól a wittenbergi egyetem hallgatója. Ugyanekkor tanul Wittenbergben s tagja a coetusnak Károlyi Gáspár,

hallgatja Melanchthon világtörténelmi előadásait az auditóriumban, aki-
nek történetfilozófiai-teológiai szemléletét gyökeresen meghatározza
mestere koncepciója, amelyet a Carion-krónika átdolgozásával és folya-
matos bővítésével mond el hallgatóinak. Alig van olyan tagja a 16. szá-
zadi protestantizmus első és második generációjának, akik ne fordultak
volna meg Wittenbergben s valamit ne hoztak volna magukkal
Melanchthon szellemi thesaurusából. Nagy öröm számunkra, hogy Deb-
recenben, a protestantizmus egyik legkeletibb és legjelentősebb őrvárosá-
ban köszönhetjük a jubileumi Melanchthon kiállítást. Magyar peregrinu-
saink a 16. században keletről nyugatra vándoroltak, hogy „ad fontes”, a
hit és tudományok-művészetek forrásaihoz járulhassanak; e mostani kiál-
lítás a reformáció hazájából látogat hozzánk, bizonyítva, hogy e kulturális
örökség évszázadok fundamentuma, egykori peregrinusaink és a hazai ta-
nítványok sok-sok generációja mindvégig emlékezett arra, amit valaha a
wittenbergi auditóriumban hallottak. E közös tudás örömét fölelevenítve
és újból átélve nyitom meg a kiállítást, annak az örömnek a többletével,
hogy éppen itt Debrecenben jelenik meg rövidesen egy válogatás magyar
nyelven először Melanchthon retorikai tárgyú műveiből.

Fazakas Gergely Tamás

PÁNTZÉL PÁL VILÁGA

(Egy elfeledett nyelvújító fölfedezése)

A Pántzél Dániel és Decsy Sámuel által szerkesztett Bétsi Magyar Kurir 1804. évi II. negyed 31. számában Kultsár István az alábbi kérdésekre választ váró pályázati felhívást jelentette meg: „Mennyire ment már a’ Magyar nyelvnek kimíveltetése? – Mitsoda eszközések és módok által kellene azt nagyobbra vinni? – Miképpen lehetne ezen eszközöket foganasakká tenni?” Egy évvel később kiderült, hogy a második legjobb pályaművet a lap egyik szerkesztőjének, Pántzél Dánielnek a testvére, Pántzél Pál, kendilónai¹ református lelkipásztor nyújtotta be. Az ő munkáját vizsgáló, a nyelvújítási folyamatban betöltött szerepét kutató Gáldi László – érzékelve a Pántzél Pál életével foglalkozó nyomtatott adatok hiányosságait és ellentmondásait – ekképpen panaszkodott: „Pánczél² személyével nem kívánok részletesebben foglalkozni: életrajzának összeállítása nem lesz könnyű feladat a magyar protestantizmus történetírói számára sem.”³ Azért jelenthette ki ezt Gáldi, mert föl sem merült benne az, ami számomra megadatott. Nagyapám, dr. Fazakas József (1910–), az Országos Széchenyi Könyvtár nyugalmazott bibliográfusa, régi magyar irodalommal foglalkozó irodalomtörténész adta kezembe családi könyvtárunk egyik legértékesebb darabját, mely az alábbi címet viseli: „ÉLETEMNEK / rövid / LE IRÁSA / az / Esztendőök rende szerint, / 1755dik Esztendőtől fogva, / tollam hordozhatásának u– / tolsó esztendéjéig, Gyermek– / keimnek számokra / ’s. tanúságokra. / Pántzél Pál m.t.k.” (Életemnek... 1.)⁴ Nagyapám úgy tudja, hogy már az ő nagyapja, Fazakas József (1832–1905), a kolozsvári Tanítóképző Intézet tanára, a Család és Iskola című nagyhírű folyóirat szerkesztője könyvtárában ott volt az emlékirat. Sajnos nem tudjuk, hogyan és mikor kerülhetett hozzánk, bár – mint látni fogjuk – családunk egyik tagja, Intze Sámuel Pántzél Pál barátja, lelkészi hivatalában elődje volt, így feltételezhetjük, hogy az ő leszármazottjain keresztül jutott birtokunkba a kézirat.⁵

A birtokomban lévő kéziratok források

A Pántzél család történetének kutatásához két fontos forrás áll rendelkezésemre. Az egyik Pántzél Pál (1755–1831) kendilónai református lelkész, a nyelvújítás egyik elfeledett, de igen kiemelkedő alakjának fentebb említett, saját kézzel írott visszaemlékezése. A szerző láthatólag nem folyamatosan írta naplóját, hanem utólag számolt be addigi életéről. Azt ugyan nem említi meg, hogy mennyi ideig írta az eltelt évek eseményeit, de valószínűsítem, hogy egy lendülettel. Ugyanis gondolatmenete egységesnek tűnik, a leírt szöveg folyamatos, csak a lapok tetején jelzi, hogy a tárgyalt események melyik évben történtek (a szövegben természetesen időnként pontos dátumokat is közöl), illetve a 63. lapon az alábbi megjegyzést teszi: „Mikor ezt írom számláljuk az 1811-dik Esztendőt [...]”(Életemnek... 63.) Igen erősen gyanítható, hogy fiatal korától kezdve feljegyzéseket készített, hiszen gyakran rendkívül pontosan említ egykori számadatokat, helyszíneket, eseményeket. Azt hiszem, hogy ezekre lehetetlen lett volna emlékezni annyi év távlatából. 1811-től kezdve viszont úgy tűnik, hogy nagyjából évente foglalta össze a fontosnak tartott eseményeket. Egy másik kéz bejegyzéséből tudjuk, hogy 1831 augusztusában halt meg. Eszerint „76-esztendőt [...] hat honapokat, 's egy hetet” élt.⁶ (Életemnek... 3.) (Mivel Pántzél Pál „1755-dik Esztendőnek kezdetébenn, az az Januáriusnak 25 dikénn reggeli 3. ora tájban” született (Életemnek... 3.), valószínűleg 1831. augusztus 1-jén halt meg. Azonban halálára nézve napra pontos nyomtatott adatot sem találtam, így nem lehetünk biztosak a dátumban.) Naplóját tehát – nem tudjuk miért – valóban nem haláláig, hanem csak tolla „hordozhatásának utolsó esztendejéig”, 1824-ig vezette, bár az emlékirat elején és végén olvasható kézírás képeinek különbözősége (az utolsó bejegyzéseket reszkető kézzel írta) egyértelműen mutatja, hogy a már idézett címet a napló megnyitásakor írta fel. Pántzél Pál visszaemlékezéseiből főképp saját életére vonatkozóan találunk adatokat, de emlékirata alapján rekonstruálhatjuk családfájának egy részét, szubjektív bemutatást kaphatunk a korabeli református oktatásról, néhány új, sőt az eddigi szakirodalmat időnként megcáfoló tényrt tudhatunk meg a hollandiai peregrinációról, betekintést nyerhetünk főúri családok életébe, illetve sok egyéb fontos művelődéstörténeti adalékkal lehetünk gazdagabbak.

Az általam használt másik forrás Pántzél Pál édesapjának, Pántzél Istvánnak (1711–1774), nagykapusi, illetve mérai református lelkésznek a kézirata: *I.N.D. / Copia. Apologia, et descriptio Cursus vitze sub spatio An. 52. / Stepani A[lbisiensis]. Pántzél Ministri Eklae Ref. Meraiensis*. E fejlécből úgy tűnik, mintha ez az irat (17)52-ben keletkezett volna. Ez azonban bizonyosan nem igaz, ugyanis egyrészt Pántzél Istvánnak a (dokumentumban is megemlített) legtöbb gyermeke 1752 után született, másrészt pedig az alábbi mondat szerepel a kéziratban: „[...] mikor én Sámuel fiammal Albisba mentem 1762-ben [...]” (Copia 3.) Tehát a birtokomban lévő irat kétségkívül 1762 után keletkezett. Ez azt jelenti, hogy vagy elírás a fejlécben szereplő évszám, vagy azt, hogy az eredeti dokumentum (amelyről a Copiát másolta Pántzél István) keletkezett 1752-ben. Ez utóbbi feltételezés természetesen csak akkor volna lehetséges, ha az eredeti irat és a Copia közt igen nagy tartalmi különbség lenne. A Copia eredetije ugyan ismeretlen előttem, mégis úgy gondolom, hogy mind az eredeti írás, mind a Copia egy időben, 1762 után keletkezett. (Illetve az elírás módjának valószínűsítése miatt – 62 helyett 52-t írt, elképzelésem szerint a második számjegyet nem írhatta el – feltételezhető, hogy éppen 1762-ben született a Copia és eredetije, bár az idézett mondat inkább arra utal – és ezért bizonytalan a rekonstrukcióm, – hogy a szerző hosszabb idő távlatából emlékezik vissza a történetekre). Az itt vázolt gondolatmenet nem teljesen meggyőző logikája ellenére a továbbiakban elírásnak tekintem a fejlécben szereplő évszámot.

A birtokomban lévő írás egy összefűzött lapkötegen olvasható, mely Pántzél Pál naplójába volt beletéve.⁷ E családi birtokviszonyokat tisztázni kívánó irat alapján megismerhetjük Pántzél István rokonságának nagy részét.

Ez a két forrás alkalmas arra, hogy helyesbíthessük a családról említést tévő kézikönyvek pontatlanságait, illetve föltárhassunk eddig nem ismert adatokat. Mivel Pántzél Pálon kívül a család több tagja is igen jelentős szerepet töltött be Erdély és Magyarország művelődéstörténetében, politikai életében, nem tűnik feleslegesnek, hogy a kéziratok alapján megkíséreljük rekonstruálni a családfát is. Gáldi már idézett véleményét figyelembe véve azonban úgy gondolom, hogy a fentebb felsorolt, birtokomban lévő dokumentumok főként Pántzél Pál életrajzának feltárása szemszögéből képviselnek jelentős értéket, ezért kötelességemnek érzem főként e nézőpontból bemutatni azokat.

I. A PÁNTZÉL CSALÁD

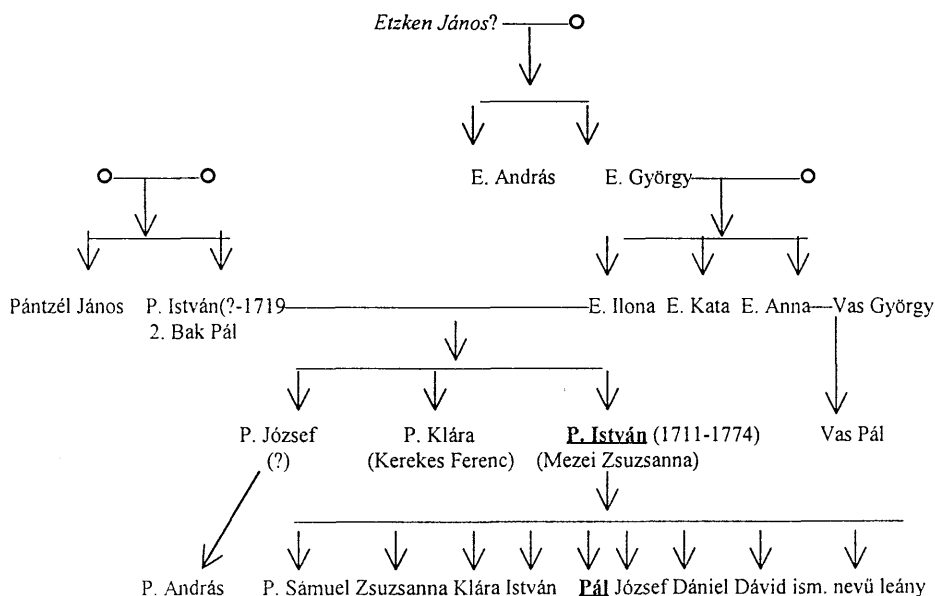
1. A Pántzél család eredete

A Pántzél család eredetéről igen kevés nyomtatott adatot találtam. A Háromszék vármegye nemes családjai című munka az egyes családtagokkal kapcsolatban említett néhány életrajzi mozzanaton túl a család származásáról csupán az alábbiakat tudja: „Pántzél (albisi⁸): Székely család [...] nemessége ősi székely jogon alapszik. Törzsük Pántzél István, ki 1614-ben mint székely katona lustrál.”⁹ Nagy Iván még ennél is kevesebbet ír. Ő csak azt jegyzi meg, hogy a család albisi, székely eredetű, s a családtagokról is jóval kevesebb és pontatlanabb adatot közöl, mint az előző forrás.¹⁰ Kempelen Béla egyetlen családtagot sem mutat be, Nagy Iván munkája és a Háromszék vármegye nemes családjai alapján említi, hogy a család székely eredetű, Albisból származik.¹¹ További családtörténeti kútfők nem foglalkoznak a Pántzélok eredetével, a lexikonok pedig csak a nevezetesebb családtagok szócikkét veszik fel, és a tárgyalat szempontból csupán az albisi előnevet említik. Mivel valóban jelentős kulturális szerepe volt néhányuknak, illő, hogy e kiemelkedő, és a lexikonokban, szakirodalmakban tárgyalat családtagokon túl azokat is megemlítssem az általam vizsgált két kéziratos forrás alapján, akik nem váltak országosan vagy Erdélyben ismertekké. Úgy gondolom, hogy ez nemcsak családtörténeti szempontból érdekes, hanem egyrészt Pántzél Pál is megérdemli, hogy minél többet megtudjunk familiájáról, másrészt pedig az említett források minél jobb kiaknázása sem tűnik feleslegesnek.

A Capiában a következőket írja felmenőiről Pántzél István: „Származtam Három Széken, Kézdi Székben, Albisból – Primipilusok¹² voltanak, mind a’ két linéán Atyáim, ’s Atyáimnak az Attyok, mind Pántzél, mind Etzken familiák.” (Copia 1.) A Háromszék vármegye nemes családjai című munka tud egy alsócsernátoni¹³ Eczken (!) családról, mely elképzelhető, hogy Pántzél István édesanyjának családja, ugyanis Albis és Alsócsernáton alig néhány kilométerre fekszik egymástól: „Az Eczken azon időből ered, midőn a székely nemzet nemek és ágakra volt felosztva, a Bod, Szovát, Seprőd és Eczken ágak az Örlöcz nemhez tartoztak, s 1491–1514-iki 24 éves ciklusban minden ág egyszer a főhadnagyi és egyszer a főbírói tisztet viselte.”¹⁴ Ezen családból 1614-

ben Eczen János Alsó-Csernátonból lustrál, fia, György 1635-ben már Kökösen fordul elő.”¹⁵ Mivel a szintén kovásznai Kökös sincs messze Albistól és Alsócsernátontól, feltételezhető, hogy Pántzél István felmenői valóban ennek az Eczen családnak a tagjai. Találtam még egy forrást, mely erdélyi Eczeneket említ. Kérdés persze ez esetben is, hogy ebben az 1702-ből származó „emlékeztető írás”-ban megnevezett személyek Pántzél István anyai ágának rokonságához tartoznak-e. „Ezeket az expeditiokat kell be vinny / Alvinczi Uy keresztyenek[ne]k Diploma-jokatt hirt teven nekik s Re- / tsei Uram kezehez kell adnj Fejervaratt / Horti Úr[am] Armalisatt maganak kell adni / *Albisi Eczen Andras es Barabas* uramek Armalisatt meljnek Taxaja / volt fl. Hung. 150”¹⁶ (A kiegészítések Herepeitől, a kiemelések tőlem származnak. Sajnos a mondatból éppen az az állítmány hiányzik, amely az Eczenek armálisára vonatkozik, de az Adattár III-ban csak ennyit találtam, s még nem volt lehetőségem Herepei forrását megkeresni.)

A Pántzél- és az Etzken-családfa:

Az itt ábrázolt családfa egészét az Cópia szerzőjének közlései alapján készítettem el, csupán feleségének nevét, Pántzél István halálának évét és ismeretlen nevű leánya személyét vettem át fia, Pántzél Pál naplójából.

(Életemnek... 7., ill. 13.) A dokumentumok használatán kívül csak a kéziratok anyagában nem szereplő Eczken János nevét illesztettem be a Háromszék vármegye nemes családjai című kötet alapján. Mint a már fentebbi idézetből láttuk, ez a könyv egy bizonyos Eczken János fiaként említ egy Eczken György nevű személyt, aki esetleg azonos lehet Pántzél István Etzken György nevű nagyapjával. Így elképzelhető, hogy nagyapja édesapja valóban a Háromszék vármegye nemes családjai című munkában szereplő Eczken János lehetett. A Herepei-féle Adattár III-ban olvasható, előbb idézett forrás Albisi Eczken András-a pedig talán azonos a Copiában szereplő személlyel, Pántzél István nagyapjának testvérével, Etzken Andrással. (A Herepei által közölt forrás Barabásáról pedig végképp nem tudom, hogy mi módon kapcsolódik az általam vizsgált családhoz.) Ezekre nézve azonban nem rendelkezem bizonyítékokkal. Inkább a fent említett feltételezések ellenérveként hozható fel a következő két kronológiai probléma. Ha Eczken János 1614-ben lustrált, és a fia, György 1635-ben már Kökösen volt (Háromszék vármegye nemes családjai), illetve „Albisi Eczken Andras es Barabas uramek” armálisa 1702-ben került szóba (és az idézett szöveg alapján talán feltételezhetjük, hogy az armális tulajdonosai életben voltak ekkor), akkor túl nagy lenne a korkülönbség a Háromszék vármegye nemes családjaiban említett Eczken György és az Adattár III-ban olvasható Eczken András között (1635 illetve 1702), ugyanis a Copia alapján feltételezzük e két forrásban szereplő Andrásról illetve Györgyről, hogy testvérek voltak. Bár elvileg ez sem elképzelhetetlen, de valószínűbb, hogy akkor lehetnek azonosak az említettek a Copiában szereplő testvérekkel, ha 1702-ben, az „emlékeztető írás” keletkezésekor Eczken András már legalább egy-két évtizede halott volt.

A másik kronológiai problémát az okozza, hogy az 1711-ben világra jött Pántzél István édesanyja, Etzken Ilona kb. 1670-nél nem születhetett régebben. Ha ezt leszögezzük, akkor csak abban az esetben fogadhatjuk el azt, hogy édesapja, Etzken György azonos a Háromszék vármegye nemes családjai című munkában szereplő Eczken Györggyel, ha Etzken Ilona igen későn született gyermek volt. Ugyanis az említett könyvben található Eczken György (figyelembe véve az apjával, Eczken Jánossal és a vele kapcsolatban jelzett évszámokat) 1615–20-nál később nem születhetett. Azonban bizonyítékok híján nem tehetünk többet a találgatásnál. Bár az általam átnézett családtörténeti munkák szerzői

alaposan kutatták a szempontunkból relevánsnak tekinthető levéltárak iratait, a most vizsgált dokumentumokhoz hasonló források bármikor előkerülhetnek, és megoldást adhatnak a felmerülő kérdésekre.

Pántzél Pál naplójában felmenőiről csupán az alábbiakat írja: „Az édes Atyám volt Székely születésű Haromszékről Albisbol valo, a Primipilusok közzül, az hol, ős örökös jóságga is volt; melyhez ma is jussunk vagyon.” Édesanyja, Mezei Zsuzsánna ágáról pedig a következőt jegyzi meg: „[...] törökös nemesi familiából vette volt eredetet, de minden vagyon és jóság nélkül, attyától, anyyától árván hagyattatva, és aki égy derék, jo szívű Főbíró Urnak ugy mint Liszai [?] Urnak szárnyai alatt öregbenn tartattatott.” (Életemnek... 3–4.)

2. Pántzél István, Pántzél Pál édesapja

Bár a lexikonok nem említik Pántzél István nevét, hiszen ő nem játszott olyan fontos szerepet a művelődéstörténetben, mint leszármazottjai, mégis úgy gondolom, hogy néhány mondatban illendő kitérnünk az ő életére is, hiszen az általa lejegyzett Copia alapján vázolhatjuk fel a családfát, s egyebek mellett az sem elhanyagolható, hogy több gyermeke igen fontos alakja volt az erdélyi és magyarországi kulturális életnek.

A Copiában így ír magáról: „Származtam Három Széken, Kézdi Székben, Albisból – Primipilusok voltak, mind a’ két linéán Atyáim, ’s Atyáimnak az Attyok, mind Pántzél, mind Etzken famíliák. – Nemző Atyám volt Pántzél István, Szülő Anyám volt Etzken Ilona. Én születtem 1711. Atyám meg holt 1719ben – Szülő Anyám, gyámoltalan özvegy-ségbe jutott, szükség itt nagy lévén, árván tartott engem Albisban, mint gyenge gyermeket – Létzfalvára¹⁷ nyomult Vajda Moses Bátyához. – Dedő Mátyás bátyánk Tordára vitt – itt két esztendőig lakván, onnan Hunyadi Márton Tordai Paphoz – innen Enyedi Kollégyomba – abszol-váltam. – Szegényül éltem itt – innen a’ Kolosv. Kollégyomban, minek-előtte Tordán Particulássá lettem volna. –” (Copia... 1.)

Mivel a Copiában főként a családtagok birtokállományának tisztázására vonatkozó fejezeteket találunk (ezért lehet rekonstruálni a családfát), Pántzél István életútjáról a fentiekén kívül nem sokat tudunk meg. Néhány apró adalék mellett kiderül még, hogy édesanyja korán

özvegyiségre jutott, később újra férjhez ment, de második urát, Bak Pált is elvesztette, s ráadásul a férfi – főképp Etzken Ilona édes gyermeke, Pántzél Klára „alattomban való machinálása” miatt (Copia 5.) – nem emlékezett meg végrendeletében az asszonyról. Etzken Ilona sok hányattatás után végre fiánál, Pántzél Istvánnál Nagykapuson telepedett le, ahol még 4 évig élt. Ebből az iratból nem derül ki, hogy mikor és miért tartózkodott Pántzél István Nagykapuson. A nagykapusi tartózkodás okára nézve Pántzél Páltól kaphatunk eligazítást: „A’ mi engemet illet. Születtem volt N. Kapusonn az hol akkor folytatta az Atyám papi hivatalát jo lako helyen, és tisztességes jövedelmű Ekklesiábann [...]” (Életemnek... 5–6.) A Copia fejlécében viszont azt olvashatjuk, hogy Pántzél István Mérán volt lelkész: „Stepani A[lbisiensis] Pántzél Ministri Eklae Ref. Meraiensis.” (Copia 1.) Pántzél Pál viszont sajnos nem szól arról, hogy apja Mérán is volt pap, így sem ezt, sem Pántzél István nagykapusi lelkészségének időpontját nem tudjuk pontosan meghatározni. Sajnos abban sem lehetünk biztosak, hogy Pántzél István milyen sorrendben töltötte be a két papi hivatalt. Pántzél Pál ugyanis nem köti évszámhoz, és nem is lokalizálja pontosan édesapja papi pályájának kezdetét: „Az Atyám ugyan még Gyermeckoraban származott volt ki, és tanulását a’ Kolosvari Kolegyomban folytatván ottan Déák is lett, a’ honnan ki ment papságra ugyan a’ Kolosvari tractusba Kalotaszegre, az hol házassági életre is lépett edes Anyámmal Mezei Susánnával [...]” (Életemnek... 4.) Mivel mindkét község Kalotaszegen van, kb. 10 km-re fekszenek egymástól, Pántzél Pál közlése bármelyik falura vonatkozhat. (Méra – ma is ez a község neve – Kolozsvártól kb. 15 km-re észak-nyugatra, Nagykapus – ma Magyarapus, de románul Capusu Mare – Kolozsvártól kb. 22 km-re nyugatra található.) Viszont ha elfogadjuk, hogy a Copia 1762 körül keletkezett, akkor az abban olvasható néhány, már említett sorból az valószínűsíthető, hogy Pántzél István az irat keletkezése *előtt* volt Nagykapuson pap (hiszen éppen a Copiában olvashattuk, hogy ott élt velük négy évig az édesanyja), a dokumentum megírása *idején* viszont már Mérán töltötte be a lelképásztori hivatalt (a Copia fejlécén ugyanis mérai papként említi magát). Ezt a feltételezést részben alátámaszthatja az, hogy Pántzél Pál talán azért nem tudósít apja mérai papságáról, mert – mint naplójában írja – éppen 1762-ben került el a szülői háztól, és apja esetleg ez után került

Mérára lelkésznek. Azaz elképzelhető, hogy Pántzél István 1762-ben lett mérái lelkész, és a Copia is éppen ebben az évben keletkezett.

A vizsgált dokumentumokból sajnos e feltételezéseknél biztosabbat nem tudunk meg e kérdéssel kapcsolatban, pedig a dolgozat következő tételének szempontjából igen fontos lenne pontosan tudni, hogy Pántzél István melyik évben tartózkodott Nagykapuson, illetve Mérán.

3. Pántzél Dániel születési körülményeinek problémái

A Pántzél család legjelentősebb tagját, a felvilágosodás korának művelődésében, irodalmi életében, publicisztikájában, újságszerkesztésében igen kiemelkedő szerepet vállaló alakját, Pántzél Pál testvérét, Pántzél Dánielt jól ismerik az irodalomtörténészek és sajtótörténészek. Munkásságával nem kívánok részletesen foglalkozni, megtették már azt olyan kitűnő kutatók, mint például Kókay György¹⁸ és Trócsányi Zoltán¹⁹. Elegendő most annyit megemlíteni róla, hogy a pesti egyetemen 1789–90 közt matematikát, gyakorlati geometriát, gazdaságtant tanult, majd Bécsbe került újságírónak. Szacsvey Sándorral a Bécsi Magyar Kurirt 1793-ig szerkesztette, majd Erdély számára önálló lapot indított Bécsi Magyar Mercurius címen, mely 1798-ban összeolvadt a Kurirral, amit aztán 1816-ig Decsy Sámuellel szerkesztett. Több melléklapot jelentettek meg, és 1801–1802-ben Bécsben kiadták A mezei gazdaságot tárgyzó jegyzések című könyvet, 1818-ban pedig szintén Bécsben a Tiszti kalendáriumot. Bár életrajzírója még nem akadt, mégis sok elszórt adatot találunk róla a különböző lexikonokban, szakmunkákban. Ezek kiegészítéseképpen, a pontatlanságok helyesbítése céljából, de főképpen egy manapság nagyjából bizonyosnak vélt adat megkérdőjelezése miatt kívánok kitérni néhány filológiai problémára.

A legtöbb lexikon szerint Pántzél Dániel 1759-ben született Mérán.²⁰ A Pántzél Dánielt vizsgáló modern szakirodalom is ezt fogadja el, kivéve az egyik legjelentősebbet, Kókay György tanulmányát, amely ugyan megemlíti, hogy Szinnyei²¹ szerint 1759-ben született a kalotaszegi Mérán, de mégis más adat helyességét fogadja el: „[...] erdélyi, székely származású újságíró volt. 1760-ban született a háromszéki Albis községben. Alsó iskoláit szülőföldjén végezte.”²² Kókay hivatkozik forrására, de azt nem vallja be, hogy miért éppen azt veszi át. Adata

Jakab Elektől származik, szinte szó szerint idézi a szerző sorait.²³ Nem tudom, hogy miért fogadja el Kókay ezt a kisebbségi véleményt, illetve hogy honnan származik Jakab információja, bár azt sem sikerült kiderítenem, hogy pl. Szinnyei és a többi – nem csak Szinnyeire támaszkodó – lexikon miből meríti e kérdésre vonatkozó adatait. Mindenesetre ez a bizonytalanság (melyet viszont a mai lexikonok már nem érzékelnek, l. pl. az Új Magyar Irodalmi Lexikont, amely nem tesz kérdőjelet Pántzél Dániel születési éve és helye után, csak a hónapot és napot nem tudja pontosan) igazolja az ezzel kapcsolatos dilemmáimat. Először annak körülményeit szeretném megvizsgálni, hogy melyik évben születhetett Pántzél Dániel, illetve hogy születésének valóban Mérán kellett-e történnie. Ezek után teszem fel azt a kérdést, hogy van-e esély arra, hogy Albisban látott napvilágot.

Mint azt a Pántzél István közlése alapján készített családfából tudjuk (és mint látni fogjuk, Pántzél Pál is ugyanezt a sorrendet állítja fel testvérei között), Pál volt az ötödik, Dániel a hetedik gyermek. Pántzél István gyermekinek születési idejére nézve (Pál kivételével) ennél pontosabb információ nem található a birtokomban lévő dokumentumokban. Más összefüggésekből viszont megtudhatunk néhány meglepő dolgot. Pántzél Pál gyermekkoráról a következőt írja: „Születtem volt N. Kapusonn az hol akkor folytatta az Atyám papi hivatalát jo lako helyen, és tisztesseges jövedelmű Ekklesiábann; ugyan ott kezdettem a' tanulást is, igen idejénn, küldettetvén fel az oskolába mikor még pendelyes ingbenn jártam, a' midönn alig lehettem még 5. esztendös, és így ez lehetett 1760.*bann*. Két esztendőig folytatott oskolábann való járásom utann, vitt az Atyam a' Kolosvari Kollégyomba 1762*ben* éppen azonn esztendőben melyben Híd-utzának egyik sorja a' kaputol fogva egészs sz a' Szász templomig el égett.” (Életemnek... 5–6.)

A fenti sorokból a következő derül ki: Mivel Pántzél Pál 1755-ben született Nagykapuson, és kb. 1760-tól, 5 éves korától 7 éves koráig, azaz 1762-ig járt iskolába szülőfalujában, akkor ez valószínűleg azt jelentheti, hogy édesapja ekkor itt volt lelkész. A probléma a következő: ha Pántzél István ezekben az években Nagykapuson viselt papi hivatalt, akkor hogy születhetett 1759-ben Mérán Pántzél Dániel. A kéziratok alapján azt feltételezhetjük, hogy Pántzél Dániel vagy nem Mérán született, vagy nem 1759-ben. Persze az is elképzelhető, hogy valóban így történt minden, csak Pántzél István esetleg egyszerre töltötte be a mérái és a

nagykapusi lelkészi állást, hiszen a két falu közötti kis távolság ezt lehetővé tette volna. De ez a feltételezés sem tűnik bizonyíthatónak, ugyanis erre valószínűleg utalt volna mind Pántzél István, mind Pántzél Pál. Másrészt pedig, ha a család ekkor Mérán élt, akkor hogy járt át az 5 éves Pántzél Pál Nagykapusra iskolába, illetve ha a család Nagykapuson élt, akkor miért Mérán szülte meg édesanyja Pántzél Dánielt.

Valószínűsíthető-e ezek után Jakab Elek alapján az, hogy Dániel sem Nagykapuson, sem Mérán, hanem Albisban, a család ősi fészkében született. E feltételezéssel kapcsolatban a Copiából annyit tudhatunk meg, hogy Pántzél István lelkész korában többször visszatért szülőhelyére bizonyos birtokügyek intézése miatt, bár arról nincs adat, hogy ezt az utat 1759-ben vagy 1760-ban is megtette volna, s a felesége is vele menve ott szülte volna meg hetedik gyermeküket. Persze az alábbi két utalás nem zárja ki, hogy esetleg mégiscsak Jakabnak van igaza, de én ezen információk birtokában ezt erősen kétlem: „[...] mikor én Sámuel fiammal Albisba mentem 1762ben hogy divisiót tsinállyak [...]” (Copia... 3.) (Ebben az évben viszont már igen nagy valószínűséggel élt Dániel.) Egy ennél valószínűleg korábbi, bár dátumhoz nem kötött út viszont történhetett 1759/60-ban: „Én Albisba idős emberektől hallottam, hogy [...]” (Copia... 2.) De ezt nem tartom meggyőző bizonyítéknak.

Persze az is elképzelhető – látva Pántzél Pál bizonytalan adatait a fentebb idézett mondataiban –, hogy Pántzél Pál nem emlékszik mindenre pontosan annyi év távlatából, de én mégsem tartom valószínűnek, hogy Pántzél Dániel Mérán született volna meg 1759-ben. Mivel feltételezem, hogy Pántzél Pál feljegyezte volna, ha apja (és a család) az ő nagykapusi elemi iskolai évei alatt Mérára kerül, a birtokomban lévő források alapján inkább úgy vélem, hogy Pántzél Dániel Nagykapuson született. Újból hangsúlyozom, hogy szerintem Mérára csak később, Pántzél Pál Kolozsvárra történő távozása után, 1762 körül került a család. Annak lehetőségét, hogy Pántzél Dániel Albisban jött a világra, teljesen kizárom.

Bár Pántzél Pál sajnos alig ír testvéiről, s így igen kevés új adatot tudhatunk meg Pántzél Dánielről is, mégis szükségesnek tartom, hogy idézzem naplójából azokat a részeket, melyek a bécsi újságíróra vonatkoznak. „[...] Déákoskodván jo ideig ki ment Pestre és Bétsbe *in' sineurségre* akarván készülni, mind az által lett Ujság író, és ma is a' két

magyar hazát magyar Ujságaival az úgy nevezett Magyar Kurirral szolgálja Bétsből [...]” (Életemnek... 5.)

Ezen kívül sajnos csupán egyszer említi Pántzél Dániel nevét annak kapcsán, hogy Pántzél Pál legidősebb fia, a későbbiekben is tárgyalandó Zsigmond nyugat-európai peregrinációra indult, és Bécsben, nagybátyjánál szállt meg: „[...] Bétsbe [...] érkezett. 23a Novembris [1816-ban – megj. tölem: F. G.] az hol Ebeddel és Vatsorával tartya Testvér Ötsém, Pántzél Dániel a’ki ott a’ Magyar Ujsagot írja.” (Életemnek... 77.) Ezt az adatot megerősíti Pántzél Pál unokája is, Páncél (!) Ferenc, kendilónai lelkész, aki apjáról, Páncél Zsigmond kendilónai lelkésről, Pántzél Pál fiáról annak halála utáni (1870. július 30.) évben visszaemlékezést írt. „[...] 1817-ben tanulmányai öregbitésére, a bécsi prot. Hittani egyetemre ment, hol édes atya testvére, Páncél Dániel, az akkori ’Magyar Kurir’ című első magyar lap szerkesztőjénél volt szálláson és kosztón; minek az a jó eredménye lett, hogy úgy is igen szerény pénzbeli jövedelmét egészen szellemi kiképzésre fordíthatta.”²⁴

4. Pántzél Pál többi testvére

Pántzél Pál természetesen Pántzél Dániel mellett minden testvérét bemutatja röviden naplójában: „Az Atyám [...] házassági életre is lépett edes Anyámmal Mezei Susánnával [...]”

E’ volt az a’ kedves Házasság, a’ millyennek parját látni ritkán lehet, mert ezt a’ leg tisztább szeretet szerzette volt; úgy mind végig fenn is tartotta leg kíváncsabb tsendességben ’s. égyességben. Nem hallattatott itt per-patvar, veszekedés, harag, morgolódás, mivel mind ketten buzgók voltak a’ kegyes és Istenes életben, és abban kívánták tartani Házok népét is. Ez égy valóságos Patriarkai ház volt, a millyent én ma ritka helyben találók.

Az az égy nagy tereh feküdt ugyantsak Szüléimnek szivekenn, hogy Gyermeküknek feles számához képest szegények voltanak tsak anyival bírván a’mit Papi fizetésből kaptanak. Kilentzen voltunk t.i. mi, hat Fijak, és 3 Leányok.

Ezek között én voltam a’ születésnek rende szerint 5.tődik két Bátyáim és két Nénéim lévén már előttem. Kik közzül a’ nagyobb Bátyám meg holt Kolosi²⁵ Papságában égy fiu Gyermeket, és égy Léányt

hagyván maga után, a' másik pedig meg holt Magyarországonn Nemes Oltasai²⁶ Rectorságábann nőtelenül. Utánnam következtenek még 3. Fijak; kik közzül a' nagyobbik egész Seniorságig déákoskodván el ment *Cancelistanak* a' *Magyar Királyi Tablahoz* és ma a *Provintzialis Exactoratusonn Rationum officialis*: a' második ismét Déákoskodván jo ideig ki ment Pestre és Bétsbe *in' sineurségre* akarván készülni, mind az által lett Ujság iro, és ma is a' két magyar hazát magyar Ujságaival az ugy nevezett Magyar Kurirral szolgálja Bétsből: a' 3dik lett ugyan a' Királyi Tablán Cancelista, és ott Vásárhellyen meg is telepedett. De ez ott meg holt.” (Életemnek... 4–5.)

Mivel Pántzél Pál az idézett részben nem nevezi meg testvéreit, a Copiát kell segítségül hívni a pontosításokhoz, ugyanis mint láttuk, Pántzél István felsorolja gyermekei nevét. Ha e felsorolást összevetjük a Pántzél Pál által közöltekkel, akkor láthatjuk, hogy Pántzél István gyermekei nevét azok születési sorrendjében jegyezte fel. Ezek szerint Pántzél Pál legidősebb testvére, Sámuel volt a kolozsi pap, másik bátyja, István az ócsai rektor, öccsei közül a legidősebb, József a királyi számvevőtiszt, a középső, Dániel a bécsi újságíró, a legkisebb, Dávid pedig a cancellista a marosvásárhelyi királyi táblán. (Dániel foglalkozása köztudott, e mellett József hivatalát is megerősítheti az egyik nyomtatott forrás, ugyanis ez utóbbi személyt ismeri az egyik családtörténeti kútfő: „József 1815 körül erdélyi főkormányshéki számvevőtiszt”.²⁷) Két nővére, Zsuzsanna és Klára Sámuel után született. Mivel Pántzél István – Pántzél Pállal ellentétben – nem említi, hogy lenne egy harmadik lánya, két eset lehetséges. Pántzél Pál naplójából tudjuk, hogy a lány Pál húga volt. Ha feltételezzük, hogy ez a lány volt a legkisebb gyermek, akkor elképzelhető, hogy azért nem szerepel Pántzél István feljegyzésében, mert 1762 körül, a Copia keletkezésekor még nem született meg. Ezért Pántzél Pál legkisebb testvérének 1762 után kellett születnie. A másik variáció az, hogy a bizonyosan Pál után született leány a Copia keletkezésekor már nem élt. Erről viszont Pántzél István mellett Pántzél Pál sem tudósít, bár az is igaz, hogy ő egyik lánytestvéréről sem mond még annyit sem, amennyit fivéreiről. Tehát mindkét lehetőség elképzelhető, de én úgy vélem – figyelembe véve minden korábbi feltételezést –, hogy Pántzél Pál ismeretlen nevű húga volt a legkisebb gyermek, aki 1762 után született.

II. FEJEZETEK PÁNTZÉL PÁL ÉLETÉBŐL

1. Pántzél Pál kolozsvári diákévei

Pántzél Pál kolozsvári iskolájáról írott szubjektív véleménye valószínűleg több tekintetben árnyalni fogja a XVIII. század végi Kollégiumról alkotott képet, így talán nem felesleges visszaemlékezéseit iskolatörténeti szempontból is megvizsgálni, e dolgozat keretei között azonban elegendőnek tarom, hogy ízelítőül csupán az alábbiakat idézzem naplójából: „Ekkor [a nagykapusi iskola elhagyása után – megj. tőlem: F. G.] kezdődött el életemnek sanyarusága, mely a Pogányokhoz, vagy szánakozás nélkül való Tatárokhoz hasonló Tanítók által, jutott mindjárt réám. Ebben az időbenn a' tanulás volt valóságos kínnak és nyomorúságnak állapota. A' Tanítóját úgy nézte az ártatlan Gyermeke, mint aki fel volt fegyverkezve minden hatalommal az ő kínzására. Ennek tsak látására is reszketett ő; és ha égy Déáki szobába talált egy idegen bétékinteni tanítás idején, bámulva és szánakozva láthatta azt, hogy égy helyen lövi a' nyulat fél lábann a' szegény Gyermeke, másutt három négy égy más mellett henyél, az az háttal a' földön feküve lábait és kezeit fel emelve mozgatya meg szűnés nélkül, másutt a' kegyetlen plágázás²⁸, Pofozás, és vesszőzés alatt hallatik a' jajgatás. Felettébb szomorú Scenák ezek, huzzunk Superlatot és takarjuk el ezekkel együtt az Elölljáróknak tunya vigyázatlanságokat, és igazán ki mondva tudatlan érdemetlenségeket. Égy érthetetlen Déák Molnár Grammaticájából hagyott érthetetlen letzkének el mondasában ejtett 3 hiba, méltó ok volt a' nagy büntetésre, még pedig a' kínos 's. kemény büntetésre. Egy mesének tsak két vagy három hibából álló fordítása Phaedrusból, a' szegény Grammatistát kemény verés alá vetette. Mitsoda nagy szomorúsággal kellett illy sanyaru állapotra ki lépni, édes szüleinek kebeléből az szegény Gyermekeknek, aki Kollégiumba küldetett? Ezen kellett nékem is által haladnom, a Déáki vagy Togatusi állapotra.” (Életemnek... 6–7.)

Diáksága utolsó éveiről pedig az alábbiakat mondja: „En pedig ezen esztendőök alatt lépdgeltem elébb. Midőn 4dik esztendejét Déáksagomnak éppen bé töltöttem a' Mathesisbenn Praesessé tétettem, 1776bann akkori nagy érdemű Philosophiát tanító Professorunk és nagy hírvű nevű Medicinae Doktor Pataki Sámuel Ur által mely szerint azon esztendőbenn Septembernek 18dikánn az Arithmetica tanítani Wolfius

szerint el is kezdtem. Ezt midőn szinte végezvém 1777dik Esztendonek Tavasszán, tétettem Praesessé a' 'Sido nyelvből, melyhez 30 magyar forint volt fizetésül kötve. El végezvén tehát az Arithmeticat azonn esztendőben a nyári vacatioig. Kezdettem Septemberben tanítani a' Sido nyelvet, a' melyhez különös vonszodásomat érzettem, és azt folytattam is egész déákságomban.

Ezenn meg tiszteltetésemet követte mindjárt még azonn 77dik esztendőben más sokkal nagyobb, és hasznosabb hivatalra, úgy mint a' Thesariusi hivatalra valo felvételtetésem, a' melyhez 40 magyar forintok voltak kötve. Egy szegény Déáki Társaságban nem lehet ennél csendesebb 's. hasznosabb hivatal, mind azért, hogy az oskolai larmák közül az ilyen ember magát el vonhatya, a' könyvek közzé, minden egyéb dolgokrol el felejtkezve; mind azért, hogy a könyvekkel esmerkedni lehet, melyhez kevés szerentséje van, a' mi könyv nélkül valo hazánkban a' legg jobb igyekezetű ifjunak is: mind azért továbbá hogy tsendes és munka nélkül valo, hivatal lévén segíti magát a' szegény legény, égszersmind pedig a' tudománybann is magát építi.” (Életemnek... 13–15.) Pántzél Pál elnyert hivatalának neve nemcsak a thesaurarius-szal, a kincstárőrrel nem hozható könnyen kapcsolatba, hanem a thesaurator-ral, azaz az ellenőrrel vagy contrascribával²⁹ sem feltétlenül, ugyanis ez a tisztség tulajdonképpen a seniort helyettesítő diák posztja volt, tehát a kollégiumi diákok második legjelentősebb hivatala. Pántzél Pál naplójának soraiból viszont valamiféle könyvtárosi feladatkör bontakozik ki. Török István monográfiájának adata ezt támasztja alá: „Könyvtárőr [...] 1778. február 1-től Pánczél Pál.”³⁰ Valószínűnek tartom, hogy Pántzél Pál tévesztette el egy évvel hivatalviselésének kezdetét, ugyanis nem lehet két különböző tisztségről szó. (Úgy tűnik, hogy Török István helyes adatot közöl.) A könyvtárosi feladat mindenképpen jó hatással lehetett Pántzél Pálra, aki minden rossz emléke ellenére a kolozsvári kollégiumban alapozta meg tudását, melynek mind a külföldi tanulásának lehetőségét, mind a későbbi tudósi munkásságát köszönheti.

2. Pántzél Pál leydeni peregrinációja

Nem tartom feladatommak, hogy hosszasan foglalkozzam a kolozsvári református kollégiumról alkotott véleménye és az iskola történetét feldolgozó szakirodalom összevetésével, inkább fontosabbnak gondolom azt, hogy röviden kitérjek Pántzél Pál peregrinációs útjára, ugyanis hollandiai egyetemi éveiről írott sorai némileg eltérnek az e kérdéssel foglalkozó szakmunkáktól.

Ismételten hivatkozni szeretnék a dolgozatom elején említett Gáldi László munkájára, melynek egyik lábjegyzetében az alábbi feltételezést veti papírra: „Talán ő is külföldön – esetleg Genfben – tanult, mint pl. Aranka György atyja, zágoni Aranka György erdélyi püspök, aki franciául prédikált is Genfben, s élete végéig a francia művelődés egyik buzgó híve és terjesztője maradt.”³¹ Érthető Gáldi feltételezése, az, hogy Pántzél esetleges külföldi tanulmányait (ugyanis még ennek tényében sem biztos) francia nyelvterülethez köti, mert Pántzél Pál művét a franciás típusú nyelvújítás egyik képviselőjének tartja, de feltételezése mégis megalapozatlan. Pedig akkor, amikor Gáldi a tanulmányát írta, már igen régóta a kutatók rendelkezésére állt több külföldi egyetem magyar diákjainak listája. Ezek átnézésével Gáldi két helyen is találkozhatott volna Pántzél névvel, ugyanis a leydeni hallgatók névsorát Antal Géza³² és Miklós Ödön³³ is közölte.³⁴ Pántzél a következőképpen vezeti be életének eme különösen izgalmas éveiről írottakat: „Ezek szerint folyo és méltán szerentsésnek nevezhető Déáki állapotombann éppen 9 esztendőket töltöttem el, melyek mind arra czéloztak, hogy én Papi hivatalra készüljek; meg is határoztam ezen esztendőknek vége felé hogy ha jo academicum beneficium adja magát elé; tehát készen legyek mindenkor a' Censurára, és menyek Academiára. Az Isteni gondviselés ebbenn is szerentseltetett mert a' leg jobb Academiai beneficium ugy mint a' Leydai adta magát elé, a' melyet alább elé fogok adni.” (Életemnek... 15–16.)

Pántzél Leyden iránti rajongása e bevezető után, az egyetemi évek leírása során sem csökken, mindig elragadtatással beszél hollandiai éveiről, ezért úgy gondolom, hogy az időnkénti szubjektivitás miatt sem lényegtelen összevetni a naplót a szakirodalommal, de ugyanígy Pántzél precíz bemutatásokkal teletűzdelt visszaemlékezéseinek tükrében talán korrigálni is érdemes a szakirodalomban leírt néhány adatot.

Elsőként azt kell megjegyeznünk, hogy az 1782-ben beiratkozott Pántzél Pált már nem a virágkorát érő leydeni egyetem fogadta, bármennyire is így gondolta ezt: „[...] a’ leg jobb Academiai beneficium ugy mint a’ Leydai adta magát elé [...]” (Életemnek... 16.) Ugyanis az igen későn, 1592-ben alapított, könyvtáráról és szellemi szabadságáról méltán híres akadémia színvonala éppen Pántzél Pál ott tartózkodása idejére némileg visszaesett, és 1775–1785 között nevelte a legkevesebb hallgatót.³⁵ Az Erdélyből kiinduló peregrinációs mozgások is erősen lecsökkentek Mária Terézia idején. (Bár már 1725-től szükséges volt az osztrák hatóságok engedélye, azonban azt akkoriban még nem volt túl nehéz megszerezni.) 1752-től igen erőteljesen megszigorodott az ellenőrzés, fejedelmi engedélyhez kötötték a kijutást. Ugyan a Mária Terézia uralkodása alatt tapasztalható szigorúság némileg enyhült II. József idején, de még ezekben az években is csupán a külföldi teológiai fakultásokat célzó diákokat engedték Bécsen túlra, a többi diák csak a császárvárosban tanulhatott. A francia forradalom után, 1795-től az osztrák kormány teljesen befagyasztotta a Franciaországba és az elfoglalt területekre irányuló magyar egyetemjárást, s a Hollandiában tanuló diákokat is visszahívták, „akik az erkölcstelen franciákkal való érintkezés lévén abba a veszélybe kerülnek, hogy ugyanazon alapelveket szívják magukba”.³⁶ De az egyetem történetének vázolója helyett én inkább arra szeretnék kitérni, hogy Pántzél Pál kolozsvári diákként hogyan jutott el Leydenbe.

A leydeni Collegium Theologicum tkp. állami kollégium volt, ahol a kifejezetten szegény európai diákok majdnem teljesen ingyen tanulhattak filozófiát, teológiát, és mindemellett fedél volt a fejük felett. Diákjaikat állami költségen vették fel, akik főképpen pfalzi, poroszországi, csehországi, litvániai, magyarországi és erdélyi származásúak voltak. A magyarországi és erdélyi kollégiumok legtöbbje kitartó küzdelmet folytatott azért, hogy állandó helyet biztosítson diákjai számára Leydenben. Különböző főurak közbenjárására így kapott a nagyenyedi kollégium két stipendiumot, illetve Marosvásárhely, Debrecen és Sárospatak többszöri elutasítása után id. gr. Teleki Ádám (Pántzél Pál későbbi kedves urának, Kendilóna birtokosának, ifj. gr. Teleki Ádámnak az édesapja) segítségével 1734-ben évi két helyet Kolozsvár. Így ír erről Pántzél: „*Foderatum Belgiumban* sok Akadémiák voltak, melyekben a’ Magyaroknak élelmekről gondoskodtak, mint *Trajectumban*

Franequerában Hárderwicumban etc. hol jobban hol gyengébben. *Leydában* pedig tartottak a' Hollandiai Habsburg ordok, vagy a' Hollandiai provintzia Statussa 4. Magyarat, 3 esztendeig mindent személy szerint." (Életemnek... 29.), illetve: „Az Enyedi és Kolosvári Kolégyomokhoz volt különösön ez az akadémiai jo-tétemény kötve, mind kéttőbol két személyek lévén ide választva, és a'kiknek ennek elnyeréséhez szerentséjek lehetett; égy olyan Teatrumon laktak, melyről az egész világgal lehetett modjuk esmerkedni. Itt lehetett latni Törököt, Persát, indust, Spanyolt, olaszt anyival inkább Frantziát rakással, mint szomszéd Nemzetet; és Anglust [...]" (Életemnek... 33.)

Az erdélyi diákok németalföldi peregrinációját bemutató, a témát kitűnően ismerő hollandiai származású kolozsvári vendégkutató, G. Henk van de Graaf úgy véli, hogy nem elsősorban a politikai bizonytalanság, de főképpen a holland állam nem túlságos bőkezűsége miatt kellett ennyit harcolni egy-egy stipendium elnyeréséért.³⁷ Viszont Pántzél Pál visszamemlékezéseit megvizsgálva – mint látni fogjuk – úgy tűnik, hogy meg kell kérdőjeleznünk e szemrehányó kifejezés jogosságát. Maga van de Graaf is – Török Istvánra hivatkozva – felsorolja mindazt, amit egy ösztöndíjas diák kapott Leydenben, s ezt végignévezve sem mondhatjuk szűkmarkúnak a holland államot. Eszerint teljes ellátást, bentlakást és mosást biztosítottak a diákok számára, ezen kívül karácsonyra 30, háromhavonta 12, a visszautazás költségeire pedig 200 guldent kapott egy-egy alumnus.³⁸ Török István monográfiájában még ennél is többről számol be: „A magyar diákok belga, lengyel, francia ösztöndíjasokkal együtt harmincan kaptak szállást a leydeni teológia épületében. Közös asztalnál étkeztek, reggel vajas kenyeret, aztán ebédet, vacsorát kaptak sörrel. Akinek tetszett, időközben is kapott sört. Egyébként mindenből bőven és tisztességesen adtak. A tanítás ingyen történt; a mosás, szobatakarítás szintén; köszönet fogyasztási adó nélkül vásárolhattak. Minden karácsony tájban, alumnia név alatt, egyen-egyen 30 belga forintot kaptak; minden három hónapban, segély (subsídium) név alatt, 12 forintot. Aki beteg volt, külön ételt kapott szobájában; gyógyítás és gyógyszer a rendek költségén történt. Hazatéréskor mindenki 200 forint útiköltséget kapott.”³⁹

Már e néhány sorból is megérthetjük, hogy miért lelkesedik annyira Pántzél Pál a leydeni akadémiaért: „Áldott Hollandia! miként közlötte ez nagy szívűségét a' Szegény idegenekkel? nem lehet le rajzolni. Áldott

Leyda! Kedves és felettébb kedves város! Ha élnék én száz esztendőket, leg boldogabb esztendeimnek tartom mind örökké azonn 3 esztendőket, melyeket Leydában töltöttem. Az én álmaim akkor leg kedvesebbek, mikor Hollandiáról vagynak.” (Életemnek... 32.) Ha Török István idézett közléseit kiegészítjük Pántzél fölsorolásával, még világosabb lesz a holland állam nagylelkűsége: „A Status kolegyoma égy 4 szegű, két emeletű épület, valami regi baráti klastrom forma, melynek egyik oldalát bírja a’ Regens Prof. 1000 forint fizetéssel, aki Theol Prof lévén azért vett ismét anyit. A más oldalának felit bírja a’ Subregens, aki Pap, melynek másik felit majd egeessen, égy Refectorium és, égy Auditorium foglalja el. Ezenn Refectoriumban esznek a’ Déákok mind égyütt, délbenn, és estve, a’ Status gratziájabol a’ jól lakásig, ha nints is éppen ugy mint némelyeknek kényes inye kívánna, sert isznak a’ menyi kell, melyet idő közbenn is adnak ingyen valamikor tetzik. Ez az első nagy jo, hogy minden költség nélkül étel ital vagyon. Reggel pedig Früstükre iros vajat, és kenyeret, minden reggel szép fejërt lágyan adnak, és e’ mellé reggeli italra, 2. forintokat égy honapra, melyel meg lehet bővön érni oltsó lévén akkor káve, nadméz, théa. Sőt ebből juthatott dohányra is.

Másodszor minden személy égy szobát bírt külön, melyet separtetett a’ Collégium szolgálja [...], aki vetett ágyat is, rendre házanként, és a’ vizelő edényt ki vivén meg mosta ’s. helyre tette; az ágy vetés tsak reggelenként volt a seprés pedig kétszer égy hétben.

Harmadik nagy jo volt az a’ Kolégyomnak Doktora volt, a kihez folya-modott a’ beteg Déák, és aki ingyen gyógyított, ingyen adatván az orvosság is, a’ patikákból, ha százokra ment volna is annak árra, és illyenkor a’ beteg a’ közönséges asztalhoz nem is ment; hanem házába vitték a’ mit kívánt, melyet mind a’ Status fizetett.

Negyedszer mostak, szappanyoztak, sikároltak, és amint el vitték a’ szenyest, hiba nélkül kézbe adták.

Hogy minden aproságot elé ne hordjak, tsak azt mondom, hogy a’ Leydai Beneficium olyan volt, melyel 3 esztendők alatt ugy élhetett égy finyással, és ki tsapongo természettel nem bíro Magyar, hogy a’ magáébol, nem volt szüksége semmit költeni tsak egyedül ruházatra ’s. könyvekre; és ha vacationként, tapasztalás végett a’ nagy varosokba utazni vagy azokban időt is tölteni kedve volt adatott 4 arany tsak arra. Ami pedig legtöbb ’s. igen nagy jo: mikor 3 esztendők mulva haza tért a’

Szegény Legény, minden költségit ott könyvekre 's ruházatra el költve, 40 Hollandus aranyokat adtak arany pénzben, mely leg jobban esett.

Említettem vala feljebb hogy két forint adatott égy honapra kávéra, nádmézre Théára: de ezenn kívül adtak még esztendőnként 27 forintokat égy dissertatioért, melyet kellett írni mindennek és a' Habsburg ordoknak ajánlva, *Hágába* küldeni. Ennek írásába senki nem ereszkedett mélyen, mert tudta minden Déák, hogy senki sem olvassa meg. Gyertyát is adtak keveset." (Életemnek... 29–32.)

Mint az a föntiekből kiderült, Pántzél Pál igen szerencsésnek tekinthette magát, hogy Leydenben tanulhatott. A kiváló ösztöndíjért azonban keményen meg kellett küzdenie, ugyanis igen széles körű tudásról kellett számot adnia egy erdélyi diáknak ahhoz, hogy kijuthasson külföldre: „Bizonynyossá tétetvén arról hogy azon Academiai beneficiumot a' Professorok nékem rendelték; a Társommal égyütt a' ki hasonloképpen oda rendeltetett Censuraztunk Kolosvárt 1781 benn Juniusnak 16dik napján. A honnan Vásárhelyre menvén Censuraztunk ottan azon hónapnak 19dikénn. Onnan pedig Enyedre mentünk, az hol Censuraztunk ugyan azon hónapnak 21dikénn.

Ez a' három Collegiumokban valo Censurázás állítatott fel a' végre, hogy nagy számmal kezdettenek vala mindenik Kolegyombol ki menni a' Papságra szándékozó ifjak és az academiái utakra kívántato költséget koldulván az Uraktól, Nemesektől és tehetősebbektől, kezdték volt őket meg unni az adakozásban. Reméllették tehát az Elöljárók, hogy a 3 Collegiumban valo Censurázás, az academiákra ki utazo Atyafiaknak számát meg kevesíti. De meg tsalattattak, mert éppen annyin mentetnek ki, mint az előtt, mikor kiki tsak a' maga Collegiumában adott probát tudományáról, égy néhány Theologiai Thesiseknek defendálásából. A három Collegiumokban valo Censurázás kérdező modonn ment, minden tudományokbol, melyek tsak a' Collegiumokban taníttatnak, a' Torvényekenn kívül." (Életemnek... 16–17.) Török István monográfiájában olvasható, hogy az erdélyi főkonzisztórium a hétéves háború (1756–63) után megerősítette korábbi rendeleteit, és többek közt megszabta, hogy a külföldi egyetemekre menni szándékozók nyilvános vizsgát tegyenek a kollégiumukban a főgondnokuk jelenlétében. Aztán két másik kollégiumban is vizsgálat elé kell állniuk, e nélkül nem lehetnek peregrinusok. Megszabták, hogy a kollégiumok a jelentkező diákok vizsga-

bizonyítványát a főkonzisztóriumnak küldjék, hogy itt válasszák ki a kimenésre méltókat.⁴⁰

A fentebb írottakból láthattuk, hogy a leydeni évek alatt szinte semmit sem kellett költenie egy ott tanuló diáknak, viszont a Hollandiába való kijutáshoz kellő mennyiségű pénzt kellett összegyűjteni. A pénzszerzés e módja egyéb forrásokból is ismeretes, de a szubjektív megnyilatkozás miatt lássuk erről Pántzél véleményét: „Ezenn [a vizsgákon – megj. tőlem: F. G.] tehát nekem is által kellett esnem és Augustusnak 29dikénn a’ Kolegyomot oda hadtam, indulván, költséget kéregetni academiai utamra, az az a’ mint mi neveztük akkor *peregrinalni*. Ezenn utazásra volt elég időm, mert a következő esztendőnek Junius hónapjábann [1782-ben – megj. tőlem: F. G.] kellett el indulnom ki felé; azért egy részét az országnak bé járván vissza tértem Kolosvárra, vagy az édes Anyámhoz, és magamat ki nyugodván indultam ismét ezenn sok szégyennel teljes koldulásra.” (Életemnek... 17.)

Magáról a kiutazásról is igen érdekes oldalakat ír Pántzél, sok szempontból földolgozható lenne naplójának ez a része is, ám én csak a debreceni tartózkodásáról írott sorait idézem egyrészt a Kollégiumról való megjegyzései, a diáksággal való jó viszonyának leírása, illetve egy másik, igen elgondolkodtató utalás miatt: „A’ következett 1782dik Esztendőben Juliusnak 4dik napján indultam ki Kolosvárról végre a’ jo reménységtől elevenítettve tellyes örömmel, a’ Társommal együtt, egy Somjoig fogadott szekeren, az hol 3 vagy négy napot mulatván, fogadtunk szekerest ismét Debretzenig a’ hová ertünk azon hónapnak Juliusnak 13dikánn, egy igen betsülletes Fazakas Mihály nevű embernek házához, aki bennünket jo szível bé fogadott szállásra. Negyed napig mulattunk itt a’ Collegiumi barátságért, az hol különös szível lattak bennünket az elébb valo Déákok. Külömbenn is az olyan állapotu személyektől a’ milyenek mi voltunk meg érdemli Debretzen az experientiájért valo kevés mulatást, mint a’ mely egy szép híru nagy magyar város. Mind Papjaival, mind Collegiumával örökké ditsekedhetett. Meg is kell azt vallani, hogy a’ Debretzeni Collegium mind Professoraira mind Déáki Tarsaságára nézve több mint egy Kolégyom. Hanem másfelől azt is nem lehet tagadni, hogy annak régulái ’s. törvényei durvábbak keményebbek, mint a’ milyenek illenének egy olyan tisztes Tarsasághoz; kétségnélkül azért, hogy a’ Magyar országai embereknek vastagabb erzenységek is van ugy tapasztaltatik; azért

vastagabb 's. durvább törvényeket is kívánnak. Akármint legyen a' Déákság igen kemény és durva törvények alatt volt akkor, ambár külső tekintete díszes, és igen tiszteletes volt." (Életemnek... 17–18.)

Az említett személyt nagy valószínűséggel nem Fazakas Mihálynak hívták, ugyanis Debrecenben nem az erdélyi Pántzél nyelvjárásában használták ezt a nevet, így fölmerülhet a kérdés, hogy ez a minden bizonnyal Fazekas Mihály nevű „igen betsülletes” ember nem azonos-e a költő apjával. Az idősebb Fazekas Mihály gyógykovács volt, de nemesi eredetű, valószínűleg a miskolci Fazekasok egyik leszármazottja. Ő maga, édesapja, illetve fia, a költő is városi esküdt volt, a család tehát több generáción keresztül szerepet vállalt Debrecen irányításában. A jó módú középréteg tagjai voltak, szőlőjük, némi szántóföldjük volt, és egy „szép nagy, manzárdos” házuk a főutcán.⁴¹ (A mai Piac utca 58. helyén.) Sajnos jelenleg ennél több adattal nem rendelkezem, s bár látok esélyt arra, hogy tényleg e háznál szállt meg Pántzél, addig nem lehet a kérdésről érdemben nyilatkozni, amíg egy korabeli összeírás alapján meg nem tudjuk, hogy élt-e még Fazekas Mihály nevű ember ekkor Debrecenben, akinél Pántzél megszállhatott. (És akinek azért valószínűleg valami köze kellett, hogy legyen a Kollégiumhoz.) Egy dolog biztosra vehető: Pántzél semmiképpen sem találkozhatott debreceni tartózkodása idején ifjabb Fazekas Mihállyal, ugyanis ő „1782 áprilisában szülei bánatára és megrökönyödésére felcsap katonának, az I. úgynevezett Császárhuszár-regimentbe.”⁴²

A hosszú utazás bemutatása után így ír Pántzél megérkezésükről: „[...] nékem volt szerentsém a' boldog Leydábann érkezni 4.ta Septembris estve felé, abbann a' városba melyet neveznek a' Historiát írok *ocellus Hollandiae*.” (Életemnek... 33.) Pántzél Pál naplójának peregrinációjával foglalkozó részei közül leginkább azt a kérdést tartom érdekesnek a szakirodalomtól való különbözősége miatt, amely azzal foglalkozik, hogy Leydenben mi módon vették fel a diákokat az egyetemre. Mint a fentebbiekben láttuk, Erdélyből való elindulásuk előtt komoly vizsgát kellett tenniük három testület előtt is. Naplója azonban arról is tanúskodik, hogy Hollandiába való megérkeztük után is voltak teendőik. Az alábbi sorok a beiratkozásról tudósítanak: „A Magnificus Rectornak az academiába valo bé avattatásert kellene adni 30 Stifeles tallért⁴³; de nem veszik el. Az Academia szolgájának vagy *Pédelnek* mikor nevemet bé irattam akkor Stif. 22.” (Életemnek... 34.) E sorokból

nem derül ki, hogy Pántzél Pál melyik nap iratkozott be a leydeni egyetemre. Csak annyit tudunk, hogy ez megérkezése, tehát szeptember 4-e után kellett történnék. A leydeni egyetem iratai között azonban még ma is megtalálhatók ezek a névjegyzékek, ezért szerencsére Pántzél Pál beiratkozásának idejét is pontosan tudjuk. Van de Graaf könyvének függelékében az alábbi találgatunk: „Pántzél Pál beiratkozott 1782. szeptember 12.”⁴⁴ (Egyébként ebben az évben csak két magyar iratkozott be, ő és a hamarosan tárgyalandó Erdélyi Sámuel.) Ezt az adminisztrációs aktust nyilvánvalóan nem kérdőjelezheti meg a szakirodalom. Arról viszont, hogy kellett-e az egyetemre érkezőknek a helyszínen számot adni a tudásukról, Pántzél naplójától igen eltérően vélekedik van de Graaf. Szerinte ugyanis nem kellett az erdélyi diákoknak felvételizniük megérkeztük után a leydeni egyetemre. A szerző azért állítja ezt, mert úgy véli, hogy ha ez így történt volna, akkor az általa vizsgált magyar diákok levelezéséből, tudósításaiból egyértelműen kiderülne. Idéz ugyan egyetlen forrást, amelyből van de Graaf számára is úgy tűnik, hogy mégiscsak kellett lennie valamiféle vizsgának „catechezis palatina”⁴⁵, rhetorica, philosophia rationalis et caput Novi Testamenti” tárgyakból, de ő a citált Nánási István: *Pharus Hungarico-Batava* című 1778-as műve információjának éppen elszíge-teltsége miatt nem hisz. Ezen kívül még arra hivatkozik, hogy „[...] a beiratkozások alkalmával többször is feljegyzett 'Annos Academicos habens' minősítés is arra mutat, hogy fel voltak mentve a felvételi vizsga alól [...]”⁴⁶ az érkező diákok. (Csak az erdélyiek vagy mások is?) Ugyan szkepszise érthető a Pántzél által leírt otthoni három lépcsős vizsgarendszer ismeretében, de érve mégsem tűnik eléggé megala-pozottnak. Pántzél naplóját figyelembe véve pedig még inkább hihetünk Nánásinak. Ezen immár második forrás ismeretében talán van de Graaf is elfogadná, hogy az erdélyi diákoknak (is?) megérkezésük után mégiscsak kellett valamiféle vizsgát tenniük, mégha az otthoni megpróbáltatások után gyerekjátéknak is tűnt ez a feladat számukra: „Nékünk magyarokul Censurázni kellett ottan, mivel Theologusokká lettünk mindjárt, a' Heydelbergai Cathechésisből és Logicabol, az Academicus Senatus előtt, mely égy sokaig déákoskodott Erdélyi Déáknak tsupa nevetség volt. ekkor 2 pédelnek ismét kellett. Stif. 22. [...] Sigillata vagy petsétes papirossat kellett váltani Testimoniumként melyért ismét ment – Stif. 15.” (Életemnek... 34–35.) S ha mindehhez hozzátesszük Miklós Ödön közlését, talán végképp

meggyőződhetünk van de Graaf említett sorainak cáfolhatóságáról. (Azt hiszem, van de Graafnak is ugyanazokat az iratokat kellett vizsgálnia, mint Miklósnak, illetve a holland szerző ismerte Miklós cikkét, de úgy tűnik, ezeket mégsem vette figyelembe vélemény-alkotásánál.) Miklós a következő adalékkal szolgál: „1782. szeptember 27-én ugyanezen év július 1-én a kolozsvári tanárok által kiadott ajánló-sorokkal pedig Erdélyi Sámuel és Pántzél Pál [...] vizsgáztak.”⁴⁷ (Kiemelés tőlem: F. G.) Egyébként Miklós minden fősorolt diák neve mellett említi, hogy felvételi vizsgát tett, de természetesen mai szemmel nézve valóban kérdésesnek látszik egy olyan vizsga tétje, mely a vesződséges kiutazás és az egyetemi beiratkozás után történt meg. Mégsem hiszem, hogy nem kellene számolnunk e ténnyel. Összefoglalóan tehát a következőt mondhatjuk: Pántzél 1781 júniusában vizsgázott a három erdélyi kollégiumban, július 1-jén kapta meg tanáraitól a kiutazási engedélyt, augusztus végén indult el pénzgyűjtő körútra, 1782. július 4-én hagyta el Kolozsvárt, szeptember 4-én érkezett meg Leydenbe, szeptember 12-én iratkozott be, és szeptember 27-én tett felvételi vizsgát.

Pántzél leydeni éveiről sajnos csüggesztően keveset tudunk meg, szinte semmit sem közöl az oktatási rendszerről, tanáiról alkotott véleményéről, az általa használt könyvekről, pedig Pántzél Pál munkásságának jobb megértéséhez ezek elengedhetetlenek lennének. A több száz éves peregrinus-hagyományhoz viszont ő is hű maradt: „[...] feles könyvet hozván, annak vecturázására sok kellett [t.i. pénz – megj. tőlem: F. G.], és a mi kevéssel bírtam ezenn tzelra kellett tartanom.” (Életemnek... 38.)

Pántzél peregrinációs útjának vizsgálatát lezárva annyit kívánok még megemlíteni, hogy a Miklós Ödön által közölt (fentebb idézett) katalógusban feltüntetett másik név, Erdélyi Sámuel, aki Pántzéllal egyszerre iratkozott be a leydeni egyetemre, egyszer sem szerepel név szerint Pántzél művében, mindig csak úgy emlegeti, hogy „a társam”, pedig együtt utazták át Európát, s együtt töltötték leydeni éveiket. Pántzél nem volt jó véleménnyel Erdélyről, talán emiatt sem emlegette túl gyakran őt. Annyit tudunk meg róla, hogy Pántzél azért volt kénytelen a három év leteltével egyedül hazaindulni, „[...] mert a Társom még Trajectumban maradott esztendeig tanulás véget, hogy ki potolja azt az időt, melyet betegeskedésben töltött Leydában [...]” (Életemnek... 38.) Antal Géza is alátámasztja ezt az utrechti egyetem diáknévsorának

közlésével: Erdélyi Sámuel 1785-ben iratkozott be oda öt magyar társával.⁴⁸

3. *A Pántzél család és néhány erdélyi főúri család kapcsolata*

A Pántzél család igen sok erdélyi főúrral került kapcsolatba. Természetesen ez még önmagában nem olyan jelentékeny tény, hiszen a legtöbb pap hasonló utat járt be, mint pl. Pántzél Pál. Dolgozatom e fejezetében inkább arra szeretném helyezni a hangsúlyt, hogy a Pántzél Pállal kapcsolatba került családok tagjai közül kiknek volt szerepe a művelődéstörténetben, és ezek a személyek hathattak-e Pántzél Pál gondolkodására. E kérdésre nézve sajnos legtöbb esetben nem találhatunk meggyőző bizonyítékokat Pántzél naplójában, de mint látni fogjuk, sokszor bocsátkozhatunk igen erősen valószínűsíthető feltételezésekbe.

Már a Copia 3. oldalán találkozunk egy Teleki Márton nevű személlyel, aki úgy tűnik, hogy Pántzél István ismerőse volt, de ennél többet sajnos nem tudunk meg róla. A naplóban olvashatunk arról, hogy Pántzél Pál már 1770-ben, 15 évesen nevelősködött egy nevén nem említett gróf házánál, de ezt a munkát nem szerette. (Életemnek... 8–10.) 1780–81 körül szintén nevelői, tanítói feladatot látott el egy ugyancsak ismeretlen nevű bárónénál, akinek két lányát tanította vallásra. Pántzél ezt az állást már annyira szerette, hogy még fizetséget is nehezen fogadott el. (Életemnek... 15.) Az első néven nevezett jelentős főúr, akinél Pántzél hosszabb időt töltött, a kolozsvári gr. Rhédei Mihály volt, aki az elszegényedett Pántzélt leydeni peregrinációja után karolta fel. Nagy örömmel és hálával kezdett neki a munkának, de az 1785 szeptemberének végétől 1786 tavaszáig tartó nyolc hónapos tanítóskodás és paposkodás elhidegítette őt a Rhédei családtól.

E hosszú és kiábrándító időszak után következett életének legboldogabb fejezete: a nemcsak politikatörténetileg kiemelkedő jelentőségű, de művelődéstörténeti, irodalmi szempontból is igen nagy szerepet játszó ifj. gr. Teleki Ádám (1740–1792), a kolozsvári diákok leydeni stipendiumáért közbenjáró id. gr. Teleki Ádám fia szolgálatában. Mint Pántzél tudósításából is látni fogjuk, ifj. gr. Teleki Ádám a többi fontos hivatala mellett az új, II. József-féle közigazgatási rendszerben királyi comissarius lett a kolozsvári kerületben, de a mi szempontunkból

inkább azt kell megemlíteni, hogy a Pántzélhoz hasonlóan szintén franciás műveltségű Teleki igen fontos feladatot vállalt fordításirodalmunk történetében, ugyanis lefordította, versekbe foglalta és 1773-ban Kolozsvárott kiadta Corneille Cidjét. Munkáját annyira jelentősnek tartották a korban, hogy Bessenyei A Holmiban ekképpen nyilatkozott a könyvről: „e magyar munkát soha ő előtte maga nemébe, magyarság meg nem haladta [...]”.⁴⁹ Bessenyei maradéktalan elismerését jelzi alábbi, Bíró Ferenc által szintén idézett mondata is: „a maga Ágis tragédiájának egyik részletével úgy büszkélkedik [t.i. Bessenyei – megj. tőlem: F. G.], hogy az 'bé mehetne Teleki Ádám uram tragédiájába' is.”⁵⁰ Ezek ismeretében is erősen valószínűsíthető Gáldi azon feltételezése, mely szerint a kendilónai Teleki-kastély könyvtára „ha nem is volt a Teleki Sámuel gyűjtötte marosvásárhelyi Teleki-tékához mérhető, mindenesetre bizonyos tájékoztatót nyújtott a francia szellemi életről.”⁵¹ Hogy a Gáldi által „legfranciásabb”-nak nevezett nyelvújítónk⁵², Pántzél Pál milyen szellemi kapcsolatban állt Teleki Ádámmal, sajnos nem tudhatjuk pontosan, de mindkettőjük azonos érdeklődési köre, illetve az alábbiakban idézett naplórészletből is bizonyítható személyes kapcsolatuk nagyon erősen valószínűsíti ezt a feltételezést. Ám még mielőtt közölném az erre vonatkozó bejegyzéseket, hadd szóljak néhány szót a két férfi még egy kapcsolódási pontjáról: azonos iskolázottságukról.

A leydeni Alma Mater bemutatásánál már utaltam arra, hogy id. gr. Teleki Ádámnak igen nagy szerepe volt abban, hogy Kolozsvár is kapott a kollégiumban két stipendiumot. Ő tulajdonképpen fontos közvetítő volt az erdélyi iskola és Hamel Bruininx, a bécsi holland követ között, aki végül is kijárta a holland államnál, hogy támogassák Teleki kérését.⁵³ Természetesen a gróf Leyden iránti érdeklődése és javaslatának kedvező elbírálásban való részesítése nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy fiát, ifj. gr. Teleki Ádámot ebben az iskolában taníttatta. Van de Graaf könyvének függelékéből tudhatjuk, hogy az ifjú gróf 1760. július 7-én iratkozott be jurátusnak. A nagy korkülönbség miatt természetesen Leydenben már nem találkozhatott Pántzél Telekivel, de a kendilónai évek valószínűleg mindkettejük számára fontosak voltak, s az alábbiakban idézett szövegrész alapján talán azt a feltételezést is megkockáztathatjuk, hogy közös szellemi munka is folyt Kendilónán. Pántzéltől az alábbiakat tudhatjuk meg: „Meg hivattam [...] Ns Doboka

Varmegyébe K. Lonára a következő 1786.*dik* esztendőnek Tavaszszán annak Nagy Mélt. Birtokossától R[ómai] Sz[ent] B[irodalmi] Groff Teleki Adám Ur ő Excelentztól: a' kiról, és annak ezen Falusi jóságábann folyt Papsagrol illő valamit szollanom.

Nehai Gr. Teleki Adám, égyik volt Erdélyben a' leg bővebb urasagok között, mind jóságaira, mind hivatalára, mind tudományára és szép hírére nézve. Ildik Josef Császár tud. ill., minden országaiban a' dolgoknak régi folyását, jobb lábra kívánván állítani, Erdélynek ábrázatyát is meg változtatta; melyeket én elő nem számlálhatok, a háza historiát írok meg írják ezt jövőendőben. Én tsak azt említem, hogy minden fő Ispányságok el multak, és az egész ország 3 kerületekre osztatott fel, melyeknek 3. fő igazgatoit tétettek, királyi komisarisi nével, a' kik közzül égy volt Gr. Teleki Adám, és így néhány égyésült vármegyének Fő igazgatoja; mely változás történt 1786nak elein.

Gr. Teleki Adám a' milyén szép tudományu igaz hazafi; olyan jo keresztyén is volt, már ez előtt jo idővel a' Lonai Pápságot díszessé tette volt, érdemes embereket kívánván halgatni, arra is különösönn kívánván figyelmezní, hogy Papjait jo helyekre elé mozdítsa; sőt mestereket is olyan választással hozott hogy azok innenn Papságra lépjenek. Örömmel lehetett tehát nékem Lonára jönnöm az unalmas tanítói hivatalból. Noha itt is, egy nagy udvar mellett; Gyakori sok fő uri vendégek között Papi szolgálatot vinni, nem kitsiny dolog volt.

Hozattam ki Kolosvarrol a' meg írt 1786.*dik* Esztendőben Juliusnak 29.*dikénn*. Köszöntöttem bé Augustusnak 6.*dikánn*, és ezen nagy 's. igaz keresztyén urnak élete végéig minden napjaim tsendesek, boldogok és tisztességgel telyesek voltak. Velem volt az Isteni kegyelem, mely kedvessé tette hivatalomat; de nem is voltam soha hivatalomban, és arra szükséges készületbenn tunya és restes.

Ez a' jo idő ugyan tsak nem tartott sok ideig, a' vilagi szerentse igen változó. Sok foglalatosságai ki végzik a' életből Josef Fels. és jo Fejedelmünket; el megyen utánna Gr. Teleki Adám is tsak hamar, az az 1792benn Aprilisnek 19.*dikénn*; mely szerint ezen nagy Urnak Papja voltam, 3 holnap hijján 6. esztendőig. Ez a' halál nagy változást okozott az egész Jóságban égy felöll a' mennyiben Fia örökös nem maradván, az egész Mélt Teleki Urak között, a' jóság fel osztatott, másfelöll pedig, az én tsendes állapotomban is: ez sok szerentsetlenséget hozott réám. Egy nevezetes volt p.o. az hogy ezen Urunk nagy Méltosága a' Lonai

Papságot is méltóságossá 's. fényessé tette volt, és volt reménység örökké a' jo Ekklesiaba lehető mozduláshoz; De ez a' halál által érezhetőképpen meg homájosult Nékem is volt meg hivattatásom nagyobb és jobb Ekklába; De a' Kolosvari Collegiumbann Philologiae Professorsághoz volt reménységem, melyet meg is nyertem volna ha ezenn Uraság tovább is élt volna; De mihelyen meg holt, a' Philologiae Profes. Budoki Josef Ur is, olyanra fordította választását maga káplányának, aki Kolosvári Pap volt, nagy Urak grátiájából, és reméllette, hogy annak is egészsz fizetés adatik maga is meg tarthatya a' magáét, a' mint ez bé is telyesedett; és én mindentől el maradtam. Szomoru volt ez a' halál annyiban is, hogy míg a' jóság conscribaltatott 's. fel osztatott, másfél esztendeig fizetés nélkül éltem." (Életemnek... 45–49.)

Kendilóna már jóval Pántzél Pál odakerülése előtt fontos Teleki-birtok volt. 1713-ban már gr. Teleki Pál, ifj. gr. Teleki Ádám nagyapjának a birtoka volt.⁵⁴ Teleki Pál és felesége, Vay Kata saját költségén építette fel a templomot 1727-ben, ugyanis a Rákóczi-szabadságharcban a labancok elpusztították. Teleki Pál fia, id. gr. Teleki Ádám, Kendilóna következő ura paplakot épített, és a lelkészi és tanítói fizetést is ő adta.⁵⁵ Ifj. gr. Teleki Ádám 1775. január 4-től főispáni hivatalt viselt, ezért a vármegye praetoriuma ebben az évben korábbi állomáshelyéről, Székről Kendilónára költözött.⁵⁶ Ezek ismeretében valóban igaz Pántzél Pál megállapítása: „[...] itt [...] egy nagy udvar mellett; Gyakori sok fő uri vendégek között Papi szolgálatot vinni, nem kitsiny dolog volt." (Életemnek... 47.)

Teleki Ádám halálának Pántzél Pál által följegyzett dátuma (1792. április 19.) nem egyezik a Szinnyei által említett adattal, ott ugyanis 1792. április 20-át olvashatunk.⁵⁷ Nem tudom eldönteni, hogy Pántzél vagy Szinnyei tévedett, azaz melyik időpont fogadható el, mindenesetre megfontolandó Teleki papjának a feljegyzése. (Megemlítem még, hogy Bíró Ferenc monográfiájában tévesen egy év eltéréssel szerepel Teleki halálának időpontja. Bíró szerint Teleki 1740–1793-ig élt.⁵⁸)

A fentebbi idézet kapcsán még arra szeretnék kitérni, hogy milyen nyomtatott adatok utalnak Pántzél kendilónai működésének időtartamára. Mint láttuk, „Hozattam ki Kolosvarrol a' meg írt 1786dik Esztendőben Juliusnak 29dikénn. Köszöntöttem bé Augustusnak 6.dikánn [...]" (Életemnek... 47.) Ezzel szemben a már többször idézett Háromszék vármegye nemes családjai című összeállítás a következőt állítja Pántzél

Pálról: „1785 [!] –1831-ig kendilonai ev. ref. pap [...]”⁵⁹ Szinnyei 1786-ot tud, de ő sem köti pontos dátumhoz.⁶⁰ Gáldi mindkét forrásra hivatkozik, de nem alkot véleményt. Pedig megtehetette volna, ugyanis nem vett figyelembe egy, a bibliográfiákban több helyen említett forrást, mely alapján egyértelművé válhatott volna számára, hogy Pántzél Pál melyik évtől kezdve volt lelkész Kendilónán. A Pántzél Pál unokája, Páncél Ferenc által apjáról, Pál fiáról írt, már idézett Néhai Páncél (!) Zsigmond életrajza című visszaemlékezésben az alábbi találgatunk: „[...] az 1786-dik év augustusa 6-án beköszöntött Páncél Pál óta folytonosan e családbeli papok szolgálnak itt.”⁶¹ (Elképzelhető, hogy Páncél Ferenc látta a naplót, hiszen Pántzél Pál szinte szó szerint így említi kendilonai lelkészi pályájának kezdetét: „köszöntöttem bé”. Persze ez lehet bevett szófordulat is.) Az idézett cikk elolvasásával újra megbizonyosodhatunk arról, hogy a Pántzél család valóban több generáción keresztül szolgálta Erdély művelődését, hiszen nemcsak a megemlékezésben középpontba állított Zsigmond, és a megemléített Pál életén és munkásságán érződik a hitért és tudományért való tenni akarás, de a cikk írójáról, Páncél Ferencről, a harmadik generációs kendilonai lelkésről is elmondható, hogy méltó örököse felmenőinek. Nagypapjához hasonlóan ő is igen sokirányú tevékenységet folytatott a lelkészkedés mellett. Szinnyei hét különböző témáról írott művéről tesz említést: Állattan, Erkölcsi olvasókönyv, A kis Andor és Zoltán könyve, Kolozsvár részletes leírása és Erdély földrajza, Legujabb szerkezetű olvasókönyv, Képes verseskönyv, Elemi vallástan.⁶²

A fentebbi, hosszabb Pántzél Pál-idézettel kapcsolatban végül arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy e művelt és sok irányban nyitott teológus tudományos munkásságának ismeretében nem véletlen, hogy Pántzél Pál neve komolyan fölmerült a kollégiumi professzori katedrával kapcsolatban. De mint láttuk, eme ígéretes lehetőség Teleki Ádám halálával elvesztette realitását.

Pántzél tudósítása szerint Kendilóna urai Teleki Ádám halála után gr. Teleki Károly és gr. Teleki Ferenc voltak. (Életemnek... 49.) Kádár József könyve a fent írottakon kívül Kendilóna uraiként említi Teleki Imrét és Teleki Lászlót. Mind a négyen az 1801-es évszám alatt szerepelnek, de természetesen 1792 óta is a Telekiek birtokolták Kendilónát. Kádár 1820-hoz köti Teleki Imre, László és Pál uralmát.⁶³ Az említett Teleki birtokosok idején Pántzél Pál már alig-alig kapta meg

fizetését, naplójában folyton arról panaszkodik, hogy gyakran késve és csak töredéke érkezik meg járandóságainak. Különösen érvényes ez gr. Teleki Pálra, akinek kendilónai birtokossága idején a rossz termés miatt a gazdálkodást is folytató Pántzél így ír: „A’ fizetésre kell egyedül támaszkodnom; de azt is a’ Gr. Teleki Pál ő Nga Udvarából igen bajos ki venni és nagy része el szokott maradni mivel az Ur maga Bétsbe lakik, ithon pedig a’ Jóságainak igazgatója, égy erzéketlen, magát szerető Pap gyűlölő, rosz indulatu ember [...]” (Életemnek... 76.)

Teleki Ádámot követően a másik, művelődéstörténeti szempontból is igen jelentős gróf, akivel Pántzél közelebbi kapcsolatba kerülhetett, a nyelvújító Teleki László (1764–1821) volt, aki éppen arra a felhívásra nyújtott be egy igen kiváló, de csak a versenyen kívül induló, 1806-ban ki is adott pályamunkát, amelyen Pántzél Pál is sikerrel szerepelt. Pántzél Pál naplójában csak az alábbi mondatban esik szó a grófról: „A’ Gr. Teleki László ő Nga Udvarát igazgatya Prefektus Balog, és Tisztarto Farkas, Mindketten szolgaságból lépett uraságra és originaliter mind kettő oláh volt; ők magyarok lettek ugyan szolgaságokban de *naturam turpem nulla fortuna obtegit*. A Groff Pesten lakik, és ezek az Urak most itt. A’ bor fizetésemet az az 30 vedret el huzták volt 1814.*ben*. Most közelébb 1816ra sem adtak még abból semmit.” (Életemnek... 79. E sorokat 1816-ban írta.) Mint látjuk, a Teleki László uralma sem volt már számára olyan, mint a szeretett Teleki Ádámé, s a fentiekből az látszik, hogy Teleki László nem is igen tartózkodott Kendilónán. Kádár ugyan megemlítette a birtokosok közt az ő nevét is (1801. és 1820. években)⁶⁴, ez azonban nem jelenti azt, hogy ezekben az években Teleki László kendilónai uradalmukban lakott volna. Ugyanis Szinnyei és Nagy Iván is meg van győződve arról, hogy ekkor már Magyarországon élt. Szinnyei a távozást 1796-ra, Nagy Iván 1799-re teszi. Tehát valószínű, hogy Teleki László Magyarországra való költözése előtt lakott egy ideig Kendilónán, és találkozott Pántzél Pállal, és az is lehetséges, hogy időnként később is visszatért. Mivel már Magyarországra költözése előtt is foglalkozott írással, több kisebb munkája jelent meg, feltételezhetjük ugyan, hogy Kendilónán szellemi kapcsolatban állt a hozzá hasonlóan tudós papjával, de erre utaló nyomot Pántzél naplójában nem találunk. Az viszont biztos, hogy a Kultsár-féle pályamunka készítése idején Teleki László már Magyarországon élt, és ha esetleg járt is 1804–1805 körül Kendilónán, pályázótársával, Pántzél Pállal nem tudott folyamatos konzultációs

kapcsolatot fenntartani, ha egyáltalán ennek lehetősége fölmerült bennük. És ha ki is záránk, hogy úr és papja gyakran diskurált volna nyelvújítási kérdésekről, semmi esetre sem vethetjük el azt a Gáldi által megfogalmazott feltevést, hogy igen jelentős lehetett a kendilónai kastély könyvtára. (Bár még e kastély könyvtárának létéről sincs bizonyosságunk.) Úgy gondolom, hogy feltételezhetjük, hogy létezett ilyen, és „ha nem is volt a Teleki Sámuel gyűjtötte marosvásárhelyi Teleki-tékához mérhető”⁶⁵, mégiscsak értékes lehetett, ugyanis a kendilónai kastély ekkori tulajdonosa, Teleki László a nagy utazó, tudós gr. Teleki Józsefnek (1738–1796) volt a fia. Teleki Józsefről pedig köztudomású, hogy az ő kivételesen gazdag bibliotékája alapozta meg az Akadémia könyvtárát. Elképzelhető, hogy néhány fontos könyv Kendilónára is kerülhetett, s azokat Pántzél Pál is olvashatta. De sajnos erre vonatkozóan sem találunk utalást naplójában.

Mielőtt felsorolnám azokat a főurakat, akikkel Pántzél Pál gyermekei kapcsolatba kerültek, lássuk a naplójából rekonstruálható családfáját. Gyermekei, unokái között ugyanis néhány – őseihez hasonlóan – igen fontos szerepet játszott Erdély irodalmi, pedagógiai, teológiai életében (mint a már tárgyalt Páncél Zsigmond és fia, Páncél Ferenc), ezért talán nem érdektelen Pántzél Pál leszármazottait megemlíteni. Házasságáról, gyermekeiről a következőket írja: „Mint feljebb említettem jöttem ide 1786**bann** Julius**bann**, az hol nőtelen életet töltöttem esztendeig ’s. 3 holnapig akkor Hazassági életre adván magamat az Isteni Gondviselés vezérlett Völtsre⁶⁶ ugyan tsak Doboka vármegyébe, égy betsületes özvegy Nemes Asszonynak házához, a’ kinek Férje Nemes Babos László: Recificator Commissariusi és Szolgabíroi hivatalt viselt volt, joféle szelíd ember, az előtt kevés idővel holt volt meg, és a’ kinek 3. fiju Gyermekkel maradt arván égy Léánya is Agnes, aki nékem sokaktól javasoltatott, édes Annyára Nemes Vesmás Susánnára nézve is, jo Nemes familiából valo és aki azonn időben járt 19**dik** esztendejében. Meg nézésére mentem el 1787**benn** October 4.**dikén**. El jegyztem azon hónapnak 11**dikén**, öszve eskudtünk 28**dik**, és másnap 29.**dik** 8**bris** el hoztam. Ez a ti edes Anyatok Kedves Gyermekeim, a’ki titeket leg tisztabb Anyai szeretettel apolgatott, Hozzátok mind örökké tiszta hívseggel viseltetett.

Együtt valo életünk, egy forma tsendes és örömmel teljes napokkal folyt, mind a’ 1792**dik** Esztendeig a’ midőn kezdtük érezni az időnek mostohaságát, mely terhelődött aval is, hogy a’ Frantziákkal valo terhes

hadakozás a' drágaságot minden esztendőben nevelte; és érezte a' Papokkal főként, akiknek fizetések nem szokott nevedni; hanem inkább apadni, annak unalmait. Azomban a' háznépe szaporodott, és a' szerint a' háztartásra valo gond is nevedett. De még is ez igen tűrhető volt míg Kolosvárra nem kellett a' Gyermek Tanítására költséget fordítani, mind az által ebbenn is különösonn segített rájtam az Isteni Gondviselés.

Első Gyermekem tud. il. Sigmond született 1788.*bann* Octobernek 29*dikénn* éjjeli 11. ora után, aki tanulását itt a' Declinatioig vivén, vittem Kolosvárra a' Collegiumba 10 esztendő korában 1798*dik* Esztendő*benn* az hol a' classisokat el végezvén, állott bé a' Déáki Seregbe 1804*benn* Juniusbann: De éppen azonn 1798*dik* Esztendő*benn* Méltotatott a' Mélt Fő Consistorium ki rendelni arra, hogy a' SzamosUjvari várban lévő Református Rabokhoz minden hónapban kétszer Isteni tiszteletre menyek, és ezen felettébb fáradsagos szolgálathoz kötött 50 Magyar forintokat, kevés volt ez, főként a' Téli, őszi 's. Tavaszi sáros időket meg gondolva; még is jól esett sok költségem potlására a szűk időben.

Második Gyermekem Pál született 1790.*benn* Octobernek 22*dikénn* éjjeli 12 ora után aki hasonlokeppen a' Lonai kitsiny oskolába menvén a' Declinatioig vittem a' Kolosvári Kolegyomba az hol lett Déák 1808*dik* Esztendőben Juniuban, de szinte akkor mikor Kolosvárra vittem, az az 1802.*benn* Mélt született Grofné Teleki Julianna Aszszony Ő Nga, Nehai L. B. Kemény Sigmond Ur nagy gratziájú Özvegye 500 Magyar Forintokból állo Capitalist ajándekozott a K. Lonai Ekklának, hogy annak interesse légyen a' Papi fizetésnek szaporítására, mely 30 Magyar forintokat téssen esztendőnként, és így 80 Magyar forintokból állo toldalék adodott fizetésemhez, a' mely igen jól esett olyan időben, melyben már minden igen kezdett dragulni. [...]

Harmadik Gyermekem tud. il. Rosália született 1793*dik* Esztendő*benn* Februariusnak 17*dikén* reggeli 10 orakor.

Született még utánna 1795*benn* Novemberbenn, égy Léánykám Anna; de születése után égy hétre meg holt. Erre nézve

Negyedik elő Gyermekem Dániel, született 1797*dik* Esztendő*benn* Aprilisnek 6.*dikánn*.

Ötödik Juliana Léányom született 1802*dik* Esztendőben Augustus 25*dikén* reggeli 6 ora tájban.

Hatodik Gyerme kem Anna született 1807.dik Esztendőbenn Januarius 3.dikán reggeli 8 orakor.

Ezenn elő 6. Gyermekekkel áldott meg az Isten. Eljenek Isten ditsóságére Felebaratyoknak épületére, kövessék a' virtust akárminemű életnek nemében az tiszteltetni fogja őket mindenekkel, ha valamely különös szerentse nem éri is abban a' Társaságban, melyben élni fognak, ha a' szembe tűnő tisztességeknek graditsánn fel nem haladhatnak is; a' tisztességes és betsülletes maga viselet, vagy a' virtuosos élet, égy olyan rang a' mely örökké tisztelettel teljes [...]" (Életemnek... 50–54.)

Pántzél gyermekei az alábbi főurakkal kerültek kapcsolatba: Második fia, Pál 1811-ben állt be gr. Teleki Imréné pagotsai birtokára számtartónak. Dániel fia Boncidára ment – szintén számtartónak – br. Bánffi Lászlóhoz, majd 1808-ban Gr. Rhédei Ádámhoz Bányabükkre, ugyancsak számtartónak, végül 1821-ben Vajdakamarásra, gr. Bethlen Dániel szolgálatába állt. Bethlen Dániel halálát követően gr. Bethlen János továbbra is igénybe vette Pántzél Dániel szolgálatait.

Végezetül szeretném felvetni annak lehetőségét, hogy mi módon kerülhetett családunk birtokába Pántzél Pál visszaemlékezése. A műben elhangzik az alábbi rövid utalás: „[...] Kolosvarra mentem: igen kedves Jo Baratomhoz 1.ső Pap és Esperes Tiszteletes idősb Intze Samuel Urhoz vagy 3mad napig való időtöltésre 's. magam frissítésére, a' nevezett esztendőnek [1810. – megj. tőlem: F.G] Januáriussanak 23.dik napján.” (Életemnek... 60.) Az említett személy, Intze Sámuel Pántzél megelőzően Kendilónán volt lelkész 1783–85-ig⁶⁷, s csak eztán, 1785-től lett kolozsvári lelkész, 1795-től 1822-ig pedig esperes. Azért fontos számomra ez az adat, mert a Pántzél által említett Intze Sámuel testvérének, Intze Sárának a dédunokája az én ükanyám (Bántó Janka). Ezek ismeretében elképzelhető, hogy Pántzél Pál naplója és az édesapja, Pántzél István által írt Copia az említett személyeken keresztül jutott el nagyapám nagyapjához, Fazakas Józsefhez (1832–1905), aki Bántó Janka férje volt. A kéziratok sorsáról sajnos nem rendelkezem pontosabb ismeretekkel, de úgy gondolom, hogy feltételezésem erősen valószínűsíthető.

III. PÁNTZÉL PÁL NYELVÚJÍTÓI MUNKÁSSÁGA

Az előző oldalakon igen hosszan vizsgáltam a Pántzél családdal és Pántzél Pállal kapcsolatban felmerülő filológiai problémákat. Erre természetesen a kéziratok források szolgáltatnak alapot, illetve az ebbe szükségessé ezt a kutatást, hogy helyenként meglehetősen nagy homály és bizonytalanság uralkodik az e témákkal kapcsolatos szakirodalomban. Mint azt már láttuk, tulajdonképpen Gáldi László volt az egyetlen, aki Pántzél Pál munkásságával érdemben foglalkozott – mondhatni Kazinczyék óta. (Rajta kívül Csüry Bálint, Simai Ödön, Tolnai Vilmos és Csetri Lajos vizsgálta valamennyire Pántzél Pál tudományos munkásságát.) Ám a Pántzél életével kapcsolatos filológiai kérdésekhez – mint láttuk – Gáldi sem tudott hozzászólni. Mivel azonban Gáldi ezek megválaszolását nem is tűzte ki célul, inkább örülnünk kell annak, hogy egy kitűnő kutató már megkísérelte rekonstruálni nyelvújításunk e méltatlanul elfeledett fejezetét és egyik művelőjének irodalomtörténeti szerepét. Pántzél naplójának felfedezése és az általam megkezdett filológiai feltárás pedig tulajdonképpen nem más, mint a Gáldi által fölvetett kérdésre való válaszkeresési kísérlet. (L. a dolgozat első oldalát, ahol a következőt idézem Gálditól: „[...] életrajzának összeállítása nem lesz könnyű feladat a magyar protestantizmus történetírói számára sem.”) Munkám tehát főképpen ezeknek a kérdéseknek a felszínre hozását célozta. Viszont elsősorban Gáldi kutatásainak eredményét, illetve az erre reflektáló Csetri megjegyzéseit figyelembe véve úgy gondolom, hogy kell tennem néhány kiegészítést Pántzél Pál irodalmi munkásságával kapcsolatban is, bár e feltételezésekhez, sajnos, sok esetben nem a birtokomban lévő kéziratok források vezetnek el.

1. *Pántzél Pál: A' magyar nyelvnek állapotjáról, kimiveltethetése módjairól, eszközeiről*

a) *Megjegyzések Kultsár István pályázatával kapcsolatban*

Mivel a szakirodalom valamelyest tárgyalja a pályázati felhívás részleteit, e dolgozat keretei között nem tartom célszerűnek az ezzel kapcsolatos kérdések újragondolását és részletes föltárását. A pályázat

rövid ismertetése után most csupán néhány ellentmondásra szeretném felhívni a figyelmet.

Mint említettem, Pántzél Pál nyelvújítási munkáját Kultsár István 1804-ben, a Magyar Kurirban, Pántzél Dániel lapjában közzétett felhívására írta, és az alábbi cím alatt nyomtatták ki: A' magyar nyelvnek állapotjáról, kimiveltethetése módjairól, eszközeiről. Megjutalmaztatott felelet, Pest, 1806. Kultsár ekképpen fogalmazta meg kérdéseit: „Mennyire ment már a' Magyar nyelvnek kimiveltetése? – Mitsoda eszközlések és módok által kellene azt nagyobbra vinni? – Miképpen lehetne ezen eszközöket foganatosakká tenni?” Az 1804-ben közzétett felhívás egyévi határidőt szabott. Waldapfel József szerint 1804. november 30-ig⁶⁸, Pintér szerint viszont 1805. február 1-ig⁶⁹ kellett beküldeni az elkészült műveket. A szakirodalomban további eltérés van a pályadíjakkal kapcsolatban⁷⁰, de ezzel a kérdéssel nem kívánok most részletesen foglalkozni, ugyanis Pántzél naplója sem visz közelebb a megoldáshoz. Megemlítem még, hogy a pályázat bírálóinak igen nagy meglepetésére 22⁷¹ (vagy 21⁷²) db „concurráló” írás érkezett. Az első helyezett Kis János evangélikus, a második Pántzél Pál református, a harmadik pedig Putz Antal katolikus pap lett. Az első két helyezett műve mellett a versenyen kívül induló gr. Teleki László, illetve a helyezést nem nyert Mátyási József munkáit 1806-ban, Cházár András pályázatát 1807-ben, a harmadik helyezett, Putz írását pedig 1824-ben adták ki.

Sajnos – mint láttuk – Pántzél Pál alig ír Dániel testvéréről naplójában, így nem tudhatunk meg semmit arról, hogy az erdélyi nyelvművelő Pántzél Pál számára mit jelenthetett az öccse által szerkesztett Magyar Kurir című lap, melyben a Pántzél Pál által is kidolgozott pályatételek megjelentek. Mivel Pántzél Dániel kifejezetten Erdély számára munkálkodott, a lap valószínűleg viszonylag könnyen elérhető volt Erdélyben. (Pántzél Pál nyelvtudományi munkájában is hivatkozik a folyóirat bizonyos számaira.) Jancsó Elemér kutatásai nyomán tudjuk, hogy igen szoros volt a viszony az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság és a Bécsi Magyar Kurir között. Mivel a társaság erdélyi nyomdát anyagi okokból, folyóiratot a cenzúra miatt volt képtelen létrehozni, jobb híján úgy döntöttek, hogy „jelentő levelek” formájában teszik közzé híreiket, eredményeiket. Kisebb közleményekre egy szebeni és néhány külföldi tudományos német lap is kész volt, de számukra igazán a Bécsi Magyar Kurir volt fontos, ahol „[...] az erdélyi származású Pántzél Dániel [...]”

helyezte el a társaság közleményeit”. Vele a társaság nevében Aranka György titoknak levelezett. Több társasági ülés jegyzőkönyvében olvasható a felszólítás, hogy valamilyen anyagot küldjenek el Pántzél Dánielnek.⁷³ Ezek, illetve Pántzél Pál nyelv művelői érdeklődése ismeretében feltételeztem, hogy az általam vizsgált szerző igen szoros kapcsolatban állt Aranka társaságával. De sem Jakab Elek közlései között⁷⁴, sem Jancsó könyvének különféle tagnévsoraiban, külső munkatársak felsorolásában, sem az utóbbi években az Itk-ban és az It-ben Enyedi Sándor által közzétett igen kiterjedt Aranka-levelezésben nem bukkantam Pántzél Pál nyomára, és naplójában ő sem ír semmit a társaságra vonatkozóan. (Pályaművében viszont néhány helyen említi Arankát és a társaságot, és időnként bírálja is őket. Megnyilatkozásaiból arra következtethetünk, hogy jól ismerte Aranka körének munkáját.) A nyelvtudományi munkájában olvasható, a társaságra vonatkozó gondolatai ellenére – többek közt a naplójában tapasztalt adathiány miatt – egyelőre nem mondhatjuk ki, hogy szoros személyes kapcsolatban állt volna velük. Pedig az általa olyannyira tisztelt Teleki Ádám, a Kultsár-féle pályázaton szintén részt vevő Teleki László, illetve sok, Pántzéllal kapcsolatban lévő főúr, tanár, teológus kötődött valamilyen formában a meglehetősen kiterjedt, szinte az egész erdélyi és részben a magyarországi értelmiséget is megmozgató társasághoz. Igazán rejtélyes számomra, hogy Pántzél hogyan maradhatott ki egy ilyen élő és igényes szellemi körből. Mindenesetre erre utaló adatok hiányában meg kell cáfolnom Gáldi feltételezését, miszerint „Pántzél amolyan vidéki Kazinczy-szerű jelenség lehetett, aki barátaival serényen levelezett a maga nyelvészeti, művelődéspolitikai problémáiról”.⁷⁵ Egyébként Gáldi ezt a kijelentését csupán arra alapozhatja, hogy Pántzél a pályaművében egyetlenegyszer (!) azt írja, hogy „Én egy Baráttal gyönyörködve gyakoroljuk magunkat abban, hogy egy 's más szótak küldözvén egymáshoz nyelvönkre való általtételeket próbálgatjuk [...]”.⁷⁶ Mivel naplójában sem ír levelezésről, és nem szerepel Aranka eddig ismert levelezőpartnerei között sem, ezen információk birtokában egyelőre semmiképpen sem tartható Gáldi álláspontja.

A pályázattal kapcsolatos legnagyobb kérdést számomra a bírálók személye jelentette. Pintér a következőket sorolja fel: Kultsár István, Révai József, Verseggy Ferenc, Virág Benedek, Schedius Lajos, Prónay Sándor királyi kamarás és Báthory Gábor pesti református lelkész.⁷⁷

Waldapfel ugyan nem említi mindannyiukat, de a következőkkel egészíti ki Pintért: Kis János azt vette észre az 1805. augusztus végi, az ítélő döntések (aug. 29–31.) körüli pesti tartózkodásakor, hogy munkáját Kazinczyénak hitték. Továbbá megjegyzi, hogy Prónay Sándor Kazinczyt arról tájékoztatja levélben, hogy hét tudós és mintegy tizenöt gyengébb munka érkezett a pályázatra.⁷⁸ (L. alább a harmadik sorszám alatt Prónay levelének másolatát Kazinczy levelében.) E szakirodalmi adatok birtokában meg sem fordulhat a fejünkben, hogy Kazinczy esetleg a bíráló bizottság tagja lett volna. A pontosítások miatt mégis szükségesnek láttam áttekinteni Kazinczy e pályázatot is érintő leveleit. E munka során egy sajátos ellentmondásra bukkantam, melyet megkísérlek feloldani.

Úgy gondolom, hogy egyértelműen Waldapfel véleményét támasztják alá azok a levelek, amelyekből az érezhető, hogy Kazinczy nem látott az 1804-es pályázat kulisszái mögé.

1. *Kazinczy br. Prónay Lászlónak, Kázmér, 1804. október 5.*
„Excellentziád [...] azon jutalom által, melyet ez idén kitett, igazi fényt vont újjobban magára. Nyughatatlan vagyok látni, ki kapja el és mi által nyerik meg?”⁷⁹
2. *Kazinczy br. Prónay Lászlónak, Érsemlyén, 1805. július 15.*
„Eszembe ötlik, hogy az Excellentziád bölcsesége, szent hazafiúsága 's nagy lelkűsége által kitett kérdések eránt készült próbamunkák éppen most vannak ítélet alatt; 's nagy gond száll-meg, ha ezek az írások competens Brabeusoknak jutnak e kezekbe? Engedjen-meg Excellentziád mérészségemnek. – Ha Excellentziád tulajdon maga lesz a' Bíró – távol van tőlem minden alacsony hízelkedés – úgy a' cocurrálóknak szívesen örvendek. Érdemesb Bírójok nem lehetett. De jaj nekik, ha Debretzen lesz a' Bíró [...] Ezeknek a' jó embereknek nints semmi ízlések. [...] Méltóztassék Excellentziád tehát egy kérést engedni nekem: Kormányozza a' maga böltsessége 's igassága szerint a' dolgot, hogy a' beküldött munkák érdemes bírák által ítéltesse-meg. Én nem concurráltam, 's nem magamért szólok. De két Barátom concurrált. Ezeknek ismerem érdemeiket, noha munkájokat nem láttam. Sajnálám, ha a' voksok a' kevésbé érdemesnek adnák a' pálya ditső ágát. Excellentziádnak kegyessége bíztat, hogy kérésem vakmerőségre magyaráztatni nem fog [...]”⁸⁰

3. *Kazinczy Kis Jánosnak, Érsemlyén, 1805. július 20.* „Rendes a' mit K[ultsár] felől írsz, hogy Némettel akarná el-nyeretni a' jutalmat. Mellyik Némettel? [...] *Copia* [Prónay László válasza Kazinczynak az előbb idézett levélre, ebben a Kisnek szóló levélben küldi el Kazinczy Prónay levelének másolatát.] [...] levelét vévén, azt azonnal egyedül a' Magyar Literatúrában járatos Sándor fiammal közlöttem. Arról az ő állatása az, hogy annak egész tartalma szent igaz, és semmi kifogást nem szenved. [...] a' T. úr megnyugtására íme elő nevezem a' tudva lévő ítélő széknek tagjait: úgy mint: Prónay Sánd., Kultsár, Schedius, Virág, Révai, Verseggy, Bátori. [...] Tudós munkák jöttek-bé a' kitett jutalom-kérdésekre. Emezeknek száma mintegy *hét*, a' többi mintegy 15, nem fogható amazokhoz. – első 's második érdemű munka ki fog nyomtatatni; 's azon kívül is a' végre kiválasztatik három vagy négy a' célhoz közelebb járó elmélkedés. [...] Megvallom, nehéz lészen a' választás [...]”⁸¹ (Egyértelmű, hogy Waldapfel – véleménye alátámasztására – ez utóbbi levelet használta forrásként.)
4. *Kis János Kazinczynak, N. Dömölk, 1805. szeptember 11.* „[...] Éppen az estve vevém Schedius levelét, mellyben írja, hogy Augusztus 29-dikén és 31-dikén a' concurráló irások ítélő biráji gyűléseket tartván, a' nevezetesebb értekezések felől utolszór tanácskoztak, 's az első jutalmat a' te jövendőlésed az én munkámnak ítéltek. Már Pesten létemben volt okom ezt a' szerentsét reményleni, mert báró Prónay Sándor, mint az említett ítélőszéknek Praesese, a' ki Schediustól a' [...] kézírásomnak esmerőjétől nevemet megtudta, nagy enthusias-mussal beszéllett nála létemkor munkám felől. Azt mondta a' többek között, hogy ő ezer aranyban is mert volna fogadni, hogy a munka [...] Kazinczyjé, 's ha másé fog lenni [...] aggratulálni fog nemzetének, hogy Kaziczyn kívül még más is találtatik, a' ki ilyesmit tudott írni.”⁸²
5. *Kazinczy br. Prónay Sándornak, 1805. szeptember 15.* „Hogy azt a' koszorút, mellyet a' te nagy Atyád téve-ki a' pályafutójinak⁸³, KIS nyerte-el, azon véghetetlenül örvendek.”⁸⁴
E dokumentumokkal ellentétben azonban olvashatunk olyan leveleket is, amelyek tükrében a fentiekkel ellentétben azt feltételezhetjük, hogy Kazinczy mégiscsak kapott valamilyen szerepet a pályázat elbírálásában.

1. *Kis János Kazinczynak, N. Dömölk, 1805. február 19.* „Talán Téged is fognak bíróvá tenni, 's abban az esetben kérlek, hogy mennél bővebben lehet, írd meg nekem ítéletedet.”⁸⁵
2. *Kazinczy Kis Jánosnak, Érsemlyén, 1805. július 14.* „Magam is írok ezen írások eránt B. Prónaynak, és kérni fogom, hogy velem azokat láttassa. Ezt én cselekedni merem, 's reménylem, hogy nem kérem siker nélkül.”⁸⁶
3. A legfontosabb levél e forráscsoportból az alábbi: *Kazinczy Kis Jánosnak, Kázmér, 1805. szeptember 11.* „Által esvén tehát az elég számosan beküldött írások' olvasásán [...] A második jutalom eránt egy kis kérdés volt az *Attulere sitim tempora'* [helyesen: *Adduxere sitim tempora* – megj. tölem: F. G.] és az *Ad republicas sanandas* között [Kazinczy kiemelései], úgy hogy e kettő közt fel *akartuk* osztani az accessitot, de azután *meghagytuk* az elsőnek az egészt, a' másodiknak pedig, a' mellyet jelességéért ki nem *akartuk* hagyni, egy harmadik kissebb jutalmat, vagy is második accessitot *rendeltünk* hevenyében, melly ugyan jól esett. Ez így megesvén, a' leveleket felbontván [ugyanis jeligés volt a pályázat, az előbb említett két latin mondat volt például Pántzél illetve Putz jeligéje – megj. tölem: F. G.], íme az első Kis János – a' második Pánczél (úgy tetszik) István [!], Kendi-Lónai Ref. Prédik. Erdélyben – harmadika pedig Pucz Antal Nagy-Bajcsi Pleb. Győr mellett találtatott. [Itt hosszasan dicséri Kis munkáját – megj. tölem: F. G.] Most ezen három munka kinyomtatásáról és ismét nyelv problémáink kiadásáról *gondolkozunk* [kiemelések tölem: F. G.], vagy is inkább gondolkozik a' mi érdemes Hazánkfija, Kultsár, a'ki magát ezen nemes czélnak egészen szentelni akarja.”⁸⁷

A két ellentétes tartalmú levélcsoportot összevetve biztosra veszem, hogy Kazinczy eredetileg nem volt a bírálóbizottság tagja, viszont úgy tűnik számomra, hogy utólag mégiscsak kapott valami feladatot. Ezt a feltételezést részben az erősítheti, hogy Kis János 1805. szeptember 11-i levele, melyben beszámol a pályázat eredményeiről, éppen keresztezte Kazinczy ugyanezen a napon írott tudósítását, melyben korábbi leveleivel ellentétben a pályázatok elbírálóiról többes szám első személyben szól. Tehát ez utóbbi levélrészlet alapján valószínűsítem, hogy az elbírálás

utolsó napjaiban Kazinczy is kapott valamilyen bírálói szerepet, de mint említettem, erről egyik szakirodalom sem vesz tudomást. (Viszont némileg ellentmond e feltételezésnek az első levélcsoport ötödik levele, melyet Kazinczy írt br. Prónay Sándornak 1805. szeptember 15-én, tehát szeptember 11-e után.) Érdeemes lenne tehát e kérdést is jobban körüljárni.

A fenti problémákon kívül a Waldapfel által leírtak, illetve Kazinczy egyik levele közti eltérésére is szeretném felhívni a figyelmet. Waldapfel ugyanis arról ír, hogy a bírálóbizottság egyik tagja, *Prónay Sándor* igen nagy örömmel állapította meg (nem írja, hogy mikor és kinek a jelenlétében vagy melyik levelében), hogy „Kis, Pántzél, Putz, három különféle vallásbéli pap, mintegy a három vallás kezét láttatik fogni a nyelv nevelésére”.⁸⁸ Ezzel szemben *Kazinczy* már idézett levelében szó szerint ugyanezt találjuk: „Ez ugyan szép, három különféle vallásbéli három pap, mintegy a’ három vallás kezét láttatik fogni a’ nyelv nevelésére. Jó ómen! az Isten tegye foganatossá”.⁸⁹ Valószínűleg Waldapfel nem nézett utána kellő alaposággal annak, hogy honnan származik az idézet.

Végül idézem *Kazinczy* véleményét Pántzél munkájáról (bár ne felejtjük el, hogy Kisnek írja levelét): „A’ második a’ *Sitim* etc. is egy derék tudós munka, még talán tudományosabb [mint a Kis Jánosé – megj. tőlem: F. G.]: de a’ tudománya nem jön le egész a’ mi időnkig, ’s nincs is a tárgyhoz úgy alkalmaztatva mint az elsőben [a Kis János munkájában – megj. tőlem: F. G.]”.⁹⁰

b) „*A legfranciásabb nyelvújító*”

A már többször idézett Gáldi László nemcsak említett cikkében⁹¹, hanem már korábban, akadémiai székfoglalójában⁹², illetve egy későbbi írásában⁹³ is foglalkozik Pántzél művének francia előzményeivel, a francia nyelvújítással való kapcsolatával, az akadémia megalapításának problémáival stb. Gáldi sok tekintetben kimerítő elemzésével nem kívánok, sőt nem is tudnék vitatkozni, tanulmányainak jelentőségét elismerem, hiszen valóban ő volt az első, aki egyrészt komolyan foglalkozott e kérdéssel, másrészt pedig kellően körüljárta a Tolnai által túlságosan leegyszerűsített képletet, mely szerint Pántzél művének franciássága onnan ered, hogy főképp Péczeli József Mindenest Gyűjteményét, illetve részben Gyarmathy Nyelvemesterét vette alapul.⁹⁴

Mindenekelőtt – Pántzél naplójának birtokában – Gáldi ama kérdésére szeretnék választ adni, hogy honnan tudott Pántzél franciául. Gáldi ezt mondja: „Pánczél Pál francia nyelvtudásának forrására egyelőre nem tudunk teljes bizonyossággal rámutatni. Talán ő is külföldön – esetleg Genfben – tanult, mint pl. Aranka György atyja, zágoni Aranka György erdélyi püspök [...]”.⁹⁵ Korábban már szoltam arról, hogy Gáldi lokalizálhatta volna, hogy Pántzél Leydenben tanult. Az alábbi információt viszont Gáldi a napló ismerete nélkül természetesen nem szerezhette meg: „Az után 1784**benn** a’ Frantzia nyelv tanulására kívánván magamat különösönn adni, nyári vacatióra mentem Hágába, olyan házhoz, mely szép emeletű épület lévén, sok szobák is voltak benne, melyeket mind frantziák fogadtak volt ki. A’ Háznak birtokossa, égy jo özvegy Aszszony maga is született Frantzia lévén, a’ milyenek Hágában bővön taláztatnak: hajdan Frantzia országból ki költözött Hugonottáknak maradéki. A szoba igen tisztességesenn lévén ki készítve nem is volt oltso, mert égy honapi árra 8. forint volt: De jo helyhez és igen betsülletes ház tájához volt itt szerentsém.” (Életemnek... 37.) Elképzelhető, hogy a későbbiekben is tanult Pántzél franciául, hiszen e nyár után még egy évet maradt Leydenben. Dolgozatom elején pedig éppen Gáldi tanulmányai alapján szoltam arról, hogy valószínűleg a kendilónai Teleki-kastély könyvtárából, illetve az általa hazacipelt könyvekből merítette ismereteit. Művéhez ugyanis – mint azt Gáldi részletesen elemzi – rengeteg francia szakmunkát használt fel, melyek egy részét esetleg megtalálhatta a francia orientáltságú gr. Teleki József fiának, Teleki Lászlónak kendilónai könyvtárában, de talán az általa hazahozott könyvek között is akadt olyan, melyet fel tudott használni a pályázat megírásához.

Gáldi annyira komolyan veszi Pántzél „franciásságát”, hogy a következőt feltételezi: „[...] magát valósággal magyar Rivarolnak képzelhette, amikor neki is egy pályázat kérdéseire kellett feleletet keresnie, mint 1784-ben a *De l’universalité de la langue française* híres szerzőjének.”⁹⁶ Úgy tűnik, Gáldi szerette egy kicsit túlértékelni Pántzél szerepét, miszerint „vidéki Kazinczynak” vagy „magyar Rivarolnak” gondolta. Valóban igen erőteljesen befolyásolta Pántzél gondolkodását a francia minta, de talán nem annyira, mint ahogy azt Gáldi véli. Gáldi ugyan említett tanulmányaiban a francia eredeti munkák Pántzél művével való egybevetésével igazán korrekten föltárja a kapcsolódási pontokat, de már Csetri is észrevette, hogy túlhangsúlyozza Pántzél franciásságát

azzal, hogy a magyar akadémia felállítását Pántzél egyik központi gondolatává avanzsálja. „Pánczél a szellemi megújulás fő központjának – mint előtte Bessenyei, Aranka, sőt a román Molnar-Piuariu is – a megalapítandó Akadémiát tartja.” Ugyan később azt is bevallja Gáldi, hogy: „...nemigen helyesli, ha egy akadémia túlságos eréllyel nyúl bele a szókészlet fejlődésébe”⁹⁷, ám azt gondolom, hogy Gáldi mégsem hangsúlyozza kellően azt, amit Csetri mond, hogy a Pántzél által tervezett akadémia nem azonos az erős nyelvi diktatúrát gyakorló francia intézménnyel.⁹⁸

De úgy vélem, hogy sem Gáldi, sem Csetri, sem a többi szakirodalom nem veszi észre Pántzél egyik fő törekvését, a számára az akadémiánál is fontosabb *alapítványok* felállítását, és a minél többször kiírandó, éppen a Kultsár-féle felhíváshoz hasonló különféle *pályázatok* feleleteinek az alapítványokból történő jutalmazását. Pántzél szerint ugyanis a francia akadémiához hasonlólt egyrészt szegénységünk, másrészt pedig a túlságos nyelvi diktatúra miatt ne állítsunk fel. Erőteltjesen hangsúlyozza azt a Horatiustól Michaelisig visszhangzó gondolatot, mely szerint a nyelvben a fő törvény a szokás, az a jó szó stb., amit az adott közösség elfogad. Úgy gondolja, hogy Magyarországon bőven elég „12 nagy szívű Úri személyeknek egybenállása, és három féle jutalom pénzre vagyonaink egy részének feláldozása hasonló nagy jót fog még szerezni. [Mint a franciáknál az akadémia – megj. tőlem: F. G.] Egy fundatio, melynek tőke pénze négy, vagy leg fellyebb öt ezer forintokból állana, és különösen a’ nyelv még hátra levő hibáinak megorvoslásokra szenteltetnék, bővséges jutalmat adna minden esztendőben azoknak, a’kik a’ kiadandó kérdésekre legjobb feleletet tennének. [...] Ezek a fundatiók sokkal alkalmasabbak volnának egy Társaságnál arra, hogy a’ szunnyadozó érzékenységet felerkentsék, a’ haszonnak, ditsőségnek, tisztességnek osztogatása által, mellyeket a jutalom magában foglal.” Mindezt még azzal indokolja, hogy ez gyullasztja fel a poétákat, szépírókat, és sokkal demokratikusabb, mint az akadémia.⁹⁹

Azt hiszem, ebből az idézetből egyértelműen kiderült Pántzél egyik fő célja. Munkájának további problémáival majd csak a későbbiekben szeretnék foglalkozni, ugyanis mivel Gáldi már alaposan feltárta Pántzél művének francia forrásait, világossá vált számomra, hogy a Gáldi által felszínre hozott, de némileg módosítást igénylő ismeretek alapján meg kell próbálni elhelyezni e művet az 1804-es pályázatok kontextusába, s ez

a feladat Pántzél munkásságának, illetve a többi 1804-ben pályázónak a további tanulmányozását teszi szükségessé, tehát hosszabb távú kutatást igényel.

2. Pántzél Pál, a „híres földrajzi író”

Ez az elnevezés Kádár Józseftől származik, aki a Szolnok-Dobokavármegye monographiája című kötetében ekképpen jellemzi az itt lelkeszkedő Pántzél. A munka, amelyre utal, nem 1818-ban jelent meg, ahogy Kádár véli¹⁰⁰, hanem 1801-ben és 1820-ban, mindkét esetben Kolozsvárott. Érdekes, hogy Pántzél eme másik művével egyáltalán nem foglalkoztak a kutatók, még Gáldi sem tud róla. Nemcsak Kádár adata téves, hanem a Szinnyeié is, ő ugyanis a két kiadás helyesen közölt dátumai mellett a megírás időpontját 1871-re (!) teszi, amely viszont valószínűleg a két középső szám fölcserélése, ugyanis Pántzél a művet 1781-ben írta. (Mindkét kiadás – szó szerint megegyező – Elöl-Járo Beszéde utáni dátum: 1781. május 26.) Meglepett, ahogyan Pántzél a naplójában nyilatkozik műveiről: „Szerentsém volt két ízben ahoz is, hogy jutalomra ki hirdettetett fontos, és a’ Magyar nyelvet tárgyzó kérdésekre tett írásom jutalommal meg koronaztatott; mely sok esmeretlenekkel meg esmertetett, és tiszteléseket réám vont” (Kiemelés tőlem: F. G.). (Életemnek... 58–59.) E sorokból úgy tűnik, mintha két ízben jutalmazták volna meg nyelvtudományi munkájáért, ami számomra érthetetlen. Arról pedig végképp nincs fogalmam, hogy kétszer kiadott (1801 és 1820) geográfiai tárgyú könyvéről miért nem ejt egy szót sem. Pedig a fent idézett részt is kb. 1811-ben írta, tehát már ekkor túl volt Pántzél e könyvének első megjelenésén.

Bár e kötet valóban földrajzi tárgyú, diákok számára készült tankönyv, 1781-es születése mégis arra ösztönöz, hogy nyelvújítási szempontból is megvizsgáljuk. Fontos feladatnak tartom Pántzél munkájának összevetését az övét megelőző földrajzi tárgyú könyvekkel, ugyanis Pántzél láthatóan tudatosan törekszik a magyar terminológia meghonosítására, művében jóval több magyar kifejezés szerepel, mint latin. Azt kell elsősorban megvizsgálni, hogy hány földrajzi terminus származik Pántzéltól, illetve hánynak volt már ekkor előzménye.

Azt hiszem, hogy már e néhány sorból is kiderült, hogy 1781-ben, tehát még peregrinációja előtt írott tankönyvét fölhasználhatjuk 1804-es, már nyugat-európai tapasztalatok alapján készített munkájának jobb megértéséhez. A két könyv közötti kapcsolatot jól mutatja az is, hogy A' magyar nyelvnek állapotjáról, kimiveltethetése módjairól, eszközeiről című művében annak a kérdésnek a megválaszolása kapcsán, hogy egy nép műveltségét oly módon lehet fölismerni, hogy az adott nép kellően jártas-e bizonyos tudományokban, és e tudományok szakszavait saját nyelvén képes-e használni, a tudományok közüli példaként éppen az általa külön könyvben tárgyalt „Mérés Tudományát” említi. Azt mondja, hogy ha egy adott népnek nincsen szava egy szaktudományi ágazatra, ahhoz nincsenek terminusai, akkor ebből az következik, hogy azt eddig nem ismerte. A legfőbb teendő tehát az, hogy a szavak és maga a tárgy megismertetésével kell fölvilágosítani az adott nemzetet.¹⁰¹

Ami az 1806-os A' magyar nyelvnek állapotjáról, kimiveltethetése módjairól, eszközeiről című könyvének elméleti megalapozása lesz közel negyedszázaddal később, úgy a most tárgyalt korábbi művével, az 1781-ben írt geográfiájával is ugyanazt a célt akarja elérni gyakorlati úton, s e cél az, hogy a magyarokból kiművelt nemzet válhasson. Ez pedig közérthető tankönyvek írásával érhető el legkönnyebben, mert szerinte is az egész művelődés alapjának az ifjúság tekintendő. Úgy gondolom, műve Elöl-Járo Beszédének alábbi részlete jól jellemzi az ekkor még fiatal, de már igen nagy tudású, kötelességtudó és elszánt ifjú indulását, azét a Pántzél Pálét, aki Leydenből hazatérve nemcsak családjáért, gyülekezetéért érzett felelősséget, hanem egész nemzetéért is tenni akart és tenni tudott: „Ezt a' Tudományt kívántam röviden, egyszer 'smind pedig mentől érthetőbben lehetett nevendékeny Ifiainknak kezekbe adni, midön látnám, hogy e' nélkül egészszen szükölködnek, és elevenítettven attól a' kedves reménységtől, hogy Nemes Hazám' 's Nemzetem' Tavaszszának kiességét 's Termékenységét' ha tsak kitsiny részben – is nevelhetem.”¹⁰²

GERGELY FAZAKAS

Die Welt von Pál Pántzél (Die Entdeckung eines vergessenen Spracherneuerers)

Die Studie bearbeitet und analysiert, bzw. vergleicht die schon bekannten Unterlagen mit quellenkritischen Methoden mit den handgeschriebenen Erinnerungen des siebenbürgischen Pastors Pál Pántzél (1755–1831), der eine wichtige Figur der ungarischen Spracherneuerung war, bzw. mit den Aufzeichnungen seines Vaters, István Pántzél (1711–1774), der auch in Siebenbürgen als Pastor tätig war. Die zwei Quellen liefern viele neue Beiträge, sie relativieren unsere bisherigen historischen Kenntnisse in vielerlei Hinsicht, beide waren ja bis jetzt in der Familienbibliothek des Verfassers dieser Studie verborgen.

Das erste Kapitel versucht den Stammbaum zu rekonstruieren, bzw. es möchte unsere Kenntnisse auf Grund der zwei Texte mit philologischen Problemstellungen präzisieren. Das zweite Kapitel behandelt das Leben von Pál Pántzél mit besonderer Rücksicht auf den interessantesten Abschnitt seines Lebens, auf die "Peregrination" in Leiden (Niederlande). Die Studie zeigt, dass die Erinnerungen von Pál Pántzél unsere bisherigen Kenntnisse über den Aufenthalt siebenbürgischer Studenten an ausländischen Universitäten, bzw. über die Beziehung der Universität Leiden selbst zu diesen Studenten deutlich ergänzen, sie sogar in vieler Hinsicht relativieren. Am Ende des zweiten Kapitels führt er Angaben zur Beziehung von Pál Pántzél zu einigen auch kulturgeschichtlich wichtigen Personen des Hochadels in Siebenbürgen an. Auch dieser Teil der Studie liefert einige neue Beiträge zur Geschichte der siebenbürgischen Familien des Hochadels.

Das dritte Kapitel versucht – teilweise auf Grund der handgeschriebenen Quellen, teilweise auf Grund gedruckter Texte – einen Teil unserer Kenntnisse über die Geschichte der ungarischen Spracherneuerung im 19. Jahrhundert zu relativieren. Die Studie ergänzt auch die wissenschaftlichen Ergebnisse des Spracherneuerers Pál Pántzél, die in der Fachliteratur teilweise schon aufgearbeitet sind, sie macht ins z.B. auf einige bis jetzt unbekannten Angaben über seine Orientierung zu den französischen Spracherneuerungsprinzipien aufmerksam. Daneben betont die Studie auch, dass Pántzél seine Meinung, die Gründung der Akademie sei nicht so wichtig, eben abweichend von französischen Spracherneuerungsprinzipien formulierte. Seiner Meinung nach ist es am wichtigsten, dass die Sprachreform nicht diktatorisch durchgeführt wird, sondern dadurch, dass die Gelehrten durch Stipendienausschreibungen bewegt werden, ihre Spracherneuerungspläne zu veröffentlichen. Pál Pántzél hat sich mit seinen Vorschlägen eben um ein solches Stipendium beworben und er hat den zweiten Preis erhalten. Seine Arbeit – *Über den Zustand der ungarischen Sprache und über Methoden und Mittel ihrer Erneuerung* – wurde 1806 sogar publiziert.

Die Studie ist nicht nur eine Analyse oder eine Deutung, es werden auch lange Ausschnitte der untersuchten Handschriften veröffentlicht.

JEGYZETEK

¹ Kendilóna: Ma is ez a település neve, Kolozsvártól északra, kb. 30 km-re fekszik Kolozs megyében.

² Mint látni fogjuk, Gáldi és a legtöbb szakirodalom, illetve majdnem mindegyik kézikönyv a *Pántzél* alakot használja. De mivel a vizsgált szerző minden esetben *Pántzél*nek írta a nevét, én is így említem.

³ GÁLDI László: *A magyar nyelvújítás francia forrásaihoz*, in: Magyar Nyelv, 1952/1–4, 22.

⁴ A kézirat piros színű papírba kötött, 207 x 125 mm nagyságú lapokból áll, 89 – nem Pántzél Pál által számozott – lap terjedelmű. (Az üresen hagyott lapokkal együtt 122 lap.)

⁵ Itt szeretném megköszönni nagyapámnak, dr. Fazakas Józsefnek a dolgozat megírásához adott nélkülözhetetlen tanácsait, jól hasznosítható kritikáit, megjegyzéseit és kiegészítéseit, illetve dr. Rácz István, Tóth Zsombor és a KLTE Régi magyar irodalomtörténeti tanszékén működő „felvilágosodás munkacsoport” segítségét. Főként pedig köszönöm témavezetőmnek, dr. Debreczeni Attilának az irányítását, akinek a támogatása nélkül nem készülhetett volna el ebben a formában ez a tanulmány.

⁶ Mivel e tanulmány elsődleges célja nem a szöveggközlés, a birtokomban lévő forrásokból származó idézetek ligatúráit jelölés nélkül oldottam fel a dolgozatomban. A kéziratokban szereplő rövidítéseket viszont – néhány kevésbé ismert kivételtől eltekintve – változatlanul hagytam. Mivel Pántzél Pál kézírásában igen nehezen különíthetők el a hosszú és rövid ékezetek, illetve időnként következtetlenül használja azokat, az egyszerűség kedvéért a jelölt ékezeteket a mai magyar helyesírás alapján írtam át, viszont változatlanul hagytam azokat a betűket, melyekről hiányzik az ékezet, vagy megléte eltér a megszokottól.

⁷ Az irat két db összefűzött, 217 x 368 mm nagyságú papírlapból áll. Mivel fűzethez hasonlóan van összehajtvva, elvileg nyolc oldal használható fel, de Pántzél István csak öt oldalra írt. Az irat számozatlan, az első ív üresen hagyott része, azaz a köteg utolsó lapja hiányzik. (Tehát maga a szöveg nem csonka.)

⁸ Albis: Ma Kézdiálbis, Kézdivásárhelytől délnyugatra, kb. 15 km-re fekszik Kovászna megyében.

⁹ PÁLMAY József (szerk.): *Háromszék vármegye nemes családjai*, Sepsiszentgyörgy, 1901, 351.

¹⁰ NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, IX, Bp, 1862, 105–106, illetve Pótkötet, Bp, 1868, 841.

¹¹ KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*, VIII, Bp, 1914, 159.

¹² Primipilus: A magyarországi latinban lófő székelyt jelent. „Alii vocantur lingua eorum Lófő Székelyek, ipsi latine Primipilos vocant, qui quasi Equestris sunt Ordinis.” Szabó Károly (szerk.): Székely Oklevéltár, I, Kolozsvár, 1872, 205. idézi: Bartal Antal: A magyarországi latinság szótára, Bp, 1901. Rugonfalvi Kiss az alábbiakkal egészíti ki: Az „Officium primipilatus vulgo lófőség” a középkori oklevelekben „egyformán jelenti a székes bíróságot és hadnagyságot, de jelenti a negyedes bíróságot, sőt a dézsma bíróságot is.” Nemcsak a tisztviselői állások, hanem a tiszt viseléséhez kötött birtokok is

örökölhetők. A XVI. században a primipilatus alatt nem a tisztséget, hanem a lófők társadalmi osztályát, vagy a birtokot értik. Rugonfalvi Kiss István: A nemes székely nemzet képe, I, Debrecen, 1939, 138–139.

¹³ Alsócsernáton: Ma is így nevezik, a község Albis közvetlen szomszédja, szintén Kovászna megyében fekszik.

¹⁴ L. a 12. lábjegyzetben a Rugonfalvi Kiss által említetteket.

¹⁵ Pálmay: i.m., 151.

¹⁶ Apor-levéltár A. fasc. VII. nr. 9., idézi: Herepei János: Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, III, Bp–Szeged, 1971, 134.

¹⁷ Létzfalva: Ma Lécfalva, Albistól délre, kb. 15 km-re, Kovászna megyében fekszik.

¹⁸ KÓKAY György: *Az újságírói hivatásról a felvilágosodás korában*, in: Magyar Könyvszemle, 1963, 86–92; illetve: Kókay György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795), Bp, 1970, 409–13, 433–36.

¹⁹ TRÓCSÁNYI Zoltán: *Egy magyar lapszerkesztő hagyatéka száz évvel ezelőtt*, in: uő, Régi világ, furcsa világ, Bp, 1958, 387–89.

²⁰ Pl. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, X, Bp, 1905, 256.; Új Magyar Irodalmi lexikon, III, Bp, 1994, 1567. stb.

²¹ L. az előző lábjegyzetet.

²² KÓKAY: *A magyar...*, i.m., 409.

²³ JAKAB Elek: *Késő elismerés egy elfeledett író iránt*, in: Századok, 1882, 45–49. A Kókay által átvett sorok a 45. oldalról származnak.

²⁴ PÁNCÉL Ferenc: *Néhai Páncél Zsigmond életrajza*, in: Erdélyi Protestáns Közlöny, 1871/40, 324.

²⁵ Kolos: Ma Kolozs, Kolozsvártól kb. 25 km-re délkeletre, Kolozs megyében található.

²⁶ Oltsa: Ma Ócsa, Budapesttől délkeletre, kb. 25 km-re fekszik.

²⁷ PÁLMAI: i.m., 351.

²⁸ Plaga: pálcika. A Debreceni Kollégiumban Plaga alatt egy kis faeszközt értettek, melyet a magyar szó használatáért a bűnösnek nyakába akasztottak, s büntetése volt a vigilség. (Bartal Antal: i.m.) Szerintem (a kolozsvári, esetleg más kollégiumokban is) verést is érthettek alatta, ugyanis Pántzél egyéb hasonló cselekvések között említi, szintén cselekvésként. Lehet, hogy a Bartal által mondott pálcikával történt ez a verés.

²⁹ BARTAL Antal: i.m.

³⁰ TÖRÖK István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*, Kolozsvár, 1905, 324. (Nomina studiosorum 63.)

³¹ GÁLDI: i.m., 23.

³² ANTAL Géza: *Az utrechti és leideni egyetemeken járt magyar ifjak névjegyzéke*, in: Protestáns egyházi és iskolai lap, 1881/14, 441.

³³ MIKLÓS Ödön: *Magyar diákok a leideni Staten College-ben*, in: Theológiai Szemle, 1928/5–6, 318–19. Miklós itt az alábbi leydeni levéltári anyagra hivatkozik: Catalogus, fo. 88-a.

³⁴ Azóta közölte még: G. Henk VAN DE GRAAF: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században (1690–1795.)*, h.n., 1979, 237.

³⁵ VAN DE GRAAF: i.m., 38.

³⁶ G. HENDRIK (!) VAN DE GRAAF (ugyanaz a szerző): *Az erdélyi theologusok és a Staten College XVIII. századi kapcsolatának néhány vonatkozása*, in: Református Szemle, 1969/3–4, 264–266. (Az idézet lelőhelye: Staatsrat Akten, 1116–1795 sz.)

³⁷ VAN DE GRAAF: *A németalföldi...*, i.m., 39–41.

³⁸ TÖRÖK István: *Magyar ifjak külföldi egyetemeken*, Protestáns Közlöny, Kolozsvár, 1887, 446–47. idézi: van de Graaf: *A németalföldi...*, i.m., 41.

³⁹ TÖRÖK István: *A kolozsvári...*, i.m., 291.

⁴⁰ TÖRÖK István: *A kolozsvári...*, i.m., 297.

⁴¹ JULOW Viktor: *Fazekas Mihály*, Bp, 1982, 29.

⁴² JULOW: i.m., 49.

⁴³ A Pántzél kéziratában olvasható elnevezés, a Stifeles tallér egy kortárs forrásban Stifer alakban jelenik meg. (1 Forint = 20 Stifer) I: Keresztési József akadémiai utazásai a külszörszágokban, közli Gulyás József, in: Theológiai Szemle, 1935, 146. A később szintén református lelképásztor, Keresztési József szinte ugyanabban az időben volt peregrinus diák, mint Pántzél Pál. Naplójában nemcsak külföldi egyetemjárásairól tudósít részletesebben, mint Pántzél, de emlékirata sok tekintetben jelentősebb az általam vizsgált szerző munkájánál. (Természetesen Pántzél naplója – egyebek mellett – főképpen a szerző művelődéstörténeti szerepe miatt érdekes. Keresztési maga – bármennyire is kitűnő forrás a munkája – később nem vett részt oly módon a tudományos életben, mint Pántzél Pál.) Keresztési kéziratának fontosságát már S. Hoffer Endre, nagykörösi professzor is felismerte, és 1868-ban ki is adta: Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén, Keresztési József egykorú eredeti naplója, Pest, 1868. A kötet 1882-ben – változatlan szövegközléssel – újra megjelent. A két kiadás ellenére Gulyás József azért közölte folytatásokban a naplót a Theológiai Szemle számaiban, mert S. Hoffer közel sem a teljes kéziratot megjelentető kiadásából főképpen Keresztési peregrinációs emlékei maradtak ki. (Gulyás a Theológiai Szemlében 1927–1935-ig tette közzé a kimaradt részeket, s bár az 1935-ös utolsó fejezet után is ott áll a „folytatjuk” jelzés, a folyóirat következő számaiban nem találtam a folytatást.) Keresztési naplójának kiadásait látva úgy vélem, hogy szükséges lenne Pántzél Pál visszaemlékezéseinek nyilvánosság elé bocsátásán gondolkodni.

⁴⁴ VAN DE GRAAF: *A németalföldi...*, i.m., 237.

⁴⁵ Catechezis palatina: Heidelbergi Káté, ugyanis a „palatina” szó Pfalzra utal. Heidelberg e tartományban található.

⁴⁶ VAN DE GRAAF: *A németalföldi...*, i.m., 41. Ő idézi: Nánási István: *Pharus Hungarico-Batava*, Lugd. Bat., 1778, 51.

⁴⁷ MIKLÓS Ödön: i.m., 318–319.

⁴⁸ ANTAL: i.m., 411.

⁴⁹ BESSENYEI György: *A Holmi*, Bécs, 1779, 294. idézi: Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp, 1995, 268.

⁵⁰ BÍRÓ: i.m., 45. (Nem jelzi, honnan származik Bessenyei mondata.)

⁵¹ GÁLDI: i.m., 23.

⁵² GÁLDI: i.m., 22.

⁵³ VAN DE GRAAF: *A németalföldi...*, i.m., 41.

- ⁵⁴ KÁDÁR József: *Szolnok-Dobokavármegye monographiája*, IV, Ds, 1901, 295.
- ⁵⁵ KÁDÁR: i.m., 299.
- ⁵⁶ KÁDÁR: i.m., 298. Az említett adatok egy részét szintén Kádár monográfiája alapján Gáldi is idézi: Gáldi: i.m., 22–23.
- ⁵⁷ SZINNYEI: i.m., XIII, Bp, 1909, 1396.
- ⁵⁸ BÍRÓ: i.m., 45 és 431.
- ⁵⁹ PÁLMAY: i.m., 351.
- ⁶⁰ SZINNYEI: i.m., X, 256.
- ⁶¹ PÁNCÉL Ferenc: i.m., 324–325.
- ⁶² SZINNYEI: i.m., X, 255.
- ⁶³ KÁDÁR: i.m., 295.
- ⁶⁴ KÁDÁR: i.m., 295.
- ⁶⁵ GÁLDI: i.m., 23.
- ⁶⁶ Völcs: Ma is ez a település neve. Kendilónától kb. 25 km-re, Kolozsvártól kb. 45 km-re északra, Kolozs megyében fekszik.
- ⁶⁷ KÁDÁR: i.m., 301. Kérdés, hogy az utóbbi évszám nem elírás-e, ugyanis láttuk, hogy Pántzél Pál 1786. augusztus 6-tól volt lelkész Kendilónán.
- ⁶⁸ WALDAPFEL József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből (1780–1830)*, Bp, 1935, 188–89.
- ⁶⁹ PINTÉR Jenő: *Magyar irodalomtörténete*, V/1, Bp, 1930, 188–89.
- ⁷⁰ JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*, Bukarest, 1955, 36 ill. 257–60, 261–63.
- ⁷¹ WALDAPFEL: i.m., 158.
- ⁷² PINTÉR: i.m., 189.
- ⁷³ JANCsó: i.m., 36. L. e kérdésre nézve továbbá: Pintér, i.m., 188–89., illetve Voinovich Géza: Idősebb gr. Teleki László munkássága, Itk, 1899, 11.
- ⁷⁴ JAKAB Elek: *Aranka György és az erdélyi nyelvmívelő és kéziratkiadó társaság*, in: Figyelő, 1884, 275–.
- ⁷⁵ GÁLDI: i.m., 23.
- ⁷⁶ PÁNTZÉL Pál: *A' magyar nyelvnek állapotjáról, kimiveltethetése módjairól, eszközeiről. Megjutalmaztatott felelet*, Pest, 1806, 20–21. (E sorokat egyébként Gáldi is idézi, i.m., 26.)
- ⁷⁷ PINTÉR: i.m., 188–89.
- ⁷⁸ WALDAPFEL: i.m., 157–59.
- ⁷⁹ VÁCZY János: *Kazinczy Ferenc levelezése*, III (1803–05.), Bp, 1892, 219. (A továbbiakban: KazLev.)
- ⁸⁰ KazLev: III, 386–387.
- ⁸¹ KazLev: III, 393–395.
- ⁸² KazLev: III, 432.
- ⁸³ Prónay Sándor apja, br. Prónay László csanádi főispán igen nagy mértékben megemelte az eredetileg kitűzött pályadíjat.
- ⁸⁴ KazLev: III, 433.
- ⁸⁵ KazLev: III, 269.

- ⁸⁶ KiazLev: III, 377.
- ⁸⁷ KazLev: III, 428.
- ⁸⁸ WALDAPFEL: i.m., 157–59.
- ⁸⁹ KazLev: III, 428.
- ⁹⁰ KazLev: III, 428.
- ⁹¹ GÁLDI: i.m.
- ⁹² GÁLDI László: *Az erdélyi román nyelvújítás*, 1943.
- ⁹³ GÁLDI László: *A felvilágosodás magyar nyelvszemléletének francia előzményei*, in: „Sorsotok előre nézzétek”. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra, Tanulmányok, Szerk: Köpeczi – Sziklay, Bp, 1975.
- ⁹⁴ TOLNAI Vilmos: *A nyelvújítás*, Bp, 1929, 91–93.
- ⁹⁵ GÁLDI: *A magyar...*, i.m., 23.
- ⁹⁶ GÁLDI: *A felvilágosodás...*, i.m., 229.
- ⁹⁷ GÁLDI: *A felvilágosodás...*, i.m., 230.
- ⁹⁸ CSETRI Lajos: *Nyelvi tudat és nyelvi művelődés a század első évtizedében*, in: uő, *Egység vagy különbözőség?*, Bp, 1990, 34–35.
- ⁹⁹ PÁNTZÉL: i.m., 67–68.
- ¹⁰⁰ KÁDÁR: i.m., 301.
- ¹⁰¹ PÁNTZÉL: i.m., 8–9.
- ¹⁰² PÁNTZÉL Pál: *A' mathematica Geographianak vagy a' mérés tudományja szerint a' Föld' golyobissának esméretére vezető tudomáynak rövid summája*. Kérdések és feleletekben iratott a' gyengébb ifjak számokra, Kolozsvár, 1801, 7.

Udvari István

ADATOK SZTRIPSZKY HIADOR MŰFORDÍTÓI MUNKÁSSÁGÁRÓL

Sztripszky Hiadort (1875–1946) magyar és ruszin bibliográfusként¹, néprajzoscént², irodalomtörténészként tartja számon a tudományos közvéleményünk, kevésbé ismert nyelvészeti tevékenysége és szépirodalmi munkálkodása. Életének kolozsvári korszakában – 1897–1908 között a kitűnő képzést nyújtó Ferenc József Tudományegyetem, majd a kolozsvári múzeumok falai között formálódtak ki tudományos érdeklődésének legfontosabb területei. Már korábban felfigyeltünk arra, hogy a Kolozsváron tanultakat közvetlenül hasznosította, adaptálta a kárpátaljai ruszinokra vonatkozó néprajzi és könyvészeti témájú műveiben. Meggyőződésem szerint a kolozsvári tanulmányok, a kolozsvári tudományos iskola szemlélete, a kolozsvári szellemi légkör egy életre szólóan meghatározza Sztripszky munkásságát.

1897 Sztripszky pályafutásának indulási éve. Az ekkor 22 esztendőes ifjú a Magyar Szemle hasábjain több cikkben fejt ki nézeteit. Ebből az esztendőből származik első ismert fordítása is: Rudanszkij Sztepan versét fordítja le magyarra. Ekkortól folyamatosan publikál. Néprajzi témák mellett ekkoriban foglalkoztatja egy regény gondolata is, melyben a ruszin értelmiség alakjait mutatná be.³ A századforduló táján és a XX. század első évtizedében Sztripszkynek a Negyilja és Nauka c. népnyelvű

¹ Erről l. **Udvari István**: Adatok Sztripszky Hiador könyvészeti munkásságáról. Könyv és Könyvtár XX. Debrecen, 1998. 67–97.

² Vö. **Udvari István - Viga Gyula**: Sztripszky Hiador és négy levele Herman Ottóhoz. Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXXVIII. Miskolc, 1998, 1298–1314; **Udvari István**: Adatok Sztripszky Hiador néprajzi munkásságához. Erdélyi Gyopár. Az Erdélyi Kárpát-Egyesület Közlönye. VIII. 1998. 4. sz. 9–11; **Uő.**: Sztripszky Hiador néprajzi munkásságához. In.: **Punykó Mária** (szerk.): Madarak voltunk.... Kárpátaljai néprajzi íráások. Beregszász-Budapest, 1999. 158–170.

³ Vö. **Mayer Mária**: Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések. 1860–1914. 91.

lapokban⁴, továbbá kalendáriumokban jelentek meg elbeszélései⁵, versei, útirajzai⁶. Az elemzők a szerző atmoszférateremtő-képességét, humorát, kitűnő párbeszédeit, az elbeszélések ízes népi nyelvét emelik ki.⁷ Olena Rudlovcsák pedig rámutat arra, hogy Sztropszky elbeszéléseinek hősei rokoníthatók Gárdonyi Géza Göre Gáborjával.⁸ Etnografizálás, szelíd társadalmi kritika hatja át az Ung völgyében készült Verchovinai feljegyzéseket (Zapiszki z Verchovini). Az útirajzban ruszin faházak, görögkatolikus szertartások, ruszin tájjellegű ételek leírását találjuk.⁹

Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság idején Sztropszky szerkesztette a magyarországi ruszinok számára létesült Ruszka Krajnya autonóm tartomány hivatalos lapját, a Ruszko-Krajinszka Pravda ('Ruszka-Krajnyai Igazság') c. hetilapot, s elindította a Ruszko-Krajinszka Biblioteka ('Ruszka-Krajnyai Könyvtár') c. sorozatot, melynek első darabját ő állította össze. A Csitanka dlja doroszlich ('Olvasókönyv felnőttek részére') c. gyűjteményes kötetben s az említett hetilapban Sztropszkynek több versét találjuk. E kiadványokban Sztropszky kárpátaljai ruszin nyelvmélekeket is közzétett, amivel a kárpátaljai ruszin irodalmi nyelv fejlesztése mellett tesz hitet. A ruszin irodalmi nyelv kibontakoztatásának két fő forrása van: a hazai ruszin irodalmi hagyományok, valamint a helyi nyelvjárások.¹⁰

⁴ Ezekről I. Böör György: A magyarországi ruszin időszaki sajtó a XIX. században. Kolozsvár, 1943.

⁵ Vö. Nacsalnik szela. Negyilja 1. évf. 1898. N. 39. 621–623; Ivan Zseliza. Negyilja 1. évf. 1898. N. 47. 744–746; Csornoknizsnik. Negyilja 2. évf. 1899. N.1. 12–14; Pomocs v bigyi. Negyilja. 2. évf. 1899. N.12. 187–189.

⁶ Zapiszki z Verchovini. Klny. A Nauka. 1907. évfolyamából.

⁷ Vö. Volodymyr Hnat'uk: Rusini v Uhrách. Slovanský prehľad. I. évf. Praha, 1899. 425; Evhenij Nedzelszkij: Ocserk karpatorusszkoj literaturi. Uzshorod, 1932.; 266–268; 277–278. Isztorija pudkarpatorusszkoj literaturi. Ungvár, 1942. 55.; Vaszil Mikitasz: Z noci probivaliszja. Uzshorod, 1977. 148–151; Ljubica Babota: Zakarpatokrajinszka proza druhoj polovini XIX sztolittya. Prešov, 1994. 207–208.; Mikola Musinka: Szvitlij duch Uhorszkoj Ruszi. Do 120-littya z dnya narodzsennya Hijadora Sztropszkoho. Karpatszkoj kraj. V. évf. 1995. N. 1–4. 46–50.

⁸ Vö. Olena Rudlovcsák: Chresztomatija zakarpatszkoj ukrainszkoj literaturi XIX sztolittya. II. Prešov, 1985. 304–306.

⁹ Zapiszki z Verchovini. Klny. A Nauka. 1907. évfolyamából.

¹⁰ Ju. Ja. Javorszkij: Literaturnije otgoloszki „ruszko-krajinszkaho” perioda v Zakarpatszkoj Ruszi. 1919 goda. In. Karpatorusszkij szbornik. Podkarpatszka Rusz v

Sztripszky Hiadort egész életében elkísérte a fordítás, tolmácsolás belső kényszere – öröme, kínja. Szépirodalmi műveket fordított orosz, ukrán és ruszin nyelvből magyarra, magyar nyelvről a kárpátaljai ruszinok írott, ill. irodalmi nyelvére. Ukrán és orosz nyelvű verseket, elbeszéléseket gyakran dolgozott át kárpátaljai ruszinra.¹¹ Saját műveit és az általa készített fordításokat olykor álnéven jegyezte: Bilenyikij; Bilenskij; Rusinský Belon; Sztrippai Hiador; Sztrippai S. Hiador; Sztrippai Sz. Hiador.¹² Egyéb álnevei: Jador, Jadur; Ruszkóczi; Sztorozsenko; Mikes Hiador, K. Zámai Gergely.

Van valami sorszerű abban, hogy 1911-ben éppen ő fedezte fel a legrégibb latin betűs román nyomtatványt, egy a XVI. században magyar nyelvből lefordított református énekeskönyvet.¹³

Megkülönböztetett figyelmet szentelt a fordításoknak a Bibliográfiai jegyzetek az ó-hitű magyarság irodalmából c. dolgozatában¹⁴, a görög liturgia legrégebbi magyar fordítását pedig teljes egészében közzétette.¹⁵

Sztripszky baráti, kollégialis segítség keretében fordításokkal segítette Seprődi Jánost, a magyar-ukrán zenei kapcsolatok kutatóját is, aki egyik könyvismertetésében így fejezi ki köszönetét Sztripszkynek: „Hálával gondolok Sztripszky Hiador kollegára, aki szíves volt számomra a[z ismertetett] könyv szövegi részét lefordítani, s így lehetővé tette, hogy egészében, s ne csupán dallami részében ismertessem és bíráljam e nagyfontosságú művet.”¹⁶

Az Erdős Kárpátokban élő ruszin nép szellemi és anyagi felemelkedését szolgálandóan az elmúlt század végén indult el az ún. felvidéki akció,

cseszty prezidenta. T. G. Maszarika. Uzsgorod, 1931. 79–87.; Sztripszky Hiador: Moszkophilismus, ukrainismus és a hazai rusznákok. Klny. A Budapesti Szemle 153. k. 1913. 434. számából 290–294.

¹¹ Krilov és Glebov állatmeséit dolgozta át ruszinra. Vö. Nauka 1914. N. 4–5.

¹² Vö. Gulyás Pál: Magyar írói álnév lexikon. Bp. 1978.

¹³ Vö. Sztripszky Hiador-Alexics György: Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századi román fordításban. Protestáns hatások a hazai románságra. Budapest, 1911.

¹⁴ Vö. Sztripszky Hiador: Jegyzetek a görög kultúra Árpád-kori nyomairól. Budapest, 1913. 77–110.

¹⁵ Vö. A Görög anya-szent-egyháznak liturgiája vagy-is isteni-tisztelete Arany-szájú Szent János szerint. Magyarra fordította Ungvárt 1795-ik esztendőben. Uo. 113–175.

¹⁶ Seprődi János Stanisław Ljudkewiç–Josyp Rozdolskyj: Halicko-ruski narodni melodiji (= Galíciai rutén népi dallamok) c. művet ismertette Sztripszky segítségével. Vö. Ethnographia. XIX. 1908. 52–61.

melynek keretében a ruszin lakosság számára, a kormányzat Negyilja címmel ruszin népnyelvű lapot adott ki s a gazdálkodás korszerűsítését szolgálóan több brosúrát is megjelentetett 1908–1909-ben.¹⁷ Sztipszky három könyvecskét fordított le ruszinra.¹⁸ 1., A selyemhernyó tenyésztés tizenkét parancsolata; 2., Hogyan ültessünk eperfát.; 3., Hogyan termesszünk eperfát? Mindhárom könyvecske napvilágot látott cirill és magyar helyesírású latin betűs változatban is. A fordítások témája szempontjából tanulságos lenne Sztipszky kiterjedt ukrán nyelvű levelezésének módszeres feldolgozása is. E helyütt néhány levél idézésével csupán jelezhetem a téma izgalmasságát.

Oszip Makovej csernovici ukrán írónak, a Bukovina c. folyóirat szerkesztőjének 1897-ben írott egyik ukrán nyelvű levelében¹⁹ Sztipszky a következőket írja: „Immár négy esztendeje foglalkoztat a gondolat; hogy valamit lefordítsak a rutén²⁰ irodalomból. A Magyar Szemle c. szépirodalmi folyóiratban valaki ugyanis 1893-ban közzétette Kulis²¹ és Kvitka²² egy-egy elbeszélését, melyek elvezettek engem a rutén szépirodalomhoz. Forrásművek híján azonban semmit sem tudtam sem fordítani sem írni erről. Olvasva szerkesztő úr levelét ezért nagy az örömöm, hiszen egy oly régen óhajtott munkára biztat. A legnagyobb készséggel fordítom le azokat a műveket, melyeket Ön megjelöl számomra. A fent említett két írón kívül a magyarok tudnak még Frankoról²³, főleg abból a méltatásból, amit a Budapesti Hírlap c. újság adott Franko Hric iskolai

¹⁷ Vö. **Botlik József**: Hármias kereszt alatt. Görögkatolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig. (1646–1997). Budapest, 1997. 122–134; **Mayer Mária**: Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések. 1860–1910. Budapest, 1977. 107–108.

¹⁸ Vö. **Mikola Musinka**: Liszti Volodimira Hnatyuka do Ivana Panykevicsa (1920–1926). Naukovij Zbirnik Muzeju ukrajinszkoji kulturi III. 1967. 182.

¹⁹ Vö. **Ivan Megela**: Hijador Sztipszki - Oszip Makovej. Zakarpatszka Pravda. 1992. november 26. 2–3.

²⁰ A rutén szó jelentheti a mai értelemben vett ukránt és kárpátaljai ruszint, itt ukrán jelentése van.

²¹ **Kulis Pantelejmon** (1819–1897) ukrán író, történész, etnográfus. Vö. Világirodalmi Lexikon. 6. Budapest, 1979. 764.

²² **Kvitka Osznovjanenko** (1778–1843) ukrán író. Vö. Világirodalmi Lexikon 6. Budapest, 1979. 819.

²³ **Franko Ivan** (1856–1916) ukrán költő, író, irodalomtörténész. Vö. Világirodalmi Lexikon 3. Budapest, 1975. 329–330.

tudománya c. elbeszélése megjelentetésekor.²⁴ Remélhetjük tehát, hogy a magyarok érdeklődését felkeltette a rutén irodalom. Ezúton kérem tehát főszerkesztő urat, hogy jelölje ki nekem irodalmuk tíz legjobb novelláját, hogy azokat lefordíthassam...”.

Különösen értékes Sztripszky 1906-ban Ivan Frankóhoz írott levele²⁵, melyben arról is tájékoztatja az ukrán író, hogy Kolozsvárott a profesz-szorok magyar nyelvű folyóiratot²⁶ alapítottak, s mint az ukrán és orosz nyelvek ismerőjét, felkérték őt, hogy fordítson a folyóirat számára ukrán és orosz nyelvű szépirodalmi műveket. „Elsősorban ukrán művekkel szeretném megismertetni a magyar közönséget, közöttük természetesen az Ön műveivel. Kérem, legyen szíves küldje meg nekem írásos beleegyezését néhány művének fordításához. Ezzel az ukrán irodalom is nyer, mivel a folyóiratban közölt fordításaim nem vesznek el, hanem, amint megfelelő számban állnak majd rendelkezésre, könyv alakban is megjelennek. Ezáltal Erdély határain túl is megismerkedhet velük a magyar olvasóközönség. Megtisztelne, ha a színvonalasabbak közül megküldené néhány rövidebb ukrán elbeszélés címét, olyanokét, melyek tartalma nagy vonalakban az Ön elbeszéléseire emlékeztet. Értem ezalatt elsősorban az általános emberi kérdések felvetését, s a természetes, egyszerű, világos stílust, mint például az Én szecskavágóm története az Ön tollából, mindezt azért, hogy a művek a magyar olvasóközönség tetszését elnyerjék”.

Volodimir Hnatyuk folklorista tudóshoz 1912-ben írott levelében²⁷ arra kéri a címzettet, hogy segítse őt a magyar líra ukrán és lengyel nyelvű fordításai bibliográfiájának összeállításában. A levélből egy koncepciózus bibliográfiai program rajzolódik ki.

Ugyanitt Sztripszky egy Petőfi fordítás megküldését is kérte.

²⁴ Magyar Hírlap 1896. december 30.

²⁵ Vö. **Vasziľ Mikitasz**: Z nocsi probivaliszja. Uzsgorod, 1977. 67–68. L. még **Megela Iván**: Sztripszky Hiador a 19. század végi, 20. század eleji magyar-ukrán kulturális kapcsolatok tükrében. In. Békési Imre – Jankovics József – Kósa László – Nyerges Judit (szerk.): Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. I. Szeged, 1993. 221.

²⁶ A Kolozsvárott alapított Erdélyi Hírlapról van szó.

²⁷ Vö. Függelék III.

Oswald Richárd szlovák római katolikus lelkészhez írott leveléből kintünik, hogy jól ismerte Petőfi verseinek szlovák nyelvű fordításait is. (Vö. Függelék VII.)²⁸

Számos fordítással kapcsolatos megjegyzést találhatunk Sztipszkynek a Sztepan Tomasivszkij ukrán történészhez írott leveleiben is, az egyikből fény derül a Varga Bálinttal közösen készített Igor-ének fordításának előtörténetére is.²⁹ Sztipszky már 1914-ben hírt adott az Igor-ének készülő fordításáról, melyből Ének Igor hadairól a palócok ellen címmel hétoldalas részletet közölt. Ukrajnáról és az ukrajnaiakról német nyelvből fordított mű³⁰ irodalmi mellékletében „a magyar Zrínyiással teljesen azonos alapeszméjű népeposznak” minősíti az Igor-éneket.

Sztipszky fordította le magyar nyelvre Tomasivszkij Márki Sándor Rákóczi Ferenc c. monográfiájáról írott tanulmánymeretű recenzióját³¹, amiről két, Márkinak írott levélben is említést tesz.³²

Fordítások ukrán nyelvről magyarra:

1. **Rudányszky István:** Repülj, szellő. Magyar Szemle. IX. 1897. 23. 18. sz. 270; **Rudányszky István:** Szállj el szellő! Ukrania 1916. 5–6. sz. 118.
2. **Franko Iván:** Az én szecskavágóm története. Kelet. 1899. 50–51 sz.; Erdélyi Hírlap 1907.
3. **Franko Iván:** A ceruza. Erdélyi Hírlap. 1907.
4. **Franko Iván:** Jó kereset. Kelet 1900. 2 sz.; Erdélyi Hírlap. 1907.
5. Kossuth Lajos a rutén népköltészetben. Ethnographia 18. 1907. 157–162; 235–248; 299–307.

²⁸ A szlovák nyelvű Petőfi-fordításokról l. Fried István: A szlovák Petőfi-kép. Kisebbségkutatás. 8. évf. 1999. 3. sz. 315–324.

²⁹ Vö. Függelék IV. Az Igor-énekről l. Világirodalmi Lexikon 4. Budapest, 1975. 750–751.

³⁰ Vö. *Rudnickij István:* Ukrania és az ukrainaiak. Magyarország orosz földi barátai. Ukrania néprajzi átnézeti térképével. Kiadta az Ukrai Egetemes Nemzeti Tanács. Németből fordította: K. Zámái Gergely. Budapest, 1914. 20–21. A kiadók a művet Szemere Miklósnak, az „ukrainai nemzet lelke megértőjének és nagy jóakarójának” ajánlották.

³¹ Vö. **Dr. Tomašivskyj István:** Adatok II. Rákóczi Ferenc és kora történetéhez. (Dr. Márki Sándor monographiája kapcsán). Századok. XLVI. 1912. 113–127; 192–208.

³² Vö. Függelék. L. még. Könyv és Könyvtár XX. 1998.

6. **Sevczenkó Tárász:** Szabadságdal. Vasárnapi Újság. LXI. 1914. 15. sz. ápr. 12. 294. (Ui.: Sevczenko portréja és Sztipszky Hiador írása Kisoroszok Petőfije címmel. Sevczenko születésének százéves évfordulójára.)
7. **Sevczenkó Tárász:** Az utolsó üzenet. Pesti Napló. 1914. 10. 18.
8. **Franko Iván:** A veres zsidófiú története. Ukrania 1916. 1. sz. 25–31.; **Franko Iván:** A veres zsidófiú története. Elbeszélés az ukrán népeletéből. Ukrán eredetiből ford. Sztr. H. Bp. 1916. Ukrán Könyvtár³³ 1.
9. Ének Igor hadairól és a palócokról. Ukrán népi hősköltemény 1187-ből. 1–4 rész. Ford.: Sztipszky Hiador – Varga Bálint. Ukrania 1916. 1. sz. 16–20; uo. 2. sz. 45–47; uo. 3/4 sz. 75–77; uo. 5/6 sz. 116–118; Ének Ihor hadairól és a palócokról. Ukrán népi hősköltemény 1189-ből. Fordította: Varga Bálint és Sztipszky Hiador. Bp. 1916. Ukrán Könyvtár³⁴ 2.
10. **Sevczenkó Tárász:** Végrendelet. Átültették Varga Bálint és Sztipszky Hiador. Ukrania 1916. 3–4 sz. 74.
11. **Sevczenkó Tárász:** Telnek, mulnak. Ford.: Varga Bálint és Sztipszky Hiador. Ukrania 1916. 3–4. sz. 74.
12. **Sevczenkó Tárász:** Kvitkához. Ford.: Varga Bálint és Sztipszky Hiador. Ukrania 1916. 7–8 sz. 150–151. Ugyanitt Sztipszky írása: Petőfi és Sevczenko. (152. old.)

Sztipszkynek több, orosz eredetiből készült fordítását ismerjük. Lermontov egyik elbeszélő költeményének, a vitéz Kalasnikov testőréről szóló archaikus nyelvezetű históriáját a „székely népballadáknak, a rég elmúlt századok hangulatába ringató ódon nyelvével” tolmácsolta.³⁵ Sztipszky halála után jelentek meg feljegyzései az orosz irodalomról.

³³ Grabár E.: Iván Franko magyar kapcsolatai. Filológiai Közöny, 1964. 1–2. sz.; Babota Ljubica: Tvorí Ivana Franka v perekladach Jurija Zsatkovicsa ta Hiadora Sztipszskoho. Naukovi zapszki. Prešov, 1989. B. 15–16. 141–146.

³⁴ Az Ukrán Könyvtár sorozatot Sztipszky szerkesztette, s két kötetét ő fordította. A sorozat harmadik darabja Podhradszky György: Magyar-ukrán történelmi kapcsolatok a legrégebb időktől az Árpádház kihalásáig. 1–2. Ukrán Könyvtár 3.

³⁵ György Lajos: A magyar és az orosz irodalom. Erdélyi Tudományos Füzetek. 200. Kolozsvár, 1946. 20.

Mivel tartozunk az orosz irodalomnak címmel, melyet Mészöly Gedeon tett közzé.³⁶

Sztipszky felfigyelt arra, hogy milyen sok hiba van az orosz klasszikus műveknek jórészt a századforduló tájáról örökölt fordításaiban. Éppen a Mészöly Gedeon által közzétett posztumusz Sztipszky-cikkből³⁷ tudjuk, hogy például 1942-ben egy tíz árkusnyi hibajegyzéket küldött be a Révai-kiadónak csak a „Holt lelkek” Szabó Endre által készített fordításához.³⁸

Sztipszky itt említett posztumusz írásából tudjuk, hogy „Száz év az orosz irodalomból magyarul. 1830–1930” címen tanulmányt tervezett megjelentetni, melyhez saját bevallása szerint 1100 jegyzetének anyagát dolgozta fel.

Sztipszky Hiador töredékes hagyatékában Nagyszombatban (Trnava) található feljegyzései, bibliográfiai jegyzetei, újságkivágásai. *Az orosz irodalom száz éve magyarul. 1825–1925. c. tervezett tanulmányához.*³⁹ Az orosz fordításaink kezdő szakaszának időrendje.c. töredékes írás több száz bibliográfiai adatot is tartalmaz.

A jegyzetekben Sztipszky ráirányítja a figyelmet arra, hogy orosz írókat kárpátaljai ruszinok fordítottak először magyar nyelvre orosz eredetiből, ugyanakkor megállapítja azt is, hogy e fordítók magyar nyelvezete olykor szegényes. Helyesen láttatja, hogy a magyar irodalmi közvélemény figyelme a krími háború és az 1861-es oroszországi jobbágyfelszabadítás idején terelődött az orosz irodalomra. A fordítások színvonalában észrevehető javulás következett be Mitrák Sándor: Orosz-magyar szótárának 1881-ben történt megjelenését követően, de pozitív szerepe volt a Szarvas Gábor által elindított Magyar Nyelvörnek is. A XX. században korszakos jelentősége volt Trócsányi Zoltán fordításainak. A jegyzetek között fordítóknak szánt gyakorlati tanácsokat is találhatunk pl. orosz eredetiből fordítsunk; ne szavakat, hanem mondatokat fordítsuk; szólások ese-

³⁶ Vö. Sztipszky Hiador: Mivel tartozunk az orosz irodalomnak. Szeged, 1949. In: Puskin Sándor: Nulin gróf. Verses kis tréfás história. Fordította és műfordításelméleti tanulmányokkal ellátta Mészöly Gedeon.

³⁷ Vö. uo.

³⁸ L. Még: Fenyvesi István – Erdei Juszina: A második „magyar Anyegin”. Magyar Nyelv. 77. évf. 1981. 3. sz. 321.

³⁹ Lelőhelye: Szent Adalbert Egyesület Irodalmi Levéltára. Nagyszombat–Trnava. Fasc. 254. Fol. A. N° 2; N° 8.

tén vegyünk igénybe más nyelvű fordításokat is; forgassuk a rokon értelmű szavak szótárát; tanulmányozzuk külön az orosz szokások, köszönések, életek, hivatalok stb. kérdéskörét; legyünk jó magyar stiliszták, olvassunk, tanuljunk a legjobb magyar íróktól, a fordítással ne siessünk, nehogy az idegen észjárás hatása alá kerüljünk stb.

E témához kapcsolódva említést kell tenni arról is, hogy Mészöly Gedeon Anyegin fordítása első hat fejezetének elkészültében Sztripszky Hiador volt a szegedi filológus segítségére.⁴⁰

Fordítások orosz nyelvről magyarra:

1. **Csehov A.:** Zavarban. Kelet. 1900. május 27.
2. **Csehov A.:** A műtárgy. Ford. Sztr. H. Kelet. 1900. 23 sz. (június)
3. **Csehov A.:** Milyen a publikum? Erdélyi Lapok. I. 1908. 1 sz. 56–58.
4. **Avercsenko A.:** A gyógyulás útján. Pesti Hírlap. 1912. 178. sz.
5. **Históriás ének az Rettenetes Iván csárról ifjú testőrzőjével és az vitéz Kalmár Kalasnikovról. Ó-russiai nyelvben szerzette: Lermontov Mihály. Régi magyarsággal átalhozta: Sztrippai Sz. Hiador. Bp. 1924. Ismertetése: I. V.: Napkelet. 1924. 2. 168. Vö. György 1946. 93.**

Fordítások ruszin nyelvről magyarra:

1. A szegény ember pászkája. Máramarosi rutén népmese. Görög Katholikus Szemle. 1911. 17. sz.
2. Két ruszin ballada. Makovica vára; Az Erdődy úrfiak. Napkelet 1939. 1. sz. 13–14.

Fordítások magyar nyelvről ruszinra:

1. **Petőfi Sándor:** Alku.⁴¹ (Ovcsarju, ti bidenyikij ovcsarju) Negyilja. 1900. február.

⁴⁰ Vö.: Anyegin Eugén. Verses regény. Írta Puskin Sándor. Fordította: Mészöly Gedeon. Budapest, 1945. L. még, Péter Mihály: „Pár tarka fejezet csupán...” Puskin „Jevgenyij Anyegin”-je a magyar fordítások tükrében. Bp. 1999. 7–8.

⁴¹ Petőfi versének fordítását **Medve Zoltán**, a téma monográfusa így jellemzi: A szinte tökéletes szöveghűség, az eredeti versforma, a költemény hangulatának megragadása, népi jellegének és zamatának megtartása a nép nyelvének jól ismerő fordítót sejtetnek. Az eredetiből történt fordítás ténye egy pillanatig sem lehet kétséges.

2. **Bárd Miklós:** Ruszin (Ruszin). Literaturna negvilja. III. Ungvár, 1943. N 9. 97. A fordítás utánközlését l. Ruszinszka biszida II. Ungvár, 1998. N. 4 (8). 4.
3. Sztripszky a Moskophilismus, ukrainismus és a hazai rusznákok c. írása végén jelzi, hogy lefordította ruszin nyelvre **Szabó Oreszt:** A magyar oroszokról (Ruthének) Budapest, 1913. c. művét.⁴² Csak sajnálhatjuk, hogy a fordítás nem jelent meg.
4. Vörösmarty Mihály: Szózat (Oklik). Kézirat. MTA Könyvtára Kézirattár. MS 4711. 290–293. (Vö. Függelék I.)

Fordítás ruszin nyelvről szlovákra:

Velkonocný koláč chudobného človeka. Rusínska l'udová povest' zo stolice Máramarošskej. Slovenské noviny. 26. 1911. április 4. 1–3.

Sztripszky lengyelül is jól tudó, lengyel nyelvből és lengyel nyelvre fordító, s a lengyel tudományosság eredményeit figyelemmel kísérő kutató volt.⁴³ 1935. április 14-én Iványi Béla történészhez írott levelében pl. így fogalmazott: „Levelének nagyon megörültem s csak bosszúságom volt nagyobb, hogy nem tudtam reá eddig reflektálni. Öreg napjaimra ugyanis törvényszéki hites tolmácsi tollal kell bajoskodnom és megszerznem azt, amit járandóságaimból a sokféle redukció elvont; éppen akkor hoztak egy majdnem százoldalas fordítást lengyelre, ez aztán annyira elfárasztott, hogy kellő hangulat híján sehogyan sem juthattam a levél-íráshoz”.⁴⁴

1939-ben Lengyelország felosztása és megszállása során a magyar társadalom összhangban az ezeréves lengyel-magyar barátság szellemével együttérzéssel fogadta a rettenet elől hazánkba menekült lengyel katonákat és polgári személyeket. A lengyelek számára Magyarországon táborok, iskolák szerveződtek, a magyarság segítette a lengyel katonák Nyu-

⁴² Vö. Budapesti Szemle. 153. k. 1913. 434. sz. 296.

⁴³ Vö. Sztripszky Hiador: Adalék a szombatosok történetéhez. Századok. 42. évf. 1908. 567–568; l. még a Sztripszky fordításában megjelent cikket **Tomašivszkyj István:** Adatok II. Rákóczi Ferenc és kora történetéhez. Századok 46. évf. 1912. 113–127; 192–208; 758–772.

⁴⁴ A levél lelőhelye: MTA Könyvtára Kézirattár. MS 9300/520. Publikálva: Adatok Sztripszky Hiador munkásságáról. Könyv és Könyvtár. XX. Debrecen, 1998.

gat-Európába történő emigrációját, hogy azok ott folytathassák harcukat az ellenséggel. A kérdésnek jelentős irodalma van nálunk is, Lengyelországban is. A művek többségéből kicsendül, hogy a magyar társadalom jelesre vizsgázott ekkor. Mindenki legjobb tudása és lehetőségei szerint tette a dolgát. Sztripszky Hiador filológusként nyújtott hatékony segítséget a menekülteknek: a lengyelek számára a legszükségesebb magyar szavakból kiejtéssel egy kis szótárt állított össze.⁴⁵

A továbbiakban Sztripszky Hiador 1940 júniusában kelt, Csekey István professzorhoz írott levelét mutatom be. A levelet⁴⁶ és megőrződött mellékleteit teljes egészében közlöm, jegyzeteimet pedig egyfajta értelmezésnek tekintem. A magyar történelem válságos korszakában keletkezett dokumentumok nemcsak a korabeli ruszin népi-nyelvi viszonyok ellentmondásaira vetnek fényt, hanem megvilágítják Sztripszkynek a ruszin irodalmi nyelv kérdésében kialakított álláspontját is.

Önálló dolgozatba kívánkozik annak a véleménynek bemutatása, elemzése, melyet Sztripszky Hiador Pável Ágoston (1886–1946) magyarországi szlovén filológus és műfordító szegedi egyetemi habilitációs kérelméről készített, melyben a pályatárs műfordítói tevékenységéről is szól.

A vélemény elkészítésére eredetileg az Ural-Altáji Nyelvészeti Intézet igazgatóját, Mészöly Gedeont kérték fel, de az Sztripszkyt ajánlotta bírálónak. A műfordítóként is ismert Mészöly így ír erről: „Mivel az én szerény nyelvtudományi működésem, mely a magyar és finnugor nyelvtudomány területére szorítkozik, nem terjed ki a szláv nyelvtudományra, irodalomtudományra és néprajzra, ezért dr. Pável Ágoston ügyében... csupán azt tartottam (a Kar előzetes engedelmével) föladatomnak, hogy – ismervén a különböző nyelvtudományi területek hazai művelőit – megkeressem azt az egyetemünkön kívüli szaktudóst, aki szakkörénél és tudományos egyéniségénél fogva legalkalmasabb a Pável-ügyben való véleményadásra, miután a Kar már megállapította azt, hogy a Pável által meg-

⁴⁵ Sztripszky Hiador: *Ślowniczek najniezbedniejszych słów węgierskich dla Polaków z wymową*. // A legszükségesebb magyar szavak szótára lengyelek részére, kiejtéssel. Budapest, 1939. Aczél Testvérek kiadása.

⁴⁶ A levelet Sztripszky Hiador Csekey István (1889–1963) jogászprofesszorhoz írta. Lelöhelye MTA Könyvtára Kézirattár MS 4711 290–293. Csekey Istvánról l. Magyar életrajzi lexikon. I. Budapest, 1967. 306.

jelölt tárgykör nemcsak karunk feladatkörébe illik bele, hanem egyetemünkön való művelése országos kultúrpolitikai szempontból is ajánlatos.

Véleményadásra leghívatottabbnak tartom dr. Sztripszky Hiador nyugalmazott miniszteri tanácsos urat, s ő meg is tette kérésemre azt a szívességet (melyért neki hálás köszönettel tartozom), hogy dr. Pável Ágoston tudományos munkásságáról szakszerű és tárgyilagos méltatást adott... Sztripszky Hiadornak itt szó szerint közölt véleményéhez mindenben hozzájárulok, magamévá teszem, s annak alapján javaslom a tekintetes Kamak, hogy Pável Ágoston kérelmét teljesítse...”⁴⁷

Pável Ágoston *Délszláv – magyar nyelvi és irodalmi kapcsolatok* címmel nyújtott be tehát kérelmet magántanári habilitációra a szegedi tudományegyetem bölcsészettudományi karára. Habilitációs előadását Mátyás király a szlovén irodalomban és népi hagyományban címmel tartotta meg.⁴⁸ Sztripszky 1940. május 1-én kelt véleményét teljes egészében közzétesszük. (Vö. Függelék VI.)

⁴⁷ A habilitációs eljárás anyagát a Csongrád Megyei Levéltár (Szeged) őrzi. Jelzete: 117/40. 41. Ezúton köszönöm meg H. Tóth Ilona levéltáros segítségét, aki a dokumentumot rendelkezésünkre bocsátotta.

⁴⁸ Erről részletesebben l. H. Tóth Imre: Pável Ágost. 1886–1946. In: Pável Ágoston: A szlovén irodalom vázlatos áttekintése. (Történelmi áttekintés). Szeged, 1976. 61–62.

FÜGGELÉK I.

Sztripszky Hiador levele Csekey Istvánhoz

Dr. SZTRIPSKY HIADOR

ny. miniszteri tanácsos

szlovák, lengyel, orosz, ruszin

törvényszéki hites tolmács

BUDAPEST, I., LÓGODI-UTCA 5.

Tel.: 160-866.

Igen tisztelt Professor Úr!

A Szózat és Nagyvilág-című könyve⁴⁹ valóban élményt jelentett sokunknak. Soha jobbkor nem jöhetett! Vörösmarty gondolatainak nagy értéke még jobban tűnik fel, amikor látjuk, mekkora hatást váltott ki világszerte és azt is, hogy hány poétai lélek iparkodott ezt a valóban hangos szózatot a maga nyelvére áttenni.

Sajnos, a rutének itt is, mint annyi sokban, a Hamupipőke sorsára jutottak. Amíg a többi nyelvre történt fordítás valóban hű, jól adja vissza a magyar vers képeit és minden poétai szépségét, addig a Balecki-féle rutén fordításról ezt éppen nem lehet mondani: nem a rutének számára készítette a fordító, hanem a *muszkáknak*, nem ruténul van, hanem oroszul⁵⁰, sőt egyenest ki is fejezi ezt Balecki⁵¹ a második sorban azzal, hogy „légy hű

⁴⁹ Vö. **Csekey István**: A Szózat és a nagyvilág. Budapest 1940. A kötetben 20 nyelven olvasható Vörösmarty Mihály Szózata.

⁵⁰ Csekey István szerkesztői megjegyzése szerint Baleczky Emil az ő kérésére készítette el a kötetben rutén nyelvűnek minősített műfordítást, mely A Szózat és a nagyvilág című összeállítás 96–98. oldalán található. Baleczky Emil fordítását e sorok írója is orosz nyelvűnek tartja.

⁵¹ Baleczky Emil (1919–1981) russzista. Vö. **Mihály Peter**: Emil Balecky (1919–1981). Studia Russica IV. 1981. 399–401; **András Zoltán**: Emil Baleczky (1919–1981). Studia Slavica Hungarica. XXVIII. 1–4. 405–408. **Kiss Lajos**: Szlavistáink arcvonásai egy tanítványuk naplójában (Milyennek látta Fodor András Hadrovics Lászlót, Kniezsa Istvánt és Baleczky Emilt?) In.: **Zoltán András (szerk.)**: Nyelv, stílus, iroda-

hazádhoz te *fajmagyar*”, ami azt jelenti, hogy a Szózat nem szól a ruténhez, szlovákhhoz stb. magyar polgárokhoz, hanem csakis a törzsökös magyarokhoz!

Ezt a fajmagyar kifejezést Balczki a „radnoj” melléknévvel érte el. Úgy látom, azt gondolta a fordító, hogy elhelyezése ha akarom vemhes, ha akarom, nem vemhes, mert úgy is értheti a muszka, hogy „légy hű hazádhoz te fajmagyar”, de úgy is, hogy a „radnoj” szó nem a magyarnak jelzője, hanem a hazának, amikor is a „radnoj” az otčizny szóhoz tartozik, s ekkor azt jelentené, hogy „légy hű te magyar a szülő hazádhoz” – Ebben az utóbbi esetben azonban ez tautologia, mert radnaja otčizna kifejezés az oroszban szülő szülőföldet jelent. Tehát mégis csak az első eset áll meg, vagyis a radnoj jelszó a magyarhoz tartozik s így a Balecki-fordítás csak a fajmagyarokat buzdítja hazaszeretetre.

Hogy maga a vers mennyire távol áll az eredetitől, több helyt mennyire megváltoztatja a magyar szöveg értelmét, erre nézve utalok az ide mellékelt beadványomra, amelynek egy példányát Ilniczky⁵² főtanácsadónak illetőleg Perényi⁵³ bárónak küldöttem be Ungvárra, rámutatva annak lehetetlenségére, hogy ezt a Balczki-féle fordítást valaha is használhassák a rutének ünnepélyeiken, hiszen a magyar vers ritmusának megváltoztatása miatt az orosz vers nem is énekelhető Egressy dallamára.

lom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. Budapest, 1998. 318–322. **Fodor András:** A Kollégium. Napló. 1947–1950. Budapest, 1991. 45, 58, 86, 93. Balczky irodalmi működéséről, orosz nyelvű verseiről l. **Vaszil Mikitasz – Olena Rudlovcsak:** Poeti Zakarpattja, Prešov, 1965. 500–505; 634–635. Az eddigi feldolgozásokból hiányzik Balczky Emil korai tudományos munkásságának adatolása és értékelése. A Kárpátaljai Tudományos Társaság mindkét időszaki tudományos kiadványa, a *Literaturna* negyilja és a *Zorja – Hajnal* is helyt adtak Balczky Emil értékes tudományos közleményeinek. A *Literaturna* negyilja I. évfolyamának (1941) 14. számában a szerkesztői üzenetek között találkozunk először Balczky névvel. A *Literaturna* negyilja hasábjain Balczkynek O. Viscsak álnéven több verse, elbeszélése stb. is megjelent. A Harajda János által fordított és szerkesztett *Ruszin elbeszélők* (Ungvár, 1943) c. kötetben Balczkynek magyar nyelven is megjelent elbeszélése.

⁵² Ilniczky Sándor (1889–1947) a Kárpátaljai Tudományos Társaság Ruszin Nyelvi és Irodalmi Szakosztályának elnöke. Szibériában halt meg. Vö. Csátáry György (szerk.): *Zorja – Hajnal*. A Kárpátaljai Tudományos Társaság (1941–1944) Beregszász-Budapest, 1995. 6–9; 152.

⁵³ Perényi Zsigmond báró (1870–1946) 1939–40-ben Kárpátalja kormányzói biztosa. Vö. Magyar életrajzi lexikon. II. Budapest, 1969. 1391.

A könyv megjelenése után persze az én fordításom most már Professor úrra nézve tárgyaltan, de azért mégis jónak látom megküldését, ha egyéb okból nem, hát legalább azért, hogy gyűjteményébe ezt is eltehesse.

Ha hozzáértővel megvizsgáltatná, bizonyára hívebbnek és vörösmartybbnak fogják találni az én fordításomat. Ehhez azonban az kellene, hogy az a bíráló rutén legyen s ne oroszodó, amilyen pl. Balczki. A rutének 80%-a ugyanis ruténnek vallja magát s nem orosznak (mert hisz ez kettő: két külön nyelv, két külön irodalom) akár a holland-német, vagy a cseh és szlovák viszonylat), már pedig Balecki csupán ennek a maradék 20%-nak képviselője s éppenséggel nem beszélhet a rutén nép nevében. Azt hiszem, jó lenne Bonkálóval⁵⁴ megvizsgáltatni.

Én nem követelhetem azt, hogy a magyar irodalom is tudomásul vegye azt, hogy rutén poéta vagyok. Ehhez a rutén nép is kicsi, én is kicsi vagyok. De hogy magyar poéta is vagyok, azt igazolni tudom és erről Professor úr is könnyen meggyőződhet, ha elolvassa az ide mellékelte Lermontov-fordításomat.⁵⁵ Elolvasása után bizonyára arra a gondolatra fog jutni, hogy aki így tud magyarul verselni, az nyilván poétalélek lehet a ruténban is. A magyar bibliográfia természetesen nem tudhat erről az utóbbi tulajdonságról s ezért egy kis ön-adminisztrációhoz vagyok kénytelen folyamodni a következőkben. Az utóbbi húsz év alatt felnőtt rutén poétákkal versenyezni nem kívánok, ezt már előre is hangsúlyozom, azonban hivatkoznom kell a Turócszentmártonban megjelenő Slovenské Pohl'ady című revüre, amelynek 1927 évfolyamában egy Tichy František nevű író tanulmányt írt a magyarországi rutének irodalmáról. Ebben a többi közt azt mondja, hogy az államfordulat előtti, tehát 1918 előtti időkben a ruténeknek csak némi prózai szegényes irodalmuk volt, poétájuk pedig csak egyetlen egy: Stripszky Hiador. Ennek az az oka, hogy prózát jól-rosszul meg lehet valahogy írni, ámde verseléshez a

⁵⁴ Bonkáló Sándor szlavista filológus (1880–1959) több ruszin témájú könyvet írt. Vö. A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés Pécs, 1935; A rutének (Ruszinok) Budapest, 1940. Ez utóbbi könyve életrajzával, műveinek bibliográfiájával Salga Attila debreceni szlavista gondozásában 1996-ban újra megjelent.

⁵⁵ A Csekey Istvánhoz írott levél mellékletei között nem őrződött meg a Sztripszky által említett Lermontov fordítás. Elképzelhető, hogy 1924-ben megjelent Lermontov fordításáról van szó. Vö. **Lermontov Mihál:** Históriás ének az rettenetös Iván cárral, ifjú testörzőjéről és az vitéz kalmár Kalasnikovról... Régi magyarsággal áltahozta Sztripszky Hiador.

nyelvnek tökéletes ismerete szükséges a poétai vénán kívül, már pedig a rutének az 1918 előtti időkben ruténul nem tudtak tökéletesen, mert csak magyarul beszéltek-írtak-éltek.⁵⁶ Sztripszkynek azonban megadatott az a kedvező sors, hogy mint a Magyar Nemzeti Múzeumnak 20 éven át működő tisztviselője hivatalból kellett foglalkoznia a néprajzi osztályban a rutén etnikával és nyelvvel, a Múzeum számára évenként utaznia, gyűjtenie, jegyeznie kellett s így nemcsak hogy nem esett ki a néppel való kontaktusból, hanem nyelvismerete egyre bővült, fejlődött. Ez tette őt képes-sé a költészetre rutén nyelven is.⁵⁷

Tichy maga ajánlotta fel hozzám írott levelében, hogy elszórtan megjelent verseimet kiadja külön kötetben. Bármily csábító is volt ez az ajánlat, nem fogadtam el, mert ennyire bratyizni a csehekkel nem volt kedvem, s így ez aztán elmaradt. Minthogy pedig 1922 óta áldatlan nyelvi harc indul meg a rutének között, az egyik párt magát minden áron musz-kának akarta érezni (ma ezeket *magyaroroszoknak* nevezik!) a másik pe-dig revolverrel is azt bizonyígtatta, hogy ő bizony rutén, s ehhez még egy harmadik irány is csatlakozott, a külföldről importált ukrán nyelv kised Volosin-hadserege⁵⁸, én az egész mozgalomtól visszahúzódtam, nem kí-vántam részt venni egyiknek sem a hadakozásában és ruténul egy törté-nelmi tanulmányon⁵⁹ kívül (1924) semmit sem írtam többé, sem prózát, sem verset.

Most azonban, amikor a muszka a határunkon áll⁶⁰, nem tudok hall-gatni annak a láttára, hogy a Balecki által képviselt oroszodó irányzat még a Szózat kompromittálásával is minden áron muszka kultúrát akar

⁵⁶ Itt Sztripszky az értelmiség többségére gondolhatott.

⁵⁷ Sztripszky Hiador 1910–1918 között volt a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztá-lyának státusban lévő munkatársa. Azonban alkalmanként ez előtt az évek előtt is, után is végzett néprajzi gyűjtést a múzeumnak. Erről részletesebben l. **Udvari István –Viga Gyula:** Sztripszky Hiador és négy levele Herman Ottóhoz. Herman Ottó Múzeum Év-könyve XXVIII. Miskolc, 1998. 1299–1314.

⁵⁸ Volosin Ágoston (1874–1945) németbarát pap, filológus, politikus, az 1939. március 15-én kikiáltott Kárpát-Ukrajna elnöke. Vö. **Botlik József – Dupka György:** Ez hát a hon... Budapest-Szeged, 1991. 42–47.

⁵⁹ Sztripszky önálló kiadványként megjelent dolgozatának címe: Hdi dokumenty sztarej isztoriji Podkarpatszkoj Ruszi. O mezsevich nazvanyijach. Uzsgorod, 1924.

⁶⁰ A Molotov–Ribbentrop paktum eredményeként 1939 szeptemberében a hitleristák és szovjetek együttesen rohanták le Lengyelországot, melyet felosztottak egymás között. Az orosz dominanciájú Szovjetunió így lett szomszédja az akkori Magyarországnak.

nyakunkba varrni. Lefordítottam a Szózatot igazi rutén nyelvre, hadd lásák a 20 százalékosok, hogy nemcsak abból áll a világ, amit a kukac a sajt közepén lát. Ha már ruténul kell nevelni hazaszeretetre a rutént, tegyük ezt rutén nyelven, ne pedig oroszul.⁶¹ Ezer éven át különbséget tudtunk tenni rutén és orosz között, nincsen tehát semmi okunk arra, hogy éppen most azonosítsuk a kettőt.

Hogy mennyire különálló nyelv a rutén az orosztól, azt legjobban mutatja a rutén népköltészet, ha az oroszsal hasonlítjuk össze. Ennek illusztrálása kedvéért ide mellékelek emlékebe két rutén népballadát, megjelennek Kállay Miklós⁶² lapjában, a Napkeletben (1939. 1. szám, 13–14 lap).

Budapest, 1940. júniusában, a Hubay-Vágó havában⁶³

Tiszteletteljesen köszönti igaz híve:

Dr. Sztripszky Hiador

Tessék alkalmilag Mészöly Gedeonnak⁶⁴ is megmutatni ezeket, ő is érdeklődik az efélék iránt.

⁶¹ Sztripszky e véleményének számos publicisztikai cikkében már 1919 előtt is hangot adott. Eltérően az orosz irodalmi nyelvre orientálódó ruszin értelmiségiektől, a kárpátaljai ruszin népnyelv kimunkálását, irodalmi szintre emelését tartotta szükségesnek. Vállalta, hogy a ruszinok művelődése csak a népnyelvre alapozott irodalmi nyelven lehet hatékony. A kárpátaljai ruszinok irodalmi nyelveként az orosz nyelvet perspektívátlanak ítélte meg. Vö. pl. Sztripszky H.: Moszkophilismus, ukrainismus és a hazai rusznákok. Budapesti Szemle. 153. k. 1913. 434. sz. 278–296; uő: Sztarsa ruszka pizmennoszty na Uhorscsinyi. Klny. Az ungvári Nauka-ban megjelent cikksorozatból. Ungvár, 1907; Szabó Oreszt: A magyar oroszokról (Ruthének). Budapest, 1913. 82.

⁶² Vö. Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. XVI. Budapest, 1995. 94–97.

⁶³ Sztripszky satirikus éllel datálja így levelét, a szélsőjobboldali veszélyre is utalva hangsúlyozta mondanivalójának fontosságát. Hubay Kálmán és Vágó Pál szélsőjobboldali ellenzéki országgyűlési képviselők 1940. június havában törvényjavaslatot nyújtottak be a nemzetiségi kérdésről. A törvényjavaslat beterjesztőit Teleki Pál miniszterelnök megfosztotta mandátumuktól. Teleki Pál nemzetiségi koncepcióját valló Sztripszky számára, mint ez az itt publikált 1. mellékletből is kitűnik, elfogadhatatlannak, visszataszítóak voltak Hubay és Vágó szélsőséges nézetei. Hubay Kálmánról (1902–1946) l. még. Magyar életrajzi lexikon. I. Budapest, 1967. 755. Vö. még Tilkovszky Lóránt: A kormányzat szélsőjobboldali ellenzéke az ellenforradalmi Magyarországon. Társadalmi Szemle. XLI. évf. 1986. 10. sz. 78–80; uő.: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Debrecen, 1998. 107.

1. melléklet

A szentistváni gondolatnak ápolására és állandó ébrentartására, kivált a mai zavaros időkben, igen nagy a szükség. Ennek egyik eszközéül tartom én azt, hogy – a Kárpátaljára való vonatkozással – a rutén nép a saját nyelvén is énekelje Vörösmarty Szózatát különféle nemzeti ünnepeken és saját ünnepein.

Ilyen eddigelé még nincsen s ezért tisztelettel bemutatom a Szózatnak általam készített alakhű, tartalmában teljesen visszaadott fordítását, amelynek nyelve igazi rutén, a kárpátaljai nép valódi népnyelve.

Ez a fordítás már régebbi keltű, de időszerűvé tette számomra két körülmény, hogy vele előálljak. Egyik a nyilas politikusoktól felszínre dobott alkotmányjogi javaslat⁶⁴, amely homlokegyenest ellenkező azzal az eszmével, amelyet a Szózat is képvisel és ünnepélyeken annyi millió lelket figyelmeztet Szent Istvánra.

A másik körülmény irodalmi természetű. A fenti javaslattal úgyszólván egyidejűen jelent meg a piacon egy könyv, Csekey István szerkesztésében a Szózatnak húsz nyelven való fordításával. Ebben megjelent a szerkesztő kérésére „rutén” nyelven is a Szózat, fordította Balczyk Emil. Ez az úgynevezett ruténnyelvű fordítás szerintem nem felel meg sem a költői, sem a gyakorlati kívánalmaknak.

Balczyk fordítása ugyanis teljesen megváltoztatta a költemény versmértékét, mert egy szótaggal hosszabbak a második sorai. A ritmus ezáltal megváltozott, ami miatt ez a szöveg Egressy dallamára nem énekelhető.

Másodszor olyan szabad fordítást nyújt Balczyk, amely az eredetinek képeit és egész stílusát egészen más részekkel helyettesíti. Nem is fordí-

⁶⁴ Mészöly Gedeon nyelvész, műfordító. 1944-ben szerkesztette a *Nép és Nyelv* c. folyóiratot, ekkor Sztripszkynek is jelent meg ott írása. A „*Nép és Nyelv*” különnymatainak I. füzeteként jelent meg Mészöly Gedeon egyik Puskin fordítása. A fordítást Sztripszky Hiador posztumusz írása követi. Vö. **Puskin Sándor**: Nulin gróf. Verses kis tréfás história. Fordította és műfordításelméleti tanulmánnyal ellátta **Mészöly Gedeon**. Végül Sztripszky Hiadortól: *Mivel tartozunk az orosz irodalomnak?* Szeged, 1949. „*Nép és Nyelv*” különnymatai. 1. Vö. még *Magyar irodalmi lexikon*. II. Budapest, 1965. 221; *Új magyar irodalmi lexikon*. II. Budapest, 1994. 1365.

⁶⁵ Sztripszky Hubay és Vágó törvényjavaslatára utal.

tás ez, hanem szabadon való átköltés és így a magyar szövégtől igen messze esik.

Harmadszor ez a fordítás nem Kárpátalja rutén népe számára készült, hanem a moszkvai oroszok részére.⁶⁶ Nyelve ugyanis határozottan orosz, s nem rutén. Ha Balczynek célja az volt, hogy vele a moszkvai oroszok irodalmát a magyar Szózzal megajándékozza, úgy ezt elérte. Az oroszoknak a Szózzat így is jó. Ámde nem való rutén embernek ajkára, mert ebből ugyan keveset fog megérteni s így a lélektani hatás teljesen elmarad. Ezt a nyelvet az egyszerű falusi rutén nem fogja a magáénak elismerni, már pedig nemzetnevelő célokból éppen ezekre az alacsonyabb műveltségű kis emberekre kellene hatnunk a Szózzal.

Nem hiszem, hogy Kárpátalján 200 embernél több akadna (főiskolai végzettségűek), aki megértené ennek a moszkvai nyelvű fordításának ilyes kifejezéseit, mint pl.

Pust udel žestok il' svetel, my liš rad'inoj živjom

Ez az eredetiben így van: Áldjon vagy verjen sors keze, itt élned, halnod kell! Tehát a költemény vezéreszméje, ezt azonban Balczy így adta vissza: „*Legyen a sors kemény vagy fényes, mi csak a családban élünk.*” Ezt a rutén ember így mondaná a saját nyelvén, ha már Balczy fogalmazásánál maradunk: Naj bude dol'a ci nedol'a, tut majeme žiti i vmerati. Balczy, tehát nemcsak értelmetlen szöveget adott a rutén embernek, hanem az eredetit egészen megváltoztatta, mert hiszen a vezéreszme teljesen elsikkadt. És mintha csak Hubay *népcsaládjára* gondolt volna, mikor ezt papírra tette!⁶⁷

A szabad fordítás átköltési jogával annyira él Balczy, hogy a magyar szöveg értelmét a hamisításig megváltoztatja. Pl. „Még jöni kell, még jöni fog egy jobb kor, mely után buzgó imádság epedez százezrek aja-

⁶⁶ Itt túloz Sztipszky. A ruszin értelmiség egy része, mint ahogy erről maga Sztipszky is ír levelében, 1939–1944 között is az orosz nyelvet kultiválta. Magyarországon, főleg Kárpátalján több orosz nyelvű lap jelent meg. Orosz nyelvű verseskötetek is jelentős számban láttak napvilágot. A kérdés érzelmeiktől mentes, tudományos felfolgozása kutatójára vár. Vö. pl. Karpatorusszkij golosz (1931–1944); Ruszkoje szlovo (1939–1940) c. újságokat.

⁶⁷ Sztipszky igazságtalanul minősít így. Tulajdonképpen Balczy fordításának orosz nyelvvel volt problémája. A fordítás indulatos kritikájába politikai momentumokat is bevonva akarta megakadályozni, hogy az Kárpátalján hivatalossá váljon. Külön kutatást igényelne, hogy elérte-e célját.

kán” – ezt így adja vissza: „Fényes kor jön még el, el kell jönnie s imádságukat ezerek *akkor már* sóhajtás nélkül fogják *énekelni*”. Vörösmarty szerint a lesújtott nemzet *most*, a jelenben epedez egy jobb kor *után*, nem pedig a jobb kor bekövetkezte után fog majd imádkozni: Pedig Balczyk szerint így van. El is tekintek attól, hogy imádságot nem szokás bajban énekelni.

A Szózat másik alapeszméjét Vörösmarty ezzel a szállóigévé vált mondatával fejezi ki: „*Megfogyva bár, de törve nem él* nemzet e hazán”. Balczykynél ez a makacs ellenszegülést, törhetetlenséget kifejező szólam teljesen eltűnik, mert ezt a helyet így fordította: „*tapasztalván a sors csapásait, a fájdalmat, a kint és viszályt, nem fog eltűnni a mi régi zászlónk, nem ölt meg minket a régi civakodás*”.

Ha Balczyk fordításának költői értékéről teljesen meg akarunk győződni, ahhoz az kellene, hogy az egész úgynevezett rutén szöveget visszafordítanák magyarra, s úgy vetnők össze a kettőt. Ehhez azonban nincsen helyem, legfeljebb kívánságra tenném ezt meg, s így még csak egyik helyére figyelmeztetek. Eredeti jelentéséből teljesen kiforgatja ezt a versszakot: „*Az nem lehet, hogy ész, erő és oly szent akarat hiába sorvadozzanak egy átoksúly alatt*”. Ez ugyanis Balczykynél így hangzik: Az nem lehet, hogy erőt, akaratot és szent gerjedelmet *sírba temessen sorsunk, kegyetlen sötétiséggel takarva azt be.*”

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a Szózatnak Balczyk ilyen címet adott: Vozzvanije. Ez betű szerint annyit tesz, mint Felhívás, tehát azt, amit a hatóságok a falakra ragasztott plakátok fején szoktak használni. Ez éppenséggel nem fejezi ki a szózat magasztos, intő, buzdító fogalmát.

Gyakorlati okokból jó volna, ha a rutén Szózatot kétféle szedéssel nyomtatnánk: a papír egyik lapján cirill betűkkel, a másikon latin betűkkel, ahogyan az ide mellékelt szöveg mutatja.⁶⁸ A Kárpátalján ugyanis igen sok ember van, aki ruténul tud beszélni, de a cirill betűket nem ismeri. Az ilyen vegyes nyelvű lakosság egészen jól énekelhetné a Szózatot ruténul, viszont a ruténeknek sem árt, ha e szöveg révén köztük a latin betű ismerete is terjedhet.

⁶⁸ Vö. 2. melléklet.

Összehasonlítás kedvéért az én szövegemen kívül ide mellékelem úgy a Balczy-féle fordítást, mint az eredeti magyart, hogy ez is mindjárt kéznél legyen.⁶⁹

Végül megjegyzem, hogy az első versszak e szavait: Hazádnak rendületlenül légy híve ó *magyar* – Balczy úgy adta vissza, hogy a szózat csak a *fajmagyaroknak* szól, mert ezt a szót használja mad'ar: rodnoj, ami született, magyart jelent. Holott az összes hazai lakosokat magában foglaló *Uhor* szót kellett volna itt használnia.⁷⁰ Balczy fordítása szerint tehát a Szózat a ruténeknek nem szól, csakis a törzsökös magyaroknak!

2. melléklet

Vörösmarty Mihály:

S Z Ó Z A T

O K L I K

Pereklad: Hiador Sztripszky

До отчины непохитно
Будь вірний, о, Угре!
Колыска то й гроб ти буде,
Живить ты и згорне.

Do otčiny nepochitno
Bud' virnyyj o, Uhre!
Kolyska to j hrob ti bude,
Živit' t'a i zhorne.

Нигде кром ней тобі жити,
Она тобі мати:
Блага ци зла доля твоя,
Туй маеш жить и вмерати!

Nihde krom nej tobi žiti,
Ona tobi mati :
Blaha ci zla dol'a tvoja
Tuj maješ žit' i vmerati!

⁶⁹ A Csekey Istvánhoz írott levél mellékletei között sem a Szózat magyar szövege, sem a fordítás nem található meg. Nyilvánvalóan ezeket Sztripszky Csekeynek nem küldte el.

⁷⁰ A Teleki Pál-féle nemzetiségi koncepcióval összhangban Sztripszky is vallotta, hogy a magyar államhatárokon belül a nemzetiségi jogokat minden itt élő népnek maximálisan biztosítani kell.

Есть то земля, где ся часто
Отцовска кров ляла,
Где ся вяже имен святых
Тысячрочна слава

Jest' to zeml'a, hde sja často
Otcovska krov l'ľ'ala,
Hde sja vjaže imen svjatych
Tysjačročna slava.

Туй боролись за отчину
Арпадовы войска,
Туй порвала рабські пута
Гунядіго рука.

Tuj borolisj za otčinu
Árpádovy vojska,
Tuj porvala rabski puta
Huňadiho ruka.

Вольность ! туй носили твои
Кроваві заставы;
И упали найліпші з нас
За довгой боротьбы.

Vol'nost'! tuj nosili tvoji
Krovavi zastavy;
I upali najl'ipši z nas
Za dovhoj borot'by.

А по тольких негорздах
Мимо сварок, ныні
Умаленый, но незломный
Жие род в отчині!

A po tol'kich nehorazdach
I po svarkach nyňi
Umalenyj, no nezlomnyj
Žije rod v otčiňi!

А до тебе, широкий світ,
Гласным словом кличе:
„Тысячрочна мука просить
Смерть алебо житье !”

A do tebe, širokij svit,
Hlasnym slovom kliče:
„Tysjačročna múka prosit'
Smert' alebo žit'e !”

Не мож, абы только керви
Дармо ся ливало,
А от горя марно пукло
Сердец так немало.

Ne mož, aby tol'ko kervi
Darmo sja livalo,
A ot horja marno puklo
Serdec tak nemalo.

Не можно то, абы розум,
Воля, свята сила
Под тягаром грозной клятвы
Даремно марніла.

Прийде еще, мусить прийти
Красша хвиля, розцвіт,
Приход котрых тысячка уст
Ревно Бога просит.

Або прийде, аж має йти
Смерть нам величава,
Где над трумной в керви стоит
Краина зламана.

А гроб, народ где затапа,
Народы окружать,
И миллионы в слезах поють
Вічную ей память.

Будь вірным отчині своей
Угрин непохитне :
В ней ся живиш, а як впадеш,
Она тя пригорне.

Нигде кром ней тобі жити,
Она тобі мати :
Блага ци зла доля твоя,
Туй маеш жить и вмерати !

Ne možno to, aby rozum,
Vol'a, svjata sila
Pod t'aharom hroznoj kl'atvy
Daremno marñila.

Prijde ješče musit' prijti
Krasša chvil'a, rozcvit,
Prichod kotrych tysjačka úst
Revno Boha prosit'.

Abo prijde, až maje jti
Smert' nam veličava,
Hde nad trumnoj v kervi stojit
Krajina zlamana.

A hrob, narod hde zatapa,
Narody okružat',
I miljony v slezach pojut'
Vičnuju jej pamjat',

Bud' virnym otčiňi svojej
Uhrin nepochitne :
V nej sja živiš, a jak vpadeš,
Ona t'a prihorne.

Nihde krom nej tobi žiti,
Ona tobi mati :
Blaha ci zla dol'a tvoja,
Tuj maješ žit' i vmerati !

3. melléklet

Két rutén népballada

I.

MAKOVICA VÁRA

Mikor épül fejr Makovica vára,
Szegény özvegyasszonyt hajtottak munkára,
Az egyik vasárnap urát eltemette,
Másik vasárnap lett szép fiu-szülötte.
Harmadik vasárnap úrdolgára hajtják,
Úrdolgára hajtják, pihenni nem hagyták.

Keservesen sirva készül úrdolgára,
Könnyével fürösztött magzatát pólyálja.
Az egyik kezével fiát szorongatta,
Más kezével meg a követ adogatta :

„Fejr Makovicát, mivesek, rakjátok,
Úrdolgára szegényt minek is hajtátok !”

Sirdogált, sirdogált, követ adogatott,
Könnyes szemeivel tó után kutatott :

„Uszkálj, fiam, uszkálj a csendes tavon át,
Nem ismertél apát, nem fogsz látni anyát.
Apád' nem láthattad, immáron ő boldog,
Anyát sem ismerhetsz, ki a vízbe fojtott.
De nem hagy el, fiam, nem hagy a te anyád,
Tó vízében talál veled örök tanyát.
Vizben fogsz játszani, mint a kicsiny halak,
Én meg, szegény anyád, Makovica alatt ...!”

II.

AZ ERDŐDI – URFIAK

Második balladánk olyan eseményt örökít meg, amely valóságos történelmi alakokkal van kapcsolatban és az Erdődi-család valamelyik tagjának szerelmi históriáját örökítette meg. A balladában szereplő Erdődi Ádám, Sáros vármegye főispánja 1645 és 1690 között élt, felesége Erzsébet volt, Rákóczi Lászlónak leánya. Ezek az adatok jól mutatják, milyen szívós-erős a nép emlékezete, mert ez a ballada nyilván egykorúan, még a 17. században keletkezett.

Járdogált a lányka Viszló vize partján,
Sírdogált, könnyörgött a nagy Uristennek :
– „Rám bocsáss, mit akarsz, könnyörülő Isten,
Csak gyermekszüléstől ments meg, nyomorultat,
Jaj, gyermekszüléstől, félek attól nagyon.”

Mikora sikongva kimondta a szókat,
Két fejér fiúcskát hozott a világra.
Ő maga, ő maga keresztelé őket,
Ő maga, ő maga nevet ada nékik :
Egyikét nevezé Erdődi Ádámnak,
Másikát nevezé Erdődi Jancsinak.

„Ringasson titeket Viszlónak kék vize,
Tápláljon titeket maga Isten-Anyá !”

Sebtiben útra kelt, alá Buda felé,
Alá Buda felé, budai kocsmához,
Ital-árulgatni, vertpénz-olvasgatni.

Viszló vize tornyúlt, magosra hullámozott,
A két fejér fiút partjára vetette.

Fölkerekedének alá Buda felé,
Alá Buda felé, budai kocsmához.

„Kocsmárosné, lelkem, fejér ifiasszony,
Addsa nekünk italt csak ám úgy méretlen,
Megfűzetünk néked csak úgy számlálatlan!”

Ő nekik italt mér csak ám úgy méretlen,
Ők neki pénzt vetnek csak úgy számlálatlan,
Ő nekik italt ad csak úgy, az üvegbe,
Ők néki aranyat csak úgy, a zsebibe.

„Halljátok, két legény, szépek vagytok ketten,
Két kökényszemetek nagyon tetszik nékem!
Tetszik a szemetek, hallgassatok szómra:
Amelyitek elvesz, nem fogja megbánni!”

Megszólal Jánoska, az ifjabbik testvér:
„A kerek világon sokat keltem-jártam,
Fiu vegye anyját, még sohult nem láttam!”

Szó többet nem jöve fejér ajakára,
Fejér asszony széthullt apró porrá válva.

FÜGGELÉK II.

Sztripszky Hiador levele Tomasivszkij Sztepan történészhez⁷¹

AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM ÉREM ÉS RÉGISÉGTÁRA. KOLOZSVÁR KÖZPONTI EGYETEM

Kedves Szeptánka!

Megdobbant a szívem, amikor megláttam az általad írt levelezőlapot. Már a múlt esztendőben is készültem, hogy írok neked, de hiába, – nem jött ki. Bőven lett volna pedig mindkettőnkét egyaránt érdeklő dolog, de én magam azt sem tudom, Kolozsvárt maradok-e, vagy máshova megyek. Amerika is szóba jött, ahova egy „orosz” újsághoz szerkesztőnek hívtak, de ez egyáltalán nem vonzott. Na most aztán olvasd tovább sorsom alakulását.

Amint megszabadultam a hadseregtől, Kolozsvárt letettem vizsgáimat és 30 rénes forint fizetéssel a levelem fejlécén látható múzeum szolgálatába léptem.⁷² Az idő tájt érett meg a gondolat, hogy néprajzi múzeumot létesítsenek Kolozsvárt, ahova engem múzeumőrnek hívtak meg. Jankó János vezetésével Pesten egy kicsit kitanultam a muzeológiát, és elkezdtem etnografizálni. Télen-nyáron jártam Erdély magyarlakta részeit, és másfél esztendő elteltével kész volt a múzeum (tulajdonképpen az alapjai lettek megvetve). Jó fizetést kaptam – évi 1200 rénes forintot és kiszálláskor öt forint napidíjat. Azt követően, hogy 1903 februárjában megnyitották a múzeumot, a múzeum tulajdonosa (az Erdélyi Kárpátgyesület), azzal az indokkal hogy fizetésemre nincs fedezet, elbocsájtott. Így ideiglenesen kénytelen voltam visszatérni a régészeti múzeumba, ahol most is itt ülök és küldözgetem kérvényeimet egy

⁷¹ Lelőhelye: Centralnij derzsavnij isztoricsnij archiv. Lvov. Tomasivszkij fond No 368. Op. 157. Ukrán nyelven. Fordította: Udvari István.

⁷² Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtára. Kolozsvár Központi Egyetem.

katedra elnyeréséért. De rítusom nem szerencsés: mindenütt árt⁷³. A felekezeti iskolák nem akarnak alkalmazni, az állami iskolákban pedig nincs az én történelem-földrajzos szakpáromnak megfelelő üresedés. Így tehát már negyedik éve várom kinevezésemet valamely gimnáziumba vagy reáliskolába! Itt a múzeumban hiában várom fizetésem javulását, mert az állam, annak ellenére, hogy szerződésben vállalta az egyetemi célokat is szolgáló múzeumunk átvételét és finanszírozását, ezt nem teszi. Két évvel ezelőtt Wlasich miniszter írásos ígéretet tett igazgatónak, hogy mindent rendbe tesz, de a politikában változás következett be, Wlasichot leváltották, utódai pedig nem törődnek múzeumunkkal. Az említett miniszteri ígéretben bízva, 1904-ben megházasodtam, s most várom mehetnek-e végre tanárkodni vagy sem. Szerencsémre, igazgatóm közbenjárására orosz lektori órákat tarthatok az egyetemen, ami évi 500 rénes forintot hoz nekem, így a folyó tanév végén a fizetésem felül (800 Ft.) még 500-at kapok. Így fenn tudjuk tartani magunkat valahogy.

Világos, hogy ennyi gond közepette, sehogy sem tudtam tollat ragadni, hogy neked vagy másnak írjak, annál inkább, hogy a Sevcsenko Társaságtól kapott ösztöndíjért morálisan lekötelezettnek éreztem magam, s mivel nem tudtam semmivel jelentkezni, szégyelltem írni is.

Most már van mivel közelednem felétek, egy etnológiai tanulmányt írtam az erdélyi ruszinokról, amit megfelelő terjedelemben és alapossággal írtam meg. A dolgozatot most fordítom ruténra és hamarosan, amint elkészülök vele, elküldöm a Társaságnak. Hnatyuk már elkezdte javíttatni az írás nyelvezetét.

Nagyon szomorú vagyok, hogy elszakadtam tőletek, mert 1898 óta semmit nem tudok arról, mi történt nálatok a politikában, az irodalomban; s ami most fontos, sem rólad, sem Hnatyukról, sem a többiekről nem tudok semmit, de most, a lehetőségekhez képest igyekszem elérni benneteket.

Az a nehéz ügy, amelyet jeleztem, lehet, hogy nevetséges lesz Számodra, lehet, hogy nehéz lesz, de előrúkkolok vele. Arról van szó, hogy itt egy bizonyos úr a régi erdélyi unitáriusok történelmével foglalkozik, mely felekezet képviselői között a XVI–XVII. században

⁷³ Hasonlókat írt Sztripszky Herman Ottónak is. Vö: Udvari I. – Viga Gy. Sztripszky Hiador és négy levele Herman Ottóhoz. Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXXVIII. Miskolc, 1998. 1299–1314.

nagyon sok lengyel volt, különösen itt Kolozsvárt. Könyvtárunkban egy egész csomó régi lengyel nyelvű kéziratot találtak, melyeknek fordítására engem kértek fel. Én elfogadtam a megbízást, mert pl. e (mellékelt) füzet fordításáért 10 rénes forintot fizetnek, de aztán később láttam, hogy képtelen vagyok lefordítani. Nyomtatott lengyel szöveget még lefordítottam volna, de kézirat alapján ezt nem tudom megtenni, mert az elolvasása is nehéz. Megkérlek, vajon nem vállalnád-e fel e lengyel disputák fordítását ruténra? Ha akarod, a honoráriumot átengedném neked, vagy legalábbis felét, amennyiben nem sértelek meg vele. Arról van ugyanis szó, hogy reputációm nem akarom elveszíteni azon urak előtt, akik egyéb irományok által jó mellékkeresethez juttatnak engem.

Ami tulajdonképpen lényeges, arról a legközelebbi alkalommal írok Neked, nevezetesen pedig a magyarországi rutén történelem irodalmáról, mert amint Hrusevszkij német fordításában látom, Te még orosz kiadók-nál is foglalkozol történelmünkkel. Tehát erről később majd szót váltunk, most csak írd meg, elkészítenéd-e a fordítást, mert a kézirat már több mint három hete itt hever nálam.

Őszinte szeretettel csókol

Sztripszky

Kolozsvár, 1906. IX. 30.

PS. Talán egy jobb tanítványod is el tudná készíteni a fordítást. Hogy vélekedsz erről?

F Ü G G E L É K III.

Sztripszky Hiador levele Márki Sándorhoz⁷⁴

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM NÉPRAJZI OSZTÁLYA
SECTION ETHNOGRAPHIQUE MUSÉE NATIONAL HONGROIS
BUDAPEST, VI. VÁROSLIGET, IPARCSARNOK.

Méltóságos Uram,

aug. 16-ról keltezett becses megkeresését csak ma, 23-án kaptam kézhez. Ennek az az oka, hogy a Nemzeti Múzeum középponti épületébe (Múzeum-körút) volt címezve, ahonnan a levelek mihozzánk, a Városligetbe átmenetileg kihelyezett osztályunkba, csak akkor jutnak el, ha tölünk oda a szolga bemegy. Máig tehát ott hevert a kártya, amelyre sietősen azonnal válaszolok. Dr. Tomašivskyj (nem Th csak T) címe: Lemberg, Čarneckoho 20.

Tomašivskyj már összeállította Rákóczi-megjegyzéseinek második közleményét is, amelyet épen most készülök magyarra fordítani a Századok számára, épen úgy, mint ahogy az első, már megjelent rész is az én fordításom.

Ha Méltóságodnak valami közvetítésre volna szüksége, a legnagyobb készséggel ajánlom föl szolgálatomat.

Budapest, 1912. aug. 23.

alázatos szolgája

Dr. Sztripszky Hiador

⁷⁴ Lelőhelye: MTA Könyvtára Kézirattár. MS 5166/584.

FÜGGELÉK IV.

Sztripszky Hiador levele Volodimir Hnatyuk folkloristához⁷⁵

Kedves Vologya!

Nagyon szeretném, ha rendelkezésemre állna mindaz, amit a magyar lírából eddig ukrán nyelvre lefordítottak. Ez ügyben fordulok hozzád segítségért. Legfőképpen egy bibliográfiára lenne szükségem. Fölvállalnád-e ennek a munkának egy részét? Nem lesz ez, úgy tűnik, túl nagy feladat, hiszen úgy gondolom, hogy e fordításokból egyébként is sokat ismersz, hiszen már eddig is egy sor nevet írtál ki nekem. E dolgot a következőképpen gondolom elvégezni:

1. Megkeresnéd a Literaturno-naukovij Visznik⁷⁶ azon számait, melyekben időről időre megjelentek Hrab(ovszkij) Pavlo⁷⁷ átköltései, s azokat vagy nekem ajándékoznád (ha még van belőlük raktáron) vagy kikölcsönöznéd számomra a Társaság⁷⁸ könyvtárából. Ebben az esetben nem kell azokat átírni, mert azt megteszem én, a kölcsönpéldányokat pedig később visszaküldeném.
2. A Kreveckijnél⁷⁹ lévő pénzből kapsz 20 koronát. Légy szíves vonj be ebbe az ügybe egy akademikust⁸⁰, olyat akinek van bizonyos költői hajlama, a kutatásban némi tapasztalata és olvasható az írása. Kérem, hogy Levickij⁸¹ 1870–1893-as bibliográfiájának 1870–1893 közötti tételei alapján keressen.

⁷⁵ Lelőhelye: UTA V. Szeftanik Tudományos Könyvtára. Lvov. Kézirattár. V. Hnatyuk fond. N° 539. Ukrán nyelven. Fordította: Udvari István.

⁷⁶ A tudományos akadémiai funkciókat betöltő lemergi Lvov Sevcenko Tudományos Társaság irodalmi-tudományos értesítője.

⁷⁷ Róla l. Radó György: Költészetünk klasszikus ukrán fordítója, Pavlo Hrabovszkij. Filológiai Közöny. 1964. 1–2 sz. 144–158; Medve Zoltán: Szibériai ukrán Petőfi-fordítások. Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia 5. Nyíregyháza, 1997. 37–46.

⁷⁸ A lemergi Sevcenko Tudományos Társaságról van szó.

⁷⁹ Ivan Kreveckij a Sevcenko Tudományos Társaság Könyvtárának igazgatója. Sztripszky Hiador számos ruszin kéziratot és régi ruszin nyomtatványt adott el a könyvtárnak.

⁸⁰ A Sevcenko Tudományos Társaság egy fiatal munkatársára gondolt Sztripszky.

⁸¹ Iván Levickij (1850–1913) ukrán bibliográfus, író, újságíró.

3. Ezen úrfi tekintse át és dolgozza fel a Zorja, Pravda, Zerkalo, Batykvicsina, Beszida, Biblioteka Popovicsa, a Bukovina (mert itt sokat dolgozott Makovej), a Gyilo számait és egyes kalendáriumokat. Az átnézett évfolyamokat jegyzetelje ki számomra, hogy azt nekem ne kelljen még egyszer elvégezem.
4. Egy tételt és is találtam a Materiali do ukrajinszkoji bibliografiji⁸² III. kötetének 71. oldalán, nevezetesen pedig a 1892. évi Zerkalo 5. számában található Maknak (valószínű Makovejről van szó) egy Petőfi fordítása Elehija miszjaca⁸³ címmel. E fordítást írja át számomra.
5. Kérd meg Kreveckijt és Dzsidszsrát, hogy segítsenek neki a keresésben, legalább azzal, hogy ráirányítják a figyelmet a feldolgozni érdemes anyagokra.
6. Alkalomadtán ki lehetne lehetne jegyzetelni azt is, hogy magyar költőktől mi jelent meg lengyel nyelven.
7. Nagyon szeretnék kapcsolatba lépni Scsurattal⁸⁴ és Makovej-jel, – milyen címre írhatok nekik? Vagy alkalomadtán talán te magad is említést tennél nekik erről az ügyről?
8. S ami a legfontosabb! Kérdezd meg Frankot is. Hiszen a nagy költő sokat tudhat erről.

Amint az akadémikus kiírt valamit (tehát csak a bibliográfiai adatokat) kérd el azt tőle, s küldd el nekem, a 20 koronát pedig majd add át neki. Arra gondolok, hogy ami kikölcsönözhető a könyvtárból, azt kijegyzeteltem, ill. átírom én magam, ami pedig nem kölcsönözhető vagy túl terjedelmes (pl. a Gyilo bekötött, vastag évfolyamai) azokat per extensum jegyzetelje ki a szóbanforgó akadémikus helyben.

Ha megkapom az anyagot, látni fogom, hogy a 20 koronán felül mennyivel tartozom még az akadémikusnak, aki így jó keresetre tehet szert nálam.

Te bizonyára tudod, hogy milyen egyéni szerzői kötetek jelentek meg, melyekben fordítások is helyet kaptak?

Légy hozzám jó és a fenti sorrendben válaszolj!

⁸² Adatok az ukrán bibliográfiához.

⁸³ Petőfi versének címe: A hold elégiája.

⁸⁴ Scsurat Vaszil (1871–1848) ukrán irodalomtörténész, műfordító, néprajzkutató, költő. Vö. Világirodalmi Lexikon 12. Budapest, 1991. 719.

N.B. Ez az ügy elég sürgős nekem, úgy, hogy az akadémikus rögvest kezdje el a munkát.

Öszinte üdvözzettel

Sztripszky

Budapest, 1912. III. 6.

F Ü G G E L É K V.

**Sztripszky Hiador levele Tomasivszkij
Sztepan történészhez⁸⁵**

Kedves Barátom!

Te aztán derék kozák legény vagy! Mióta csak ukránokkal levelezem, jó rutén szokás szerint, hetek telnek el míg választ adnak, amit alig győzők kivárni tőlük, – te pedig mintha csak táviratoznál. Örömöm nem kicsi, leveled miatt is, s amiatt is, hogy legalább valami kellemes élményt szerezhettem neked azzal a hírrel, hogy nemhiába készítetted el a magyaroknak az Adalékokat⁸⁶, s biztos vagyok benne, hogy további közleményeidet is ugyanolyan készséggel fogadják, mint ahogy fogadta eddig elsősorban Gombos⁸⁷ (aki így nyilatkozott meglátásaidról: éles szemű ez a Tomasivszkij), és aztán Márki.⁸⁸ Ez utóbbi nem oly régen levélben fordult hozzám, érdeklődve címed iránt. Valószínűleg

⁸⁵ Lelőhelye: Centralnij derzsavnij isztoricsnij archiv. Lvov: Tomasivszkij fond. ? 368. Op. 1. 157. Ukrán nyelven. Fordította: Udvari István.

⁸⁶ Tomasivszkij Sztepan Sztripszky által fordított publikációjáról van szó. **Tomašivszkij István:** Adatok II. Rákóczi Ferenc és kora történetéhez. Századok 46. évf. 1912. 113–127; 192–208; 758–772.

⁸⁷ Gombos Ferenc Albin (1873–1938) tanár, történetíró; a Századokat 1912–1913-ban szerkesztette.

⁸⁸ Márki Sándor (1853–1925) történész.

személyesen is akart írni neked erről a dologról, de amint tájékoztattam arról, hogy tulajdonképpen már sajtó alá rendeztem az Adalékoknak a második részét, azt írta nekem, hogy kívárja a dolgot és nem zavar téged levelével. Ha a magyarok meglátják I. Péternek II. Rákóczi Ferenchez írott, s eddig csak általad ismert leveleit, azt nagy szolgálatnak értékelik majd részedről.

Öhajodat a Századok számait illetően teljesítem. Tulajdonképpen Gombosnak is van hozzád kérése: add meg néhány lengyel történelmi folyóirat címét (Ausztriából, Oroszországból, Poznan vidékéről amennyi csak van), melyekkel a Magyar Történelmi Társulat a kapcsolatokat közelebbről is felvinné kiadványcsere, bizonyos cikkek és témák közös megvitatása stb. céljából. Egyébként Gombos olyannyira érdeklődik az északi szlávtság történelmi irodalma iránt, hogy megbízott: a Századok számára értékeljem (vagy legalábbis szemlézzem) az északi [szláv történeti] irodalmat.⁸⁹

Ami pedig az Igor-éneket illeti, annak a története a következő. Egyszer egy hirdetést látok a Gyilo⁹⁰ című újságban Kolomeában a Zahalna biblioteka „Közkönyvtár” sorozat darabjairól. Természetes, hogy azonnal megrendeltem a sorozat mind a 84 darabját, a jövőre gondolva, egyiket másikat két-három példányban is, mert szándékomban áll az itteni egyetemen felújítani az orosz (és a ruszin) nyelvi lektorátust.⁹¹ Rögtön hozzáálltam a sorozat első számának olvasásához: Bohdan Lepkij⁹² Nacserk isztoriji ukrajinszkoji literaturi 'Az ukrán irodalom történetének alapvonalai'.

A könyvecske elég színvonalas, s bár csupán tankönyvi funkciókat szántak neki, bibliográfiát is ad. Két dolog volt rám nagy hatással a könyvben: 1., a szemléletes rövid példák a két orosz nép⁹³ és irodalmaik jellegének valamint szellemiségének különbségeiről; 2., az Igor-ének részletei. Miután Lepkij érdekes írása a témáról nagyon felkeltette az érdeklődésemet önkéntelenül elkezdtem fordítani az általa közölt

⁸⁹ Sztipszkynek már korábban jelent meg ide vonatkozó ismertetése. Vö. Éjszaki szláv történelmi szemle. Századok. 43. évf. 1910. 241–249.

⁹⁰ 1880–1939 között Lembergben megjelenő ukrán újság.

⁹¹ Sztipszky 1906–07-ben orosz lektori órákat adott a kolozsvári egyetemen.

⁹² Lepkij Bohdan (1872–1941) ukrán író, költő.

⁹³ Sztipszky az orosz (nagyorosz) és az ukrán (kisorosz) népre és irodalomra gondolt.

részleteket, ugyanis az Ének szerkezetének, képeinek szokatlan ereje, artistikuma annak az Arany Jánosnak a költészetét idézték fel bennem, aki tulajdonképpen maga is kutatta a magyar őseposz nyomait és nagyszerű dolgokat írt e témáról. Akkor eszembe jutott, hogy könyvtáramban van egy régi, paraszti kezek által rettenetesen összekent chresztomátia, amelyet még tizenhat esztendeje találtam, amikor Beregben etnografizáltam. Amikor közelebbről kézbe vettem, látom: hohó, hiszen ez Holovackij⁹⁴ Chresztomátiája, s az Igor-ének teljes benne! Na, ezek után a magyar szakirodalmat is megnéztem, és látom, hogy Igor prózai fordítása Hanka⁹⁵ nyomtatásában 1858-ban Prágában megjelent, a fordító Riedl Szende, aki akkor a prágai egyetemen a magyar irodalom professzora volt. Ezzel párhuzamosan a lengvai Sevcenko Társaság könyvesboltját is megkerestem, hogy küldjék el címemre a Lepkijnél idézett Scsurat Igor-ének fordítást, továbbá Ohonovszkij⁹⁶ és Petrusevics⁹⁷ kiadványait. Scsurat megérkezett, de az utóbbi kettő ott már nem szerezhető be. Így tehát most Holovackij, Scsurat és Riedl fordításában bírom Igort. A (kísérő) tanulmányt úgy tervezem elkészíteni, hogy annak tenorja észak és dél⁹⁸ között a klímában, a jellemben, a történelemben, az életmódban, és az irodalomban megnyilvánuló különbségek legyenek. E történelmi, művelődési és egyéb ismereteket tehát a lehető legérthetőbben kell adnom, mert a magyaroknak a legkisebb fogalmuk sincs az ukrán népnek az északi oroszoktól eltérő jellegzetességeiről (talán Asbóthot⁹⁹ és néhány mást kivéve, – én a magyar átlagról beszélek).

Úgy gondolom mindkét keleti szláv nép műveltségét párhuzamokkal kell megvilágítani. Boján pogányisten idejétől, a fejedelmek korán át, a kozák időkig, s itt egybe kell fűzni a Bojánhoz fűződő folklórelemeket a

⁹⁴ Holovackij Jakiv (1814–1888) ukrán költő, filológus. Vö. Világirodalmi Lexikon 4. Budapest, 1975. 556.

⁹⁵ Hanka Václav (1791–1861) cseh író, régész, nyelvész. Cseh nyelvre ő fordította le az Igor-éneket. Vö. Világirodalmi Lexikon 4. 1975. 219.

⁹⁶ Ohonovszkij [Ogonovszkij] Jemeljan (1833–1894) ukrán filológus, irodalomtörténész. Ukránra fordította és kommentárokkal ellátva tette közzé 1876-ban az Igor-éneket. Vö. Világirodalmi Lexikon 9. Budapest, 1984. 571.

⁹⁷ Petrusevics Antonyij (1821–1913) ukrán filológus, történész.

⁹⁸ Sztripszky az északi (orosz) és déli (ukrán) keleti szlávokra gondolt.

⁹⁹ Asbóth Oszkár (1852–1920) magyar szlavista.

kozák dumákkal, a Kijevi Rusz-béli bilinákkal továbbá érdekfeszítően utalni a népköltészet magyar vonatkozásaira, majd ezt követően ajánlatos fordításban megmutatni a magyaroknak az Igor-éneket, ami bizonyára érdekelni fogja őket, már csak a polovecek miatt is, akik talán a mai magyarországi palócok és kúnok ősei.

Hogy ezt el tudjam végezni, szükségem lenne 1. egy jó Ukrajna-történetre; 2. egy irodalomtörténetre; 3. az Igor-ének teljes történetére.

Hrusevszkij¹⁰⁰ történelme úgy tűnik, túlon túl terjedelmes számomra, s ezen felül éppen az a kötet hiányzik, ahol a XII. század kerül tárgyalásra, mert csak az I. és a IV–VII. kötetek vannak meg nekem. Úgy képzelem el azt a dolgot, hogy tanulmányom egyúttal Bevezetés az ukrán irodalom történetébe is lenne, melynek folytatását később, bármikor önálló részekben meg lehetne jelentetni. Most tehát az alapozást kell elvégezni.

Nagyon szeretném, ha az Igor-énekekkel kapcsolatosan rendelkezésemre állanának melyeket 1. Ohonovszkij; 2. Dubenszkij; 3. Ivanov; 4. Buszlajev¹⁰¹ nevei jegyeznék, továbbá Barszov¹⁰²: Szlovo o polku Igorja 1887-1889 (irodalom); Szmirnov: Filolohicsnyi zapiszki. Voronezs, 1877; Zsdanov¹⁰³: Literatura, 1892; Kocovszkij Iszt[oricsnyi] Lit[eraturnyi] zamitki. Lvov, 1893; Kallas¹⁰⁴; Archiv für slavische Philologie XXIX. (Franko cikke).

Barszovnál megtalálható a teljes irodalom, amiből még ki lehetne választani valamit. Talán Te magad is tudnál ajánlani egyet-mást. Nagyon leköteleznél, ha megkérnéd valamelyik tanítványodat, hogy keressen nekem vonatkozó műveket a lemergi antikváriumokban (Holzel, Igel stb).

Megvásárolnék minden könyvet, amelyek kapcsolatosak az Igor-énekekkel, tehát a legkülönbözőbb nyelvű fordításokat, tanulmányokat, dolgozatokat róla, szövegkiadásokat stb.

A mitológiával kapcsolatosan már tettem neked egy pár megjegyzést. Minden általam eddig átnézett, sőt a komoly művek is a Mythologia

¹⁰⁰ Hrusevszkij Mihajlo (1866–1934) ukrán történész, politikus, több változatban is megírta Ukrajna történetét. Sztripszky a tíz kötetes művére céloz. Vö. Világirodalmi Lexikon 4. 1975. 640–641.

¹⁰¹ Buszlajev Fjodor (1818–1897) orosz filológus, háromkötetes, befejezetlen művet írt az Igor-énekről. (1887–1889). Vö. Világirodalmi Lexikon 1. Budapest 1970. 1210.

¹⁰² Barszov Jelpidifor (1836–1917) orosz folklorista.

¹⁰³ Zsdanov Ivan (1846–1901) orosz irodalomtörténész.

¹⁰⁴ Kallas Vlagyimir (1866–1918) orosz irodalomtörténész, folklorista.

címszó alatt csak a román és germán népek vonatkozásában írnak, a szlávtság nagyon szegényesen van képviselve bennük. Nemhogy Antonovics-Drahomanov¹⁰⁵: Isztoricsnyi piszny, Trojan vagy a Divik nincsenek megemlítve bennük, de Voloszról, Perunról sem találász bennük egy szót sem.

Tehát megismétlem kérdésemet: van-e a szlávtság mitológiájáról általában vagy az ukránságról (legyen akár az oroszokéről) valamilyen mű? Be lehet-e azokat szerezni? Úgy tűnik Hrusevskijt itt sem kerülhetjük meg, ezért kérem, kölcsönözd ki nekem a könyvtárból a II–III. kötetet. Ami az Igor-ének és az ukrán dumák összevetését illeti Antonovics-Drahomanov művével (Isztoricsnyi piszny) el tudnám kezdeni a munkát.

Ez minden. Ugye nem vagyok egy szerénytelen legény? Érdeklődéssel várom, a kissé rendhagyó véleményedet, az Igor-énekről. És csókollak.

Hiadorod.

A magyar kéziratot küldd vissza

Kolozsvár, 1912. XI. 12.

FÜGGELÉK VI.

Sztripszky Hiador véleménye a habilitációért folyamodó Pável Ágostonról*

Úgy egyetemi hallgató koromban, mint későbbben a Magyar Nemzeti Múzeumban töltött szolgálatom idejében *hallgatója voltam Margalits és Asbóth professoroknak*. Néprajzi irányú működésem magával hozta egyúttal azt is, hogy a szláv filológiának bizonyos részleteit is meg kellett ismernem. Olyan ismerője vagyok tehát a hazai rutén népi életnek és e nép nyelvének, mint dr. Pável Ágoston a vend népének. *Ezért hasonló*

¹⁰⁵ Antonovics Volodimir (1834–1908) ukrán történész, etnográfus, Drahomanov Mihajloval (1841–1891) együtt adta ki 1874-ben két kötetben Isztoricseszkiye peszny maloruszkago naroda 'A kisorosz nép történeti énekei' c. művet.

* Lelőhelye. Csongrád Megyei Levéltár. Szeged. Jelzete: 117/40. 41.

irányú mindkettőnknek irodalmi munkássága is, amely részben a filológiára, részben az etnográfiára terjed ki. Engem az általános szláv nyelvtudományon kívül különösen a vend nép nyelve is érdekelt, mert az összes szláv nyelvek között csak a ruténben s a vendben található az a sajátos nyelvi jelenség, hogy a szláv nyelvekbéli u.n. o tőhang bizonyos helyzetekben ü-vé változik. Ez az egy hang hozott engem közelebbi összeköttetésbe úgy Asbóthhal, mint Pávella s ennek irodalmi munkásságát különösen ezért kísérttem kezdet óta figyelemmel.

Dr. Pável Ágoston a most jugoszláv megszállás alatt lévő Vashidegkut nevű szlovén, helyesebben vend faluban született, amelynek vend neve Cankova. Amiként a faluban és egész környékén, *vendül beszélnek*, úgy ő is családjának egyszerű falusi környezetében csak vend szót hallott tíz éves koráig. Igazán magyarul csak a középiskolában tanult meg.

Származása, anyanyelve, kedvelt tanulmányai és nagy érdeklődése a nyelvek iránt valósággal arra predisztinálták, hogy elsősorban anyanyelvét, majd pedig ezen keresztül a szomszéd szlovén elemnek és a többi délszláv népeknek nyelvét tanulmányozza, majd a fejlődés betetőzéséül az északi szláv nyelvekkel tegyen összehasonlító tanulmányokat. Már kisdíák korában végig tanult néhány szlovén, horvát és szerb nyelvtant, szorgalmasan és sokat olvasott e nyelvek irodalmi termékeiből és egykettőre megtanulta a cirill betűket is. Felsőbb gimnazista korában, valamint az egyetemen már nagy lelkesedéssel fordítgatott a délszláv népköltészetből. Ezeket a fordításokat Négyessy László professor a kaedráról nyilvánosan is megdicsérte s az ilyen munka folytatására buzdította.

Népnyelvi anyagot már gimnazista diák korában állandóan és tervszerűen gyűjtögetett. Mikor azután felkerült a budapesti egyetemre, kezdetől fogva szaktárgyain, a magyar és latin nyelven kívül állandóan hallgatta úgy *Margalits Ede szerb-horvát nyelvű, mint Asbóth Oszkárnak orosz és összehasonlító szlavisztikai előadásait. Eljárt azonban Melich Jánosnak magyarnyelvészeti előadásaira is*, ezeknek sűrű és érdekes szláv vonatkozásai miatt. Szláv tanulmányai és az ezekben már korán elért sikereinek érdemei fejében már második tanulmányi évében elnyerte a Mária Terézia-, a III. évtől kezdve pedig a tanárképzőintézeti ösztöndíjat s ezt tanulmányainak teljes befejezéséig három éven át élvezte.

Kisebb szláv tárgyú cikkeket, bírálati ismertetéseket már egyetemi hallgató korában írt, Asbótnak buzdítására és irányítására azonban, aki

hamar értékelte hallgatójának képességeit, *különösen a hazai szlovén és délszláv* nyelvek tanulmányozására fordította legtöbb erejét. Hogy ez a munkálkodása mennyire mélyenszántó volt, legjobban két idevágó munkája bizonyítja. Az egyik az, hogy a Pázmány egyetemen a hazai szláv dialektológia köréből kitűzött pályatételt több száz oldalas nyertes munkában dolgozta ki. Ezt a Magyar Tudományos Akadémia 1909-ben kiadta „A vashidegkuti szlovén nyelvjárás hangtana” címen. A másik az, hogy professorával közösen végzett kutatások során fényt derítenie sikerült az akkoriban sokat vitatott egyik szláv hangváltozásra: $j > gy > g$ és $j > ty > k$ (lásd Asbóth akadémiai székfoglalóját „A $j > gy$ változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelvjárásokban). Ez a második tanulmány eldöntötte e hangváltozásról folyt vitát, ehhez pedig az anyag szláv részét teljes egészében Pável Ágoston szolgáltatta.

Nyertes egyetemi pályamunkáját a Magyar Tudományos Akadémia nemcsak kiadta, hanem 1910-ben a Sámuel-díjjal is kitüntette. (L. Akadémia Értesítő 1910. májusi szám.) *Pávelnek ez a munkája alapvető szlavisztikai szakmunka, jelentősége messze meghaladja a közönséges nyelvjárási tanulmányokét.* Nem szorítkozik pusztán egyetlen falu hangtanának teljes ismertetésére, *hanem azon keresztül szigorú összehasonlítási módszerrel kimerítően ismerteti az egész vend nyelvterület összes nyelvjárásainak hangtanát.* Ez az első szlavisztikai szakmunka, amely tudományos alapossággal és kimerítően foglalkozik a vend nyelvvel és megállapítja a vend nyelv hangtörvényeit és hangjelenségeit. A szlavisztika egész sereg maradandó értékű megállapítást köszönhet neki és ezért nem csoda, hogy Európaszerte a legnagyobb elismeréssel fogadták a szakkörök: a lengyel *Rocznik slawistyczny* 1910-i évf. 177–203 lap 27 oldalon, a *Nyelvtudományban* pedig az 1910-i évfolyamában terjedelmes tanulmányban ismerteti Asbóth Oszkár. Kisebb terjedelmű kritikák és ismertetések jelentek meg csaknem az összes szláv szakfolyóiratokban, valamennyi kiemeli Pável könyvének elsőrendű fontosságát.

Pávelnek ez a hangtani szakmunkája azonban nemcsak szláv nyelvészeti szempontból értékes, hanem rengeteg magyar kapcsolata miatt is, amelyekre a szerző lépten-nyomon rámutat. Az ezerszám közölt szókinsi anyag azóta is valósággal kimeríthetetlen kincsesbányája a hazai szlovén nyelvnek. *A könyv egyes részeit szószerinti fordításban is publikálták Szlovéniában, adataira pedig azóta is állandóan hivatkoznak*

fonetikus szöveget ad a szerző népköltészeti gyűjteményéből. Ez utóbbi egyúttal rámutat Pável tudományos érdeklődésének másik körére is, a népi hagyománykincsek szakszerű értékelésére.

Ezután Pável munkássága mind a két irányban párhuzamosan folytatódik. Egyfelől tervbeveszi a teljes vend alaktan és mondattan megírását és ehhez éveken keresztül gyűjti az anyagot, amelynek kéziratban bemutatott része is olyan gazdag, hogy egy egész élet tudományos munkássága sem tudna talán teljesen kimeríteni és feldolgozni. A vend nyelvű beszélő és kezdettől fogva tervszerűen gyűjtött magyar kölcsönszók anyaga is már igen jelentékeny. Ezeknek első rendszeres feldolgozását magyar nyelvű szakdolgozatában adta.

A világháború során még két nyelvészeti szakmunkája jelent meg, mindkettő a *Nyelvtudományban*.

Az egyik „A legújabb vend irodalom nyelve” címen. (1916. évf. 1–127 és 102–116.) Ebben a nagyobb lendületet vett és irodalmivá válni kezdő vend könyvnyelvnek és a vend népnyelvnek viszonyával foglalkozik, éles szemmel összegezván a vend népi nyelv megkülönböztető jegyeit és rámutatván a lázas iramú vend nyelvújítás elburjánzott tévedéseire. A Magyar Tudományos Akadémia ezt a munkáját is kitüntetésben részesítette. (L. Akadémiai Értesítő 1917. évf. májusi száma.)

Másik munkájának címe „Vend szövegggyűjtemény és az eddigi gyűjtések története”. Ez fonetikus és mindvégig szakszerűen magyarázott népi szövegeket tartalmaz rendkívül gazdag lingvisztikai és ethnográfiai okulásokkal. (Nyelvtudomány 1916. évf. 161–187 és 263–282).

Közvetlenül a háború után egy kisebb orosz zsebszótárt is adott ki, tisztán gyakorlati használatra. (Lingva kiadás).

A világháború után a szláv területek legnagyobb részét elcsatolták; az összezsugorodott publikálási lehetőségek miatt szláv nyelvészeti irányban inkább gyűjt, mint közzétesz, bár kisebb cikkeivel ezután is még többször találkozunk, főleg saját folyóiratában, a Vasi Szemlében.

Nyelvészeti tanulmányok mellett már igen korán foglalkozik néprajzi kutatásokkal, valamint magyar-szláv irodalmi kapcsolatok tanulmányozásával. Tervbe veszi, hogy a Hunyadi-dinasztia szerepét a délszláv költészetben egy nagy monográfiában feldolgozza. Ehhez a monográfiához állandóan gyűjti az anyagot, amelynek egyes részeit időközönként külön-

böző folyóiratokban publikálja is. E nemű tanulmányaiból kiválnak a következők:

„*Az Orfeusz monda rokonai a délszláv népköltészetben*”. Ezt Katona Lajos professzor annyira értékelte, hogy maga mutatta be a Magyar Néprajzi Társaság gyűlésén az Akadémián, 1909 őszén.

Szibinyáni Jankón és az orfeuszi szerepű szlovén Mátyás-legendán keresztül ennek a tanulmánynak is vannak igen érdekes magyar vonatkozásai. (Ethnographia 1909. évf. 321–340.)

„*A Bankó lányáról szóló széphistória délszláv forrásai*” című és az Egyetemes Philológiai Közlöny 1913. évf. 2. számában megjelent tanulmány tisztázza ennek az érdekes tárgyú széphistóriának az eredetét.

„*A Hunyadiak a délszláv költészetben*” című tanulmánya Vasvármegye és Szombathely város Kultúregyesülete és a Vasvármegyei Múzeum 2. Évkönyvében jelent meg 1927-ben és röviden összefoglalja a Mátyás királyra vonatkozó különböző délszláv hagyományokat.

„*Nyílt tűzhelyű konyhák a hazai szlovéneknél*” című tanulmánya az Értesítő-Népélet 1927. évfolyamában jelent meg (124–144). Ez az első szakszerű bemutatása a vend konyhának, egész berendezésével és a hozzátartozó szókinccsel. Ezt a tanulmányt a szlovén tudomány is annyira értékelte, hogy az Etnolog 1931-i évfolyamában (125–145) teljes szövegű fordításban tette közé.

„*Az újabb horvát katolikus irodalom*” című dolgozata (Magyar Kultúra 1936. évf. 22. sz.) a modern horvát katolikus irodalom keresztmetszetét adja. Ezt teljes horvát fordításban a Hrvatska Prosvjeta 1937. évfolyama is közli.

Egész sereg kisebb-nagyobb hasonló tárgyú cikkén kívül különösen meg kell említenem *Ivan Cankar*, a legnagyobb és méltán világhírt szerzett szlovén regényíró két regényének mintaszerű magyar fordítását: 1. *Jernej szolgalegény* és ő igazsága; 2. *Mihaszna Markó* és Mátyás király. (Nyugat kiadása.) A fordításokat megelőzi egy a Nyugatban és Napkeletben külön is megjelent irodalomtörténeti tanulmány, amely Cankar egyéniségét és írói munkásságát ismerteti és rámutat különösen a második regénnyel kapcsolatban a Cankar által olyan egyéni felfogásban feldolgozott Mátyás király-legendára. E fordításokról nagyon sok ismertetés jelent meg hazai és délszláv folyóiratokban és napilapokban egyaránt és a legtöbbjének egybehangzó ítélete szerint a fordítás olyan mesterien sikerült,

ismertetés jelent meg hazai és délszláv folyóiratokban és napilapokban egyaránt és a legtöbbszörnek egybehangzó ítélete szerint a fordítás olyan mesterien sikerült, hogy az olvasónak az a benyomása, hogy nem is fordítással, hanem eredeti magyar munkával áll szemben.

Cankartól több novellát és verset is fordított, megjelentek az Új Magyarság és a Napkelet 1939. évfolyamában s e fordítások közül is kettőben magyar kapcsolatok vannak (Mátyás király, Ítélet).

További Cankar- és szerb hősi dalfordításai különböző hazai folyóiratokban várják megjelenésüket.

Nem volna teljes Pável egyéniségéről és munkásságáról rajzolt képem, ha legalább néhány szóval nem térnék ki Pável egyéb tárgyú irodalmi, szerkesztői és múzeumi tevékenységére is.

Verses kötetei a szakkritika legnagyobb elismerésével találkoztak és több verse szlovén, horvát és német fordításban is megjelent, sőt a zágrábi rádió műsorán is szerepelt (1935. jan. 5.).

1935-ben megalapította a Vasi Szemle című folyóiratot, amely a saját kiadásában immár a 8. évfolyamát futja és mind a belföldön, mind a külföldön osztatlan elismerést és tekintélyt vívott ki magának. A Szombathegyen megjelenő Vasi Szemlében szinte állandó rovata van a magyar-délszláv szellemi kapcsolatoknak és a legnagyobb örömmel kell megállapítanom, hogy ezen kapcsolatokat ápoló cikkeinek igen komoly visszhangja van a délszláv, főleg szlovén sajtóorgánumokban is. A Dom in Svét című kitűnő szlovén folyóirat egyik újabb száma (51. évf. 10. sz.) szintén hosszabb cikkben reflektál Pável cikkeire és szlovén-magyar szellemi kapcsolatokra és végső következtetésként utal arra, hogy csak a szellemi kapcsolatok kiépítésével és az egymás szomszédságában élő két nép kölcsönös megismerésével juthatunk el a barátság és a kölcsönös megbecsülés anyyira kívánt állapotához.

A Vasi Szemlével kapcsolatban szerkeszti a „Vasi Szemle könyveit”, amelyeknek immár 160 kisebb-nagyobb kötete mutatja azt az óriási kulturális erőfeszítést, amelyet Pável szinte magárahagyottan, de egy nagy kulturális cél és érdek lelkes szolgálatában hosszú évek óta végez. Kisvárosi folyóirat létére is a magyar tudományos élet sok neves emberének munkája jelent itt meg.

A világháború után, amikor folyóiratainak súlyos anyagi válsággal küzdöttek, belekapcsolódott a Vasvármegyei Múzeum keretében a helyi

muzeális munkába is, 1924 őszén elvállalta a múzeum Könyvtárának vezetését, amelynek állományát néhány év alatt különféle akciókkal 12.000 kötetről 30.000-re emelte. 1928-ban elvállalta a néprajzi tár vezetését és a múzeum igazgatását is s ezt a tisztelet máig is betölti. Mint a Könyvtár vezetője 1926 óta immár 3 szakkatalógust adott ki majdnem 700 oldalnyi terjedelemben.

Nem mulaszthatom el annak a megemlézését sem, hogy Pável jugoszláv tudósokkal és írókkal való kapcsolatait a magyar irodalomnak és tudománynak Jugoszláviában való terjesztésére és ismertetésére is igen előnyösen hasznosítja. Ezeknek a kapcsolatoknak legújabb gyümölcse és valósággal koronája Madách Ember tragédiának szlovén fordítása, amelyet egy szlovén íróbarátja az ő biztatására és az ő közreműködésével készített el. Ennek közlését a Dom in Svét fentemlített száma már meg is kezdte. Ebben az irányban Pável tevékenységétől és lelkesedésétől még nagyon sokat várhat a magyar irodalom és tudomány.

Mindent összegezve, Pável eddigi tevékenységét a következők jellemzik: kiváló és még a szülői házból magával hozott nyelvismeret, éles szem, higgadt kritikai elme, kiváló fonetikai megfigyelés, elsőrendű írói és néprajzi érzék, végül valósággal bámulatraméltó szorgalom. Kiváló érdeme ezenkívül még az, hogy olyan vidéki kisvárosban, amilyen Szombathely, valósággal irodalmi központot tudott teremteni, úgy múzeumi működésével, mint kivált a Vasi Szemlével. Ez a folyóirat ugyanis nemcsak vas megyei vonatkozású kutatások ismertetésére szorítkozik, a tudomány legkülönbébb ágazataiban, hanem úgyszólván az egész Dunántúlra, a régi Panonniára is kiterjed. Éppen ezért találkozunk hasábjain a tudományos élet legkiválóbb neveivel, ami azt jelenti, hogy a Vasi Szemle nem egyszerű kis vidéki, nem helyi érdeklődésű folyóirat.

Budapest, 1940. május 1.

FÜGGELÉK VII.

**Sztripszky Hiador levele Oswald Richárd Frantisek teplafői
(lengei ~ podhoriei) római katolikus plébános kanonoknak*****

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM NÉPRAJZI OSZTÁLYA
SECTION ETHNOGRAPHIQUE DU MUSÉE NATIONAL HONGROIS
BUDAPEST, VI., VÁROSLIGET, IPARCSARNOK

Nagyságos Kanonok Úr!

Petőfi ösmertetésének egyik nagyon elhanyagolt részével foglalkozom: Petőfi a szláv népek irodalmában. Mind a kilenc szláv irodalomnak meg van immár Petőfije többé-kevésbé jó fordításokban, ámde egységes képbe összehozottan a magyar társadalomnak erről tudomása maiglan sincs. Engedje meg, hogy a tót fordítások ügyében bizodalmasan fordúlok Kanonok Úrhoz; különösen Matzenauer Beňovskya¹⁰⁶ vonatkozóan szeretnék részletesebb információt szerezni. Ezzel nemcsak a Petőfi-irodalmat fogom tudni kiegészíteni, hanem egyúttal Matzenauernek is emléket állítok; mert ezt a szegény embert az a különös sors érte, hogy mondat közepén szakadt meg Petőfi-fordítása, meg az, hogy a Petőfi-fordítók között neve sehol sem szerepel. Még Szinnyeinek hatalmas művében, a 14 kötetes „Magyar írók életé”-ben sincs róla egy árva szó, pedig oda nagyon sok úgynevezett író is belekerült, akiknek összes működése egy-egy alkalmi üdvözlő szavalat, főispáni beiktatón mondott dikció volt. Én okvetlen gondoskodni akarok arról, hogy legalább e nagy munka pótköteibe belekerülhessen Matzenauer is.

*** Lelőhelye: Szent Adalbert Egyesület Irodalmi Levéltára. Nagyszombat-Trnava. Fasc. 158. N° 10/16; Oswald Richárd Frantisek (1845–1926) katolikus szlovák papíró, szerkesztő. 1879-ben a Szent Adalbert Egyesület igazgatója. Vö. Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái. IX. Budapest, 1903. 1434–1436. Encyklopédia slovenských spisovateľ'ov. I. Bratislava, 1984. 482–483.

¹⁰⁶ Matzenauer Ottó Frantisek (1845–1901) katolikus szlovák író, szerkesztő, műfordító. Írói álneve: Benyovszky. 1893-ben Lyrické básne 'Lírikus versek' címmel jelentette meg Petőfi verseinek fordítását. Vö. Encyklopédia slovenských spisovateľ'ov. I. Bratislava, 1984. 420–421.

Nagyon lekötelezne tehát Nagyságos Uram, ha szíveskednék M. életrajzát velem közölni. Úgy tudom, ő tanítóképzőbeli tanár, róm. kat. lelkész volt; ha tehát valamelyik iskolai értesítőben már nyomtatásban is olvashatnék róla, még kellemesebb volna, ha ezt az értesítőt – avagy nekrológját tartalmazó nagyszombati helyi lapnak illető példányát – kézhez kaphatnám Kanonok úr szívességéből. Ha nyomtatott nekrológ nem volna róla, úgy kérném írásban: születési év, hely, iskolázás, közéleti működés, irodalmi termékei stb. felsorolásával; halála éve; valamint honnan van a Beňovsky név?

Második kérésem arra vonatkozik, *miért maradt abba a Lirické basne kiadása a 144. lappal*, holott is a mondat alig-alig fejeződött be a „Megvallom hogy én az iskolában ...” c. versnél, mert az utolsó sorok ezek:

Nevyhnutne ty ma učít' musiš

To, čo zvedet' duša mi hori:

A kinyomtatott versek sorrendjéből azt látom, hogy Matzenauer lefordította az egész Petőfit, mert hiszen a fordításban egyik vers épen olyan sorrendben következik a másik után, mint az eredetiben és pedig a legelejétől kezdve. Horovitz Adolf nekem azt írja, hogy a további nyomtatást Matzenauer halála miatt ő beszüntette.

Ha azonban 1893-ban nem halt volna meg, bizonyára tovább is haladt volna a nyomtatás, tehát a fordítónak meg volt már a többi Petőfi-vers fordítása is. *Hová kerülhetett tehát a fordításnak kiadatlanul maradt kézírata?* Ki volt hozzátartozója? Vagy talán a képző könyvtárába, esetleg a Sz. Adalbert-egyesülethez került? Mindenesetre érdekes volna megösmerni Matzenauernek teljes Petőfi-fordítását először nagy szabása miatt, másodszor összehasonlító tanulmányokat lehetne és kell tennem Hrdlička¹⁰⁷, Podhradsky¹⁰⁸ és Hviezdoslavnak¹⁰⁹ fordításaival. Kész vagyok lapok útján ki is adni az egészet, ha megkerülne, aminek

¹⁰⁷ **Hrdlička Károly** (1837–1908) egyházi író, műfordító. Petőfi verseinek fordításaiból 1890-ben egy önálló kötetet adott ki, mely egyúttal az első szlovák nyelvű Petőfi fordításkötet. Vö. Slovenský biografický slovník. II. Bratislava, 1987. 404.

¹⁰⁸ **Podhradszky Emil** (1855–1925) költő, műfordító. Petőfi fordításai a Vlast' a svet c. folyóiratban jelentek meg. Vö. Slovenský biografický slovník. IV. Bratislava, 1990. 492–493.

¹⁰⁹ **Hviezdoslav Országh Pavol** (1849–1921) szlovák költő, műfordító. Petőfi és Arany számos költeményét s Madách: Az ember tragédiáját is átültette szlovák nyelvre. Vö. Világirodalmi Lexikon. IV. Budapest, 1975. 689–691.

bizonynal sokat örülnének; a Nemzeti Múzeum szempontjából pedig még nagyobb volna az én örömem, hogyha a már 1893-ban kiadott versek kézírata is megkerülne, esetleg egyéb költői munkáival.

Hogyha nem nagyon terhelném Kanonok urat, még azt a harmadik és negyedik kérésemet is ide irom: szíveskednék *Matzenauer fényképét* is megszerezni, a reá vonatkozó *irodalmi megemlékezéseket* velem közölni (talán naptárban, lapokban megjelenteket), valamint néhány sort Győrffy Lajosról¹¹⁰, aki a Petőfi-fordítást bevezette.

Én e levelemmel Kanonok Úrhoz Hlavaty István bpesti lelkész szíves ajánlatára bátorkodtam fordulni; ha azonban netalán-tán körülményei nem engednék meg az informálásban, kegyeskedjék e sorokat olyan valakinek eljuttatni, aki nincs akadályozva az utánjárásokban, amelyekkel efféle irodalmi témák megvilágítása bizonyára együttjár. Cimem e levélpapír homlokán.

Budapest, 1917. február 1.

Nagyságos Kanonok Urnak

lekötelezett szolgálja

Dr. Sztripszky Hiador
nemzeti múzeumi custos

¹¹⁰ Győrffy Lajos (1856–1904) Vö. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. IV. Budapest, 1896. 85–86.

ISTVÁN UDVARI

Some additions to Hiador Sztripszky's activities as a translator

Hiador Sztripszky (1875–1946), born in Subcarpathia and educated in Kolozsvár (Romanian: Cluj) was haunted all his life by an internal urge of translation, with all its pleasures and torments. He translated literary works from Russian, Ukrainian, and Rusyn languages into Hungarian, and from Hungarian into Subcarpathian Rusyn. He translated, among other things, the Igor Song, and several works of Taras Sevchenko, Ivan Franko, Stepan Rudansky, Lermontov and Czekhov into Hungarian. Sztripszky was involved in a vivid correspondence in Hungarian, Ukrainian languages, connection with his translations. The author of the present essay provides examples of this correspondence. (On Sztripszky also see *Könyv és Könyvtár*. XX. Debrecen, 1998. 67–97.)

Bakó Endre

NADÁNYI ZOLTÁN SZÍNPADI KÍSÉRLETEI

„A húszas évek végén látogat el 'Piripócsra' egy gyönyörű asszony – Tearózsza, s hosszú időre fölforgatja apánk nyugalját.” – emlékezett Nadányi Gertrúd, a költő lánya.¹ A par excellence lírai költő, aki felhagyott az újságírással, legfeljebb szellemes tárcákat írt budapesti lapoknak, Tearózsának akart imponálni vígjátékával, *Az ajtó*val is, és általa bizonyosan pénzhez akart jutni. Ifjúkori barátja, az ugyancsak bihari dzsentrivadék, Zilahy Lajos, már korábban is biztatta darabíráásra, s az első kísérletet is ő préselte ki belőle. Erről tanúskodik egy Amerikából keltezett levele, amely dokumentálja, hogy 1930 januárjában már készen volt Nadányi Zoltán első színpadi műve, *Az ajtó*.² Zilahy Lajos minden bizonnyal egyengette a darab bemutatásának sorsát is, mert azt a *Magyar Színház* még ugyanabban az évben, 1930. december 6-án műsorára tűzte.

Berettyóújfalu ekkor megyeszékhely volt. A „faluváros” *Bihar* nevű hetilapja, melyet a költő főmunkatársként jegyzett, előre beharangozta a sikert: „A *Magyar Színház* december 6-án mutatja be Nadányi Zoltánnak *Az ajtó* című színművét. A darab főszerepét Honthy Hanna alakítja és a többi szerep is igen jó kezekben van. A bemutatót nagy érdeklődés előzi meg. Bihar megyéből is többen felutaznak Nadányi Zoltán darabjának bemutatójára.”³

A két nap múlva sorra kerülő premier sikere némileg megtévesztő volt, a közönség nyíltzíni tapsokkal is honorálta a leghatásosabb részleteket. A kritikai visszhang és a további előadások iránti gyér érdeklődés azonban lehűtötte a várakozást. Mire a *Színházi Élet* a darab szövegét a szokásnak megfelelően megjelentette, *Az ajtó*t a parádés szereposztás ellenére már le is vették a műsorról.⁴ Nadányi később rezignáltan nyilatkozta: „Kilencszer adták, bukás volt.”⁵

A vígjáték legfontosabb ismérveit, hol és mikor játszódik, mi a konfliktus, kik a szereplői, Szira Béla így foglalta össze: „A magja egy ötlet, de még előbb volt az *Éjjeli zsoldár* című feltétlenül szép költemény és csak azután szilárdult köréje a kellék: a falusi tivornyázás kerete, az eszem-izsom társaság, köztük a legmulatságosabb alak, a szóra alig kap-

ható jegyző, aki talán méhei döngicsélésének hallja az emberek folytonos fecsegését. Ez a háziasszonynak alkalmatlan és – nem a legszellemesebben – álomporral lefektetett társaság lökdösi lassú szóval a közönség elé a kis problémát: kihez menjen feleségül Marietta, a család szegény és árva neveltánya, az öregedő, de szerény szomszéd földesúrhoz, Dobokayhoz-e, aki sok száz hold földön jár, avagy Lendvay Tamás fővárosi költő úrhoz, aki szerénytelenül szintén holdon jár, de a fellegek között? A vidéki úriház unalmát időnként ő szokta fölverni játékos rímeivel és szeszélyes magaváratásaival. Tökéletes bohém: most is váratlanul állít be és kijelenti, hogy esze ágában sincs a házasság, kifigurázza saját magát, de – másnak sem engedi át a hozzá vágyódó leányt. Eddig az élet prózája, a többi költészet. A Dobokayval történt eljegyzés éjszakáján enyhe ravaszsággal megszerzi magának azt a valószínűtlen helyzetet, hogy Marietta szobája mellett szállásolják el, s megostromolja a szimbolikus ajtót: élete és boldogsága akadályát. Lépésről lépésre tüzesebb ez a játékos, elkeseredett lobogás, szinte perzseli az ajtót, s az ajtó mögött gyönyörködő Mariettát, a kényszer-menyasszonyt, akinek ez az igazi eljegyzése. A szavak mámorától elbódult két fiatal aztán kinyitja az ajtót – s megint a csúf próza következik: talán karrierre és boldogságra nyitottak, de hátha csak bohém kalandra? Mert a záporozó költemény szép, de drámailag nem minden, a lélek fiatalos kibuggyanása elkapja egy percre a nézőt, de ki nem elégíti. A leány megszöktetése a bizonytalanságba és Dobokay savanyú bölcsességű félreállása ízetlen befejezés.”⁶

A darab szüzséjének ismertetése értékelő megállapításokat is tartalmaz, ezekkel egyet kell érteni. Az egykorú kritikusok véleménye alig mutatott eltérést, sőt olykor szóról szóra megegyezett. *Az ajtó* nem színpadra termett, hiányzik belőle a drámai kohézió, az egységes átformáltság logikája és hitelessége, a cselekményt permanensen előrelelendítő feszültség. Ehelyett ellentmondás vonul végig rajta, mely abból ered, hogy a szerző az illuzórikus, irreális témát reális környezetben próbálta életre kelteni. Schöpflin Aladár lényegre látó megfigyelése szerint a darab „végeredményben a trubadúr és a várkisasszony ősi témájának modern változata. (...) A stílus kevertsége a darab szervi betegsége. A két ellentétes elem, a romantikus és a reális sehogy sem tud összekeveredni, az egyik különvált marad a másiktól, és ezért egyiknek sincs igazi élete.”⁷ Így látta Nyigri Imre is: „A téma maga nem bír el három fölvonást, a darab magva a má-

sodik kép, amelyhez elő- és utójátékot ragasztottak.”⁸ Szira Béla élménye: „Az *ajtó* felvonásokra vágott, vékonypénzű elbeszélés, kevés egyszerű fogással és még kevesebb drámaisággal. (...) Ami líra a darabban, az szép, de kevés; ami pedig nem líra, hanem körítés, az összehordott, összefonatlan fölmelegítése az ismert vidéki hangulatoknak.” Rédey Tivadar szerint: „a színpad ennyi lírának a felét sem igen bírja meg, s valóban az a benyomásunk, hogy a szerző a maga művészetének teherbírását erősen túlbecsülte.”⁹ Kárpáti Aurél a darabot kísérletnek fogta fel: „Sőt, sokszor úgy tetszik: csupán vázlat, amelyben a költői elgondoláson túl megoldott részek alig akadnak.”¹⁰ Pontosan azt érezte, amit Schöpflin: a költői koncepció megvalósításának szerencsésebb kerete lett volna egy kevésbé reális, mondjuk egy reneszánsz környezet, amelynek romantikus adottságai között a szimbólum eleve természetesebb motiválást kaphatna. Némileg kivételt jelent Vajthó László, aki ugyan aggódva nézett a „lírai csipkeverő” bemutatója elé, de kellemesen csalódott: „a verseiben szigorú és finnyás építőmester, Nadányi, drámaírónak is elég biztos kezű. Pedig a cselekmény szinte semmis.”¹¹ A *Pesti Hírlap* kritikusa szerint „Könnyű lenne a dramaturgia magas polcáról lerohamozni ezt a darabot.”¹² Bevallottan nem keresi a színmű sebezhető pontjait, csak a szépségeit.

A húszas-harmincas években a színházak műsorpolitikáját a *Nemzeti* kivételével egyfajta könnyed szórakoztatási szándék uralta, a Molnár Ferenc, Lengyel Menyhért, Heltai Jenő, Zilahy Lajos, Csathó Kálmán stb. nevével fémjelezhető repertoár, s bár egyiküket sem tiszteljük a drámaírás magyar klasszikusai között, ők mégis magasabb színvonalat képviseltek az alkalmi szerzők tákolmányaihoz képest. A tákolmányok azonban elsősorban a szellemet, az ízlést nélkülözték, nem a technikai felkészültséget, az olykor megfelelt a színpad sajátos követelményeinek. A Nadányi-vígjáték ellenben annyira színpadidegen, hogy a *Magyar Színház* vállalkozása szinte hősiesnek mondható. Az első felvonás hosszan elterpeszkedik, s nagyon sűrűn váltakoznak benne az állóképek, a cselekmény és a jellemek kibontakozása alig halad előre. A szerző, hogy a szerelmi vallomáshoz szükséges helyzetet, az ajtó valóságos és szimbolikus dramaturgiai funkcióját megteremtse, ahhoz a valószínűtlen fogáshoz fanyalodik, hogy a háziasszonnyal álomport kevertet a vendégek italába, hogy azok korán ágyba térjenek. A második felvonásban aztán teljesen

holtpontra jut az akció, csak szavak hangzanak el, többek között az *Éjjeli zsoltár* című szenvedélyes szerelmi vallomás. Kárpáti Aurél megfigyelése szerint „Ez a jelenet különben sem bír el teljes felvonást.” A harmadik aktus pedig gyors, valószínűtlen és konfliktus nélküli lezárása a történetnek, amelyet a humor sem fűszerez. Itt Nadányi már-már beletéved a szentimentalizmus sablonjába.

Mi értéket láttak a darabban a színház vezetői, hogy bemutatása mellett döntöttek? Nyilván azokat, amelyeket Schöpflin Aladár is észlelt: „Szinte furcsa, hogy ennek a lírailag elgondolt és lírai költő – jó költő – kezétől származó darabnak legjobb részei a realisztikus miliőrajzban vannak. A falusi urak, a rizstermeléssel spekuláló földesúr, a szófukar jegyző, a borissza végzett földesúr boros hangulatú beszélgetéseiből levegő árad és a három alak reliefje kidomborodik.” Vajthó László véleménye még kedvezőbb: „Két igen érdekes alakot mutatott be a költőben és élettársában, amellet a vidék józan figurái közül is jól meglátott egyet-kettőt.” A Pesti Hírlap recenzense úgy vélekedett, hogy „minden egyes embere külön jól meglátott érdekesség”, eleven alak. Valóban, Pusztay Csöszi, Dini bácsi és a jegyző figurája életesnek tűnik. Az első kettő a Nadányi-tárcáknak is vissza-visszatérő szereplője, meglehet, valóságos modell(ek)ről mintázta őket, mint satíráinak alakjait. Móricz Zsigmond falusi típusaihoz képest lényegesen újat nem hoznak, de arcélüket sajátos motívumokkal tudja felskiccelni a szerző. Csöszi unintelligens, mulató, életélvező, egyben számító spekuláns. Dini bácsit, az elszegényedett földbirtokost, már csak az alkohol köti az élethez. Tímár úr, a jegyző, igazi vígjátéki figura, egyetlen szenvedélye a méhészet. Szövege mindahányszor csak az *igen*, egyetlen egyszer mond *nemet*, s övé a darab befejező három szava: *rajzanak, rajzanak, rajzanak* felkiáltással ront be a kertből. Tudniillik rajzanak a méhek. Nadányi még az olyan gyorsan feltűnő majd eltűnő szereplőt, mint a szakácsné is, fel tudja ruházni egyéni jellemvonásokkal, s voltaképpen Emmi, Pusztay Csöszi felesége (ők Marietta nevelő szülei) sem sablonfigura. A baj az, hogy igazából semmi, de semmi közük, befolyásuk nincs a darab cselekményére, csak statiszták a vígjátékban, az érdemi történés tőlük függetlenül megy végbe, se nem siettetik, se nem gátolják. De ugyanilyen statiszta Dobokay földbirtokos, Marietta idősödő rajongója, vőlegénye. Nem éli, csak passzívan elszenvedí az eseményeket, azok átcsapnak rajta. Nem szerencsés a két fősze-

replő figurája sem. Marietta egyszínű, statikus, előre eldöntött jellem, mihelyt a költő feltűnik, ő azonnal elfelejti sértődését, választása máris biztosra vehető. Pedig a darab belső logikája lehetővé tenné, hogy legalább kezdetben színélve utasítsa vissza Tamás megtérő közeledését, menyasszony voltára hivatkozva tanúsítson nagyobb ellenállást. Ez ideig-óráig némi feszültséget gerjesztene. Tamás, a költő, különösen elhibázott vígjátéki teremtmény. Schöpflin Aladár szerint „ez a költő az első felvonásban, meg kell vallani, meglehetősen kevésbé rokonszenves, az ember szimpátiája inkább a nagyon is prózaian számító, de becsületes szándékú vetélytárs felé fordul. Hol az érdeklődés, ha az ember nem a főhősnek drukkol?” Kárpáti Aurél is érzékelte az alak megformálásán a szerző ingadozását, az egyenatlenséget, a konvencionális külsőség-halmazást. Lendvay a szerző szándéka szerint reális és szimbolikus alak egyszersmind, akinek azt az eszmét kellene képviselnie és beteljesítenie, amely Rédey Tivadar szellemes fordulataival így hangzik: *omnia vincit poesis*. Tamás nem Nadányi vígjátéki mása, noha tenisz nadrágban és apacsingben jelenik meg a darabban, ahogy Nadányi is szokott, legfeljebb csak annyiban, amennyiben néhány saját irodalmi felismerését a szájába adja. A váratlanul betoppanó költő azzal állít be, hogy hiteles forrásból, vagyis az *Éjféli zsoltár* c. verséből értesült róla, hogy szereti a lányt. A halványan kételkedő Mariettának ezzel érvel: „A versek nem csalnak, Marietta. Ha az *Éjféli zsoltár* csak állítja, hogy szerelmes vagyok magába, akkor az úgy is van.” Majd kissé később: „Én a verseimben élek, Marietta. Nekem nem gyerekeim születnek, hanem verseim. Tudja, hány gyerekem van? Háromszázhuszonhét.” stb. Ezek Nadányi alkotói mítoszának alap-tételei, melyeket versekben is kifejezett. (*Az átkok könyvéből* 4., *A versek nem hiszik* stb.). De Tamás alapvetően egy széllébélelt, szenvelgő fantasztá, s bár versével meghódítja a lányt, nem érezzük a katarzist, a ki-zökkent értékrend helyreállítását, mert csak szavaiból ismerjük őt, s nem gondoljuk különbnek, mint a dzsenti Dobokayt, aki ráadásul belátásával emelkedett gondolkodásról, erkölcsi nemességről tesz tanúbizonyságot. Holott a szerző szándéka nem ez volt, hanem a költészet hatalmának apo-teózisa! De a szándék félresiklik. Ahogy Rédey Tivadar megfogalmazta: „az esik meg rajta, aminek veszedelme az ily költőhőst szerepeltető szín-darabokkal szinte múlhatatlanul vele jár: a költészet nagy glorifikálásából annak valami önkéntelen lebecsülése támad, a poézisnek pusztán a

postillon d'amour szerepe jut, mintha bizony erejének az volna legfőbb próbája, megnyílik-e szavára egy érzelmes kisleány hálósobájának ajtaja?”

Dicsérték a kritikusok és teljes joggal a költő beszéltető készségét. „A dialógusokban néha megkap és magával sodor bennünket az igazi író lendülete. A monológokban átizzik a költő szavakat formáló, hangulatot teremtő játszi kedve.” – írja Nyigri Imre. Szira Béla is elismeri: „De beszéltetni tud, fordulatai frissek, magyarosak, a maga módján látottak, s idővel talán rátalál a lírai után a drámai költészet ösvényére is...”. Schöpflin is úgy látja: „A dikció némi túlzottságokat leszámítva szép, sokszor poétai lendületű, az egész darab disztिंगváltan van megírva.” Vajthó László: „Nadányi a színpadon is költő marad, s ez nagyon enyhíti a különös megoldást. Amit mond, mindvégig szép, szellemes, még a nyersebb hangok is tompítva hatnak.” Kárpáti Aurél sem tagadta: „Mégis, minden félrefogása és hibája mellett van valami Nadányi első darabjában, amire szívesen figyelünk. Az író állandó jelenléte. Az íróé, aki nem siet alkalmazkodni a jól bevált és tönkrekoptatott sablonokhoz.”

Aranyfonálként húzódik végig a darabon a humor, részben helyzetkomikum formájában, részben az alakok rajzában. Még szövicceket is bevet a szerző: „Az ajtótörvénybe ütköző bűncselekmény tettese vagyok.” – mondja egy helyen Tamás. Mindezeket túl a színház vezetői abban bíztak, hogy a szereplők csodát tesznek, de legalább is „feldobják” a darabot. Ennek megítélésében kizárólag az egykori kritikákra vagyunk utalva.

A *Bihar* nem egészen egy héttel a bemutató után már arról számolt be, hogy „A fővárosi kritikák nagy elismeréssel nyilatkoznak Nadányi Zoltán vígjátékának irodalmi értékéről és az író tehetségéről. Egyértelműen állapítják meg, hogy *Az ajtóban* olyan kvalitásokat mutat az író, amelyek a színműírás terén is szép sikert biztosítanak számára. Különösen kiemelik jellemábrázoló képességét, amely a vígjáték alakjait elevenen és élethűen állítja színpadra. És méltatják a költőnek állandó jelenlétét, aki nem színházi trükkökkel és a színműírás rafinált eszközeivel akar hatást vadászni, hanem a magyar zenéjével, a magyar élet tiszta levegőjével és a költészetnek varázsával indul hódító útjára. És valóban, minden dramaturgiai ellenvetéssel szemben, amikor a gyönyörű *Éjjeli zsoltár* elhangzik a színpadon, ellenállhatatlan erővel tör elő a lelkesedés a közönség szívéből, és tombol a tapsvihár a nézőtéren. És ez már siker, az igazi maradandó si-

ker, amely ledönti a színpadi rutin hiányosságainak korlátait is. A vígjátékot a budapesti színészgárda legkiválóbbjai adták elő. A szereplők közül Honthy Hanna (Marietta), Ráday Imre (a költő) és Gózon Gyula (Csöszi) tűntek ki különösen művészetükkel. A lelkes közönség többször a lámpák elé hívta a kitűnő szerzőt, Bihar vármegye pedig babérkoszorúval hódolt Nadányi Zoltán a megyére is kitüntető sikerének.”¹³

E beszámolóban mindössze az rontja hitelét, hogy a kritikai visszhangból egy-két napilap recenziójára támaszkodhatott, s azok sem a feltétlen elismerés hangját ütötték meg. A folyóiratok vegyes értékelésű beszámolóit pedig a cikk írója nem ismerhette. Schöpflin Aladár hibáztatta a színházi szakembereket, akik máskor „szeretik a darabokat össze-vissza szabdalni”, de ezúttal nem jutott eszükbe, hogy valaki, leginkább a völegény hallgassa ki a szerelmi vallomást, ezzel sokkal feszültebben indulhatna a harmadik felvonás. Őt az előadásból teljesen csak Gózon Gyula (Csöszi) és Z. Molnár László (Dini bácsi) játéka elégítette ki, Honthy Hanna kevésbé. „Nincsen meg lényében az a leányosság, amely hitelessé tudná tenni az ábrázolt alakot.” Ráday az első felvonásban folyton hamis hangokat fogott, s ezzel az amúgy is elrajzolt alakot még bizonytalanabbá tette. Gellért Lajos (Dobokay) felfogásában az alak a kelleténél tétovább. Végül a rendező munkájáról: „Bárdos Artúr rendezése becsületes erőfeszítés annak megmentésére, ami megmenthető. Az első felvonás megrendezése kitűnő munka.” Rédey véleménye csaknem teljesen megegyezett a Schöpflinével: „Bárdos Artúr rendezése finom stílusérzéssel sietett a költő segítségére, az előadás jóval kevésbé. Marietta ábrándvilága nem a Honthy Hanna sajátképi művészi területe, neki fűszeresebb feladatok valóók. Ráday Imre a döntő verset szépen mondta el, de az alak rapszodikus könnyedségét tévesen intonálta: egy kissé hányaveti karikatúra lett belőle. Gózontól kedély és szeretetre méltóság kívántatott, elemében is volt teljesen. Molnár Arankában (Emmi) több a rutin, mint a benső derű. Gellért finom ízlését dicséret illeti, hogy vidéki magyarjának nem volt külső hitele, azért a szereposztás felelős. Az epizódban Z. Molnár és Gárday kitűnő.” Vajthó László is Gózon Gyulát, Molnár Arankát és Gellért Lajost dicsérte, kevésbé tetszett neki Honthy Hanna és Ráday Imre. Az előbbi túl reális, az utóbbi túl irreális volt. Kárpáti Aurél mind a rendezésről, mind a szereplők játékaról elismeréssel szólt, kiemelve Gózon Gyula alakítását. Szinte szó szerint így vélekedett B. A. a *Pesti Hírlap*ban, Gózon

Gyulát állítva a társulat élére. Nyigri Imre másként látta: „A rendezés nem segítette a darabot és a szerelmi duó kamara-hangulatát túlméretezte a forgószínpad. Az előadás legnagyobb hibája, hogy a két főszereplőt nem nekik való figurák alakításával bízták meg. Honthy Hanna operettszőkesége nem bírja el a prózai játék belülről fakadó érzéseit. Ráday Imre nagyon tehetséges színész, a költő szerepéhez azonban sokkal szélesebb érzelmi skálára, más hangra és alakra lett volna szükség. Molnár Aranka tiszta zengő magyar beszéde és kedves finom játéka mellett az előadás erőssége Gózon Gyula, aki hús-vér embert állít elénk, és nem tehet arról, hogy Csöszi figurája kiesik a darabból.” Ezzel teljes ellentétben áll Szira Béla minősítése: „A jól rendezett előadás főszerepeit gondos melegséggel játszották a fiatalosan derűs Honthy Hanna és az ügyes lendülettel szótornászó Ráday Imre. Gózon mókás epizódfigurája, a hangoskodó és szabad szájú házigazda, a társaság többi drámai szemhunyójával együtt, maga volt a legaktívabb próza; sikerült is felemássá tenniük a darabot.”

A kritikai visszhangból kitetszik, hogy nemcsak Nadányi Zoltán naív elgondolása és színpadi tapasztalatlansága okolható a fiascoért, felelősek érte a rendező és a színészek is. A kudarc fő oka azonban mindenképpen a szerző rovására írandó. „A darab bukása után Tearózsa is félreáll.” – adja tudtul Nadányi Gertrúd. Majdnem negyedszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy a *Hét falu kovácsa* megszülessen. Ahhoz azonban a körülmények szerencsés összejárása is hozzájárult.

Újabb dramatikus művének alapötletére, gyökerére Zilahy Lajos képes hetilapjában, a *Híd*-ban bukkantunk rá, a lap egyik állandó rovatában. A *Nadányi Zoltán krónikájában* az alábbiakat olvashatjuk: „A Balatonról beszélek, szerelmes vagyok belé. (...) De ami körülötte van! Például a balatoni kalapács. Az idén ezzel gyűlt meg a bajom. Hat héten keresztül kalapáltak a fülembé egyik balatoni üdülőhelyen. Kora reggeltől késő estig szakadatlanul. (...) Valami facér ácssegéd fészkelte be magát egyik szomszédos telekre és ócska ládákat javíttatott. Előbb szétverte a ládát vad döngetéssel, aztán újra összerakta, összeszegezte. Egyiket a másik után, gyorsan, gyorsan, minden pillanat drága. Kitűnő munkaerő volt az ács, reggel hat órától este tízig szüntelenül döngtetett, roncolt, kopácsolt. Napról napra, heteken keresztül. Vasárnap se pihent. Természetesen én se pihentem. Hiába csuktam be az ablakot, hiába eresztettem le a redőnyt, a

tébolyító láрма nem tompult azáltal, hanem még rosszabbodott is a helyzet, mert az volt az érzésem, hogy az ablakredőnyön döngetnek ököllel, olykor vasdoronggal. Miért nem menekültem el onnan azonnal? Azért, mert a háziasszonyom folyton azzal kecsegtetett, hogy a kalapácsos gyilkost – magunk között csak így neveztük őt – el fogja némítani.” S a tárca ebben a bosszús, önironikus hangnemben folytatódik, megnevezve újabb kalapálókat. „Balatoni különlegesség ez. Balatoni kalapács.”¹⁴ Végül a költő hazamenekült a kalapácsok zaja elől.

E kellemetlen személyes élményt – sok-sok áttétellel – használta fel újabb színpadi alkotása alapjául. 1953-ban látott hozzá még otthon a verses színmű megkomponálásához, Visegrádon és Szigligeten fejezte be, öntötte végső formába. Nem ez volt kizárólagos munkája, műfordítói feladatokkal vonult el dolgozni. Az Alkotóházból írta feleségének 1953. december 12-én: „Éppen jó helyre jöttem, Képes Géza maga is kovácmester fia. Egy időben segített is az apjának, segédje volt. E réven sok hasznosat tud nekem mondani. Néhány szakkifejezésre máris szert tettem. Most indulok éppen a visegrádi kovácműhely felé, falu végén van, nem messze az Alkotóháztól.”¹⁵ Látható ebből is, milyen gondosan készült a mű megírására, milyen fontosságot tulajdonított a szakmai hitelességnek. A sors iróniája, hogy szobát kellett cseréljen, mert „itt a 6-osban teljes pangás esetén is zavaros a koradélután, mert az egész épületrészt rázza a favágás.” Aztán 1954. január közepe táján átköltözött a szigligeti Alkotóházba. A színdarabot legközelebb január 22-én említette, ekkor már mint kész művet: „*A rossz kovács*’, mint színdarab, úgy látszik, Szigligeten fog színre kerülni először, helybeli színjátszók akarják eljátszani. Margitkái volt az ötlet. A napokban összegyűltek a szobámban vacsora után Margitka, Kati, Nusi és a sofőr és ismertettem előttük, feketekává mellett, a darabot és részleteket olvastam fel belőle. Erről majd bővebben, a legközelebbi levelemben...”. Már a következő, alig egy-két nap múlva küldött, dátum nélküli levelében valóban részletesen foglalkozott a darabbal. „A szigligeti színjátszók nagyon ambiciózusak, többször is megnyerték már a járási verseny első díját, most a *Szigligeti veszedelemmel* akarnak indulni a pálmaágért. Nagyon örülök neki, mert ez az igazi. (...) Margitka, Kati, Nusi meg még egy kolleganőjük, meg Marton elvtárs, a sofőr előtt ismertettem a múltkor a darabot a szobámban, és részleteket olvastam fel belőle, két és fél óra hosszat. Legjobban Piroska

levélmondása tetszett nekik, elejétől végig. A befejezést (én, Kun Gergely) megnevezték. De nagy hatást váltottak ki a kis Kati kérdései is (...). Úgy látszik, az én népieskedésem mégsem olyan erőltetett és általában mégsem esem olyan messze a néptől, ahogy azt egyesek elhitetni szeretnék magukkal és másokkal." Ebben a levélben még van egy érdekes mozzanat: „Tessék alkalomadtán elküldeni nekem *A győzelmes kalapács* feliratú sötétkéék iratgyűjtő tokból, ami a márványon heverészik...”. Eből is látható, hogy a darab tervezett címe többször is változott.

1954. január 27-én feladatai között említi: „... a darabomat is pofozgatnom kell (...). Helyes érzékkel állapította meg, hogy „a szigligeti ősbemutató számomra nagyon fontos és előnyös. Remélem a színjátszók meg tudnak birkózni a feladattal annyira, amennyire. Maguktól kértek fel rá különben, hogy legyek segítségükre a betanulásban és rendezésben. Ez jó jel, arra vall, hogy komolyan veszik a dolgot. Már hozzáfogtak a szerepek kiírásához, náluk a kéziratom.” Február 5-én sem mulasztja el megemlíteni: „A színjátszók nagy buzgalommal írják ki a szerepeket, a Földműves Szövetkezet egyik segédje lesz a kovács.” Február 16-án pedig az egész levél a darabbal foglalkozik: „Nagyszámú közönség jelenlétében olvastam fel tegnapelőtt a *Szigligeti Veszedelemet*. (...). Négy óra hosszat tartott a felolvasás és megnyugodva láttam, hogy mindenki elfeledkezett az időszámításról, annyira lebilincselte őket az én erőltetett népieskedésem. Nemcsak Oravecz Paulának és Füsi Józsefnek lábadt könnybe a szeme minduntalan, hanem például Margitka apjának, a derék bogárnak. A végeredmény: ezt várták epedve már régen, amit most kaptak, olvasmánynak is, előadni valónak is. Többen azt mondták, elhallgatták volna reggelig. Azóta is sok érdekes megjegyzést hallottam ezzel kapcsolatban, a darab javára. Hát ez nagyon megnyugtató és biztató, mármint a jövőt illetően. Most már csak az a kérdés, mikor válthatom készpénzre a kalapácsban rejlő lehetőségeket.”

A levelekből nem derül ki, hogy a darabot eljuttatta a rádióhoz, s azt 1954. március 16-án a *Kossuth adó* László Endre rendezésében 20 óra 10 perces kezdettel ünnepi műsorként bemutatta, méghozzá parádés szereposztásban.¹⁶ A rádió lapjába a beharangozót Benjámin László írta, hangsúlyozva Nadányi Zoltán áradó, meleg, izig-vérig magyar poézisét.¹⁷ Ezért írhatta a költő feleségének egy dátum nélküli levélben: „Itt van Ascher Oszkár is, Ő a Faluszínház központi fődramaturgia, hallotta a da-

rabot a rádióban, és fel akarja venni a Faluszínház műsorába.” Április 12-ei levelében is visszatért a lehetőségre: „Ascher komolyan foglalkozik a már említett gondolattal, egyedüli nehézség az, hogy kisgyereket nem vihetnek magukkal 3–4 hónapra, így aztán a darabból ki kellene irtanom a gyerekszerepet, akármilyen fontos is az. De én még arra is képes vagyok, ha másképpen nem megy. Kb. 10 000 fítot kereshetnék 3–4 hónap alatt, azt mondja Ascher.” Életrajzi regényében Ascher megerősítette a tényt, sőt úgy tálalta, – s ez nem lehetetlen – hogy Nadányi az ő ösztönzésére írta át a *Hét falu kovácsa* c. rádióhangjátékot három felvonásos darabbá, amelyet már a költő halála után, 1958-ban mutattak be nagy sikerrel, s nívódíjat is kaptak érte.¹⁸ Nadányi közben felajánlotta a *Szépirodalmi Könyvkiadónak* verses színművét most már *Hét falu kovácsa*, tehát a végleges címén. Illés Endréék nem vállalták a kiadást, végül a *Magvető*, közelebbről Abody Béla vette pártfogásba, s jelentette meg a könyvet 1956-ban, de azt Nadányi Zoltán már nem élte meg.¹⁹ Pedig sok öröme telt volna mind a könyv formátumában, mind a kritikai fogadtatásban.

A három felvonásos színmű cselekménye 1848 nyarán történik Szigligeten, ahol a kissé bolondos gróf nagy tornyos kastélyt építtet magának. Ám Bécsből megtérve nem tud pihenni benne, mert folyton szól a kovács – hét balatoni falu kovácsának – kalapácsa. Előbb hatalmi szóval akarja elnémítani, aztán olyan fizetséget ajánl, amelynek a kovács, főleg felesége sugallatára, nem tud ellenállni. Az első konfliktus tehát megoldódni látszik, ám ez láncreakció szerűen, a petárda szétszóródó robbanásához hasonlóan újabb konfliktusokat szül. Egyrészt Pozsár Mihály kovácsmester szembe kerül önmagával, múltjával, kötelességérzetével, emésztí magát, másrészt Kun Gergely, leendő veje, a forradalom híve elhagyja a falut és a családot, mert elvei ellen való a megalkuvás. Emiatt a gróf pandúrokkal üldöztetné, ha azok képesek rajtakapni. Ráadásul a kosárfonónak átnyergelt kovácsmester termékét nem veszik meg a vásárban, mert árulónak tartják. Ezek az antinómiák magasfeszültség alatt tartják a színmű áramkörét. A különböző, de összefüggő feszültséggócok egyszerre kezdenek tetőzni, majd oldódni, csúcspontként az újra felcsendülő kalapács szavára megjelenik Kun Gergely háromezer paraszttal, a szabadságharc önkénteseivel, akiknek kaszáját kell immár a kovácsnak fegyverré kalapálnia.

A *Hét falu kovácsa* jól megformált, dramaturgiailag átgondolt szerkezetű színpadi mű, emberközeli és nemzeti problematikája egyként reális és szimbolikus. Reális még akkor is, ha a kor, bizonyos szemléleti sarkítások formájában, rajtahagyta lenyomatát mind a társadalmi típusokon, mind a konfliktusokon. Szimbolikusan, általános érvénnyel pedig arról beszél a darab, hogy az öntudatos, erkölcsi felelősséggel rendelkező ember a jólétért nem adhatja fel elveit és hivatását. „A színmű hamisítatlan levegője, népi szemlélete, a főszereplő kovács mesterien, erőteljesen kidolgozott alakja; a többi szereplő határozott, rendkívül finom eszközökkel megformált típusa; a darab zárt, kerek, minden mozzanatában jól és drámaian motivált szerkezete, de mindenekelőtt a színmű könnyed verselése – ahogy mindez bebizonyosodott a darab rádióban mégiscsak megtörtént bemutatásán – teljes okkal és joggal kelthetne figyelmet színházaink vezetőiben”. Ezzel a véleménnyel fogadta a könyvet az egykori szemés fültanú, Füsi József.²⁰ Szeretettel írt róla Réz Pál is, ámde ő fogatékosságokat is észlelt. „Nem dramaturgiai értékeiért szeretjük meg a színművet. Pozsár Mihály tépelődése, Kun Gergely hősiessége és Pospischill Edmond gróf és a főlakáj gonoszkodó ostobasága a stilizáltság, már-már a népmese jegyeit viselik magukon, a környezet, a hangulat viszont reális, köznapi, történelmileg pontosan jelölt – s ez kétségtelen törést jelent. Ami a színművet kedves olvasmánnyá teszi, rádió- vagy színpadi változatát pedig minden bizonnyal művészi szórakozássá – az a költő kezenyoma, éppen a színmű játékossága, a nyelvi találékonyság. Nem a cselekményt figyeljük: tréfás ötleteknek, szép soroknak, remek képeknek, jó rímeknek tapsolunk. A dialógusok – s ezért ez drámai erény is – kitűnően jellemzik a figurákat, mindenki a maga nyelvén beszél. A párbeszédék frissek, mondhatóan és szellemesen csapnak össze.”²¹ Dalos László megfigyelései is fontosak: „A humorral sem marad adósunk Nadányi. Különösen jól sikerült a grófnak meg a hercegnek, s környezetüknek szatirikus ábrázolása. Akik e verses játék költőjét más munkáiból már ismerik, még azokat is meglepi a bravúros verselés, csengnek-bongnak a sorok, de sosem öncélúan, pusztán maguk mutogatásaképpen. Jellemeket karakterizálnak, a cselekmény gördülését szolgálják, nagy és szép emberi érzéseket fejeznek kik.”²²

A Faluszínház *Szigligeti ribillió* címen vitte színre a darabot 1958-ban. Nem szerencsés a cím. A *ribillió* szónak ugyan van régies értelemben vett

zendülés jelentése, újabban általánosan mégis a *lármás jelenet*, *veszeke-dés*, *zűrzavar* értelemben használják. Márpedig a *Hét falu kovácsa* nem bohózat, hanem optimista kicsengésű színmű ízléses vígjátéki elemekkel. Fontos mégis, hogy az immár *Állami Déryné Színház* nevű társulat a darab bemutatására vállalkozott. Méghozzá a Kertész László rendezte verses-zenés színmű (zenéjét Tamássy Zdenkó szerezte) a színház jubileumi, tizenöt ezredik, és az ifjúsági bérletsorozat első előadásaként került a közönség elé a sztálinvárosi (dunapentelei) *Bartók Béla Kultúrotthon* színpadán. A színházi szakemberek ugyanis felismerték, hogy a darab kerek egész, a művészi fantázia révén létrehozott helyzetet, konfliktusokat és jellemeket a történelmi tapasztalatok is hitelesítik, benne a valóságos élet lüktetését lehet érzékelni. De bármennyire hiteles a szerző problémaérzékenysége, ábrázolásmódja, szemlélete naív, vagy ha tetszik, költői, ami elsősorban az ifjúság érdeklődésre számíthat. A kritikák mindenesetre egyöntetű lelkesedéssel fogadták mind a bemutatót, mind a további előadásokat. Bernáth László feljegyezte: „Kertész László rendező világosan, izgalmasa állítja színpadra a darabot, annyira, hogy a szegről lekerülő kalapács csattogását már kitörő lelkesedéssel fogadja a gyermeksereg – a tanári figyelmeztetés ellenére. („Ne tapsoljatok előadás közben”). De nem lehet taps nélkül megállni, amikor a háttérben mozgó embereket bá-buk játsszák, és a hatalmaskodó földesúr tornya a nézők szeme láttára borul lángba, omlik össze.” Dicséri a szereplőket, majd így foglalja össze a látottakat: „Jól választott a színház. A könnyen érthető erkölcsi tanulság szórakoztatóan, majdnem észrevétlen rögződik a figyelő gyermekekben.”²³ Garai Tamás úgy tudta, hogy a darabot Kertész László „az előadás kitűnő rendezője dolgozta át színpadra, az író hátrahagyott jegyzeteinek felhasználásával.” Konstatálta, hogy „A munka szeretetére, az igazi hazafiságra, becsületre és tisztességre költői szóval nevelő színpadi játék méltán aratott sikert Sztálinváros ifjúsága előtt. A színészek valamennyien tudásuk legjavát nyújtották, kiváltképp Károlyi Béla, a kovács alakítója. (...) A Szigligeti ribillió a Déryné Színház legjobb előadásai közé tartozik...”²⁴ Jankovich Ferenc a budai MOM-színházban látta az előadást, s elragadtatott beszámolót írt az *Élet és Irodalom* hasábjain róla. Jankovichnak volt ugyan bíráló szava egyik-másik színész kiejtéséről, de magát a művet „pompásnak, keresetlenül igaznak” tartotta: „Ne ijedjünk meg tehát a szótól: költői. Nem zárja az ki a valószerűséget, az életet

(...), sőt e nagyszerű költő drámájában oly izgalmasan és valóságosan teremődik az élet a játékkal, ott, a nézők szeme előtt, a színpadon, hogy öröm nézni!” Alapjában dicsérte az előadást is.²⁵

A magasztaló kórusba a maga nagy tekintélyével beállt Füst Milán is, aki szubjektív hangnemben, könnyezve számolt be a színházban szerzett benyomásairól. A darabot kezdetben „leheletnyi könnyűnek, alig valaminek, semmiségnek” találta, amely aztán „hatalmassá nőtt meg, lépésről lépésre szívszorító, amellet melengető közüggé. (...) Ennek a semmiségnek még egy másik nagy mondanivalója is van, hogy ezt se feledjük. (...) Ó, hisz ez a kis darab arról is szól, hogy az embernek nem lehet, sohas szabad hűtlennek lennie ahhoz, ami a vére, ami az egész élete. A szegre akasztott kalapács itt megrázó szimbólummá kezd megnőni ebben a habkönnyű játéokban. (...) De amellet milyen gyönyörűen beszélnek itt. Aki ezt írta, jó Nadányi Zoltán, édesen-szépen tudott magyarul.” Dicsérő szavaiból az előadásnak is jutott, s magát a művet operának titulálta. Pedig az abban a formában csak zenés játék volt, ám lehetséges, hogy tévesztése nyomán gondolt a rendező és a zeneszerző operai feldolgozásra. „De még mást is gondoltam itt, s mármost az előadásról. Hogy ez volt talán az én szívem számára a legigazibb opera, melyet életemben hallottam. Egyszerű, szerény kis zenék hallatszanak itt, nagyon ízlésesen, nagyon finoman, kedvesen beleszöve a darabba. Szép magyaros, kedves dallamok. Ez a zeneszerző tehát (Tamássy Zdenkó) nemcsak ügyes, de tehetséges ember. (...) Ez a kis együttes magával ragadott engem.”²⁶ A társulat és a darab egyébként még a következő esztendő elején megkapta a Művelődési Minisztérium nívódíját. A Szigligeti ribilliót az Állami Déryné Színház a vidéki helyszíneken kívül Budapest peremkerületeinek művelődési házaiban is játszotta, s mindenütt nagy sikerrel.²⁷

Tamássy Zdenkó Erkel-díjas zeneszerző, számos zenés színpadi mű és opera komponistája, a színház felkérésére, Fábri Péter librettójára egyfelvonásos operát írt a darabból. A dalmű bemutatója – immár *Népszínház* néven – 1981 márciusában, a *Józsefvárosi Színház*ban volt, majd a társulat számos vidéki művelődési ház színpadon adta elő. „Fábri Péter természetsszerűleg kiiktatta a mellékcselkményeket, és részben átalakította-átköltötte Nadányi verseit. Szükség volt ez utóbbira, hiszen az egész darabon átvonuló azonos versforma nehézzé tette volna a zeneszerző munkáját, a mindvégig uralkodó azonos versritmus pedig óhatatlanul

monotonná magát a zenét. Fábri tömörítő munkájának csak egy dramaturgiai hibája van – igaz, hogy ez nagyon is lényeges: majdnem hogy motiválatlanná vált a konfliktus megoldása.” – írja Várnai Péter.²⁸ Ezt vetette a dramaturgiai munka ellen Kertész Iván is: „a mű végéről elmaradt egy fontos szál, a szabadságharc kitörése, ezért a dalmű befejezését dramaturgiaiailag elszigeteltnek érzi a hallgató.”²⁹ Bármennyire is dicsérték a kritikusok a darab zenéjét, a rendezést és az énekesek teljesítményét, itt már nem Nadányi szándéka valósult meg. A *Hét falu kovácsának* elidegeníthetetlen komponense az erkölcsi helytállás és a hazaszeretet összefonódó eszméje, dramaturgiaiailag pedig a történet a szereplőknek a szabadságharc melletti aktív állásfoglalásában csúcsosodik ki. Ennek hiánya mind eszmeileg, mind formailag csorbítja a mű üzenetét. Ha az opera ismét színre kerül, csak azzal a megjelöléssel futhat, hogy szövegét Nadányi Zoltán ötlete nyomán írta Fábri Péter. Sokkal fontosabb lenne azonban, ha színházaink bármelyike az eredeti művet tűzné műsorára. Ennél könnyedebb, szórakoztatóbb, ugyanakkor didaktikusabb művet keveset találhatnak a magyar színműirodalomban.³⁰

Nadányi egy interjúban³¹ azt mondta, még *Az ajtó* próbái közben, hogy új darabja készül *Piripócs* címen a Nemzeti Színház részére. De vélhetően *Az ajtó* kudarca kedvét szegte, s elállt ettől a tervétől. A *Piripócs* – mely címe alapján szintén vígjáték lett volna – tudunkkal soha nem készült el, így színpadi kísérletei között csak a fentebb tárgyalt két dramatikus alkotást tartjuk számon.

ENDRE BAKÓ

Bühnenversuche von Zoltán Nadányi

Der Dichter, Feuilletonist und Archivar Zoltán Nadányi (Berettyóújfalu, 1892–1955) verbrachte den grösseren Teil seines Lebens auf dem Lande, deshalb gehörte er zu keinen Schriftstellergruppen. Vor allem erntete er mit seiner Liebeslyrik einen wohlverdienten Erfolg. Laut einer treffenden Benennung war er der "Troubadour von Bihar". Die Literaturgeschichte zählt ihn zu der zweiten Generation der Zeitschrift *Nyugat*. Er schrieb zwei Theaterstücke. Die Komödie **Die Tür** wurde 1930 mit den besten Schauspielern und von einem der bedeutendsten ungarischen Regisseure, Artúr Bárdos auf die Bühne gestellt. Das Stück wurde nur neunmal gespielt, weil es beim Publikum nicht ankam. Die Studie - teils nach den zeitgenössischen Kritikern, teils nach der eigenen Meinung des Verfassers - beweist, dass vor allem Nadányi für das Fiasko verantwortlich gemacht werden kann, weil **Die Tür** lieber ein lyrisches als ein dramatisches Werk ist. Bei ihm fehlt die dramatische Spannung. Es sind aber Teile, zum Beispiel die Beschreibung einiger Nebenfiguren, der Humor, die schöne ungarische Sprache des Stückes zu werten. Darauf weisen die einstigen Kritiker auch hin. Die Proben versprachen noch einen Erfolg. In dieser Stimmung äusserte sich Nadányi über die Planung eines neuen Lustspiels, das aber nicht zustande kam.

Viel später, erst in den fünfziger Jahren schrieb er sein zweites Bühnenwerk, das mit verschiedenen Titeln bekannt wurde (in Buchformat: *Der Schmied von sieben Dörfern*). Das Stück in Versen entnimmt sein Thema aus dem Freiheitskrieg. Es wurde im Kossuth Radio, später im Faluszínház aufgeführt, zuletzt von Zdenko Tamássy und Péter Fábri zu einer Oper verarbeitet. Im Laufe der Oper-Bearbeitung veränderten sich der Versbau, die Dramaturgie des Werkes, wodurch der Ideengehalt des Stückes eine Verarmung nach sich zog. Die Studie zeigt darauf hin, dass die Epoche die Menschengestaltung im Stück zwar beeinflusste, das Werk trotzdem wertvoll ist. In der ungarischen Literatur können wenige Werke die Idee der moralischen Haltung, die der Vaterlandsliebe mit so einer verborgenen Didaktik und doch so unterhaltsam suggerieren.

JEGYZETEK

1. NADÁNYI Gertrud: *Emlékezés*. In: Aranypiros pillangó, Bp. 1955.
2. „Kedves Barátom! Mindig természetem volt a nagyozolás, ennél fogva a Berettyó partján kelt leveledre a Nagy- vagy Csendes Óceán partjáról válaszolok. Ezek után felesleges megmagyaráznom, hogy miért nem találtál Pesten, mikor kerestél. Annak viszont nagyon örülök, hogy mégis csak sikerült kiszorítanom belőled egy darabot. Február

vége felé Pesten leszek, akkor majd találkozunk. Szeretettel ölel: Zilahy Lajos. 1930. jan. 22. (A céges levélpapíron: Roosevelt Hotel Hollywood Calif. „The Home of the Stars”.) A levél lelőhelye *magánarchívum*.

3. Bihar, 1930. dec. 4. 49. sz.
4. Színházi Élet, 1931. január 4–10-ig. 2. sz. 121–150. – Itt említjük meg, hogy a szövegben végig az *Éjjéli zsoltár* c. költeményről van szó, amelyet a Bihar ezzel a megjegyzéssel közöl: „Nadányi Zoltán nagy sikert aratott verse *Az ajtó* című vígjátékban.” A vers szövege egy-két szó eltéréssel megegyezik a *Furcsa vendég* kötet (1921) *Zsoltár* c. versével. Néhány kritika cím szerint is említi az *Éjjéli zsoltárt*, másutt *Éjjéli vallomásról* olvashatunk. Nem tudjuk okát adni, hogy a színházi lap szövegében miért egy másik vers, a *Szeress jobban* olvasható, némi szövegváltoztatással. Jelezzük továbbá, hogy a földbirtokos kérő neve itt *Dobokay*, míg egyes kritikákban *Dobronay*.
5. *A Tiszántúli Szépmíves Céh Almanachja* 1932. Debrecen, 1931. 151.
6. SZIRA Béla: Színházi Szemle. Katholikus Szemle, 1931. 1. sz. 49–50.
7. SCHÖPFLIN Aladár: *Az ajtó*. Nyugat. 1930. II. 876–877.
8. ny. i. (Nyigri Imre): *Az ajtó*. Népszava. 1930. dec. 7. 18.
9. RÉDEY Tivadar: *Az ajtó*. Napkelet. 1931/1. 84–85.
10. KÁRPÁTI Aurél: *Az ajtó*. Pesti Napló, 1930. dec. 7. 20.
11. VAJTHÓ László: Kritikai Szemle. *Protestáns Szemle*. 1931/1. 92–93.
12. B. A.: (Bónyi Adorján?) *Az ajtó*. Pesti Hírlap, 1930. dec. 7. 16.
13. *Az ajtó* bemutatójának nagy sikere. Bihar. 1930. dec. 11. 50. sz.
14. Nadányi Zoltán krónikája. Híd. 1941. szept. 9. 38. sz. 4.
15. BAKÓ Endre: *Nadányi Zoltán szigligeti levelei*. In: Bihari Múzeum III. Évkönyve. Berettyóújfalu, 1983. 271–286. A levéldézetek mind e közleményből valók.
16. A Rádiószínház bemutatója: *Hét falu kovácsa*. Mesejáték a magyar szabadságharc korából. Írta NADÁNYI Zoltán. Zenéjét szerezte Kókai Rezső. A Magyar Rádió szimfonikus zenekarát és énekkarát Vaszy Viktor vezényli. Rendező: László Endre. A szereposztásból: Pozsár Mihály: Rajczy Lajos. Erzsók, a felesége: Orsolya Erzs. Pi-

- roska, a lánya: Vass Éva. Kun Gergely: Bicskei Tibor. Szűcs János: Joó László. Gróf Pospischill Edmond: Pethes Sándor. Szilágyi Sándor: Soós Lajos. Birizdó Bálint: Bihary József. Bodza István: Hlatky László. Veres Miska: Agárdy Gábor. Ifj. Timkó Márton: Árva János. Történi Szigligeten, 1848-ban. Magyar Rádió, 1954. márc. 15–21. 11. sz. 19.
17. (bl): Hét falu kovácsa. Magyar Rádió, márc. 15–21. 11. sz. 7.
18. ASCHER Oszkár: *Minden versek titkai*. Bp. 1964. 362.
19. *Hét falu kovácsa*. Szinmű. Bp. 1956. Felelős szerkesztő Abody Béla. A burkoló Papp Klára munkája.
20. FÜSI József: *Hét falu kovácsa*. Irodalmi Újság, 1956. márc. 31. 13. sz. 5.
21. RÉZ Pál: *Hét falu kovácsa*. Művelt Nép, 1956. május 20. (21. sz.). 6.
22. DALOS László: *Hét falu kovácsa*. A könyvtáros, 1956. 5. sz. 386–387.
23. BERNÁTH László: *A tizenötezredik és az első...* Népszabadság, 1958. nov. 28. A kovácsot Károlyi Béla játszotta, minden kritika szerint kitűnően. Feleségét, Erzsókot Jurik Julcsi alakította, akihez, saját közlése szerint, Nadányi húsz évvel azelőtt szerelmes verseket írt. Szalay Judit volt Piroska, Rajna Mihály Kun Gergely, Hetés György a főlakáj, Fülöp Sándor a csősz, Szalai Gyula a gróf, Honfi József Bodza gazda, Olasz János Szűcs János, a szomszéd, és egy Uy Gabriella nevű, bűbajos négy és fél éves kislány játszotta Kati szerepét.
24. GARAI Tamás: *Szigligeti ribillió*. Népszava, 1958. nov. 30. 4.
25. JANKOVICH Ferenc: *Szigligeti ribillió*. Élet és Irodalom, 1958. dec. 5. 49. sz. 10.
26. FÜST Milán: A Faluszínházban. *Film Színház Muzsika*, 1958. dec. 19. 51. sz. 14.
27. Nívódíjjal jutalmazták a Déryné Színház egyik társulatát. Népszabadság, 1959. jan. 9. 8.
28. VÁRNAI Péter: *Hét falu kovácsa*. Új magyar mű a Népszínház operatagozatának műsorán. Magyar Hírlap, 1981. máj. 5. 6.
29. KERTÉSZ Iván: Operabemutatók a Józsefvárosi Színházban. (*A patikus, Hét falu kovácsa*). Új Tükör, 1981. márc. 22. 12. sz. 2.

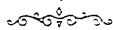
30. 1981. március 19-én e sorok írója jelen volt a derecskei bemutatón, s nem szabályos kritikát, riportot készített benyomásairól. (Az a beszíd!/: Hajdú-bihari Napló, 1981. márc. 25.) Először Joseph Haydn *A patikus* c. egyfelvonásosát mutatták be. „Rövid idő alatt, egy félóra sem telik bele, bontják és szerelik fel a következő előadás díszleteit. (...) A közönség fáradni látszik. Kevés a szöveges jelenet, a színpadot a zene uralja. A zene kellemes, feszültség, figyelem mégis akkor érződik a nézőtéren, amikor a költő szólal meg.” Mindezt annak érzékeltetése miatt is idézzük, hogy Várnai Péter később megjelent kritikája szakmailag igazolta megállapításunkat: „Ez a közérthetőség, persze, nagyon is megfelel mind a Nadányi-mesejáték hangjának, mind pedig az előadási célkitűzésnek: az operaműfaj kisvárosi és falusi propagálásának. Ez indokolja a prózai dialógusokat, viszont éppen ez nem indokolja a darab zenei teherterhelését: a recitatívók meglehetősen gyakori alkalmazását. E daljáték dramaturgiája kifejezetten nem igényli az egyszerű informatív közlések zenébe foglalását, sem recitatívó, sem melodráma formájában.” Kertész Iván csak Vajda Dezsőt és Zöld Ildikót emelte ki, az előbbi játékáért, az utóbbit hangjáért. Mi úgy láttuk: „Az énekesek kitűnőek, különösen Vajda Dezső, aki a kovácmestert énekli és játssza. Elismeréssel kell szólni Bihari Tóth Zsuzsa (Erzsók), Zöld Ildikó (Piroska), Irhás Tünde (Kati), Zákányi Zsolt (Kun Gergely), Bordás Dezső (Iakáj), Németh József (gróf), Nagy János (hajdú), Virágh Rezső (Birizdó bácsi), Toldi Nagy Miklós (Bodza gazda), Kerényi László (Szűcs János) teljesítményéről”. Várnai Péter szerint is kitűnően vizsgáztak az énekesek, különösen Vajda Dezső, de Irhás Tünde és Zákányi Zsolt esetében még hiányolta hangjuk felszabadítását.
31. Mit mond Az ajtó-ról a direktor, a színpadi kiadó is a szerző. Bihari Gazda, 1930. 32. sz. 4–5.

Roosevelt Hotel

Hollywood, Calif.

"The Home of the Stars"

JOSEPH M. SCHENCK, PRESIDENT
EUGENE STARK, MANAGING DIRECTOR

Kedves Barátom!

Mindig reméltékem volt a nagyolás,
emlékőzve a 'Barátok' partiján kelt
lehelésre a Nagy víz, Csendes Óceán
partjáról valószínűleg.

Ezerhárom felesleges megmagyaráznom,
hogy miért nem találta Pestre, amikor
kerestél. Amikor viszont nagyon örülök,
ha mégis csak sikerült kiderítenem
belőled egy dolgot.

Febuár vége felé Pestre leszer,
ahol majd találkozzunk.

Szeretettel ölel

— Zilator (ajós)

930. jan 22.

Kiséry Zsuzsanna

EGY SZÖVEG TITKAI

Jelen dolgozatomban Petrarca *Secretum* című latin nyelvű művének címértelmezési lehetőségeivel foglalkozom. E dialógus tanulmányozásának apropóját részben a szövegnek nemrég megjelent, Lázár István Dávid által elkészített fordítása nyújtja, mely Szörényi László utószavával, a szegedi Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszék Neolatin Tanszéki Csoportjának gondozásában került az olvasóközönség elé.

Elemzésemben cím alatt a magában a szövegben megjelenő cím-változatot értem, azt a formulát tehát, ahogyan a szöveg magát megnevezi. A *Prohemiumban* ugyanis *Franciscus* a következőképpen szólítja meg művét: „*Secretum enim meum* es et diceris”, azaz: „*Titkom* vagy, s így is fognak nevezni”. Ezzel a választásommal kapcsolódom számos fordító címválasztásához s ahhoz a szakirodalomban is megfigyelhető tendenciához, mely a szöveget *Secretum*-ként emlegeti, szemben a Lázár István által választott megoldással.

A szöveg címe jogosan kelti fel az olvasó és kutató kíváncsiságát. A „*secretum*” szó allúziós rendszerének bogozgatása a szöveg olvasásához adhat segítséget, ugyanakkor a cím lehetséges allúzióinak rengetegében maga a szöveg kell, hogy utat mutasson. Jelen vizsgálódás mindössze arra tesz kísérletet, hogy bemutassa: a cím különböző értelmezési lehetőségei nem kizárják, inkább gazdagítják egymást, s hogy ez a többértelműség, az olvasatok párhuzamossága hogyan cseng egybe a *Secretum* szellemiségével.

A teljesség igénye nélkül íme a cím néhány értelmezési lehetősége, melyet dolgozatomban vizsgálok: a dialógus fikció szerinti szerzőjének címértelmezése, a címértelmezés a *Mont Ventoux* levél és a *Confessiones* 10, 8, 15 tükrében, a cím értelmezése az orvosi irodalom tükrében, a *Secretum* címének az olvasás és emlékezés fogalomköréhez köthető értelmezése, a cím, mint az *Augustinustól* kapott tanácsok megvalósítására történő utalás, s végül a cím értelmezése az olvasó vonatkozásában.

A felsoroltak közé kíváncskoznék természetesen többek közt a *secretum* szónak „gyónási titok”-ként való értelmezése: Petrarca dialógusának

hagyományos értelmezési modellje éppen annak *Franciscus* gyónásaként történő olvasása. A fenti címértelmezési lehetőségek a hagyományos értelmezési lehetőségeket kiegészítve új szempontok kijelölésével is próbálkoznak.

Az alábbiakban az említett lehetőségek közül csak néhánynak boncolgatására kerül sor, semmiképpen sem a *titok* felfejtésére.

I. A dialógus fikció szerinti szerzőjének címértelmezése

E kérdés tárgyalásánál először hangsúlyoznunk kell a különbséget a biográfiai szerző (Francesco Petrarca) és a párbeszéd fikciója szerinti szerző (*Franciscus*) között. A fikcionalitás kérdéséhez tartozik a történelmi Augustinus és a dialógusbeli *Augustinus* megkülönböztetése is.¹ Erről a kérdésről, tehát a dialógus *Augustinus*ának kijelentései és az igazi Augustinus műveiben található tételek közti különbségekről Heitmann ír bővebben könyvében és tanulmányában a kérdés filozófiai, teológiai vonatkozásait tárgyalva, azokat Petrarca következetlenségének bizonyítékaként értelmezve, s nem a fikcionalitás szempontjából.

Most térjünk vissza a dialógus alapszituációjához. A mű fikciója szerint *Franciscus* egy *Augustinusszal* folytatott beszélgetéséről számol be, melyre azért került sor, mert *Veritas*, a dialógus szótlán tanúja, látva *Franciscus* küszködését, „betegségét”, úgy gondolja, *Augustinus* az a megfelelő személy, akinek segítségével pártfogoltja felgyógyulhat bajából. *Augustinus* így tényleg meg is jelenik *Veritas* kíséretében és egy három napig tartó beszélgetés során próbál meg fényt deríteni *Franciscus* betegségének okára és mibenlétére. A *Secretum* a *Prohemiumban* *Franciscus* által megfogalmazottak szerint ennek a beszélgetésnek a lényegét foglalja össze, mégpedig azért ilyen címmel, mert szemben a szerző eddigi műveivel, melyek a közönség, a világ számára készültek, ezt a könyvet a szerző kizárólag saját használatára írta, hogy majd később is emlékezhessen az ekkor hallottakra: „Tuque ideo, libelle, conventus hominum fugiens, mecum mansisse contentus eris, nominis proprii non ujimmemor. Secretum enim meum es et diceris, michique in altioribus occupato, ut

¹ A két Augustinus között az egyértelműség kedvéért a dolgozat olyan formán tesz különbséget, hogy a fiktív Augustinust dőlt betűvel jelöli.

unumquodque in abdito dictum meministi, in abdito memorabis.” (26) A fikció szerinti szerző (*Franciscus*) tehát a címnek egy olyan értelmezését javasolja az olvasónak, mely szerint a „*secretum*” szó a mű rendeltetésére utalna, elkülönítve azt többi művétől, melyeket közlésre szánt, és melyekkel ellentétben a szóbanforgó dialógus *Franciscus* „privát” használatára készült.

Most nyer jelentőséget a dialógus tényleges szerzője és a fikció szerinti szerző közti különbség hangsúlyozása, ugyanis, ha e megkülönböztetést szem előtt tartva olvasunk, akkor nem lep meg az a tény, hogy bár a *Prohemiumban* a szerző azon szándékáról értesülünk, mely szerint a szöveg nem a közönség számára íródott, a műről mégis tudtak a szerző barátai, a későbbi közönség pedig egyenesen olvashatta is. A mű fikció szerinti sorsának (tehát, hogy milyen sorsot szán neki *Franciscus*), nem kell feltétlenül megegyeznie a tényleges szerző (Petrarca) szándékával. Természetesen lehet azzal a problémával foglalkozni, vajon mi volt a tényleges szerző szándéka művével², azonban a kérdés megválaszolásánál a fikció szerinti szerző, *Franciscus* megszólalásait nem szabad egy az egyben a mű tényleges szerzőjének, Francesco Petrarca gondolataiként értelmezni. Erre a megkülönböztetésre különösen szükség van Petrarca esetében, akiről tudjuk, hogy szívesen „tévesztette meg” olvasóit pl. a művek megírásának idejére vonatkozólag, mint pl. a *Mont Ventoux* levél esetében, mely a levél fikciója szerint 1336-ban keletkezett, még a hegy megmászásának napján egy kis fogadóban, amely levélről azonban tudjuk, hogy sokkal később, 1353-ban íródott.³ Ennek a ténynek az értelmezésében is segíthet, ha „becsapás”, illetve „csalás” fogalmak helyett inkább egy tudatos szerzői magatartásról beszélünk, melynek lényege a tényleges, biográfiai szerző távolságtartása a fiktív szerzővel szemben. A Petrarca műveiből kirajzolódó autobiográfia, melyet a szerző akar elhitetni az olvasóval (és amely tehát nem egyezik meg a filológusok által rekonstruált életrajzzal), egy fiktív önéletrajz, Petrarca ideális önéletrajza, melynek funkciója a szerzőt példaképéhez, Augustinushoz közelíteni: a levél fikció szerinti datálása alapján a szerző 32 éves korában tért meg, csakúgy, mint a *Confessiones* szerző-

² Lásd például Hans Baront, aki könyvében külön fejezetet szentel (*Petrarch's Secretum* 185–196) annak bebizonyítására, hogy Petrarca a *Secretumot* ténylegesen titokban kívánta tartani.

³ Lásd Billanovich *Ventoux*-tanulmányát.

je. E fiktív autobiográfia kapcsán is helyesebb „csalás” helyett inkább játékról beszélni. A szerző játszik a művelt olvasóval, nem becsapni akarja, hanem azt reméli, az elérti célzásait, rejtett üzeneteit.

Ugyanez a fikcionalitás jellemzi a *Secretum* datálására vonatkozó, magában a szövegben található explicit információkat. Ezen információk szerint a szöveg 1342-43-ban keletkezett: „Ita ne flammas animi in sextum decimum annum falsis blanditiis aluisti?” (III, 136), a szöveg tényleges keletkezési ideje azonban ebben az esetben is jóval későbbre tehető.⁴

A fiktív és tényleges életrajz közti különbségtétel azzal a tanulsággal járhat, hogy a művekben található explicit információkat, melyek a keletkezés idejére és körülményeire vonatkoznak, a fikció részeinek tekintsük, s ne ezekből próbáljunk meg következtetéseket levonni a művek tényleges keletkezését érintő kérdésekkel kapcsolatban, melyek például arra vonatkoznak, a szerző a nyilvánosság számára írta-e az adott művet, vagy sem. *Franciscus Prohemium*-ban tett kijelentése tehát, mely szerint a szöveg nem a közönség, hanem pusztán a szerző számára íródott, szintén a fikció részének tekintendő. Ugyanez vonatkozik a *Prohemium*-ban található címértelmezésre is: az itt megadott magyarázat pusztán egy a lehetséges értelmezések közül, a fiktív szerző értelmezése. Petrarca azonban nem csak ezt az egy értelmezést sugallja az olvasónak.

Annak a feltételezésnek a létjogosultsága, hogy Petrarca az explicit módon kifejtett értelmezésen kívül más, ki nem mondott értelmezési lehetőségeket is beleszórt a szövegbe, alátámasztható egy az *Augustinus* számára adott utasítással: „Nam in omni sermone, gravi presertim cum et ambiguo, non tam quid dicatur, quam quid non dicatur attendendum est.” (III, 190) Mivel a *Secretum* egyik legfontosabb „témája” maga az olvasás, az olvasottakra való emlékezés, valamint az olvasmányok helyes applikációja, felhasználása *Franciscus* személyes életében (*Augustinus* állandóan figyelmezteti beszélgetőpartnerét arra, hogy olvasmányai hiábavalóak, ha azok nem válnak személyes, a *Franciscus* saját életére is vonatkoztatható tudássá), az imént idézett mondat is értelmezhető a különböző szövegek olvasásának, sőt, magának a *Secretum* olvasásának mikéntjére vonatkozó

⁴ A szöveg datálásához lásd Baron könyveit, valamint Martellotti és Rico tanulmányait.

felszólításként.⁵ Ha az olvasó így értelmezi a felszólítást, akkor helyesen teszi, ha a dialógusbeli *Augustinus* figyelmeztetése értelmében elgondolkodik arról, mi az, ami nincs kimondva a szövegben, milyen egyéb értelmezése lehetséges még a címnek a *Prohemiumban* *Franciscus* által kimondott értelmezésén kívül.

II. A cím értelmezése a *Mont Ventoux* levél és a *Confessiones* 10, 8, 15. tükrében

A Petrarca művek kontextusába helyezve a *Secretum*ról megállapíthatjuk, hogy tulajdonképpen a *Mont Ventoux* levél (Fam. IV. 1.) párdarabjáról van szó. A két szöveg összetartozását Martellotti szavaival foglalhatjuk össze a legtömörebben, aki a *Secretumban* a *Mont Ventoux* csúcsán olvasott augustinusi figyelmeztetésre adott választ lát. (Martellotti, 487.) Azt a feltételezést, mely szerint a *Secretum* és a *Mont Ventoux* levél szorosan összetartozó szövegek, nemcsak arra a megfigyelésre alapozhatjuk, hogy mindkét műben Petrarca-*Franciscus* „megtéréséről”, a külső és belső ember harcáról van szó, hanem a szerző a *Secretumban* egy a *Mont Ventoux* levélre tett szövegszerű utalás formájában is emlékezteti az olvasót az összefüggésre, mely utalásról tudomásom szerint eddig még nem tett említést a szakirodalom.

Ez a szövegszerű utalás éppen a nevezetes augustinusi figyelmeztetésre történik, tehát a *Mont Ventoux* levél azon részére, mely *Augustinus Confessiones*-ét idézi. Íme a *Mont Ventoux* levélben idézett augustinusi figyelmeztetés: „Et eunt homines admirari alta montium et ingentes fluctus maris et latissimos lapsus fluminum et oceani ambitum et giros siderum, et relinquunt se ipsos.” (Fam IV. 1. 27.) Következzen most ennek a levélhelynek (s így egyúttal a *Confessiones* 10, 8, 15 nek is) a *Secretumban* található parafrázisa: „Quaquam vel multa nosse quid relevat si, cum celi terrequae ambitum, si, cum maris spatium et astrorum cursus herbarumque virtutes ac lapidum et nature secreta didiceritis, vobis estis incogniti?” (II,

⁵ Arról, hogy az olvasásra vonatkozó tanácsok magának a *Secretum*nak az olvasására vonatkozó tanácsokként is értelmezhetők, tehát arról a lehetőségről, hogy a szöveg tulajdonképpen önmagáról, önmaga értelmezéséről is szól, a dolgozat második felében lesz szó bővebben.

72) A két szöveg összecsengése nem kérdéses. A parafrázis *Secretumban* betöltött központi szerepét pedig annak hangsúlyos helyen történő elhelyezése igazolja, hiszen a mű közepén, *Augustinus* legnagyobb lélegzetvételi megszólalásának részeként találkozunk vele az olvasó.

Még hangsúlyosabbá teszi e parafrázist a címre rimelő *secreta* szó. Ez a *Confessiones* adott helyén, s így a *Mont Ventoux* levélben sem szerepel, így tehát e szövegeknek *Secretumban* található parafrázisában a szó nem mechanikus átvétel, mely pusztán a véletlen folytán idézi emlékezetünkbe a címet, hanem egy nagyon is tudatos visszautalás a címre. „A *nature secreta*” – „*secretum meum*” szembeállítás alapján a címnek egy olyan magyarázata is elképzelhető, mely szerint *Franciscus*, megszívlevélve *Augustinusa* *Mont Ventoux*-n olvasott sorait, ebben a művében (a *Secretumban*) végre saját lelkének, a „belső embernek” a titkait kutatja (*secretum meum*) s nem a „külső ember”, a világ (*nature secreta*) köti le figyelmét.

A cím így egy újabb értelmezéssel gazdagodhat: míg a *Prohemiumban* kifejtett címértelmezés a *secretum* szót a szöveg hozzáférhetőségére (pontosabban hozzá nem férhetőségére) vonatkoztatva értelmezi, addig ebben az új kontextusban inkább a szövegben folytatott vizsgálódás (önvizsgálat) tárgya az, amire a cím utalni látszik. A cím ilyen értelmezése jól alátámasztható Petrarcának az egész életművön átvonuló, a természettudományokkal, illetve a skolasztikus filozófiával folytatott polémijával. E polémia, melynek célja a költészet, illetve az emberrel foglalkozó művészetek apológiája, az ún. „*disputa delle arti*” irodalmához kapcsolható, és legélesebben Petrarca orvoskritikájában jelentkezik.⁶ Petrarca a „*secretum meum*” – „*nature secreta*” szembeállítással ismét ezt a polémia folytatja a természettudományok és a testtel való törődés helyett a lélek gondozásának szükségességét hangsúlyozza. A *Secretumban* ezen az utaláson kívül találunk még olyan helyet, mely kimondottan ehhez a polémiahoz köthető. Az első könyvben *Augustinus* megpróbálja *Franciscust* arról meggyőzni, hogy bajának legfőbb oka az, hogy nem gondol bele eléggé teremtményi mivoltába s annak következményébe, saját halandóságába. Ez a tény, bár az iskolákban egyre csak hajtogatott definíciónak számít,

⁶ A „*disputa delle arti*”-hoz bővebben lásd Buck könyvének vonatkozó fejezetét (133–170) és tanulmányát, illetve Baader tanulmányát, a kérdés Petrarcát érintő aspektusaihoz pedig Bergdolt könyvét.

mégis (vagyis éppen ezért) a legtöbbször számára pusztán közhely. „Ista quidem dyalecticorum garrulitas nullum finem habitura, et diffinitionum huiusmodi compendiis scatet et immortalium litigiorum materia gloriatur: plerunque autem, quid ipsum vere sit quod loquuntur, ignorant.” (I, 52) A skolasztikus filozófusok elleni kifakadásának oka és céltáblája ugyanaz, mint orvoskritikájának: az értelmetlen fecsegés, melynek semmi köze a gyakorlathoz, az ember életéhez. *Augustinus Franciscus* tulajdonképpen az egész dialógusban a már megszerzett tudásnak gyakorlatban történő, saját életére való alkalmazására buzdítja.

A természettudományokkal folytatott polémia, orvoskritika: ezek a problémák már egy következő címértelmezési lehetőség felvetéséhez vezetnek el.

III. A cím értelmzése az orvosi irodalom tükrében

Petrarca viszonyát a korabeli orvostudományhoz a szakirodalom főképpen az *Invective contra medicum* kapcsán vizsgálja. A legrészletesebb munka a tárggyal kapcsolatban Bergdolt könyve, aki Petrarca orvoslással, orvosokkal kapcsolatos nézeteinek az egész életműben történő feldolgozására tesz kísérletet. Olyan *Secretum* magyarázat azonban még tudtommal nem született, mely az elemzés vezérfonalának az orvoslás motívumát tette volna meg, és a szöveget abból a szempontból vizsgálta volna, hogy vajon az orvos-metaforikán kívül milyen, esetleg nem explicit módon megjelenő nyomai fedezhetők fel Petrarca korabeli orvostudománnyal kapcsolatos ismereteinek. (Bergdolt könyvének vonatkozó fejezete a terjedelem szabta határok következtében természetesen nem vállalkozhatott a *Secretum* ilyen szempontból történő kimerítő elemzésére.)

Korábban utaltam arra a tényre, hogy Petrarca esetében különös létjogosultsága van a szövegben nem explicit módon, hanem rejtett formában megjelenő utalások vizsgálatának. Ez fokozottan érvényes Petrarca természettudományokkal kapcsolatos ismereteire, hiszen ha rendelkezett is ilyen ismeretekkel, nem tartotta magáról (saját maga által) kialakított képéhez illőnek az ezekre való hivatkozást. Ismét az ideális autobiográfia kérdéséhez érkeztünk el. Petrarca különböző auctorokra tett utalásai ugyanis, tehát az a tény, hogy kire hivatkozik, kit említ meg példakép-

ének, követendő mintájának, e magáról kialakítandó ideális portré részeként is felfogható. Erre a jelenségre tehát, hogy Petrarca nem minden szerzőt nevez meg, aki nagy hatással volt rá, s hogy ebben a meg nem nevezésben egy bizonyos, az ideális autobiográfiával egybevágó tendenciát fedezhetünk fel, jó példa a Loos tanulmányában felvetett probléma. A szerző tanulmányában arra keresi a választ, mivel magyarázható az a különös tény, hogy bár Petrarca számára egyértelműen Boethius *Consolatio*ja szolgált a legfontosabb modellként, a *Secretum* mégsem tartalmaz egyetlen explicit utalást sem a boethiusi dialógusra. Loos a megoldást abban látja, hogy a *Consolatio* elején található jelenet, melyben a *Philosophia* elzavarja a beteg ágyától a költészet múzsáit, Petrarcat nyugtalanította, hiszen ő műveiben éppen a költészet apológiájának megírására tett állandó kísérletet. Petrarca Boethiust azért nem tartotta „idézhetőnek”, mert számára a *Consolatio* szerzője már egyértelműen a Petrarcat az antikvitástól elválasztó barbár, költészet-ellenesnek tartott kor szülötte. Petrarca tehát ismerte Boethius művét, azt fel is használja a *Secretumban* (e párhuzamokat a két szöveg közt Loos annyira szembeötlőnek találja, hogy cikke végén megjegyzi, a dialógusban szereplő *Augustinust* inkább Boethiusnak kellene hívni), szerzője említését azonban kényelmetlennek találja, s ezért kerüli is. Ebben az esetben is a magát a *studia humanitatis* művelőjeként definiáló szerző ügyel a következetességre saját ideális portréjának megrajzolása közben.

Ugyanez a feltételezés kiindulópontot jelenthet az orvosi irodalom jelenlétének vizsgálatához is: ilyen jellegű ismeretekkel rendelkezhetett a szerző, s azok valamilyen formában jelen is lehetnek a szövegben annak ellenére, hogy nem történik rájuk konkrét hivatkozás.

Célszerű a vizsgálódást a kérdés legszembeötlőbb, legmagától értetődőbb oldaláról kezdeni: a műben központi szerepet betöltő orvos-metaforikánál. Petrarca az egész dialógust erre a metaforikára fűzi fel (ebben is a boethiusi hagyományhoz kapcsolódva⁷): *Franciscus* beteg,

⁷ Ehhez a kérdéshez l. Schmid tanulmányát, mely Boethius művét az abban található orvosi kifejezések szempontjából vizsgálja és arra a megállapításra jut, hogy az abban a „betegre” használt kifejezések egybeesnek az antik medicina letargiára használt kifejezéseivel. Ez a *Secretum* elemzése szempontjából azért bírhat jelentőséggel, mert Petrarca ezeket a kifejezéseket átveszi, s így módon *Franciscus egritudoja* is *letargiá*ként

„periculosa et longa egritudine retentus sit” (24), ezért van szüksége *Augustinus*ra, az orvosra „passionum expertarum curator optime” (24). A *Prohemium*ban megteremtett, orvos-beteg viszonyt megmintázó alapszituáció az egész művön át megmarad, *Augustinus* tehát mindvégig orvosként viselkedik, *Franciscus* pedig betegként, akinek állapotát az egész dialógusban annak mindkét szereplője a betegség fogalmához kapcsolódó kifejezésekkel határozza meg. A legplasztikusabbak, legerőteljesebbek a sebek gyógyítására vonatkozó képek, mint például: „hians vulnus nulla unquam cicatrix astrinxerit” (II, 108), „nondum intractabilia et infixata visceribus vulnera tua contigi” (III, 130), „in vulnere ante cicatricem, atque in morbo quolibet ante sanitatem formidabilior est omnis offensio” (III, 170). A sebgyógyítás képein kívül van még egy motívum, mely többször visszatér a szövegben: *Augustinus* több helyen is tanácsolja betegének, hogy szerelme kínzó emlékétől úgy próbáljon szabadulni, hogy elkerüli azokat a helyeket, melyek szerelme tárgyára emlékeztetik. *Franciscus* helyzetét beszélgetőpartnere ahhoz az emberéhez hasonlítja, aki fertőzött vidéken lakik, s akinek erről a vidékről természetesen el kell költöznie, ha el akarja kerülni a betegséget. „Quod si locum corpori tuo gravem pestilentemque sortitus, perpetuis illic morbis inquietam vitam ageres, nonne irrediturus effugeres” (III, 166), „locus pestifer relinquendus” (III, 172). Az a ragályos betegség, melyre ezekben a hasonlatokban, illetve metaforákban céloz a szerző, egyértelműen a pestis, hiszen tudjuk, hogy Petrarca e művét a fikcióval szemben a nagy pestis után írta, mely elég megrendítő tapasztalat volt a szerző számára ahhoz, hogy ezeket a szöveghelyeket erre a járványra való célzásokként olvassuk. Ebben a feltételezésünkben az a tény is megerősíthet, hogy éppen ennek a pestisnek volt áldozata Laura is, akinek haláláról a szerző a *Secretum*ban az írás fiktív időpontjához tartva magát még a jövőbe vetítve, az „*augurium*” szót használva ír: „quid illa moriente dicturus es?” (III, 140).

Az eddig ebben a fejezetben tárgyaltak azt az evidenciát hivatottak demonstrálni, hogy a szöveg olvasásakor egy nagyon erőteljes orvoslással, betegséggel kapcsolatos metaforikával kell számolnunk. Jelen dolgozat azonban nem azoknak a részleteknek értelmezését tűzte ki céljául, ahol az orvosra, betegségre explicit utalás történik, ahol tehát az olyan kife-

értelmezhető. Annak vizsgálatára, hogyan csengenek egybe a Petrarca által használt kifejezések a boethiusiakkal, jelen dolgozatban nem térek ki.

jezések, mint „orvos”, „betegség” konkrétan szerepelnek a szövegben. Az orvos-tematika fenti példákkal történő demonstrációjára azért volt szükség, mert ezeknek az egyértelműen az orvoslás képzetkörét felidéző kifejezéseknek, képeknek intenzív jelenléte a szövegben hatással van az egész dialógus olvasási lehetőségeire. Más szóval: az orvoslás témaköre olyan intenzíven jelen van a szövegben, hogy ezért annak más, nem annyira szembeötlően orvosi vonatkozású elemeiben is könnyebb felfedezni az ugyanezen képzetkörhöz köthető allúziókat.

Mivel a dolgozat a cím értelmezésére koncentrálna próbálja a szövegben rejlő értelmezési lehetőségeket körüljárni, térjünk vissza a címhez. Itt is érvényes lehet, amit az imént a szöveg nem annyira szembeötlően orvosi vonatkozású elemeiről megállapítottunk. Ha tehát az orvoslás az egész szövegben jelen van, miért ne lehetne jelen a címben is? Több olyan orvoslással kapcsolatos szövegről is tudunk a középkorban, melyek címében szerepelt a „*secretum*” szó. Az Arisztotelész neve alatt hagyományozott enciklopédia jellegű kompiláció, az úgynevezett *Secretum secretorum* bőségesen tartalmazott életvezetési tanácsokat és a gyógyítással kapcsolatos tudnivalókat, úgyhogy azt a középkorban, mint az egyik legnagyobb tekintélyű egészségügyi útmutatót ismerték és olvasták. Thorndike könyvének a pszeudo-Arisztotelészt tárgyaló fejezetében idéz olyan szerzőt, aki a *Secretum secretorum*-ot a középkor legnépszerűbb könyvének tartja (267).¹ Hippokratész illetve Galénosz neve alatt is hagyományozódtak a középkorban *Secreta* címet viselő szövegek: az úgynevezett *Secreta Hippocratis*, (mely a *Secretum secretorum* részeként is hagyományozódott) illetve *Secreta Galeni* címmel. Nagy népszerűségnek örvendett egy külön a nők számára írt orvosi tárgyú mű, a tizenharmadik század végéről származó, sokáig tévesen Albertus Magnusnak tulajdonított *Secreta mulierum*. Léteztek tehát a dietetikus, életvezetéssel, egészséggel foglalkozó irodalomhoz tartozó írások *Secretum* címmel. Mindezeknek az írásoknak a népszerűsége, viszonylag széles körben való ismertsége arra enged következtetni, hogy Petrarca is ismerte őket, s ha nem is olvasta őket, abban biztosak lehetünk, hogy tudomása volt ilyenfajta művek létezéséről, s arra is számíthatott, hogy olvasóinak is tudomása volt róluk.

¹ A *Secretum secretorum* összetételéről, latin fordításairól a továbbiakat lásd Thorndike könyvében (246–278).

A dialógus címe értelmezhető erre az irodalomra tett célzásként, amely célzás az előző fejezetben tárgyalt, a természettudományokkal folytatott polémia kontextusában nyer értelmet. A címet egy ilyen célzásként olvasva arra gondolhatunk, hogy Petrarca a címmel egyrészt utal erre a fajta irodalomra, másrészt viszont azért teszi, hogy elhatárolja magát attól. Ő is megírja a maga *Secretumát*, az általa üres fecsegésnek tartott orvosi útmutatók mintájára, azonban ez a *Secretum* a lélek útmutatója. Petrarca kora orvostudományát megvetve (amely megvetésben nem kis szerepet játszott az orvosok pestissel szembeni tehetetlensége) és ostorozva több művében szembeállítja azzal az igazi gyógyítást. Legszebb példája ennek a szembeállításnak Petrarca Boccacciohoz írt levele, melyben arról az esetről számol be, amikor az orvosok képtelenek voltak meggyógyítani sebét, sőt, csak ártottak neki. Egy év betegeskedés után elhatározta, hogy saját erejéből, az égi orvos segítségével „coelestis ope medici” (Ep. variae XXV, Fracassetti, idézve Bergdolt alapján, 285) keresi a gyógyulást. A *Secretum* egy ilyen, a Petrarca által a rossz orvostudománnyal szembeállított „jó” orvoslás szellemében megírt útmutató, mely a lélek gyógyulásában nyújt segítséget olvasóinak.

IV. A *Secretum* címének az olvasás és emlékezés fogalomköréhez köthető értelmezése

A *Secretum* elsősorban az olvasásról, értelmezésről szól. *Augustinus* figyelmeztetéseinek, tanácsainak jelentős része ezekre a tevékenységekre vonatkozik. A legsűrűbben az a szemrehányás éri *Franciscust*, hogy amit olvasott, azt, úgy látszik, nem elég figyelmesen olvasta, vagy nem vonatkoztatta eléggé magára, saját életére. Az első könyvben ezt *Augustinus* a következőképpen fogalmazza meg: „si illas philosophorum veras saluberrimas sententias, quas mecum sepe relegisti, memorie commendasses... lectionem tot voluminum ad vite tue regulam, non ad ventosum vulgi plausum et inanem iactantiam traduxisses, tam insulsa et tam rudia ista non diceres” (I,32). A második könyvben, amikor *Augustinus* számba veszi, *Franciscus* a hét főbűn melyikében, s mennyiben találtatik vétkesnek, a *superbia*hoz érve így fakad ki *Franciscus* ellen: „Fidis ingenio et librorum lectione multorum,... I nunc, et ingenio gloriare!

Lectio autem ista quid profuit? Ex multis enim, que legisti, quantum est quod inheserit animo, quod radices egerit, quod fructum proferat tempestivum? (II, 72) Az ambitio tárgyalásánál, amikor *Augustinus* Iuvenalist, Terentiust és Horatiust idézve támasztja alá mondanivalóját, így hánnya *Franciscus* szemére olvasmányai hiábavalóságát: „Legis semper ista, sed neligis” (II, 82) *Augustinus* véleménye szerint *Franciscus* legnagyobb baja, hogy amit olvasott, az nem válik benne tényleges tudássá, személyes bölcsességgé. A megszerzett ismeretek megfelelő applikációja az, ami hiányzik, tehát ugyanaz, amit Petrarca a korabeli orvosokból is hiányol, akik csak beszélnek hosszas okfejtésekbe bonyolódva a beteg fölött, arra azonban képtelenek, hogy segítsenek is rajta.

Augustinus helyes olvasással kapcsolatos nézeteit legjobban a *ruminatio* kifejezésre támaszkodva lehet összefoglalni. Petrarca is használja ugyanis ezt a nagy múltú, átvitt értelmében a hallott dolgok feldolgozására, megemésztésére használatos kifejezést, mellyel *Augustinus* műveiben is találkozunk.⁹ A szerző a *Secretumban* *Augustinus* szájába adva használja ezt a szót. „Procede modo: hec enim parcius dicta spatiosius tibi ruminanda servabis” (II, 120) *Franciscus* baja az, hogy felületesen olvas. Amit *Augustinus* hiányol belőle, az éppen a *ruminatio* fogalmával kifejezhető, elmélyült újragondolása az olvasmányoknak. Azt, hogy Petrarca mennyire az augustinusi értelemben használja a szót, abból is láthatjuk, hogy a dialógusban beszélgetőpartnerré megtett *Augustinus*, csakúgy, mint az igazi, a *ruminatio* folyamatát a felejtéssel állítja szembe, a felejtést próbálja meg kiküszöbölni vele. „Qui glutit, ut non in illo appareat, quod voravit, oblitus est, quod audivit. Qui autem non est oblitus, cogitat et cogitando ruminat, ruminando delectatur.” (Augustin. in Psalm. 36. Sermon. 3.n.3., idézve a Forcellini alapján.) A *ruminatio*, az olvasottak elsajátításának megfelelő módja Petrarcánál is a felejtéssel áll szemben, *Augustinus* ugyanis mindig a „felejtés” kifejezéssel ad hangot *Franciscus* felületességét érintő kritikájának. Ezt példázzák az alábbi idézetek is: „quomodo... ille tibi philosophice sanctissimeque voces exciderunt?” (I, 32), „an non succurrit illud Ovidii...” (I, 44).

Augustinus ezeken a szórványosan megfogalmazott szemrehányásokon kívül is beszél az olvasás általa helyesnek tartott módjáról, amikor a

⁹ Lásd a Forcellini által felhozott példákat.

dialogus második könyvében válaszol *Franciscus*nak arra a panaszára, hogy hiába olvas el valamit figyelmesen, mihelyst leteszi kezéből a könyvet, elmúlik az olvasott bölcsességek hatása: „libro autem e manibus elapso assensio simul omnis intercidit” (II, 122) *Augustinus* válasza erre: „Quotiens legenti salutare se se offerunt sententie, quibus vel excitari sentis animum vel frenari, noli viribus ingenii fidere, sed illas in memorie penetralibus absconde multoque studio tibi familiares effice, ut, quod experti solent medici, quocunque loco vel tempore dilationis impatiens morbus invaserit, habeas velut in animo conscripta remedia.” (II, 122).¹⁰ Azokat az igazán fontos dolgokat, melyekkel az ember olvasmányaiban találkozhat, el kell rejtteni az emlékezetében, hogy szükség esetén gyógyszerként folyamodhasson hozzájuk. Az olvasmányok célja, hogy belőlük a személyes épülését szolgáló dolgokat az olvasó kiszűrje, elkülönítve tárolja emlékezetében, s alkalomadtán felhasználja, különben azok csak az ember műveltségével való bűnös és hiábavaló kérkedését szolgálják. (Lásd *Augustinus* korábban idézett szavait a *superbiával* kapcsolatban.) A *superbiat* tárgyaló részen kívül több helyen fogalmazza meg *Augustinus* ezt a szembeállítást, mely szerint *Franciscus* mindig másokról, másoknak ír, míg eközben magáról megfigyeli, pl.: „deque aliis scribens, tui ipsius oblivisceris” (III, 192).

Az olvasás, emlékezés tematizálásának példái, különösen *Augustinus* fentebb idézett tanácsai az elrejtést jelentő szavak révén visszautalnak a címre („*penetralibus absconde*”), s azt újabb jelentésárnyalattal gazdagítják. A *Secretum* cím ezek szerint erre az imént tárgyalt tevékenységre utal, melyet *Franciscus* beszélgetőpartnere az olvasás helyes módjaként értelmez, arra a folyamatra tehát, melynek során az olvasó *elválasztja* a lényegest (a rá vonatkozót) a lényegtelenről (a rá nem vonatkozó dolgokról), s a lényeges dolgokat külön, *rejtett* helyen tárolja. A címnek az olvasás, emlékezés témaköréhez kapcsolódó értelmezése tehát erre a szétválasztásra, elkülönítésre utal.

¹⁰ Az itt idézett rész egyúttal az orvos-metaforikára is példa, jelezve, hogy a dialógus képei, témái, metaforái mennyire egymásba fonódnak, hiszen az olvasás tematizálása is az orvos-metaforikán keresztül jelenik meg. Ez legpregnansabban a „conscripta remedia” kifejezésben érhető tetten.

V. A cím mint az *Augustinustól kapott tanácsok megvalósítására történő utalás*

Ez a probléma az előző fejezetben tárgyalt, az olvasásnak a műben történő tematizálására építő címértelmezéshez kapcsolódik. Jelen fejezet is az olvasásról szól, mégpedig a mű önreflexív jellegére koncentrálna. Bár mely írás, mely tárgyaúl az olvasást teszi meg, vizsgálható ebből a szempontból. Mindig felmerülhet ugyanis ilyenkor a gyanú, hogy a mű olvasásról beszélve arra vonatkozóan ad utasításokat, hogy maga a mű hogyan kívánja, hogy olvassák. Ugyanez mondható el abban az esetben, ha nem az olvasás, hanem az írás folyamatáról van szó. Olvashatjuk a szöveget ilyenkor egy a saját megírásának módját tárgyaló szöveggént.

A *Secretum* esetében ez a két dolog összekapcsolódik, írás és olvasás kérdése összefonódva jelentkezik. *Augustinus Franciscust* olvasni tanítja s az erre vonatkozó utasításait a *Secretum* olvasója is magára veheti, a *Secretum* olvasásával kapcsolatban, de az olvasásra vonatkozó utasítások magára a *Secretum* megírására is vonatkoztathatók. Ha ugyanis összevetjük a *Prohemiumban* a dialógus megírására vonatkozó részt azzal a részzel, ahol *Augustinus Franciscust* az olvasás helyes módjára tanítja, szembeötlő egyezéseket találunk a két megfogalmazás között. A *Prohemiumban Franciscus* a műről azt írja, hogy az az *Augustinusszal* folytatott beszélgetésének lényegét tartalmazza, mégpedig azokat a dolgokat, melyek *Franciscust* személyesen érintik. „Ubi multa licet adversus seculi nostri mores, deque comunibus mortalium piaculis dicta sint, ut non tam michi quam toti humano generi fieri convitium videtur, ea tamen, quibus ipse notatus sum, memorie altius impressi.” (26) A *Secretum* megírásával *Franciscus Augustinusnak* olvasásra vonatkozó tanácsait váltja valóra, a dialógus megírásával a szerző az *Augustinusszal* folytatott beszélgetést „olvassa”, így válik az írás olvasássá. Maga a konkrét megfogalmazás is tartalmaz párhuzamosságokat. *Augustinus* korábban idézett tanácsait kevéssel később így folytatja: „quod cum intenta tibi lectione contigerit, imprime sententiis utilibus (ut incipiens dixeram) certas notas, quibus velut uncis memoria volentes abire contineas” (II, 126). A „certas notas” kifejezés a *Prohemium* „quibus ipse notatus sum” fordulatát idézheti emlékezetünkbe. A „notatus sum” értelmezhető nem csak megróni, hanem megjelölni értelmében is. Így értelmezve a fordulatot *Franciscus* is

„meg van jelölve”, ugyanúgy, mint azok a fontos dolgok, amelyekről *Augustinus* azt mondja (II, 126), hogy jelekkel kell őket ellátni, hogy a többi dologtól elkülönítve semmiképpen ne menjenek feledésbe. Az *Augustinusszal* folytatott párbeszéd lényege *Franciscus* számára az, ami őt érinti, ami róla szól. Ezeket a róla szóló dolgokat ő ugyanúgy meg- sőt feljegyezte magának, ahogyan azt *Augustinus* a beszélgetésben olvasmányaival kapcsolatban tanácsolta neki. A *Secretum* tehát ennek a beszélgetésnek az az *elkülönített* része, mely, fontosabb lévén a többinél, külön, *elrejtve* raktározandó.

Ez a dialógus azonban nemcsak a beszélgetésnek újraolvasása, hanem *Franciscus* összes olvasmányának, hiszen a beszélgetés maga nem más, mint a *Franciscus* által olvasott auctoroknak *Augustinusszal* történő fellelevenítése. Szinte bármilyen bölcsességről esik ugyanis szó, az mindig úgy történik, hogy a párbeszéd szereplői idéznek egy auctortól egy *sententiat*, amelyre *Franciscus* emlékszik bár, de úgy tűnik, hiába, hiszen eddig nem az abban megfogalmazott bölcsesség szerint élt. *Franciscus* minden eddigi olvasmánya immár rá, *Franciscusra*, az olvasóra való vonatkozásában értelmet nyer, megtelik élettelle a párbeszéd alatt, mely így joggal tekinthető *Franciscus* irodalmi öröksége újraolvasatának. A *Secretum* így két értelemben is újraolvasás, újraértelmezés, valaminek a lényege, az elkülönített legjava.

VI. A cím értelmezése az olvasó vonatkozásában

Az előző fejezetben szó esett arról, hogy egy olvasásról szóló szöveg értelmezhető olyan szöveggént, mely ezzel a gesztussal saját olvasásának kulcsát adja az olvasó kezébe (legalábbis egynek a lehetséges olvasatok közül). Ez a felvetés a *Secretumra* vonatkoztatva azt jelenti, hogy a dialógus olvasójának a párbeszédbeli *Augustinus* tanácsait követve, a *ruminatio* elve szerint a szöveget magában állandóan újraértelmezve, újragondolva kell olvasnia. Erre a körkörösésre való utalásként értelmezhető *Augustinusnak* a párbeszéd végén található szemrehányása, mely szerint a párbeszéd szereplői oda lyukadtak ki, ahonnan elindultak: „In antiquam litem relabimur, voluntatem impotentiam vocas.” (III, 214) A mondatot olvashatjuk egy az újraolvasásra, újragondolásra történő felszólításként: oda érkeztünk meg, ahonnan elindultunk, kezdetjük az egészet

előlről. Az újrakezdés kényszere azonban nem a feladat reménytelenségét jelzi.

Szemben a mű egyik elterjedt értelmezési sablonjával, mely szerint a dialógus vége *Augustinus* meggyőzési kísérletének kudarcaként olvasandó, ezt a körköröségre történő utalást a meggyőzés kudarca helyett az értelmezés, újraolvasás, újragondolás szabadságának lehetőségeként, sőt kényszereként is értelmezhetjük. A megértés, a tanulás e szerint az olvasat szerint nem egy egyszeri történés, hanem folyamat. Az olvasás, az értelmezés, s ezáltal maga a szöveg is (hiszen láttuk, hogy a *Secretum* esetében maga a szöveg egyben értelmezés is) egy út, melyen menni kell, s amely azáltal konstruálódik meg, hogy megyünk rajta. A *Secretum* végén találunk is olyan kifejezéseket, melyek az értelmezésnek erre az út jellegére utalnak: „Deum oro ut euntem comitetur, gressusque licet vagos, in tutum iubeat pervenire” mondja „útravalóul” *Augustinus* tanítványának, mire ő így válaszol: „...ut et duce Deo integer ex tot anfractibus evadam, dum vocantem sequor, non excitem pulverem in oculos meos...”. (III, 214) A szövegben más helyeken is sok, az út, utazás képzetköréből építkező képet találunk, amelyeket mind felfoghatjuk nem pusztán az életútra való célzásként, hanem úgy is, mint az olvasás folyamatára vonatkozó képeket. Találunk olyan helyet a szövegben, mely az olvasásról mint útról beszél, ahol tehát ezt a párhuzamot nem az olvasó vonja, vonhatja, hanem maga a szerző az, aki egy hasonlattal kapcsolatot teremt a két dolog között: „In quem librum nuper incidi, a philosophorum et poetarum lectione digrediens, itaque cupidissime perlegi: haud aliter quam qui videndi studio peregrinatur a patria, ubi ignotum famose cuispiam urbis limen ingreditur, nova captus locorum dulcedine passimque subsistens, obvia queque circumspicit.” (I, 66)

A cím is erre az állandó újraolvasásra, újraértelmezésre buzdítja az olvasót, hiszen a cím: *Titok*. Az olvasó megpróbál közelebb kerülni hozzá, megpróbál belőle többet megérteni, jelen dolgozat is erre tett kísérletet. Az olvasás során a cím egyre többfajta értelmezéssel bővíülhet, teljes egészében azonban megfejthetetlen marad. Ez a különbség a titok és a rejtvény között: a rejtvény egy egyszeri megfejtésre váró „feladvány”, míg a titok attól titok, hogy az is marad. A cím megértésére is igaz az, amit a szöveg megértéséről mondtunk: nem egyszeri, zárt aktus eredményeképpen jön létre, hanem inkább folyamatként értelmezendő. Minden újraolva-

sással új jelentéstartalommal tölthető meg, s ugyanúgy, ahogy a szöveg újraolvasása a cím jelentéskörét gazdagítja, a cím újragondolása is mindig hozzáadhat valamit a szöveg értelmezéséhez. Cím és szöveg így állandóan és kölcsönösen újraértelmezik, újraterekítik egymást.

ZSUZSANNA KISÉRY

Segreti di uno testo

Il mio saggio si prefigge lo scopo di proporre delle possibilità d'interpretazione del *Secretum* di Francesco Petrarca finora assenti o meno elaborate nella critica senza il proposito, naturalmente, di presentare una lettura „giusta” dell'opera. Il metodo del lavoro è quello di partire dalle varie possibilità d'interpretazione del titolo, di arrivare con ogni rilettura nuova del titolo ad una rilettura nuova anche del testo. Data la complessità, la ricchezza dei significati e delle allusioni possibili nel grande campo semantico della parola *segreto*, le letture fornite da questo lavoro non possono che essere viste come punti di riferimento nella selva del testo, una serie di esempi da continuare e completare. Il saggio è stato scritto con l'intenzione di dimostrare che le varie letture dell'opera non si escludono ma si arricchiscono a vicenda, e che questa polifonia è in armonia con la spiritualità dell'opera.

JEGYZETEK

Szövegkiadások

AUGUSTINUS: *Saint Augustin: Confessions* texte établi et traduit par Pierre Labriolle, Paris, 1996.

Francesco PETRARCA: *Prose* a cura di Guido Martellotti, Milano-Napoli, 1955.

---. *Kétségeim titkos küzdelme*, fordította: Lázár István Dávid, Szeged, 1999.

---. *Familiarum rerum libri IV 1, Die Besteigung des Mont Ventoux*, Stuttgart, 1996.

Felhasznált irodalom

(Itt kizárólag azokat a műveket sorolom fel, melyeket dolgozatomban idézek, s így hiányoznak egyes, a szakirodalomban kanonizált tételek, mely műveket az adott, speciális témával kapcsolatban nem minden esetben tudtam felhasználni.)

BAADER, Gerhard: *Die Antikerezeption in der Entwicklung der medizinischen Wissenschaft während der Renaissance*, in *Humanismus und Medizin*, Hrsg. Rudolf Schmitz und Gundolf Keil, Weinheim, 1984.

BARON, Hans: *From Petrarch to Leonardo Bruni*, Chicago, London, 1968.

---. *Petrarch's Secretum, Its Making and Its Meaning*, Massachusetts, 1985.

BERGDOLT, Klaus: *Arzt, Krankheit und Therapie bei Petrarca*, Weinheim, 1992.

BILLANOVICH, Giuseppe: *Petrarca und der Ventoux* (1966), in *Petrarca*, Hrsg. August Buck, Darmstadt, 1976.

BUCK, August: *Die humanistische Tradition in der Romania*, Berlin, Zürich, 1968.

---. *Die Medizin im Verstandnis des Renaissancehumanismus*, in *Humanismus und Medizin*, Hrsg. Rudolf Schmitz und Gundolf Keil, Weinheim, 1984.

FORCELLINI: *Lexicon totius Latinitatis*, 177, Prato 1858–1857, Padua, 1864/1887.

HEITMANN, Klaus: *Fortuna und Virtus, Eine Studie zu Petrarcas Lebensweisheit*, Köln, 1958.

---. *Augustins Lehre in Petrarcas Secretum*, in *Bibliothèque D'Humanisme et Renaissance, Travaux et Documents Tome XXII*, Genf, 1960.

LOOS, Erich: *Petrarca und Boethius, das Verschweigen der Consolatio Philosophiae im Secretum*, in *Interpretation, Das Paradigma der Europäischen Renaissance-Literatur*, Hrsg. Klaus Hempfer

MARTELLOTTI, Guido: *Sulla data del Secretum*, in Guido Martellotti: *Scritti Petrarqueschi*, Padova, 1983.

RICO, Francisco: *Secretum meum*, in *Letteratura Italiana, Le opere*, Direzione: Alberto Asor Rosa, Vol. I, Torino, 1992.

SCHMID, Wolfgang: *Philosophisches und Medizinisches in der Consolatio des Boethius*, in *Festschrift Bruno Snell*, München, 1956.

THORNDIKE, Lynn: *A History of Magic and Experimental Science*, New York, 1923–1958.

Éva Petrőczy

SOME FEATURES TO THE PORTRAIT OF WILLIAM AMES*

The germ of my following small presentation is to be found not only in some of my scholarly activities concerning the history and literary history of Dutch-English-Hungarian Puritans during the 17th century, but in a short poem as well. It was written during my up to now first and last visit to Franeker. Of course, it is not part of my official presentation, but given to you as a hand-out in order to throw light upon my – perhaps unusual, perhaps strange – ideas on peregrination as such. I appreciate, use and read the meticulous works of my learned colleagues of the present from dr. Klára Koltay to prof. Postma and I am extremely grateful for the useful informations offered by their student lists and other details of 17th century Dutch academic life. I also tried to collect the data given by the research workers of the previous generations, from Jenő Zoványi to József Bodonhelyi, Mihály Hazagh, Berta Trócsányi, Géza Kathona and József Barcza, but my intentions and my research-plan – compared to their learned soberness – is a little bit extravagant if not far-fetched. My purpose is: to add some features to an imaginary but hopefully realistic portrait of William Ames (Amesius) who proved to be a "magister perpetuus" of several Hungarian students. That is why I try to pick out the *highly personal elements* of his relationship with his disciples not only from our country, but from other nations of our region.

As you surely know, in a great number of English surveys Puritanism appears as an exclusively English "invention", totally neglecting the role of your country and the role of ours as formative factors. Let me mention here an unusually flattering counter-example, the book of John Stephen Flynn, published in 1920: "And into this very mixed race there has been flowing silently and almost imperceptibly, through the centuries, many a little rivulet from various European and eastern sources. The hardy (proud)

* Read at the 1999 seminar of the Study Centre on the Republic of Letters in the Early Modern Period.

Englishman or Britisher is therefore by no means simplex, a being sprung from fresh and pure from English soil, owing nothing to the rest of mankind... he is a heavy debtor both to East and West.”¹

As we all know, William Ames, the great tutor of Western and Eastern students, perhaps partly because of his being an English refugee teaching in the Netherlands, was happily lacking the above mentioned British pride.

Keith L. Sprunger's excellent monograph on him quotes from the preface of one of his publishers, showing the "rainbow-likeness" of the Amesian circle: "and upon which manie have come to him out of Hungaria, Polonia, Sprucia, and high Dutchland, to be educated, as sundry students in our land can testify, and my self and divers others have heard them affirm and say, they would not have stayed there but for the liking they had of him.”²

A Hungarian theologian, István Komáromi Szvertán, a reformed pastor from the area of Debrecen was a student of the University of Franeker in the year 1645, consequently, not taught by Amesius himself. But, even so, Komáromi Szvertán considered him as his master number one in pastoralizing the flock of God. He mentions him as "one of the chosen vessels of God... among them the excellent Amesius, Amesius, the liking one, or Amesius, the man of love. He follows his laudatory words with something totally unexpected in the 17th century. With a masterfully carved synesthesia: "I am glad that I could smell and touch not this great servant of God himself, but at least the trace of his shadow..."³

By the way "shadow" – the shadow-image was probably a very deeply rooted one amongst Hungarian Franekerians. 23 years later than Komáromi, in 1668, Mátyás Váradi, in his *Burning Torch*, published in Franeker, described his own humble efforts as "less than the shadows" of

¹ John Stephen FLYNN: *The Influence of Puritanism On the Political and Religious Thought of the English*, John Murray, Dublin, 1920. p. 1.

² Keith L. SPRUNGER: *The Learned William Ames, Dutch Backgrounds of English and American Puritanism*, University of Illinois Press, Urbana, Chicago, London, 1968. p. 80.

³ István KOMÁROMI SZVERTÁN: *Mikoron imadkoztok (Whenever You Pray)*, Várad, 1651. (RMK I. 853.), no page numbers.

the noble deeds of Pál Béldi (counselor of the prince of Transylvania) who supported his studies.

On reading Komáromi's words I tried to find some similarly emotional expressions of deep confraternity between tutor and disciple in the documents of the Hungarian reformation, but the analogies were not numerous. The probably nearest one can be found in Albert Szenci Molnár's *Diary*, who was the translator of the complete Hungarian *Psaltery*, author of a Hungarian-Latin Dictionary, editor of the revised *Károlyi Bible* etc. and though not a student, but a visitor-scholar of Franeker himself who played an important role at the beginnings of Hungarian Puritanism as well. In his precious *Diary* the work of one of our best ambassadors in the realm of the *Respublica Litteraria*, a positively unquiet messenger of our Reformation in Europe – he describes his visit to Théodore de Bèze in the year 1596: "The 16th of August: I have taken them (two of his fellow-students) straight to Mr. Bèze. He gave us good wine and offered some white bread and among others he has shown us pictures of great men. When he grasped Calvin's true portrait, he broke into tears, saying: "He was my father in Christ etc..."⁴

Coming back to Ames and his students: his intimacy with them can be due to some different facts: first of all to his being a refugee (though a highly honoured one) himself who also had to leave his own country. Therefore he shared the negative sensation of homelessness with his numerous Hungarian and Transylvanian students. Second: in 1622, when he started his tutorial career in Franeker, this small town of Friesland was off the main track of European intellectual life. Therefore he felt the same thirst of the poor and the unknown for knowledge as his Hungarian, Polish, Bohemian students. It was not only his brilliant intellect, his tutorial capacities, his sharp logic that brought them together, but their equally marginal position as well.

The same happened to the first generation of Hungarian Calvinist students in Wittenberg where Philip Melanchton was a fatherly, almost idolized professor of numerous Hungarian students. A very similar relationship can be read out of several Latin poems dedicated to him,

⁴ Abert SZENCI MOLNÁR: *Naplója* (His Diary), in: SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei* (Selected Works), Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1976. p. 481.

among others the ones written by the learned versifier-theologian, György Thúri.⁵

Back again to Ames: another element of this long-lasting sympathy between him and his tutored ones could have been his strong Calvinism. His Calvinism which could have been a compensation, a feeling of homeliness, of finding the roots to his students from Eastern Europe, "under the same umbrella" with their beloved tutor they felt themselves less abandoned. Sprunger summarized his merits so precisely that I return to him once more: "The life and theology of Ames fused together in generous measures 3 streams of religion: Puritan piety, Ramist philosophy and Calvinist theological rigor, his famous 'doctrine, method and practice'. To the Puritans he was the organizer and methodical wonder-worker, but to the continental churches he was the preacher of piety and godliness inasmuch as he did obserue (observe, with archaic orthography) that in divers Churches, pure both for Doctrine and order, 'this practicall teaching was much wanting.' Beyond New England, the name of Amesius and his *Medulla*, that handy Ramist compendium of reformed theology went everywhere in Europe. Travellers into distant Transylvania brought back reports 'that Amesius is taught in their schools.' In Hungary his writings sparked an eastern Puritan movement, evident in 17th century Hungarian theology."⁶

As for the evident presence of Amesian theories and methods in 17th century Hungarian theology, I have an extremely good example, the *Short Anatomy* of Péter Dengelegi Bíró (Clausenburg, 1597 – Nagyenyed 1648). In Hungary he was a student of Debrecen and Sárospatak. His peregrination began in Frankfurt an der Oder and was completed under the tutorship of William Ames (from the 5th of June, 1624).⁷ He was one of the Master's most diligent respondents concerning his anti-Bellarminian disputations which was published in 1625.

Five years later, in 1630 in Alba Julia (Gyulafehérvár) he published

⁵ András SZABÓ: *Magyarok Wittenbergben*, in: *Respublica litteraria*, Balassi Kiadó, Budapest, 1999. p. 78–90.

⁶ SPRUNGER, *ibid.* 258–259.

⁷ Jenő ZOVÁNYI: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon (Encyclopaedia of the Hungarian Protestant Churches)*, edited by Sándor LADÁNYI, Református Sajtóosztály, Budapest, 1977. p. 146.

his above mentioned *Short Anatomy* in which György Káldi's *Warning and Teaching* was examined. Both Káldi's *Warning* and Dengelegi's answer can be considered as touchstones of 17th century Hungarian theology. Káldi, also a Bible-translator himself, rudely attacked Gáspár Károlyi's first complete Hungarian version of the Holy Scriptures and Albert Szenci Molnár's revised edition of the same work, still one of the main sources of our prose and poetry. Roughly, it was a notorious – but rather moderate, if not tender – Popish-Calvinist quarel. Dengelegi's arguments against Káldi were mostly taken from the *Bellarminus enervatus* written by Ames against a Jesuit theologian, and from Dengelegi's scholarly efforts as one of the respondents of this very polemical work.⁸ What he produced can be called a "Bellarminus enervatus contracta", in which the name of the widely hated enemy is not directly mentioned in Dengelegi's *Anatomy*, written against György Káldi. He is only nearing his intellectual nest, Franeker: "It is not true that amongst those nations there are numerous ones who are illiterate, as in Scotland and England there are a great number of people knowing how to read, and I have seen amongst Germans and Belgians (Dutch) that men, female beings, men- and maidservants, old and humble ones sung from Hymnals in the Temple of God."⁹

His mentioning "Belgians" is the only clear-cut reference to the year 1624, spent in Holland. What can be in the background of this silence? Undoubtedly not the lack of love and sympathy towards his tutor. His tract is literally penetrated by Amesian ideas, he uses the highly honoured Master as a pattern when defending the most precious representatives and intellectual products of our reformation, our first complete Bible. This silence is – probably – due to the fact that among the Hungarian students the heritage of the Old Testament was still alive, it became part of their lives. Therefore the most holy names remained hidden, not announced, because their holiness could be kept like this.

In Dengelegi's work the Bohemian Bible is also mentioned, as a book

⁸ József GULYÁS: *Respondents*, in: Sárospataki Református Lapok, 1948. – Imre CZEGLE: *Early Hungarian Disciples of Amesius (Amesius korai magyar tanítványai)*, Szeged, 1972. p. 110.

⁹ Péter DENGELÉGI BÍRÓ: *Roevid Anatomiaja*, Feier-Varat, 1630. (RMK I. 592.) p. 75.

considered to be destructive and evil, because of being translated against the will of pope Gregory the 7th. This interlude of his defence gives me the opportunity to mention a typical "Respublica Litteraria" episode of the Amesian circle. The information is taken from an article written by George Gömöri (a Hungarian poet-scholar who lives in Cambridge, once the starting point of Ames' career.)¹⁰

According to this publication at the turn of the years 1624–25 two Bohemian Humanists, Samuel Martinus and Johannes Maconius Mytenus wrote a booklet, under the title *Applausus Votivus* which consists of laudatory poems dedicated to the "magnanimous and brave Hungarian nation and concretely to those Hungarian students who were just climbing the steps to the Parnasso (Gradus ad Parnassum). Naturally, Mytenus dedicated an epigram to Péter Dengelegi Bíró as well, and nearly everybody appears on the pages of this very flattering quarto – or at least all the members of the anti-Bellarminist workshop. The most important little poem is addressed to Amesius himself. He is disguised as an athlete of Christ, successfully fighting against the bestial enemy:

"En calamo doctu praesignis pectus Amesii

Qui reprimat validi Bella Minas et apri."

"Alas, with his learned pen, the noble soul of Amesius

Is the one beating off the armies and threats of the wild boar."

Bellarmin's name – with a typical humanist trick – is hidden in the two equally negative words: "armies and threats."

Coming back to our Hungarians: another member of the Amesian circle (by the way: also lifted into a poem by his Bohemian fellow-students!) Márton Tejfalvi Csiba also shared his anti-Bellarminian experiences – imported from Franeker – with a wider reading public. His booklet, entitled *Romancategoricus* is a list of the most evident catholic follies. This shorter tract was written 2 years after Dengelegi's more significant one, in 1637.¹¹

In some of its passages he mocks at Bellarmin's exaggerated "popish

¹⁰ George GÖMÖRI: *Verses of Bohemian Poets to Franekerian Hungarians (Cseh költők versei franekeri magyarokhoz)*, in: *A bújdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*, Argumentum Kiadó, Budapest, p. 113–118.

¹¹ Márton TEJFALVI CSIBA: *Romancategoricus*, Debrecen, 1637. (RMK I. 667.)

cult" of empty traditions¹² and at the fact that Bellarmin was foolish enough to blame even the greatest ones of his own church: Scotus, Durandus, Gabriel Ariminensis, because of their ideas concerning the dilemmas of free will.

The above mentioned samples, taken from the works of former students of William Ames illustrate a general procedure. Namely, that his ideas, his practical, equally God-centered and humanistic theology was spread all over Hungary in a popularized, but not cheap, not "holy pulp-fiction" like way, through the works of his former students. In other words: it was sporadically spread throughout the region.

The Amesian element in Hungarian church life was also strengthened by an extremely important handbook of homiletics, written by Pál Medgyesi, published in 1650. Medgyesi, perhaps the richest talent among the puritan writer-preachers in our country was first a student in Bártfa (the Highlands of Hungary, nowadays Slovakia), then in Debrecen. He began his peregrination in Frankfurt an der Oder and followed it in Leiden and Cambridge. Therefore he couldn't have been influenced by William Ames directly. He read his *Marrow of Divinity* and partly transplanted its text and ideas into his *Doce nos orare*.¹³

The very part in which Ames is mentioned is the one upon the methodology of Sunday sermons in the *Doce praedicare* chapter. At that time – partly due to the Lutheran influence – the majority of the Hungarian Calvinist pastors used only some overburdened biblical loci, the so-called pericopes. Medgyesi was totally against this dull practice which spoiled the dignity of the Lord's day. He mentions the Master as "That Amesius of great fame" who "blames those who are glued to certain parts of the Scriptures, therefore losing and hiding its real essence."

The way he treats the Amesian heritage is not a primarily emotional one, but shows a constant appreciation of the model. A similarly objective tone appears in the work of another follower of William Ames, István Telkibányai, entitled *English Puritanism*.

Telkibányai translated the work of Ames from the Latin version by Bradshaw. He studied in Franeker twice, but relatively long after the

¹² Ibid. p. 6.

¹³ Pál MEDGYESI: *Doce nos orare*, Bártfa, 1650. (RMK I. 832.)

death of the great Tutor who is directly mentioned in the sub-title as "Amesius Willyam, doctor of the exegesis" and later on this attribute is enriched with one laudatory expression in the Preface: "that Ames of blessed memory."

Among the objective Hungarian followers of Ames – last but not least – let me mention the name of János Apáczai Csere (1625–1659), a representative of the pansophistic thinking, a Transylvanian professor, who tried to prepare God's ways in Hungary and Transylvania through knowledge. One of his most remarkable works is the *Encyclopaedia Hungarica*.¹⁴

In its salutation to the reader he mentions that Amesius was his master in a great number of different sciences, like philosophy, logic, ethics, law and godly studies, e.g. theology. In other words: Apáczai was fully aware of the versatile nature of the Amesian heritage.

From this cooler realm of objectiveness let me return once more to the peculiar local colour of the Amesian circle of Franeker. According to prof. Sándor Ladányi's article¹⁵ the personal tone, the family-likeness between the great Tutor and his students from our country was not an affabulation of the later generations, but a living reality. Between 1624–25 the majority of his students were Hungarians, they became – as I have already mentioned – the respondents of his great work against Bellarmine. His choice was not an accidental one – Ames was well-informed about the constant struggle of our Calvinists against the Catholic restoration and counter-reformation. Ames was succeeded in bereaving them of their dogmatic thinking, turned their interest towards practical theology and – moreover – towards psychology. The Hungarian students had no regular bursary (stipend), but they were supported by the curates of the university.

Ames was – as we know from Imre Czeglé's article¹⁶ – not a remote idol for our young theologians, they met him daily, had tutorial lessons with him, 34 of them wrote a disputation supervised by him, some of

¹⁴ János APÁCZAI CSERE, *Encyclopaedia Hungarica*, Utrecht, 1655, printed with an error as 1653. (RMK I. 876.)

¹⁵ Sándor LADÁNYI: *The Influence of Franeker in the Hungarian reformed Church in the XVII–XVIII. Centuries*, in: *Confessio*, 1986/4. p. 470–473.

¹⁶ Imre CZEGLE: *The early Hungarian Disciples of Ames*, Szeged, 1972. p. 107–123.

them even lived in his home. Imre Czeglé also refers to the mutuality in this relationship: some of the Hungarian students supported the anti-Bellarminian edition not only with their work, but with their little money as well.

Prof. Henk van de Graaf, in his publication entitled *Cum Deo*¹⁷ also emphasizes a similarly personal tone between Dutch and Hungarian students, proved by numerous album amicorum inscriptions. These documents show a certain togetherness, closeness among Dutch, Frisian, and Hungarian students – mainly due to the similar behaviour of the professors and curates of the university.

The same attitude appeared in the later works of the Hungarian ex-Franekerians, a lovely survival of their confraternity appears at such doleful occasions as writing funeral orations. A general feature of these not-too-good, not-too-original semi-literary products is the repetitive mentioning of Ames' name and merits.

As, for instance, in the shorter and longer laments being told over Mátyás Nógrádi and György Martonfalvi. Nógrádi is called by a former Franeker fellow-student of his as "noster Apollo, princeps, Dux, Doctor, Lux, Fax, Lex Theologorum." The author of this very poem described himself as: "Johannes Selymes Kecskemeti, redux ex academiis Federati Belgii" – the one who returned from Dutch Academies.¹⁸

Now, that Mátyás Nógrádi's name and one of the versified laments over him was shortly mentioned, let me recall another poetical salutation, written by Nógrádi himself, addressed to Mihály Tofeus. Tofeus was his colleague in Leiden, later the pastor of Bihardiószeg and the bishop of the Transylvanian district. This poem is an exceptional one, because it shows not only the intensity and mutuality in the later relationship of our ex-Netherlandian students, but a healthy playfulness and ironical tone.¹⁹ The scene of the poem is Leiden, but once I hope to find some further poems

¹⁷ Henk van de GRAAF: *Cum Deo*, in: *Keserű emlékkönyv – Album amicorum of prof. Bálint Keserű. Művészeti törekvések a korai újkorban (Artistic Trends in the Early Modern Period)*, Szeged, 1997. p. 117–133.

¹⁸ *Parentatio Lugubris super excellentiss. ac celeberr. viri D. Matth. Nogradi, ex officina Johannis Rosnyai*, Debrecen, 1631. (RMK. I. 431. b. 11.)

¹⁹ Mátyás NÓGRÁDI: *Idvösség kapuja (Gate of Redemption)*, Kolozsvár, 1672. (RMK. I. 1133.) – For a more detailed analysis see: Éva PETRÓCZI: *Half-Saints and Half-Poets*, doctoral thesis, Szeged, 1998.

in which Franecker also appears:

”Doctori Titulust nem mindennek adnak,
Lugdunumi fák közt kik Nyárban sétálnak:
Batavus pediglen örül Minervának
Nagy elmében forgó Nemes Tudománynak.

In prose translation:

”A Doctor’s Title is not given to everyone,
At least not to those who just walk among the trees in
Lugdunum, during the summer:
Batavus is glad about Minerva,
The Noble Science moving to and fro in
great minds.”

The further epigrams dedicated to the loving memory of György Martonfalvi²⁰, also published in 1631., by Johannes Rosnyai in Debrecen, are also full of clear-cut references to Amesius. The pattern of all these poems is always the same. With György Martonfalvi a second Ames, the very image of Ames was buried. As, for instance, in the poem written by Pál Ember Debreceni:

”The celestial Ames is taken here to the grave,
Give, nourishing God, an equally excellent tutor to this
pulpit of Debrecen...”
or, in the lines written by Paulus P. Csengeri:
”The one who is laid into this grave /is our Ramist leader
and Amesian Doctor.”(In Ramo Ductor, Doctor in
Amesio.)

Roughly speaking: everybody who deserved a real oration, an elevated farewell, was ornamented by the name and qualities of William Ames. It was like a *signum laudis* pinned upon the chest of the deceased one, or the absolute distinction between a high-brow and low-brow personality: Amesian, non-Amesian. All these pieces of second rate poetry are the proofs of the existence of a certain ”Amesius-mensura”, his being the absolute measure within the circle of his former students. And – as such –

²⁰ *ibid.* RMK. I. 431. b. 12.

an absolute landmark of the Dutch-Hungarian Respublica Litteraria through a holy name and an accepted oeuvre.

The above mentioned examples were – of course – only fragments in unveiling some features of a more colourful portrait of William Ames. My purpose is to reveal as many details as possible, partly based upon the documents found in Dutch libraries, partly by collecting all the Amesian traces from Hungarian Puritan tracts which can be found in the libraries of Debrecen, Sárospatak, Budapest, and – to a great extent – in Clausenburg.

De regen wast...

*Ter nagedachtenis van Apáczai Csere János
en zijn metgezellen.*

De Regen wast vorrtdurend
Franeke,
ééns Friesland's
studentenwieg en zetel.
Hier hoort geen
vrolijke,
zonovergoten hemel,
hier, waar zonen uit met rouw geslagen streken
– Hongarenland, Zevenburgen –
hun dorst naar kennis, gretig, armen eigen,
met volle teugen lesten.
Een gedenkplaat.
Zou dit alles zijn?
Veel roestbruin baksteen,
geduldig, zwijgzaam, wekwnd in de regen.
Een heilig voetspoor
voorgoed hier gebleven

23 Maart 1994 Budapest

Éva Petrőczy
(Transl. by Marcell Marosvölgyi, Heemstede)

PETRŐCZI ÉVA

William Ames portréjának néhány jellemzője

A közlemény célja: legalább néhány vonással gazdagítani a jeles puritán teológus, az Angliából száműzött, s a kezdetben korántsem jelentékeny franekeri egyetemet európai híré tanintézménnyé és tanár-diák közösséggé formáló William Ames (Amesius) alakját. Az 1624-es évtől Amest egyre növekvő számú magyarországi és erdélyi hallgató vette körül, ők mint ún. respondensek működtek közre Roberto Bellarmino jezsuita teológus elleni nagy polemikus munkájában. A tudományos, oktatástörténeti anyagok, dokumentumok mellett a cikk bemutat néhány személyes hangú korabeli írást is, amelyekben Amesius neve és személyisége hangsúlyosan szerepel. Így – többek között – néhány, Martonfalvi Györgyöt és Nógrádi Mátyást méltató és elsirató gyászverset, amelyekből kitűnik: a Frízföldön működő angol teológus, a *Medulla theologiae* szerzője rendkívüli szerepet játszott a magyarországi puritanizmus térben-időben meglehetősen korlátozott, de annál intenzívebb történetében. Külön érdekesség lehet a Könyv és Könyvtár olvasói számára az, hogy Amesius magyar követői-tanítványai közt nagy számban találunk Debrecenből Franekerbe került teológusokat, továbbá az is, hogy az őt méltató korabeli – 17. századi – művek zöme debreceni nyomdákban került ki. Fogalmazhatnánk úgy is: a hazai puritanizmus diadalmas évtizedeiben valóságos Franeker-Debrecen "tengely" alakult ki.

Fekete Csaba

NAPBAN LÖTT ECLIPSIS UTÁN

*Bihar és a puritánok**

Ez évben teljes napfogyatkozást értünk meg. Előzetesen kiadványok is jelentek meg róla.¹ Egy régebbi napfogyatkozás, az 1654. évi segítségével határozhatjuk meg annak a gúnyoros² énekversnek a keletkezési idejét, amelyet ismeretlen ellenlábás, bizonynyal váradi diák vagy lelkész költött a bihari, másként váradi, református egyházmegye puritán lelkészei ellen. Kézirata ritka kivételként megmaradt; Szabó Károly adta közre több mint egy évszázada az idősebb Révész Imre folyóiratának első évfolyamában.³ A versének végén, keretversek stílusában, megjelöli a 17. századi szerző a helyszínt, tehát bizonynyal el is énekelte a terített asztal mellett a váradi kollégiumban.

Így oktat a Váradon megjelent naptár: „Ha amaz elmúlt esztendőbéli nagy és ritka napban lött Eclipsis az ő ártalmas és hatható operatiojával a mezőket és hegyeket meg nem vesztegette volna, most bővebb esztendőt remélhetnénk, de az igen megszárazstván és soványítván a földet, félő, hogyha nem közönségesen is, de némely helyeken a gabonának szűk volta ismét meg ne szomorítsa az embereket”.⁴ A gúnyoros énekvers aztán ezt a természeti eseményt intő jelnek tekintván összefüggésbe hozta a presbiteriánus nézeteket valló szakadárok tevékenységével és káros lelki- és egyházszervezeti hatásával, és a hitbeli kataklizmát úgy találja, mintha Blandrata eretnoksége volna a végső gyökere.

A napfoltok hatnak az időjárásra és a termésre, de nincsenek közvetlen összefüggésben a 17. század szellemi mozgalmaival. Éppen így nem állja meg a helyét sok babonás vádaskodás és gyűlölködés, amely a hazai puritán teológiai áramlat képviselői ellen irányult. A kozmikus rendellenességgel indokoló epikai fogás nem tényyszerű és tárgyyszerű ebben az énekversben, ám igen hangulatos. A naptárbeli idézet mellé a Kollégiumi Nagykönyvtár egykori olvasója, valószínűleg egyik tanár, a harmincas években odajegyezte az említett folyóiratba: „Akkor

* Egyes részletei elhangzottak előadásként a II. Bihari Dietán (Berettyóújfalu, 1999. november 24.) Nyelvi és művelődéstörténeti adattár 8. (vö. OTKA T 029146. sz.)

napfogyatkozásnak gondolták a szárazságot, ma a rádiónak s antennadrótoknak”.⁵

A puritán eszmeiség elterjedésének és meggyökeredésének igen jellemző helyzetrajza tehát ez a kárörvendő énekvers, amely az 1654. évi debreceni zsinat után keletkezett, és nem Sárospatakról meg a Tolnai Dali⁶ János körüli viharokról, hanem egy politikailag és egyházpolitikailag egészen más vidékről adatolja, hogy a fontosabb pozícióban lévő lelkészek puritán (presbiteriánus) nézeteket vallottak. Nehezen hozzáférhetősége miatt érdemes arra ez a versként és eszmeileg egyébiránt nem éppen tündöklő alkotás, hogy egészében felidézzük, mert a bihari egyházmegye történetének különös mozzanata, és a puritánokkal kapcsolódó emlékek között nincs párja (könnyebb hivatkozás végett a sorokat végig megszámozom).

Pasquillus

1. Magyarok, jámborok, szómat meg halljátok,
2. Kik Pannoniában telepedvén vadtok,
3. Erdély, s magyar Országban kik el oszlottatok,
4. Kérlek beszédemet most meg hallgassátok.
5. Az üdők el multak, mindenek változnak,
6. Még az csillagok is egekben bujdosnak,
7. Nap és hold egy más közt gyász ruhát hordoznak,
8. Azok is minékünk ugyan praedicálnak.
9. Nem régen az szép nap az ég közepiben,
10. Meg sirata minket szomorú köntösben,
11. Világát elhagyá mind szinte dél színben,
12. Hogy tanulnánk tőlle, lennének meg térésben
13. Mit példázzon a nap, nem világi dolgot,
14. Hogy ha meg forgatod az sok írásokat,
15. Akarja mutatni az sok újságokat,
16. Az Christus aklyában sok találmányokat.
17. Másodszor jelenti ez világnak végét,
18. Amaz rettenetes napnak el jövését,
19. Az Christus színének hamar jelenését.,
20. Mind az egész földnek az ő vétkes terhét.

21. Ezek mind meg esnek hamar üdő mulva,
22. Mint az nap mi nekünk tavaly meg mutatta,
23. Próféták írása mint azt bizonyítja,
24. Az üdő folyása ugyan azt kiáltja.
25. Szent Pál mint meg mondta, szakadások lesznek,
26. Utolsó üdőben ezek mind bételnek,
27. Mint mostan immáron sokan el tévedtek,
28. Az Christus aklyából ki térni készültek.
29. Ilyen volt Blandrata, Dávid Ferenc apja,
30. Ki Szamos-Újvárban Erdélyben rothada,
31. Minden eretnekek ez széles világban,
32. Valakik voltanak hűt változásában.
33. Ilyenek mostan is bővön taláztatnak,
34. Kik nagyrészt immár szakadásban vadnak,
35. Szegíny hazánkra is még fegyvert hozhatnak,
36. Neveket is renddel megmondom azoknak.
37. Elsőben Váradon fekszik ennek hárma,
38. Az várban negyedik kígyók kövit fújja,
39. Borsai, Magyarai [Nagy-Ari], Kovásznai, Szikra,
40. Beszélnek, rövid nap hogy meg gyúl az fáklya.
41. Szikra áspis módra fiait szoptatja,
42. Fraus meszelyével szüntelen itatja,
43. Rút mérges kölykeit mardosni tanítja,
44. Valakik hol vadnak széljel ő alatta.
45. Kovásznai Péter olyan mint vipera,
46. Ki mérgét, mikor fél, hűtével le rakja,
47. Szakmár Némethiben tudjátok mint jára,
48. Akkor meg esküvék, s ismétlen fel szitta.
49. Magyarai Benedek basiliscus kígyó,
50. Ki tekintetivel sokakat meg fojtó,
51. Jenőbül, Tályárul ki csapták mert költő,
52. Mérgei gonoszok, tudománya sem jó.
53. Borsai borsoló borsolja konyháját,
54. Azt tudja, hogy végben viheti szándékát,
55. Deformálta ez is jámbor kapitányát,

56. Judás mellé társul hittel adta magát.
57. Samuel Enyedi mi közöttünk exlex,
58. Indoctus medicus, optimus carnifex,
59. Nám ő is olyan lett, mint a zavaros fex,
60. Az vérontók között minállunk egyik grex.⁷
61. Angliából hozott orvos Doctorságot,
62. Magyar nemzet közzé merő hóhérságot,
63. Mondják, oda fel is sok embert fel bonczolt,
64. Mi nállunk is immár ahoz hozzá fogott.
65. Tarpai Váradon esperestséget vár,
66. Elméje Jenőben nagy szüntelenül jár,
67. Szép tudományával hogy abutál⁸ be kár,
68. De gyomrával köztök ő is egyik tatár.
69. Csatáron túl Czéky késit köszörüli,
70. Szegény nemzetünket igen élesíti,
71. Veres bort magával nekünk akar szűrni,
72. De neki seprejét vissza fogjuk adni.
73. Bányai Telegden már vétkit dolálja⁹,
74. Praesbyterium felől dolgait megbánta,
75. Kiért Székelyhidrul ugyan el is ugra,
76. Rühös barátihoz gyorsan mene vissza.
77. Szemeit kancsalság hogy neki el fogta,
78. Franekéra tudja, szemét hogy ki szúrta,
79. Maga is jól tudja, cigány mézen kapta,
80. Ki miatt plundráját paplan alatt hadta.
81. Komáromi István Máriában készült,
82. Hol praesbyterium igen meg hidegült,
83. Nem viheti véghez, miben eddig épült,
84. Meg látjuk rövid nap hogy onnét ki perdült.
85. Pankotai Ferencz Szalontán csak hallgat,
86. Mert ő fel nem talált hallgatásnál jobbat,
87. Innovatorul¹⁰ nem beszélget sokat,
88. De azonban ő is velek együtt mozgat.
89. Kisfalvi Tamás pap Belényesben vagyon,
90. Arra van nagy gondja, hogy malma forogjon,

91. Szép tiszta búzábul köve lisztet járjon,
92. A többivel együtt tömlő sípot¹¹ fűjön.
93. Mostan gyött bé hozzánk Igaz K[álmán] deák,
94. Kolosvárrul jött ki, mert ott nem kívánták,
95. Új tudományáért Erdélybül ki tudták,
96. De az váradiak Szalárdra tukmálták.
97. Csípi Csalányosi Újlakon forgódik,
98. Vén feleségére gyakorta kéredzik,
99. Hogy bárány hust enni nem adhat, feddőzik,
100. Az püspöki pappal egy moslékot iszik.
101. Diószegi Mátyás Biharra költözött,
102. Kit nem régen az Úr Szent Jobrul ki űzött,
103. Hogy az újítókkal egy tűznél fűtőzött,
104. Kedvébül Rédei immár ki is vetett.
105. Ürögdön Némethi felette újító,
106. Az szalkai pappal igen hűség tartó,
107. Sülelmedi Bálint ezekhez hasonló,
108. Nem tudok ki volna hozzájuk egyenlő.
109. Hentes Kerestszegben kocsonyát árultat,
110. Veszett bikát barátinak mészároltat,
111. Köszvényes lábára hogy immár fel állhat,
112. Hallgatóival új étkeket kóstoltat.
113. Tányér nyaló, Harsányban lakó Görgei,
114. Alföldrül Balárul ki csapott Bürgözdí,
115. Lám hozzád is immár el hatott az ízi,
116. Az új tudománnak mévelt adó bűzi.
117. Mondják az örvéndi papot hogy meghízott,
118. Belényesi Uram szintén el dagadott,
119. Csaknem szintén immár disznóvá változott,
120. Mert az új vallásban igen sokat iott.¹²
121. Szerenneyei Péter Kerekiben lakik,
122. Az praesbyteriumra erőssen esküszik,
123. Az váradiakkal egy nyomon forgódik,
124. Hidd meg hogy közzülök ez is ki nem válik.

125. Bagoly szemű Szél-Pál Takács Komáromi,
126. Ki csapták Jenőbül, mert azt nem érdemli,
127. Gonosz erkölcséért jó hely bé nem viszi,
128. Tudatlan, szemtelen, még is magát pöki.
129. Valakik Szikrának szárnya alatt vadnak,
130. Egy üszögöt fúnak, együtt gyújtogatnak,
131. Egy húron indultak, egy nótát dúdolnak,
132. Mind együtt sípolnak, tánczolnak tombolnak.
133. Írám ezt Váradon az scholában talpon,
134. Mikor vacsorához készülnénk számosan,
135. Igazán forgatám elmémet nagy bátron,
136. Mig az étket látnám fenn lenni asztalon.

Kikre érti mindezeket?

Hajdan a bihari egyházmegye filiákkal százat meghaladó, jórészt apró falucskából (közülük sok elpusztult), és több mezővárosi településből (oppidum) állott. E versezet célzásainak teljes megfejtését nem nagyon remélhetjük, mert 1704 óta nincs meg az esperestség (tractus) anyakönyve, elpusztult. Ezért már Debreceni Ember Pál¹³ is csak hiányosan sorolhatott el 58 ide tartozott egyházközséget. Főntebb azonban szinte valamennyi fontosabb helységet megemlíti lelkészének puritán fertőzöttsége miatt a gúnyoros énekvers.

Ismeretes, hogy Várad a 17. század közepén a hazai puritán eszmék egyik melegágya. A debreceni és sárospataki végzettségű rektorok, nem ritkán, innen kerültek Debrecenbe. Előttünk áll tehát ebben a gúnyoros énekversben, hogy már 1660 előtt, amikor a török bevette Váradot, és a legképzettebb puritán tanár, Martonfalvi Tóth György, és a tógás diákság Debrecenbe menekült, Bihar vármegye és Debrecen (ahogyan a politikai egységet emlegették) lelkészi karának meglehetősen, eléggé meghatározó hányada a puritán eszméket ismerte, befogadta és továbbplántálta.

Erdélyi (Kolozsvár, Székelyhid 75), s egy alföldi (Balla? Balsa? 114), meg egy abaúji, azaz Tállya (51) helységek mellett sorban élénk kerülnek az énekversben a következők: Bihar (101), Belényes (89), Csatár (69), Harsány (113), Jenő (51, 66, 126), Kereki (121), Kismarja (81), Körösszeg (109), Örvénd (117), Püspöki (100), Szalárd (96), Szalka

(106), Szalonta (85), Szentjobb (102), Telegd (73), Újlak (97), Ürög (105); ahol a váradi esperes szárnyai alatt puritán nézetűek lelkészkedtek a 17. század közepén. Az ilyen alantas támadások szokása szerint természetesen nem a kiválóan képzett lelkészréteg irodalmi és prédikátori érdemeit sorolja, hanem még az orvosdoktori diplomát szerzett lelkész-tanár, Enyedi Sámuel (1627–1971) neve mellé is csúfságokat ragaszt (57–64, ez a leghosszabb negatív jellemzés). Mondhatnók, hogy a boncolás távol állott a köznapi gondolkodástól. Ám a többiek minősítése sem magasabb röptű, és az elismerten tudós hírben állókkal is tiszteletlen.

A prédikátorok nevét nem tudjuk hiánytalanul azonosítani, mert lehet hibás névalakú is közöttük. Például az ismert Nagyar név Magyar alakban található (az alkalmi költő tehát inkább hallomásból ismerhetett részleteket, s nem várhatjuk célzásai pontosságát). Lehet csúfnév a Komáromi Szél-Pál Takács (125), de az sem lehetetlen, hogy a Takács névelem a bagolyszemű foglalkozáshoz értendő, takácsnak, és nem családnévként. A kisebb helységek domidoctus prédikátorainak adatai ellenben (Bürgözd, Cséki, Görgei stb.), ha egyáltalán megmaradtak vagy voltak, levéltári fondokban szerte kallódnak. Ez a névsor azonban így is tekintélyes, hisz a puritán szelleműek közül a jólismertek mellett teljesen ismeretlenek és meghatározhatatlanok sorakoznak. Együtt ez is azt jelenti, hogy a gúnyirat által kárhoztatott újítások és eretnekgyanús nézetek sokkal szélesebb körben voltak ismertek és elfogadottak, mintsem azt egynéhány jeles szereplő, főként Tolnai Dali János nevéhez fűzött feltárásokból és összegzésekből kimutathatnók. Fölbukkannak tehát ezekben a strófákban a következők: Belényesi [János?] ¹⁴ (118–120), Bürgözd [?] (114), Csépi ¹⁵ Csalányosi [?] (97–100), Cséki [?] (69–72), [Debreceni] Borsai [Ferenc] (39, 53–56) ¹⁶, [Debreceni] Hentes [Mihály?] (109–112) ¹⁷, Diószegi [Bónis] Mátyás (101–104) ¹⁸, Enyedi Sámuel, Görgei [?] (113) ¹⁹, Kisfalvi Tamás (89–92), [Kolozsvári] Igaz Kálmán (93–96) ²⁰, Komáromi [Szvertán] István (81–84) ²¹, Komáromi Takács Pál [?] (125–128), Kovásznai [I.] Péter (39, 45–48), Magyar [= Nagyar Benedek] (39, 49–52), Némethi [István?] (105–106), Pankotai Ferenc (85–88) ²², Sülelmedi Bálint (107–108), Szerenyey [Szeremlyei?] Péter (121–124), Tarpai [Szilágyi] András ²³ (65–68), [Telki]bányai István (73–50), [Váradi] Szikra István (39, 41, 129).

A hazai puritanizmusról az első áttekintés Szabó Károly közleménye után csaknem ötven esztendővel született. Zoványi Jenő mindmáig

nélkülözhetetlen és felül nem haladott munkája²⁴, amely, forrásaiból következően, és felfogásából nagyon is érthetően, szinte mindenben a Tolnai Dali János és Medgyesi Pál munkásságával kapcsolatos viharok ábrázolását tekintette feladatának, de azért az erdélyi és partiumi következményekre is kitékintett. Tanulságait a megjelenés évével jellemzett korszak nézetei közé emelte át Makkai László 1952-ben.²⁵ Azóta több részlettanulmány, így Koltay Klára²⁶ és Tóth Béla²⁷ világított rá egyes pontokra. Ám még Herepei János Adattárának²⁸ részadalékai sem oldanak meg minden homályos pontot, noha áttekintésünk ma jóval teljesebb. Egyben éreznünk kell a szükségét annak is, hogy a tudományos nézetek mai napfogyatkozásait oszlassuk. Érintsünk ez okért néhány vonást a puritanizmus eszmeköréből.

Vádak és ráfogások

Az értő és józan megítélés napfogyatkozása volt, ahogyan a puritánságról a lelkészársak és kortársak egyik része (s némelykor a későbbi eszmetörténet) vélekedett. Innovatiorol (87), új tudományról (116, 112), újítóról (103), új vallásról (120), találmányról (kitalálásról, 16), hit változásáról (32) szól a gúnyoros énekvers a 17. század közepén. A puritanizmus azonban csak nálunk 17. századi mozgalom. Eredetileg a Calvin és Knox nemzedéke nézeteinek folytatódása, amely egyben szélsőségekbe is sodródott és összetett áramlat volt angolszász földön. Szokás szerint kezdetét 1570-re teszik, amikor Thomas Cartwright igen népszerű prédikálása következtében Oxfordban elvesztette professzori állását.²⁹ A korona által kinevezett püspöki uralom képviselői és külsőségei ellen fordult főként a puritán mozgalom, de más korabeli nézetek összefoglaló neve is volt. Egyházszervezeti és hitéleti törekvés elsősorban, de olyan következményekkel is járt, amelyekre nem gondoltak, nem is gondolhattak eme szellemi-erkölcsi áramlat képviselői. Így gazdasági, társadalmi és erkölcsi téren is mindmáig érezhető a hatása, pl. a puritán gyökerű amerikai irodalomban.³⁰ Nálunk sem szabad azt vélnünk, hogy Amesius hatása és a Tolnai Dali mozgalma után terjedt volna el a puritanizmus. Voltak előzményei. Elsősorban William Perkins³¹, William Ames mesterének hatása értendő itt. Munkáit Szenci Molnár heidelbergi körében és másutt is használták. Tehát diákjaink

ismerték. E korai hatás azonban természetesen keveredett David Paraeus irénizmusával. Az indíttatásokra mi sem jellemzőbb, mint a század nagy könyvsikerének, Lewis Bayley traktátusának (*The Practice of Piety, Praxis pietatis*) lefordítása³², amelybe Szenci Molnár is belefogott, németből, de felbízta az angol eredetiből dolgozó Medgyesi Pált, akkor debreceni rektort, a munka folytatására és befejezésére.

Beilleszkedés

A megemlített irénizmus azonban politikai következménnyel is járt, és maga is politikai következmény volt egyben. A protestánsokra nem egyazon mértékkel vonatkozott az augsburgi vallásbéke; – napjainkban az ágostai hitvallásúak és a római katolikusok között (Augsburgban) létrejött kiegyezés kapcsán erről többször szó esik. Ha nincs erős református állam, az Erdélyi Fejedelemség, akkor az eredetileg becikkelyezett lutheránusok mellett a kirekesztett helvét hitvallású reformátusoknak nem lett volna módjuk Magyarországon magukra vonatkoztatniuk a vallásbékét. Azért volt a bécsi békére is szükség, hogy a magyarországi helvét hitvallásúak, a tömbreformátusság is törvényben biztosított módon beilleszkedhessék az akkori Európa rendjébe.³³ De közben már támadásba lendült az ellenreformáció, tehát az óvatosság, a törvényes keretek megtartása ajánlatos volt, és minden gyanús újítás veszélyekkel járhatott. A harmincéves háború akkor csak pár éve ért véget, mikor Biharban megszületett ez a gúnyoros ének. Tehát nem csupán a református orthodoxia kényelmes, vagy megalkuvó álláspontja, hanem a politikai és egyházpolitikai helyzet is kívánta a nyugalmat, és az értelmetlen viszályoktól tartózkodást. (Egyébként a manapság kizárólag pejoratív értelemben használt, de egykor teljesen más jelentésben értett jelzőt az egyik puritán munka címlapján is olvassuk, ez az alább említett *Orthodoxus Christianus*.) A mindinkább elfajuló hitvitákhoz és egyházpolitikai küzdelmekhez az esetleges belső zűrzavarral fenyegető puritán túlzások nem-kívánatosak voltak, mert az ellenreformáció nem hagyta volna ezeket kihasználatlanul. A pasquillusköltő túlzásai ellenére tehát nem mindenben ok nélkül való az a baljós kijelentés, hogy *Szegíny hazánkra is még fegyvert hozhatnak* (35).

Patrónusok árnyékában

A puritánság nem csupa tudományos és magatartásbeli pozitívummal járt. Ezt nem feledhetjük akkor sem, ha tudományosság és kegyesség terén egyaránt jár az elismerés és tisztelet az akkoriban értelmetlenül megbélyegzetteknek és kirekesztetteknek. Tolnai Dali és társaik egyrészt éppen úgy igyekeztek a fejedelem vagy a patrónusok árnyékába húzódni, és maguk függetlenségét a többi lelkésszel szemben biztosítani, mint az eltérő nézetű udvari prédikátorok és püspökök.³⁴ Másrészt a puritánok és ellenfeleik sok tekintetben ugyanazt vallották, noha másként, és teljesen azonos tanultságúak és képességűek is kerültek ellenkező táborba. Azaz, nem eszmei hovatartozásuk, nem haladó vagy maradi nézeteik miatt, hanem gyakorta emberi tulajdonságaik és élethelyzetük miatt váltak esküdt ellenfelekké. A sok veszéllyel terhes kor és a vele járó társadalmi fejletlenség kedvezett a szélsőségek elharapózásának.

A kedvelt puritán kegyességi könyvek, angoltól vagy latinból készült fordítások, tudományos teológiai munkák bihari jelenlétének érzékeltetésére megoldást kell választanunk. Itteni patrónusoknak ajánlott kötetek nem maradtak ránk. A tollhegyre tűzött prédikátorok többségéről igen gyérek ismereteink, teljes életmű körvonalazásáról nem álmodhatunk. Néhány részlettel szemléltessük a puritánok prédikatori, értekező, értelmező vonásait. Komáromi Szvertán István, Nagyari Benedek és Telki-bányai Pap István egy-egy megmaradt munkája mellett, mert a többi megemlített prédikátortól nem maradtak nyomtatott művek, vagy ha igen, hozzáférhetetlenek, tehát mindezek pótlására a kortársaktól idézek (főleg váradi nyomtatványokból).³⁵ A bibliai lókusokat elhagytam, a folyamatos olvashatóság kedvéért, és a szóalakok megtartása mellett a szükséges mértékig közelítem a mai helyesíráshoz (pótlom a hiányzó ékezeteket). A kiválasztott rövid részletek hallatán vagy olvastán ma joggal kérdezhetjük, miért kellett ezeket kárhoztatniuk és üldözniük a kortársaknak? Miképpen szórakozhattak ezek komolyságán egy gúnyoros éneket hallgatva a terített asztal körül?

Nem brownisták a magyar puritánok

Tolnai Dali János kevés megmaradt munkáinak egyik részlete, a Miatyánk vitatására vonatkozó tételek közül kettő,³⁶ nem könnyű olvasmány, könyve egészében sem az, teljes megértéséhez további olvasmányok és kézikönyvek szükségesek. Az Amesius követők és puritánok, azaz saját maga társainak (ligájának) nézeteit magyarázza, és elhatárolja Robert Brown³⁷ követőinek nézeteitől (amelyek többek között Miskolczi Csulyak István alább említett munkájában egybemosva találhatók). „De különbözünk ebben: hogy a’ Brownisták tsak Példának, és nem Könyörgésnek tartják a’ Mi-Atyánk-at: mintha tsak e’ végre adta volna ezt Idvezítőnk, hogy a’ szerint igazgatnók minden Imádságinkat; ’s-nem a’ végre-is, hogy ezzel Könyörgés gyanánt-is élhetnénk. Mi pedig azt valjuk, hogy mikor ezt Idvezítőnk az ő Tanítványinak, ’s-az ő személyekben minden hívőknek adta, mind e’ két végre nézett, hogy mind Példa lenne az Imádkozásban: ’s-mind Imádság-is, a’ melyet Könyörgés gyanánt elmondhatnak; de nem magán, matériájára és formájára nézve tsak, hanem a’ Könyörgő emberben lévő szent készséggel öszve. Mert annak, mint szintén akarmely Imádságnak, értelem, buzgóság, és hit nélkül el-mondása haszontalan.

Quoad Orationis Dominicae Adjuncta: A’ Mi-Atyánk-nak elmondásának szabadossága, szükségessége, ’s-hasznossága felől: megvaljuk mind két részről, hogy nem tsak szabados és hasznos; hanem szükséges-is egy-átalyában, annak, mindenkor avagy minden Imádságinkban, nem tsak matériáját (magyarázat-képpen, úgy a’ mint leírók, azaz, kitől, miképpen, ’s’-mit kérjünk;) hanem formáját-is elmondani a’ menyiben, a’ kérendő jóknak egy-mástúl rendes függésekben az Isten ditsőségét kell minden Imádságinkban legesleg elsőben néznünk, avagy tsak szándék szerint, ha mindenkor kifejezésképpen nem lehet is, a’ mi gyarlóságunk miatt. De a’ Mi-Atyánk több részeinek rendes kifejezése a’ mi Keresztyéni-szabadságunkban áll; akar melyiken kezdjük-el a mi Imádságinkat. Mert erről állandó Regulát nem adhatni: mivel az Apostolok-is minek-utánna erre a’ Formára tanítottak, az ő kívánságoknak fejeit külön külön rendben szabadoson fejezték ki. Ezek felől Mi-köztünk ’s-a’ Brownisták között nintsen semmi egyenetlenség. Hanem a’ Mi-Atyánk-nak szóról szóra Imádságképpen el-mondásának szabados-szükséges-és hasznos-volta felett különbözünk telyességgel.

Mert a' Brownisták miképpen ezt Könyörgésnek nem tartják; azonképpen ennek úgymint Könyörgésnek igénként el-mondását-is semmiképpen szükségesnek, se szabadosnak, se hasznosnak nem tartják. Mi ellenben ennek akar úgy mint Könyörgés-Példának, 's-akar úgymint Könyörgésnek, szóról szóra el-mondását mind szabadosnak, és szükségesnek, 's-mind hasznosnak esmérjük lenni; de okos megválasztással és különböztetéssel."³⁸

Praedicare necesse est

Husz azt vallotta, hogy a prédikálás szükséges az üdvösséghez³⁹, és ez a tétel azért volt fontos, mert a középkorból öröklött megszokás miatt a miséből is elmaradt a homília, a reformáció előtt teljesen elhalványult a Biblia használata, és az anglikán egyházban is csak a papság kisebb, néhol igen elenyésző hányada prédikált. A reformáció korában nálunk is ez volt a helyzet, és a 17. században is voltak rest prédikátorok, Tolnai Dali János nem ok nélkül kárhoztatta őket bemutatkozása alkalmával. Hogyan szóltak a puritán prédikátorok a gyülekezethez vasárnaponként? Példánk Komáromi Szvertán István egyik prédikációjának befejezése. Miként a nevesebb szerzőké általában, az ő prédikációinak felépítése is az ars concionandi felsőfokú ismeretéről tanúskodik.⁴⁰ „Oh annak-okáért ti restek, meddiglen feküsztek? mikor keltek-fel a' ti álmodokból? Miglen feküsztek kitsiny álmodozásokkal, kitsiny szunnyadozással, kevés kéz öszve-kapcsolással? Meddig nem gondoltok véle, akar mint legyen, az Országának, az Ecclesiának, állapattya? a' kiknek mind egy, akar hogy predikáltassék az áldott Isten igéje, akar melegen, akar lágy melegen, akar hidegen, akar hogy szolgáltatassanak a' szent Sacramentumok, akar-ki hogy éllyen azokkal; akar melly idegen formán igazgattassék az Ecclesia, akar mint heverjen a' sárban porban az Ecclesiái fenyíték. Magistratusok, Magistratusok! hogy-hogy vagyon, hogy kevés gondotok vagyon az erős Istennek törvényének tábláira? Pásztorok, Pásztorok! hogy vagyon az, hogy sokan bé-zárjátok az emberek előtt az Isten országát? Halgatók, Halgatók! hogy-hogy vagyon, hogy mind eddig bújdosatok, és el-széledtetek, mint (nagyob részre) a' pásztor nélkül valo nyáj? Ez az oka: mert ki-ki, mint ha ugyan tisztak volna, tsak az ide alá valókat keresi; el-hagyván

tiszteket, az odafel valoknak keresését, tudni-illik, mellyeket az Úrnak kegyelmének országára való szorgos gondal lölhetni-meg. A' kinek füle vagyon a' hallásra hallya. Tinéktek szöllok immár, serény vigyázó és jó gondos szentek, Magistrátusok, lelki Pásztorok, lelki halgatók; a' kik igaz szívbéli buzgóságtól foglaltattatok-el az Istennek országának, házának, Ecclesiájának; és a' kiket ennek öregbülésének, tisztogatásának, ékesgetésének, szóval reformálásának, kivánsága szorongat. Tinéktek szollok mondván: Hozzá az az Úrnak nevében! az Úrtól, az ÚR által, az Úrra, az Úrral! fáradságokban, sebekben, tömlöczökben, vereségekben, félelmekben, széllyel bújdosásokban, éhségben, szomjúságban, böjtölésben, hideg és meztelenségben, szárazon, vizen, tűzön, élet és halálban: gyomlállyunk, rontsunk, vesszessünk, plántállyunk, éppítsünk, nyerjünk a' szent ige által, a' Sacramentumok által, az Ecclesiái tiszta igazgatás és fenyíték által: tudománnyal, hittel szeretettel, reménységgel, buzgósággal, bátorsággal, türéssel, várakozással, minden álhatatossággal, bízván hogy ez Úrban való munkánk haszontalan nem lészen, Ámen.”⁴¹

Serkentés

Kézdivásárhely lelkipásztora, Enyedi Fazekas János is *a Lelki álbomból való fel serkenésről* prédikálván, együgyűnek mondott, ám igen jól kimunkált szerkezetű, és latin meg görög idézetekkel megtűzdelt fejtegetésekkel írt⁴², ezenközben így felel arra a kérdésre, hogy *Vallyon mi gátol és akadályoztat-meg engemet, hogy én az Isten kegyelmének érzésére nem juthatok?* „Akadály a te lelked ismértinek megvastagodása, saslódása. Nézd-meg az erős munka tévő miveseknek tenyereket: a' sokat gyaloglóknak talpokat: a' jó jármas rabotás ökröknek nyakokat, avagy tsak a' mívet serényen úzó csizmadiáknak kissebb ujjokat. Ezek a' hosszas munka miatt, bőröknek olyan megvastagodására jutottak, hogy a' mivesek ámbátor szorítsák műszerszámokat tenyerekbe ugyan vastagon, de tenyérékben megvastagodot bőr majd meg sem érzi: a' sokat gyaloglott, bár ugyan hosszas utat vigyen végben-is, de lába hójagzás miatt nem igen gyakorta sérszik: 's így az ökrök nyaka-is, bár ugyan derék terhet vonnyon, de nem könnyen gyengélteti. Hasonlatosképpen a' bűnnek gyakor tselekedete miatt meg-aggott lelki-isméret-is, végtére úgy néki saslódik,

hogya ha szintén az Isten haragjának fejszéje éli érdekli-is: ha szintén a' Pokolnak ajtajáig mégyen-is, ha szintén a' Luciper jármát és igáját vonnya-is, nem könnyen avagy ugyan nem-is érzi, 's mennyivel inkább nem sérszi. Az ő szíveknek keménysége miatt, és a' meg rögzött tsaládságok által. Mivel hogy meg- keményedtenek, és az ő nyakok vas inakból áll, és az ő homlokok olyan mint az ércz. Sőt az ő szíveket Adamás kövé tötték.”⁴³

Ilyen szemléletesen elmagyarázó részleteket csak az kárhoztathat, aki teljesen a finom gondolati, hitvallási megkülönböztetések taglalását tartja a lelki tanító legfőbb dolgának. A puritánok minderre felkészültek, de a népszerű megértetésre is teljes elszántsággal igyekeztek.

Mételyt adó találmány

Világítson rá egy angoltól fordított⁴⁴ munka részlete, hogy a közkedvelt traktátusok mennyire veszélyesek, s az új találmányok ízébüze igazából milyen. „Miképpen egyk vassal az másikat élesíti az ember, úgy élesíti az embert az ő barátjának ortzája. Semmi egyenlő egyesülése nincsen az tűznek az Ágyú, vagy az Puska porral, az tűznek az tsepüvel, pozdorjával, az tűz tartó edénnek avagy akar mi egyébnek meg éghető, eméstheto matériának, állatnak; Btintén úgy az bebedekben: mert semmi hamaréb és gyorsabban való bebed nem bocsáttatik ki az haragos embernek Bájából, mint az meg emésthő és felgerjesthő, harag, ez, égeti, gerjesthő ötet mind addig mig ugyan fel fuvalkodtattya, az mely semmi nem egyéb, hanem mint egy meg emésthő nedvesség: ez ha valamit találhat, (az melyet el rejtet az ő haragos barlangjában) nem tartóztat-hattya meg hanem ki fecsegi és mint egy ugyan ki bőfögi azt az ő torkából. Innét vagy az hogy sok időkig mendegél és folydogál az, sőt még az Berelmes és kedves barátság és barátok közöttis, hazugságok, és semmi haßonra való matériák, dolgok, nem Bärmaznak, abból inkább keserves veßekedések, háborgások, és termíthet kívöl való az termíthettel ellenkező vér ontások, támadnak.”⁴⁵

A bibliai idézetekkel telehintett kötetke fordítójának nehézkes mondatfűzése a nyelvvel tusakodás miatt nem érhetette el a puritánok által kívánt világosságot, mindazáltal jó okot ad a tünődésre, hogyan lehetett

forradalmiságot és egyéb veszélyeket tulajdonítani az ilyen kegyes olvasmányoknak?

Gyülekezeti presbitérium mint botránykő

Telkibányai István, aki a gunyoros énekvers szerint állítólag megbánta volna dolgait a praesbyterium felől, Amesius fordította. Az angliai puritanizmus lapjairól egy szakasz *A Vénekről, avagy Presbyterekről* szól. „Azok a Vigyázók, dorgálók, és vizsgálók gyanánt vadnak, kiknek tisztetek a Predicatorokkal edgyüt ez, hogy minden Attyafiaknak erköltsöket mind eszekben vegyék, s mind pedig megitéllyék. Ezt pedig a rendelést arra valónak mondgyák lenni, hogy kiki magát, és maga járásit nagyobb szorgalmatossággal oltalmazná, a tanítók is pedig a könyörgésben, s tanításban inkább forgolódnának, s a nyájnak állapattyát, azoknak a segédeknek munkájok által inkább által láthassák: a kik tudni illik minden tehetségekkel azon vadnak, hogy az Ecclésiának minden tagjainak erköltsöknek, és tselekedeteknek vizsgálásában szüntelenül gondot viselnének.

Erre pedig a hivatalra nem egyebeket ítélnék felvevendőknek lenni, hanem magokat reá tartó, egyczersmind okos, valóban jeles, vallásokban erős, megpróbált álhatatosságú és az egész gyülekezet előtt tekintetes szentségű és ritka példájú férfiakot.

Ebben pedig a választásban mondgyák, hogy a közönséges állapotra, és külső dolgokrais kellyen vigyázni: hogy tudniillik ezek a vének ama durum, tsúnya. és alávaló, avagy az Ecclésiának terhére leendő emberek-ből ne szedegettessenek: hanem hogy olyanok légyenek, kik vagy szántó földöknek jövedelmével, vagy kereskedésekkel vagy valami tisztességes mesterségekkel, mind magokat, mind házok népét táplálhassák. Nem ítéljük pedig, hogy az Egyházi Polgári rendnek innét valami kissebsége következne, ha külső kézi munkájú mester emberek (kikben a fellyebb előszámlált ajándékok feltalálatnak) rendeltetnek az Ecclésiában vigyázókká.

Hogy ha pedig ez dolog az felfuvalkodással, és preszmotasággal⁴⁶ pipeskedőknek nagy boszszúságokra lenni láttatik, az illyek felől azt mondgyák hogy ökis szintén olyan méltatlanul tselekszik, midőn mindenféle írás tudatlan, minden jóságos tselekedetektől üres,

haszontalan, és a kösség seprei közzől válogatott embereket, nem tsak Egyház fiakká, az az, ezeknek az elől járóknak majmaivá rendelik, hanem még a Predicátorságrais felvészik.

Hiszik pedig hogy az Isten (ki tulajdon rendelésinek mindenkor kedvezni szokott) ki az ő Pásztorit, holott egyébként alázatossak, és külső tekintettel minden tisztességnak hitegetésitől üressék, és tsak tsupán lelki ajándékokkal felékessítettek lévén, a nagy Királyok, és méltóságos Fejedelmek előtt tiszteletesekké teszi: hiszik mondom, hogy ugyan azon Isten megis tselekeszi, hogy ez alávaló tisztviselésis minden Isten félők, és a dologról igazán itéllők előtt illendő bötsülletben légyen.”⁴⁷

A hazai reformátusság a manapság magától értetődő zsinat-presbiteri kormányzás gyakorlatát a 18. század folyamán fokozatosan valósította meg. A puritánok hatása lassan érett. Amesius és magyar tanítványai reménysége azonban nem volt üres képzelgés, már a század második felében magától értetődővé vált, amint ezt Zoványi Jenő már kimondotta.

A basiliscus kígyó

Nagyari Benedeket kárhoztatja basiliscus kígyóként a Pasquillus. Gyanúba kevert nézeteit és stílusát jellemezze egy részlet, amely a Hitben való megerősödéstről szól. „Az egyszer adatott Hit soha tellyessen és egészen az ő természetére nézve meg nem fogyhat az emberben, mivel Isten ajándéka meg-bánhatatlan, sőt Isten erejétől őriztetik az utolsó napon való meg-jelenésre [...]. Mindazáltal meg-kisobbülhet az ő erejében, gyümölsében, és tselekedetiben; nem külömben mint a' kevés olajú lámpásnak világa: meg-hirvadhat mint a' nyerseség nélkül való fű vagy virág az aszszú földben: meg-hanyatolhatik mint a' gyenge fiatal a' nagy tereh alatt: meg-erőtlenedhetik mint a' természet a' betegségben: és végezetre meg-homályosodhatik, mint a' tűznek világa a' sok hamu között. Erre nézve azért a' Hitnek minden napi új olajjal, az az, könyörgéssel, Isten beszéde felől való józan elmélkedéssel, mint az ó Testamtomti Oltár mellett való mindenkori tűznek: úgy kell újjíttatni és tartatni a' jó keresztyénben; mert a' könyörgés Isten beszéde, úgy-mint lelki nyersesége, sírossága, és kövérsége a' mi száraz földhöz hasonló sovány természetünknek. Mint a' jó kertész azért, a' ki valami szép virágot, vagy fát akar nevelni a' sovány földben, nedvesíti, öntözi és ganajozza. Avagy

mint az egészségében tsorbulást, vagy hibát meg-ismérő ember orvosságot keres, hogy egészségét helyére állassa, és természetiben való erőtelenségét meg-erössítse: úgy kell az ő Hitinek fogyatozásától félő embernek-is az ő gyenge és erőtelen Hitiről gondot viselni, és így a' Hitben, és minden Isten kegyelmében nevedkedni, és meg-erössödni [...]. Azért hogy sok gyümölsöt teremthessen [...]. Ezt belső ember szerint való nevededésnek nevezi az Apostol. [...] Ez leg-gyümölsözöb, hasznosb, és méltóságos fáknak hasonlatosságában adgya a' Sz. Lélek előnkben, az ő Sion nevő lelki hegyének (az Ecclésiának) leg hasznosb és gyümölsözöb fát, az igaz hiveket mind természetekben, s mind nevededésekben. Hogy pedig valaki tsak bizonyos időbéli gyümölsökről ne gondolokoznék a' hiveknek, Dávid által ezt-is hozzá adgya, hogy az ő vénségekben-is gyümölsöznek az Úr tornáczában, hogy azzal-is biztassa a' kételkedő lelkeket, hogy ha történnék valamelly zur-zavaros⁴⁸ üdőben hiteknek gyümölstelensége, jó reménségben lehetnének jövendő, sőt mind koporsójokig való illendő gyümöls terméséről az ő igaz hiteknek. Minek-okáért az igaz Hitnek sem gyengeségétől, sem el-fogyhatásától, sem az igaz keresztyéni hitet terhelő sok keresztekől és nyomorúságoktól (mellyek itt e' világon a' keresztyénséget sűrűséggel szokták követni) nem kell meg-ijedni, mert noha kezdetire nézve olyan mint a' mustár, nevededésére mint a' lilium: de álhatatosságára nézve Cedár avagy Cedrus, mellynek nem lehet meg-rothadni; tereh viselhetésére nézve Pálma, melly a' tereh alatt szokott fellyebb fellyebb emelkedni. Végezetre, az ő hasznos gyümölsözésére nézve, olaj és lelki szőlő tő, melly az Isten kegyelmességének mindennapi titkos harmatozásával újjult on újjul. Mivel Isten az ő igireti szerint az Izraelnek olyan mint a' reggeli harmat.⁴⁹

A kötet címe, *Orthodoxus Christianus, Az az: Igaz Vallású Keresztyén...* eléggé egyértelműen kifejezi a szerző szándékát, és mindjárt eldönthetné a felületes szemlélő előtt a hovátartozását. Sok tekintetben a puritánok voltak jóhitűek⁵⁰, öntudattal vallották magukat igazán reformáltaknak.⁵¹ A puritánokra jellemző elvi és gyakorlati álláspontot így képviseli: „Némellyek sok Rhetoricai ékességet, szóllásban való czifrát, vagy inkább tara-farát nem tapasztalván-meg e' munkában: fő képpen a' kik fülöket affélére inkább mint a' dolognak nagyságára szoktatták, erre nézve e' tractaban töb simaságot, czifráb beszédek

fognak né–talám kívánni: De legyen hírekkel ez illeténekek–is hogy az igasság egyigyű beszédben szokott járni.”⁵²

*Prédikációeszmény*⁵³

Az orthodoxok és puritánok egyező vonásai és sok tekintetben kölcsönösen egymásét átfedő felfogása mellett kétségtelen mégis, hogy a puritánok a prédikálásban más stílust képviseltek. Ez pozitív vonás. A szertartási kérdésekben viszont hozzájárultak a korábbi magyar istentiszteleti hagyományok elsorvasztásához, amelynek következménye lett, hogy a liturgika szakértői már a századfordulón nemzetközi szinten a legsivárabbnak tekintették a magyar református istentiszteleti rendet. Másrészt az is kétségtelen, hogy a puritánok hozzáállása nélkül Szenci Molnár genfi zsoltárainak csaknem túlzott mértékű befogadása nem történhetett volna meg.⁵⁴ Erre az összetett és nehezen kibogozható helyzetre többek között az jellemző, hogy számos vonás a prédikálás elméletére és gyakorlatára Komáromi Csipkés György munkáiban észlelhető, noha őt sem mindenkor sorolják a puritánokhoz, pedig számos angol szerzőt használt; ellenben például a püspöki tisztséget nem helytelenítette, hanem szolgálatként való felfogását tartotta lényegesnek. A puritánok között azonban nem kevésbé voltak értékesek a józan konformisták, éppen az említett politikai helyzet miatt, azaz a nonkonformizmus vádjá is igaztalan volt többségükre. A negatívumok sorában említsük meg, hogy Geleji Katona István a prédikáció tartamát egy órában szabta meg. Ha tehát maguk a lelkészek rótták fel, hogy a puritánok hosszan prédikálnak (erre még Medgyesi is utal), elképzelhetjük, hogy a főtebbi szemléletű idézetekből nyolcvan-száz perces adagot vasárnaponként végighallgatnia még iskolai logikában és fegyelemben megedzett hallgatónak is mennyire megterhelő volt. A másik okszerűnek ható vád, hogy a puritánok kötetlen imádkozása is hosszadalmas volt, holott a nyomtatott magyar imádságoskönyvekben nem ritkák a húsz–harminc perc alatt elolvasható imádságok. A rögtönzés, a hallgatók közvetlen megszólítása jó kommunikáló készséget és komoly tanultságot feltételez, ebben a puritánok jeleskedtek. De éreztették is felsőbbségüket mindazokkal szemben, akik csupán mások nyomtatott prédikációinak felolvasására voltak képesek, vagy

hanyagságuk miatt nem törekedtek ennél többre. Ezek a vonások aztán mind kapóra jöttek az ellenpropagandának, és az úrvacsora, az ünnepek és szertartások, meg a presbitérium létrehozása miatt szívtották a vizzályt.

Tükröződés

A tudományos elemzőt, és a mai érdeklődőt is, leginkább az érdekelné, hogy e néhány megemléített vonás miként tükröződik a gunyoros ének-versben kipellengérezett prédikátorok munkásságában? A bihari puritanizmusról akkor lehetne teljesebb képünk, ha módunk adódna részletes elemzésre és összegzésre. Ám nem csupán a neveket nem egészíthetjük ki, és nem azonosíthatjuk kivétel nélkül, az egyházközségek történetében sem maradt ránk a puritán átformálódást szemléltető iratanyag, de még a nevesebb prédikátorok munkásságának is meglehetősen gyér, vagy éppen majd' semmi emléke nem maradt. Mindössze néhány nyomtatott munkát kapcsolhatunk nevükhöz, pedig angol földön sokezres vitairat, röpirat és könyvterméssel járt a puritánok tevékenysége. Prédikátoraink mindennapos egyházi hivatalvégzése, heti négy-hat alkalommal prédikálásuk, gyászesetek alkalmával elhangzott beszédek nem maradtak meg, könyvtárukat sem ismerjük, hogy az angol puritán és egyéb szerzők jelenlétét megállapíthassuk. Itt tehát még nem ért véget a napfogyatkozás. Ezért szemléltette korábban néhány idézet az elérhető munkákból a puritán megnyilatkozások minőségét és milyenségét.

De nem csak mi vagyunk szűkében az egyes életműveket illetően a mostoha történelmi események közepette elpusztult levelestárak miatt. Igen jellemző a csúfondáros és gyűlölködő szélsőségekre, hogy az elítélés, kárhoztatás megelőzi vagy teljesen mellőzi az utánajárást, a tárgyilagos megítéléshez nélkülözhetetlen elemi jártasságot és ismereteket. A nélkül hoztak megszorító intézkedéseket, és követeltek hűségnyilatkozatot Tolnai Dali Jánoséktól is, hogy ismerték volna valóságos álláspontjukat, eszméiket, az angol puritanizmust, és a rendkívüli felháborodással emlegetett írásbeli szövetségkötést.⁵⁵ (Hozzájuk hasonlóan, bár egy más jellegű hitvallásos nyilatkozatot, már annak idején a wittenbergi magyar bursa hallgatói is aláírtak a 16. században.)

Vesztettek-e a puritánok?

Ha a püspöki rendszert tekintjük, amely a presbiteriánus alapelvű magyar református egyház sajátos megoldása, azt mondhatnánk, hogy eredménytelen volt a puritánok küzdelme. A tiszáninneri kerületben, ahol Tolnai Dali és Medgyesi Pál idején még nem volt superintendentus, 1734-től mindmáig választanak, tehát a többi kerület igazgatási rendjét átvették. Ennek azonban nem teológiai, hanem államhatalmi okai voltak. Más tekintetben a lassú térnyerés, a puritán törekvések megvalósulása érezhető, mindjárt 1658-ban, amikor az úgynevezett Sárospataki Ágenda megjelent. Más tekintetben is az a helyzet, hogy ismereteink sajnálatos eclipsise miatt bizonyos elégedetlenséggel, de hihetően alkalmazhatjuk mégis a gúnyolódók és negatív megítélésük ellenében Butkai István zempléni alispán vélekedését⁵⁶ a kipellengérezettekre és felfüggesztett tanárookra és lelkészekre, tehát azt, hogy „Ők Istennek szentelték életüket, de mi az külső dolgoknak adván magunkat, restebbek vagyunk kelletlenül az isteni szolgálatban, de ők serénybek”. Egy 1646-ban Lorántffy Zsuzsánnához írott levélből megtudjuk, hogy Magyarországon és Erdélyben sokan nem értenek egyet Tolnai Dali elítélésével, és úgy vélekednek, ahogyan ő maga Klobusiczky András is, aki „nem lát bizony semmi ellenkezőt, hogy tanított volna Tolnai János Calvinus János vallásával”.⁵⁷ Biharban is érvényesnek tekinthetjük azt is, amit Tolnai Dali Jánosról a patrónusok mondtak, hogy „azért puritánus, mert tisztán akar élni”.⁵⁸ Biharról elárúlja ez a gúnyoros ének azt is, hogy Gyulai Ferenc váradi kapitány, Huszton meg Rhédei Ferenc (az ő udvarában élt Enyedi Sámuel is Várad elfoglalása után három esztendeig) szintén a puritánok híve volt, tehát a pártfogók körét is oda gondolhatjuk a bihari részen tevékenykedő neves és névtelen puritán prédikátorok mögé.

A puritán eszmék bihari hatására és széleskörű elterjedtségére, a puritánok viszonylagos győzelmére tehát következtethetünk, minden babonás fenekedés közepette, ebből a gúnyoros énekversből is; mindamellett, hogy a mostoha történelmi körülmények következtében csekély közvetlen vizsgálati és szemléltető anyagunk van. Tekintsünk itt előre a 17. században.

A kárhoztatott nevek között esperes volt 1653–1655 között Váradi Szikra István (Várad lelkésze). Az ő oltalmában lévőnek tekinti az énekvers költője az összes többi puritánsággal vádolt bihari prédikátort.

Az ő felfüggesztés utáni visszafogadása az 1654. évi debreceni zsinaton megtörtént, mert aláírta az elé szabott bűnbánó formulát: „Én N.N. ki nevemet ide alá subscribáltam, megismerem azt magamban, hogy ez mostani sok zürzavart szerző, agyafurt, nyughatatlan elméjű embereknek sok különböző és habozó értelmektől annyira megcsábítottam volt, hogy mind közönségesen országunkban a szent ecclesiát s mind legközelebb az szent ministeriumi társaságot sok botránkozásokkal, vallásunknak az idegenektől való mocskoltatásával keserves és siralmas állapotra hoztam volt, az sok különböző újításokkal, melyekben nekem is részem volt, az melyre nézve az szent generális társaságából is kirekesztettem...”⁵⁹ Az erdélyi udvar azonban helytelenítette ezt, és igyekezett pártfogása alá vonni a felfüggesztett lelkészeket, ezért került át Biharból Zemplénbe Tarpai Szilágy András.

A bihari tractusban is a megbélyegzettek közül került ki azután a következő két esperes. 1655–1660 között Komáromi Szvertán István, Kismarja lelkésze, majd 1660–1674 között Kisfalvi Tamás, szintén Kismarja lelkésze volt az egyházmegye esperese. Végül, a bebörtönzött, majd a szatmárnémeti zsinaton reverzálisra kötelezett, és kötelezvénye visszavonásával gúnyolt Kovásznai I. Péter (1616?–1973) pedig 1668-tól haláláig az erdélyi egyházkerület püspöke volt, aki később már nem is kényszerült puritán nézetei feladására vagy titkolására, mert a lelkésztársak között a presbiteriánizmus olyannyira elterjedt, hogy velük értő püspököt választhattak.⁶⁰

A támadók és gúnyolódók által okozott napfogyatkozás tehát elmúlt, azután már a puritánok pozitív és negatív hatása a felvilágosodás századában és később is érvényesült a hazai reformátusság gondolkodásában (egybefonódva újabb hatásokkal, elsősorban a kartéziánizmussal és a coccejánizmussal). Az 1654. évben lött Eclipsis után azonban még nagyon friss volt némelyek számára az állandó reformálódás, némelykor az átállás kísérlete, és míg egyrésről a puritánok mozgalma letisztult és tért nyert, másrésről a fenekedő ellenlábások és kevésbé szent életűek lakoma közben ilyen énekversekkel szórakoztatták vagy tüzelték az erre kaphatókat, mint a váradi schólában tette ezt egy névtelen 1655-ben. Elhangozhatott ilyen gúnyoros ének másutt és máskor is, de a mi korunkra csak a fogyatkozásnak ez a jele maradt.

CSABA FEKETE

After an Eclipse of the Sun Puritans in County Bihar

A *pasquinade* altogether 136 lines, recited in 1655 at Várad, Transylvania (today Oradea in Romania), where the Reformed College was the hearth of Puritanism, scoffed the Puritan and Presbyterian views of the dean and several fellow ministers of the reformed classis (*tractus*) situated in County Bihar. The date can be exactly computed as some lines recall the event of a known solar eclipse which occurred in the previous year 1654.

The present study analyses the circumstances, names and localities mentioned in this *pasquinade*. About half of the preachers of this era are named as suspected puritans. Some of them faced earlier ecclesiastical measures, as since the 1630-ies in Northern Hungary and in Transylvania puritans were condemned, some expelled, others coerced to resign their ideas or position as some elderly orthodox church leaders and their patrons in the Principality of Transylvania opposed Independents, or any trace of renovations, confessional, educational or liturgical, within the reformed church.

Due to harsh historical conditions, i.e. the Turkish occupation, when about half of the congregations of the classis became annihilated, and the cruel Counter Reformation, any spiritual movement would have involved a real danger, so precaution might have had justified. But we can only see fragments of the true reasons and actions taken, as most of the documents perished, ministers were not able to print their works, so their ideas and activity are lost or can be very poorly documented.

Some of these named preachers are nearly unknown, but some studied abroad, usually in the Netherlands, studied by William Ames (Amesius) and also visited English Colleges, consequently took home puritan books and ideas. Parts of sermons, tracts, adapted works are quoted to illustrate, that they were excellently versed in Protestant theology, also had shown definite orthodox features, e.g. a puritan work titled *Orthodoxus Christianus*, and held no extreme or ultra-revolutionary views. There were no real Brownists or Nonconformists among them. On the other hand their style of preaching, pedagogy and practical piety, also their critical view of the society of their age was unorthodox.

Puritan ministers at length gained silent victory, as many of their patrons were against the rigid ecclesiastical measures, and respected high the moral quality and wide range of knowledge of Puritans, and favoured the Presbyterian principles. The mocked ministers became than subsequent deans of Classis Bihar in the second half of the 17th century. One of them became even Superintendent of the Reformed Church in Transylvania.

Yet at the middle of the 17th century a deficiency of estimation or a spiritual eclipse occurred, and this unic *pasquinade*, the only one to survive of the genre concerning Hungarian Puritanism, has documented the case of a gradual spread of puritan thought in the Eastern part of Hungary.

JEGYZETEK

- ¹ Pl. *Ember és ég. Napfogyatkozás, 1999.* Celldömölk, 1999. Pazu-Westermann kiadó. ZOMBORI Ottó – GRÉTSY Zsombor: *Napfogyatkozás, 1999. augusztus 11., Magyarország.* Bp. 1999. – Lásd még a 4. jegyzetet.
- ² Ezt az elnevezést MÁTRAY Gábor nyomán választottam (*Történeti, bibliai és gúnyos magyar énekek dallamai a XVI. századból.* Pest, 1859.)
- ³ Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1870. 590–598. *Egy gúnyirat a váradi ref. esperesség presbyterianus papjai ellen, 1655-ből.* A kor szokása szerint nem mindenben ragaszkodik az eredeti helyesíráshoz, amint a Kerestszeg és Czeky névről megjegyzi. Az eredeti kéziratot nem láthattam, ezért Szabó Károly közlésére kell hagyatkoznom.
- ⁴ RMK I. 907. Az Erdélyi Múzeum példányából idézi SZABÓ Károly, op. cit. – A segesvári jegyző Krauss György is megemlékezik e napfogyatkozásról (*Codex Kraussio Calepinus*, közreadta E. Albert BIELZ, In: *Verhandlung und Mittheilungen des Siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften*, Band XIII-XVI, Hermanstadt, 1862. – Idézi Ponori THEWREWK Aurél – BARTHA Lajos: „Magyar” napfogyatkozások. In: *Meteor csillagászati évkönyv 1999.* Szerk. Benkő József et al. Bp. 1998. 211–224.
- ⁵ Piros ceruzával, a lap alján. Hátrább, az egyik borítón S. L. 1935. keltezés olvasható. A glosszátor személyét nem sikerült megállapítanom. Ugyanitt, a 3–4. füzet borítófedelén olvasható tőle: „E mai világban dúl a yo-yo láz. Vajjon honnan származik ez? Talán arról lehetne következtetni, hogy a gomb versenyből (pitykézés, gombozás) volt go-go verseny, a pörgettyű versenyből (csiga) volt pö-pö verseny, a karika versenyből (guriga) ka-ka verseny; – miből jön ki a yoyo szó?”
- ⁶ Ő maga így írja nevét, á-val, alább idézett munkája címlapján (RMK I. 892), korabeli ellenfelei is ezt teszik, a névalakot megokoltam: Magyar Könyvszemle, XCVIII. (1982) 151–157.
- ⁷ Hordabeli, törvénytelenül gyűléskező – a pártütők elleni szokásos vádak: az emberiség sepreje, alja emberek, törvényen kívüliek szövetkeznek.
- ⁸ Abusust követ el, visszaél (abutor).
- ⁹ Fájlalja, bánja (doleo).
- ¹⁰ Újítás – a fennálló rend megváltoztatására törekvés. Azóta ismétlődő politikai vád mindenféle másként gondolkodók ellen.
- ¹¹ Duda (tömlősip) – tánczene, talp alá való a többiek mozgósítására.
- ¹² = ivott.
- ¹³ *Historia Ecclesiae Reformatae*, In: *Hungaria et Transylvania...* Ed. F. A. LAMPE. Utrecht, 1728. 634–636.

- ¹⁴ Belényesi János vajai esperest újjátért megfosztották hivatalától az 1654. évi zsinaton, esetleg ő lelkészkedett valamelyik bihari faluban? Később Nagybányán volt lelkész, lásd az RMK III. 2018. ajánlását. Vö. ZOVÁNYI op. cit. 331.
- ¹⁵ Az énekírónak, vagy a pasquillus másolójának nyelvjárása í-ző, amint ez másutt is látszik a szegény (35) szóalakból.
- ¹⁶ RMK III. 2054. az ajánlottak között Nagyari Benedek és Kovásznai Péter mellett az ő neve is olvasható. Lásd még RMK III. 1723. és 1757. és beiratkozását a Gronigen egyetemére: Dunántúli Protestáns Lap 1917, 196.
- ¹⁷ Lásd RMK III. 1728.
- ¹⁸ Debreceni diák volt, franekeri, leidai és groningeni tanulmányútja után 1650-től volt Szentjobb, azután 1654-től Bihar, 1664-től Hajduszoboszló, majd 1668-tól Püspökladány lelkésze, talán meg is halt 1690 táján. Még Leidában adta ki egyetlen ismert fordítását, *A részegségnek gyűlölséges poharát* (RMK I. 820), amelyben a népies puritán stílus jelenik meg (vö. BÁN Imre: *Apáczai Csere János*, Bp. 1958. 81.).
- ¹⁹ Volt egy Görgei Pál nevű lelkész Nagykaposon 1669-ben (Adattár III. 33.), de azonosításra nincs módunk. – Bizonytalan, hogy egyes neveket úgy értsünk-e, mint egyazon helység másik lelkészét, vagy úgy, hogy helynélküli, azaz akkor csak ott lakott, mert volt háza, vagy rokonainak, de nem volt megválasztott lelkész, avagy úgy, hogy exul volt, azaz menekülnie kellett, és ideiglenesen élt valahol. Azt sem tudjuk igazolni, hogy pl. elcsapták-e Komáromi Pált Jenőből, Bürgözdít Balláról (Balsárol?), Nagyari Benedeket Jenőből, és Diószegi Mátyást elűzte-e a földesúr Szentjobbról, vagy más oka is volt a helyváltoztatásnak.
- ²⁰ HEREPEI Adattár II. 344-357. 1654-ben ott kellett hagynia kolozsvári tanárságát, ZOVÁNYI op. cit. 333.
- ²¹ HEREPEI Adattár II. 73-74. Váradon jelent meg egyetlen munkája, RMK I. 853.
- ²² HEREPEI nem tud arról, hogy Angliában is járt volna, Adattár II. 44-47; Vedelius fordítója, RMK I. 839.
- ²³ Tarpai Szilágyi András (1623-1682) Biharon volt lelkész ekkor. Sárospataki és debreceni diák is volt, majd utrechti és lejdai diákévei után lett váradi tanár 1651-ben, az RMK II. 2057 (Tolnai F. István előszava) és Herepei feltételezése szerint (Adattár II. 19-131) ő adta ki először Ramus dialektikáját Váradon 1653-ban (RMK II. 799).
- ²⁴ *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Bp. 1911. [A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai. Szerk. Szűts Farkas.] A Debreceni Református Kollégiumi Nagykönyvtár D 2219 jelzetű példányát használtam, amely ifjabb Révész Imre könyvtárából való, és a puritánokkal kapcsolatos tanulmányaihoz is ezt a példányt használta.

- 25 *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen.* Bp. 1952. Akadémiai Kiadó.
- 26 *Mester és tanítványa: William Perkins és William Ames munkássága.* Könyv és Könyvtár 16 (1991) 39–57. – *Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig.* Studia Litteraria 28 (1991) 99–114.
- 27 *Ramus hatása Debrecenben.* Könyv és Könyvtár 12 (1979) 85–107.
- 28 *Herepei János cikkei.* [Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerk. Keserű Bálint.] 1–3. Szeged, 1965, 1966, 1971.
- 29 Lásd például Willam HALLER: *The Rise of Puritanism, or, the way to the New Jerusalem as set forth in pulpit and press from Thomas Cartwright to John Lilburne and John Milton, 1570–1643.* 3. kiad. New York, 1957. – A második évszám, 1643, a Westminster Assembly összehívásának ideje.
- 30 KRETZOI Miklósné: *Az amerikai irodalom kezdetei (1607–1750).* Bp. 1976. Akadémiai Kiadó.
- 31 Magyarul csak 1648-ban jelent meg egyik munkája, RMK I. 800, majd Csuzi Cseh Jakab fordítása 1680-ban, RMK I. 1242.
- 32 RMK I. 657. – A század folyamán még hat magyar kiadása jelent meg. Angolul 1723-ban már 55. kiadásban publikálták.
- 33 HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok.* Bp. 1994. Lásd főleg a 163. s következő lapokat. – E kitűnő és úttörő kötet tanulságainak levonása még hiányzik a hazai szakirodalomban.
- 34 ZOVÁNYI op. cit. többször utal Tolnai erdélyi útjaira; a kapcsolatok visszasságára jellemző, hogy Tolnai Dáli János rokona volt Geleji Katona Istvánnak. Erre rámutatott TÖRÖK István: *Egyházkormányzás és ébredés.* In: *Határkérdések szolgálatunkban.* 1972–1989. Bp. 1990. 8–9.
- 35 Lásd a további szemléletes részleteket BALOGH Judit válogatásában, *Ama kegyelemnek mennyei harmatja. A 17. századi magyar puritanizmus irodalmából.* Bp. 1995.
- 36 Lásd a részletes taglalást ZOVÁNYI op. cit. 287–300. A miatyánk kötelező mondása felőli vita.
- 37 Robert BROWN (1549–1630) az egyházi szervezetet, mint reformálhatatlant, és minden püspöki és alkotmányos rendet elvetett, az egyházközségek teljes függetlenségét akarta, később azonban mégis elfogadta a lelkési ordinációt. Követői independensként működtek, elvetették a szertartásokat és minden kötött imaformát (*Book of Common Prayer*), így a Miatyánkot is.
- 38 Dáneus Ráca-I. Azaz, *A Mi-Atyánk felől igaz értelmű tanítóknak magok mentsége Váci Andrásnak usorás vádja és szidalma ellen.* Sárospatak 1654. 63–64. Itt olvasható a 221 tétel közül a 48–49.

- 39 Christopher HILL: *Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England*. London, 1964. – 2. fejezetében, The Preaching of the Word, számos adatot közöl, mottót többek között Francis Bacon munkáiból választ: „There will be a perpetual defection, except you keep men in by preaching, as well as law doth by punishing”.
- 40 BARTÓK István: „Sokkal magyarabbul szólhatnak és írhatnak”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700. között*. Bp. 1998. 166.
- 41 Mikoron imádkoztok ezt mondgyátok, az az: Az Úri Imádságnak a' szent Lukátsnak és szent Máthénak leírások szerént való nyomozása... *Praedicatio formákra intézetet magyarázattya*... Várad, 1651. 115–116. RMK I. 853.
- 42 BARTÓK op. cit. 198, közli a retorikai vázlatot is a 245–246. lapon, az 54. jegyzetben.
- 43 RMK I. 864. 168–169. – A szerző 1625 körül született, Coccejus elnökletével disputált 1648-ban (RMK III. 1699), és 1658 táján még élhetett (lásd még Történelmi Tár 1886. 606.), másként élete és működése részletei ismeretlenek.
- 44 BARTÓK op. cit. 260–265. a fordításirodalom kérdéseit összegzi, Felsőbányait is említi.
- 45 A' Léleknek Uti Költsége. az, az, Az Ember lelkének, az mennyei Ierusalém fele való bújdosásában, mely oda fel az égben vagyon, egész meg' nyittatása.... *Mostan Anglusból Magyar nyelvre fordittatott Felseő-Bányai S. Mihály által*... Utrecht, 1651. 154–155. RMK I. 850. A fordítóról, aki Szikszó város alumnusa volt, szinte semmit nem tudunk.
- 46 Törtetés? előre nyomakodás? (latinból, praes (pressus) + motus), vagy heveskedés? terpeszkedés? (görögből, πρεσμα) – mindkét lehetőség illik a pipeskedéshez (= hetykeség, cifrázkodás).
- 47 RMK I. 894. 26–29. – A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtár példánya egybekötve maradt meg az ellenkező irányú hírverő munkával, ez MISKOLCZI CSULYAK Gáspár: *Angliai Independentismus avagy az Ecclesiái fenyítékben, és a külső Isteni tiszteletre tartozó jó rendtartásokban, minden Reformata Ecclesiaktól különböző fejtelten lábság*. Utrecht, 1654. RMK I. 893.
- 48 Sic! Ez a szóalak máskor is fölbukkan (pl. Szenci Molnár Albertnél), vélhetően ilyen alakváltozatban is élt.
- 49 RMK I. 855. 214–216.
- 50 A jó hitű ember szelíd e világon – így írja körül a 86. zsoltár parafrázisának kezdősora az orthodoxyt (az ének 1806-ig használatban maradt). Itt az 52. sor vádja szerint Nagyari Benedek tudománya sem jó, azaz nem orthodox.
- 51 A Tolnai Dali elleni egyik vád: „Külső nagy rendek előtt kérkedik, hogy reformációnak kell lenni Magyarországon.” ZOVÁNYI op. Cit. 106.

- ⁵² Fol. c^{6a}. Odajegyzi a bibliai lókust is, Veritas sermone gaudenti simplice. 1Kor 2, 2–3. – Ugyanezt mondja Medgyesi Pál is. BARTÓK op. cit. 264. is megemlíti ezt az álláspontot, és méltatja Nagyar fordítói öntudatát, 285.
- ⁵³ Lásd részletesebben *A puritánus prédikációeszmény*. In: KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Bp. 1998. 88–106.
- ⁵⁴ E befogadáshoz azonban jelentősen hozzájárult, hogy a felvidéki magyar lutheránusok mindjárt 1635-ben kiadták Szenci Molnár zsoltárait, és Eperjesen (bizonytalán másutt is) egy évszázaddal Maróthi előtt szóltak a Goudimel féle harmóniás zsoltárok.
- ⁵⁵ ZOVÁNYI op. cit. 30. sköv. lapok.
- ⁵⁶ Idézi ZOVÁNYI op. cit. 29. lábjegyzetben.
- ⁵⁷ Idézi ZOVÁNYI op. cit. 143.
- ⁵⁸ ZOVÁNYI op. cit. 46.
- ⁵⁹ Az egyházkerületi jegyzőkönyvből idézi ZOVÁNYI op. cit. 334.
- ⁶⁰ ZOVÁNYI op. cit. 366.

Ferenc Postma

FRANEKERI AKADÉMIAI NYOMTATVÁNYOK NYOMÁBAN

Negyedik erdélyi tanulmányutam élményei (1994)

Prof. Jakó Zsigmondnak, Kolozsvár

A Fryske Akademie (Fríz Tudományos Akadémia) anyagi támogatásával 1994 tavaszán újra Erdélybe utaztam, hogy a franekeri akadémiai nyomtatványokról készülő bibliográfiát kiegészítsem néhány új adattal.¹ Négy könyvtár maradt még hátra, ahol érdemesnek látszott kutatást folytatnom. Prof. Jakó Zsigmond, az erdélyi könyvtárak kiváló ismerője ellátott minden szükséges információval és arra ösztönzött, hogy Csíkszeredát, Segesvárt, Sepsiszentgyörgyöt és Zilahot mindenképpen vegyem be a programomba.

A négy város közötti távolságot tekintve az Erdély szívében fekvő Marosvásárhely tűnt a legalkalmasabb kiindulási pontnak. Június 4-én vonattal indultam el Budapestről, majd Kolozsvár érintésével éjjél körül érkeztem Marosvásárhelyre. Az elkövetkező három hét során innen kezdtem kutatóútjaimat, hogy aztán a munka befejeztével újra visszatérjek a Teleki-Téka jótékony árnyékába. Olyan érzés ez, melyet bizonyára minden igazi könyvbarát jól ismer.

Csíkszereda

Első utam a Marosvásárhelytől 150 kilométerre délkeletre fekvő Csíkszeredára vezetett a meredek Hargita-hegységen keresztül Szováta és Székelyudvarhely érintésével, ahol 1992-ben már folytattam kutatást. Szerencsére az úti célomat jelentő „Mikó-várat” nem volt nehéz megtalálni. Ez az épület a még megmaradt néhány műemlék egyike a városban, melynek „stílusát” a közismert megalomán építészet még nem változtatta meg.

A XVII. század elején épített vár a nevét Bethlen Gábor (1580–1629) fejedelem tanácsadójának és kegyeltjének Mikó Ferencnek (1585–1635) köszönheti. Eseményekben gazdag múltat követően az épület 1970 óta a

Székelyföldi Kultúrtörténeti Múzeumnak ad otthont. Ennek egyik részét alkotja a történelmi zárandokhely, a Csíkszeredától északkeletre fekvő Csíksomlyó egykori ferences kolostorának könyvtára.

A könyvtáros a lehető legszívélyesebben fogadott és hamar beavatott a gyűjtemény múltjába s jelenébe. Újra hallhattam a már ismert történetet, nevezetesen, hogy a ferences könyvtárat az ötvenes években „államosították”, majd annak anyagát a múzeumban helyezték el. A nyolcvanas évek közepén aztán újra fellángolt a vita, miután 1985 áprilisában a kolostor falából 123 értékes könyv és kézirat került elő. A bukaresti Nemzeti Könyvtárban (Biblioteca Națională) végzett alapos restaurálást követően a kolostor kincsei az 1989-es forradalom után csak sokak fáradozásának köszönhetően kerültek vissza Csíkszeredára.

A ferences könyvtár állománya összesen 7.000 kötetre tehető, melyek példás óvatossággal és szakértelemmel lettek elhelyezve két elkülönített és elsötétített teremben. Az anyag jelentős része – nagy hangsúlyt fektetve a különleges kötésű könyvekre – épp ottlétem alatt került kiállításra a nagy múzeumterem egyikében. Így a könyvtáros részletes ismertetését hallgatva bőven nyíltott lehetőségem a kiállításban gyönyörködni.

Az egyik *G.B.P.T.* betűkkel ellátott kötet, mely felkeltette az érdeklődésemet egykor Bethlen Gábor tulajdonában volt: *Gabriël Bethlen Princeps Transsylvaniae*. E Krakó egyik lengyel műhelyében külön a fejedelem részére kötött könyv azon ritka példányok közé tartozik, melyek Bethlen magángyűjteményéből megmaradtak. A könyvtárban egyébként sok a Lengyelországban kötött és nyomtatott mű, amit magyaráz a kolostor földrajzi fekvése.

Kevésbé magától értetődő azonban az amszterdami, leideni, antwerpeni és kölni nyomtatványok jelenléte. De nem hiányzott a nyomdamutatóból Franecker sem. Itt említem Herman Alexander Röell professzor *Dissertatio de religione rationali. Editio quarta* (Franequæ, apud Johannem Gyzelaar, 1700) című munkájának nyolcadrét kiadását, mely Hollandiában manapság csak nagyon ritkán, Erdélyben ellenben annál gyakrabban előfordul. Ez utóbbira kellő magyarázattal szolgál a professzor magyarországi és erdélyi diákokhoz fűződő intenzív kapcsolata.² Az előbb említett munka mellesleg csak egy a gyűjtemény nagy mennyiségű protestáns jelzettel ellátott könyvei közül. Kétségbevonható, hogy a ferences szerzetesek nagyra értékelték ezt az anyagot, hisz számos könyv

hátára felírták a „haereticus” szót. Sajnos már nem lehetett megállapítani, hogy ez vajon Röell művére is vonatkozott-e, mert a kötet (papír) kötése hiányzik.

Viszonylag szerény állománya ellenére bővelkedik a ferences könyvtár kéziratokban, ősnymtatványokban, kora XVI. századi nyomtatványokban, ritka bibliakiadásokban és különleges kötésű könyvekben. Holland akadémiai nyomtatványokat ellenben nem, vagy csak alig lehet találni. Eltekintve a kevés franekeri anyagtól, más holland egyetemről származó művekre nem bukkantam. Végezetül megemlítem, hogy jelenleg itt őrzik az Erdély dél-nyugati részén fekvő Szászváros ferences kolostorának történelmi gyűjteményét is. Ez utóbbi jól érzékelteti, hogy az erdélyi könyvtárak a diktatúra során mennyire szétszóródtak.

Segesvár

A Marosvásárhelytől mintegy hatvan kilométerre délre lévő Segesvár jelentette a második hét programját. Egy jól sikerült autóbuszút és egy kis keresgélés után tiszteletemet tettem az alsóvárosi Biblioteca Municipala épületében. Ám mint kiderült, az Evangélikus Gimnázium Könyvtára a városi könyvtár egyik felsővárosi műemlék épületében kapott helyet. Az igazgatóval az oda vezető utat meredek utcákon át tettük meg, melyek a hanyatlás ellenére még mindig középkori hangulatot árasztanak.

Maga a történelmi felsőváros, részben még jelenleg is vastag falakkal és védőbástyákkal körülvéve, nagy múltra tekint vissza. Már a XII. század végén letelepedtek ezen a helyen német telepések az úgynevezett erdélyi szászok, akik 1556-ban egységesen Luther tanai mellett tettek hitet.³ Így lett Segesvár fontos lutheránus enkláve, amiről még manapság is tanúskodik a két nagy templom, a Kloster- és a Bergkirche.

A Bergkirche sekrestyéje adott hosszú időn át otthont az Evangélikus Gimnázium 1684-ben alapított könyvtárának. Az évek során adományoknak és vásárlásoknak köszönhetően jelentősen kibővült gyűjtemény végül csak 1865-ben került át a felújított iskolaépületbe. A gimnázium története századunk ötvenes éveiben ért véget, amikor is a román állam az épületet elorozta, s a könyvek szó szerint az utcára kerültek. Hála sokak, nem utolsósorban Jakó professzor fáradozásának, a gyűjtemény megmenekült a pusztulástól. Ám bizonyára nem szükséges hangsúlyozni, hogy e dráma során sok könyv megsérült.

A gimnáziumi könyvtár állománya mintegy 30.000 kötetre tehető, melyek között található szerény mennyiségű ősnymtatvány is. Természetesen legnagyobb számban az ókori görög és latin szerzők művei képviselik magukat, de ezek mellett akad bőven könyv a teológia, a filozófia, a jogtudomány, sőt a matematika és a fizika területéről is. A német anyaországhoz és a német nyelvű területekhez fűződő erős szálaknak köszönhetően pedig jelentős a könyvtár német nyelv és irodalom kollekciója.

A fent elmondottak kellő magyarázattal szolgálnak arra, hogy holland nyomtatványok és akadémiai iratok miért csak korlátozott számban vannak jelen. Ennek ellenére a holland nyomdákban származó anyag korántsem jelentéktelen. Ókori szerzők szépen kötött munkái és értékes héber nyelvű bibliakiadások mellett kezembe kerültek többek között Ruardus Andala franekeri professzor 1711-ben, illetve 1712-ben megjelent különböző írásai. Róla, – akárcsak kollégájáról: H. A. Röellről – köztudott volt, hogy nagyon kedvelte a magyarországi és erdélyi diákokat. Nem egy esetben sikerrel lépett fel érdekükben a fríz rendeknél és sokukkal később is rendszeres levelezést folytatott.⁴ A talált anyag – Andala vezetésével, részben e távoli országból származó diákok által megvédett filozófiai gyakorló disputációk (*disputationes exercitii gratia*) – szintén bizonyítja e rendkívüli kapcsolatot. A fenti disputációk manapság, Andala sok más művéhez hasonlóan, magyarországi és erdélyi könyvtárakon kívül csak elvétve fordulnak elő.

Végül megemlítek még egy régóta keresett, magyar kéz által írott és Idzardus Alberti franekeri nyomdájában 1643-ban készült héber nyelvtant. A szóban forgó *Brevis institutio ad cognitionem linguae hebraicae* Kismarjai Veszelin Pál (Paulus Veszelin van Kismarjai), debreceni lelkész munkája, amely Johannes Coccejus franekeri professzor segítségnek köszönhetően láthatott napvilágot, akivel a szerző évekkel azelőtt a brémai Gymnasium Illustre diákjaként került baráti kapcsolatba.⁵ Ahogy az a címlapon is olvasható, e rövid tankönyv a magyar református kollégiumokban folyó héber oktatást volt hivatott segíteni: „usui Scholarum Hungaricarum”. Ez a legkorábbi példa olyan héber nyelvkönyvre, melyet „belső” használatra az akkori Magyarország határain kívül nyomtattak.⁶ Sok más régi tankönyvhöz hasonlóan Veszelin nyelvtanából is csak kevés példány maradt fenn. Segesvári utam előtt csupán két példányról tudtam: a

budapesti Ráday Kollégium Könyvtárában és a nagyszebeni Brukenthal Könyvtárban.

Marosvásárhely

Hála a nagyszerű katalógusnak, mely tartalmazott egy nyomdamutatót is, segesvári kutatásaimat a tervezettnél hamarabb be tudtam fejezni. A hét további részét így a marosvásárhelyi Teleki-Tékában tölthettem. Néhány „rejtett” kartotékrendszernek köszönhetően – nagyobb könyvtárakban ismert jelenség – még jelentős mennyiségű Franekerből származó akadémiai beszéd került elő. Úgy határoztam ezért, hogy a teljes központi katalógust újból alaposan átvizsgálom.

Várakozásomnak megfelelően a legtöbb meglepetést újra a Bolyai-kollekció – az egykori Református Kollégium Könyvtára – tartogatta. A talált anyagból csak néhány példányt emelek itt ki kronológiai sorrendben és jegyzetekkel ellátva:

- a. 1636 – Arnoldus Verhel, *Ideae aristotelicae physica, metaphysica, ethica, politica, oeconomica. Editio altera priore emendatior* (S.l., ex officina Ulderici Balck, 1636). E tizenkettedrét kis filozófiai tankönyvnek jelen kiadásából eddig csak két példányt láttam: Hallében (Bibliothek Franckesche Stiftungen) és Debrecenben (Református Kollégium Könyvtára). Az első kiadásnak pedig, mely 1632-ben Uldericus Balck nyomdájában látott napvilágot Franekerben, csupán Kolozsvárott (Román Tudományos Akadémia Könyvtára) akadtam nyomára. Jóllehet Verhel hosszú ideig, majdnem egy fél évszázadon keresztül tanított és vezetett számtalan disputát Franekerben (1618–1664), munkáiból Hollandiában szinte alig található egy-egy példány.⁷
- b. 1646 – *Psalmi Davidis CL. Hebraeus textus ex optimorum codicum fide editus est, cum versione Johannis Cocceji, s. theol. et hebr. l. professoris* (Franekerae, typis et impensis Idzardi Alberti et Johannis Arcerii, 1646). A leghitelesebb kódexeken alapuló héber zsoltároskönyv ezen szövegkiadását, kiegészítve egy saját latin fordítással az előbb említett franekeri professzor: Johannes Coccejus készítette. Az előszóból kiderül, hogy Coccejus ezzel néhány közelebből meg nem

nevezett Magyar diák kérésének tett eleget, akiknek feltehetően nem került sok fáradságukba a professzort erre rávenni, tekintve a mű célját: elsősorban magyar honfitársaik körében a héber nyelv ismeretének fejlesztése. A zsoltároskönyv huszonnegyedrét kiadása meglegehetősen kevés példányban maradt fenn.⁸

- c. 1665 – *Confessio fidei adversus Judaeos, de articulis fidei controversis, praecipue Jesum Nazarenum esse promissum illum Messiam* (Franequerae, ex officina Joh[annis] Wellens, 1665). Az idézett munka a franekeri egyetemre 1664 júliusában beiratkozott lengyel diák Jacobus Lazarus (*Album Studiosorum Academiae Franeckerensis* (ASF) 6724) gyakorló disputációja. A zsidó születésű Lazarus („natus Judaeus”) a *Confessio fidei*-ben Christianus Schotanus professzor és lelkész vezetésével nyilvánosan védte meg áttérését a keresztény hitre. A disputáció egy részletes teológiai érvelés mellett tartalmaz személyes, önéletrajzi adatokat Lazarus „ad fidem Christi” történő megtéréséről is. Mondandójának végén megtudjuk a diáktól, hogy Schotanus 1664. október 13-án Franekerben keresztelte meg, s már aznap részt vett első úrvacsoraosztásán. A zsidósággal folytatott keresztény polémia Schotanus disputáin az elkövetkező években is fontos szerepet játszott.⁹ A Lazarus-féle *Confessio fidei* nyolcadrét kiadásából több példányt eddig még nem láttam.
- d. 1720 – Ruardus Andala, *Exegesis illustrium locorum ut et duorum typorum S. Scr., serpentis aenei et suspensi eodem die sepeliendi. Accedit clavis apocalyptica, quatuor propositionibus comprehensa* (Franequerae, ex officina Wibii Bleck, 1720). Jóllehet a könyv régi szakirodalmakból ismert, az 1716–1720 közötti időszakból összesen 14 teológiai gyakorló disputációt tartalmazó kötetet eddig csupán Herbornban (Alte Bibliothek) jegyeztem fel.¹⁰ Várható volt ugyanakkor, hogy e nagy negyedréti kiadás előbb-utóbb valamelyik erdélyi könyvtárban is felbukkan majd. A magyarországi Némethi György: (Georgius Nemethi) (ASF 11147) mellett két erdélyi diák: Aszalai Sámuel (Samuel Aszalai) (ASF 10982) és Dési Zsigmond (Sigismundus Déési) (ASF 10980) is részt vett respondensként a gya-

korlóanyag megvédésében. Az eredeti disputációkból, valamint azok 1716-os és 1717-es kiadásából már korábban is ismertem példányokat.

Felejtethetlen volt az a pillanat, amikor rábukkantam két könyvre a teológus hallgató Szepsi János (Johannes Szepsi) (ASF 5787) hagyatékából, aki 1658. május 3-án Franekerben hunyt el „placide et beate in Domino”. A tanulmányait a sárospataki Református Kollégiumban kezdő Szepsi megfordult egymásután Utrechtben (1655), Groningenben (1656) és Franekerben, ahol 1657. július 8-án iratkozott be a helyi egyetemre.¹¹ Frízföldről Harlingen érintésével még Angliába is áthajózott, legalábbis ez derül ki végrendeletéből, melyet – „érezvén a halál közeledtét, s annak csupán idejét nem tudván” – 1658. április 28-án Franekerben készített. Ebben döntött egyebek mellett arról, hogy minden könyve „qui in Patria, Belgio, et Anglia extant” a sárospataki alma-mater könyvtárát gazdagítsa.¹²

De akkor hogy kerültek a könyvek Marosvásárhelyre? A válaszáért vissza kell mennünk az időben 1672-ig, amikor is a politikai helyzet következtében a kollégium professzorai és diákjai elhagyták Sárospatakot és a (biztonságos) Erdélybe menekültek. A könyvtárat és az iskolát először Gyulafehérvár fogadta be, ám a várost ért 1716-os Habsburg támadás miatt újra menekülniük kellett. Ekkor esett a választás Marosvásárhelyre.¹³

Jó néhány könyv számára ezzel véget ért a hosszú vándorlás. Miután nem sokkal később Sárospatakon a protestánsok számára stabilizálódott a helyzet és az iskola visszatérhetett, a kollégiumi könyvtár egy része Marosvásárhelyen maradt, így a Szepsi hagyatékából származó két kötet is: „Ex testamentali legatione Do[mi]ni Joh. Szepsi”.¹⁴

Alapos tanulmányozás után kiderült, hogy a két kötet egyike tartalmilag is nagy fogást jelent. A pergamen kötésű kolligátum több mint 120 Utrechtben, Leidenben, Groningenben és Franekerben megvédett gyakorló disputációt tartalmaz, köztük sok ritka példányt, egyebek mellett három darab, magyar diákok által 1656 és 1657 között Johannes Valckenier előtt megvédett teológiai disputációt. Szepsi János így valószínűleg fontos adalékkal járult hozzá kutatásomhoz.

Piae memoriae ergo megemlítem végezetül, hogy Szepsit 1658. május elején helyezték „honeste” és saját költségén örök nyugalomra a franekeri

Academiakerkben. Sírköve a múlt század közepén átkerült a Grote- vagy más néven Martinikerkbe.¹⁵ Az erősen megrongálódott kő csak a templom 1940–1943-as restaurálásakor nyerte el végső nyughelyét a dél-keleti oldalhajójában.

Sepsiszentgyörgy

Romániai tartózkodásom harmadik hetében a Marosvásárhelytől 180 kilométerre délkeletre fekvő Sepsiszentgyörgyre utaztam. Ez alkalommal szerencsére nem kellett tömegközlekedési eszközökre hagyatkoznom, mert egy barátom elvitt autóval, ami az utazás idejét jelentősen csökkentette. Az impozáns Székely Mikó-Kollégium a szép városi parkkal szemben, az óvárosi „Iskola utcában” található. A jelenleg is működő középiskolát 1859-ben alapította gróf Mikó Imre (1805–1876), akiről mint a Nagyenyedi Református Kollégium kurátora már volt szó.¹⁶

A könyvtár évek hosszú során át dacolva a politika viharaival még mindig eredeti, a főbejárat melletti termében található. A történelmi gyűjtemény mégis állandó aggodalom tárgyát jelentette az iskolavezetés számára, s nem csak a könyvek konzerválása miatt. Aki néhány oldallal előbb olvasta, hogy a csíkszeredai és a segesvári könyvtár milyen sorsra jutott az nem lepődik meg ezen. Meg kellett hát ígérnem az igazgatónak, hogy könyvtáráról nem írok részletesen. Ezért az olvasó elnézését kérve csak egy viszonylag tárgyilagos felsorolást adok közre, ami azonban önmagáért beszél:

1. A gyűjtemény összesen 35.000 kötetből áll. Az állomány legnagyobb részét az ókori szerzők gyakran gyönyörű kötésű szövegkiadásai jelentik, melyek Mikó gróf magánkönyvtárából származnak.
2. A gyűjtemény tartalmazza a híres erdélyi teológus Borosnyai Nagy Zsigmond (Sigismundus Nagy Borosnyai) (1704–1774) magánkönyvtárának számos művét. Borosnyait, aki többek között Franekerben is tanult (*ASF* 12022), majd 1736 novemberében Utrechtben teológiai doktorátust szerzett – 1737-ben nevezték ki a nagyenyedi kollégium professzorává.¹⁷ Úgy vélem nem szükséges hangsúlyozni, hogy ebben a könyvállományban a holland akadémiai iratok nagy számban képviseltetik magukat.

3. Tartalmaz a gyűjtemény továbbá gróf Teleki Sámuel kortársainak és közeli rokonainak, Teleki József és Ádám (Josephus & Adamus Teleki) tulajdonából származó könyveket. Az erdélyi *comites*, akik nevüket 1760. július 7-én egyszerre írták be a leideni *Album Studiosorum*ba, hollandiai tartózkodásuk ideje alatt aktívan kivették részüket a könyvvásárlásból.¹⁸ A franekeri professzor Johannes Schotanus *Exegesis in primam et secundam Meditationem R. Cartesii, ut et quaestiones metaphysicae, in quibus methodus Cartesii asseritur etc.* (Franequerae, ex officina Johannis Gyselaar, 1687) című munkáját – tulajdonosa által az első lapra írott bejegyzés szerint – Teleki József (1738–1796) Amszterdamban vásárolta 1760. augusztus 26-án. Nincs tudomásom arról, hogy a már akkor is muzeálisnak számító negyedrért kiadás valamelyik holland könyvtár állományában meglebbe.
4. A gyűjteményben helyet kaptak gróf Teleki Sándor (Alexander Teleki) (1679–1754), Teleki Sámuel apjának magánkönyvtárából származó kötetek is. Egyik ezek közül Ruardus Andala, *Oratio de viis Jehovae rectis* (Franequerae, excudit Franciscus Halma F. F., 1715) című rektori beszéde, melyet a szerző saját kezűleg dedikált:

Illustrissimo Comiti
Alexandro Teleki de Szék,
Ecclesiae et Patriae Columini Maximo, etc. etc.
in signum debitae venerationis
offert et mittit
Ruardus Andala,
S.S. Theol. et Phil. Doctor
et Professor Ordinarius.

A fenti idézet jól mutatja a Franeker és Erdély közötti közvetlen kapcsolatot. Andala később levelezést folytatott az erdélyi gróffal, aki egyebek mellett azért is gyakran ragadott pennát, hogy a professzor segítségét kérje nagyenyedi diákok ösztöndíjhoz juttatásában.¹⁹

5. A gyűjteményben találhatók különböző könyvek Theodorus van Groe (1705–1784) holland lelkész könyvtárából. Sajnos nem sikerült kiderítenem, hogy ez az anyag milyen úton-módon jutott Erdélybe. Saját kutatásom szempontjából elsősorban a Van der Groe által 1725-ben vásárolt – saját tékában egykor Nr. 30 jelzettel ellátott – Guilielmus Amesius franekeri professzor két munkáját rejtő kolligátum bírt nagy jelentőséggel.

Az előbb elmondottakból bizonyára kiderül, hogy a sepsiszentgyörgyi könyvtár több tekintetben is „aranybánya”.

Feljegyeztem mintegy hatvan darab Franekerből származó munka címét, köztük sok olyan ritkaságét, mint amilyen Amesius *Bellarminus enervatus* (Franekerae, ex officina Ulderici Balck, 1626) című művének III. és IV. része. Az 56, illetve 44 darab gyakorló disputációt tartalmazó két nyolcadrét kötet egyéb példányait eddig csak a budapesti Széchényi Könyvtárban láttam.

Fáradtan ugyan, ám nagyon elégedett érzéssel vettem búcsút a könyvtárostól, aki kizárólag látogatásom tiszteletére szakította meg nyaralását és tért vissza Sepsiszentgyörgyre. Az igazgatótól az iskola gróf Mikó Imre arcképével díszített zászlaját kaptam ajándékba.

Másnap autóbusszal próbáltam a lehető leggyorsabban Marosvásárhelyre jutni. Igaz, a több mint kilenc órás úton gyorsaságról nemigen lehetett szó. Este még egyszer felkerestem a Teleki-Tékát és ezzel véget ért az első három hét. Vonattal indultam második kiindulási pontomra: Kolozsvárra.

Zilah

A Kolozsvártól kilencven kilométerre északnyugatra fekvő Zilah jelentette tanulmányutam utolsó állomását. Ez alkalommal nem annyira a hosszú utazás, mint inkább a kibírhatatlan hőség akadályozott. Így gyorsan taxival vittem magam a régi városközpontba, ahol mellesleg sok régi és szép épületet nem láttam. A legtöbb erdélyi városhoz hasonlóan az elmúlt években Zilah is drasztikus modernizáláson ment keresztül.

A Kultúrtörténeti Múzeumban (Muzeul de Istorie și Artă) találkoztam a könyvtárossal, aki lelkesen magyarázva azonnal elkísért birodalmába. Az egykori Wesselényi Gimnázium Könyvtára a múzeummal szomszéd-

dos épületben található, amelyben – jóllehet jelenleg mint a Román Állam tulajdona – még mindig középiskola működik. A könyvek is eredeti helyükön állnak egy elsötétített és megfelelően zárt teremben. Már a könyvekre vetett első pillantás elegendő volt ahhoz, hogy osztozzam a könyvtáros lelkesedésében.

A mintegy 40.000 kötetet számláló gyűjtemény nagy része szinte teljesen a *Peregrinatio Hungarorum*hoz kapcsolódik. A legrégebb könyvek még az egykori Református Kollégium Könyvtárából származnak. A kollekció európai és különösen holland könyvtörténeti szempontból is rendkívül jelentős. Itt csak utalnék arra a két új keletű tanulmányra, melyek részletesen foglalkoznak a könyvtár XVII. századi holland nyomtatványai-val.²⁰

Kutatómunkám során azonban kiderült, hogy az ebből a korból származó anyag egy része nem került összeírásra. Találtam többek között egy holland akadémiai nyomtatványokat tartalmazó vaskos kolligátumot, melynek következő három franekeri disputációjáról erdélyi utam előtt nem volt tudomásom:

- a. Aeschinus Saagmans „Leov. Frisius” (ASF 8597, 9373) 1694 áprilisában H.A. Röell professzor előtt megvédett gyakorló disputációja: *Disputatio metaphysica de indifferentia Dei circa decretum et opera externa* (Franequerae, apud Johannem Gyzelaar, 1694).²¹
- b. Aeschinus Saagmans 1694. október 15-én „ante meridiem” megvédett „pro doctoratus in philosophia gradu” doktori disszertációja: *Disputatio philosophica inauguralis de dubitatione* (Franequerae, apud Johannem Gyzelaar, 1694). Az elnöklő professzor H. A. Röell volt.
- c. Franciscus Henricus Gulichius „Abr. F.” (ASF 8593, 9374) 1694. október 15-én „hora prima pomeridiana” megvédett „pro gradu doctoratus et liberalium artium magisterio” doktori disszertációja: *Disputatio philosophica inauguralis de veritatis criterio* (Franequerae, apud Johannem Gyzelaar, 1694). Az elnöklő professzor H. A. Röell volt.

A XVIII. századi könyvek közül is kezembe került néhány ismeretlen franekeri nyomtatvány, többek között két darab 1775-ből és 1777-ből származó aukciós katalógus. Őriz a könyvtár emellett sok ritka anyagot is. Ezek közé tartozik a franekeri héber professzor Johannes Terentius kétrészes *Meditationum philologicarum hebraearum trias prima [et] altera* (Franequerae, excudebat Idzardus Alberti, 1654) című munkájának nyolcadrét kiadása, kiegészítve az 1651-ben ugyancsak általa írott *Oratio inauguralissal*. A kötet meglétét eddig egyedül Jénában (Universitätsbibliothek) jegyeztem fel.

A könyvtáros lelkesen – mint mindig – úgy döntött, hogy a franekeri anyagot külön szekrénybe teszi, ahol az előkerült több mint hetven mű időközben helyet kapott. Utólag is kiderült, hogy kutatómunkámat milyen nagyra értékelte: tudtomon kívül tudósítást közölt arról az egyik helyi újságban.²²

Összegzés

Visszatérve Kolozsvárra sietve búcsút vettem a sok-sok baráttól és ismerőstől. Július 3-án este, pontosan a harminc napos vízum érvényességi idején belül Budapest irányában átléptem a román határt.

A történetnek ezzel még korántsem volt vége. Hála egyik ismerősöm figyelmességének, egy budapesti antikváriumban megtaláltam Vitringa *Typus theologiae practicae, sive de vita spiritali ejusque affectionibus commentatio* (Franequerae, apud Wibium Bleck, 1716) című munkáját.²³ E kisméretű könyv egykor Szathmári P. György (Georgius P. Szathmári) (ASF 11091) erdélyi diák tulajdonában volt, aki azt saját bejegyzése szerint 1717-ben Franekerben vásárolta. Negyedik erdélyi tanulmányutamnak szebb befejezést szinte el sem lehetett volna képzelni.²⁴

Fordította: Eredics Péter

Címek és felhasznált irodalom

Csíkszereda/ Miercurea-Ciuc/ Szeklerburg

Csíksomlyó egykori ferences kolostorának könyvtára jelenleg a Hargitai Megyei Múzeumban (Muzeul Județean Harghita) található.

Cím: „Mikó-vár”, Piața Cețaii, nr. 2, 4100 Miercurea-Ciuc

FODOR Sándor: *A csíksomlyói Ferences-könyvtár kincseiről*, Csíkszereda, 1991.

MUCKENHAUPT Erzsébet: „Cărți Aldine pe teritoriul Județului Harghita”, *Acta Hargitensia*, 1980, 171–180.

MUCKENHAUPT Erzsébet: „Egy könyvtár viszontagságai századunk második felében”, *A Hét*, 21 (1990), 3–4.

MUCKENHAUPT Erzsébet: *XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyvkötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében*, Kolozsvár, 1993.

Segesvár/ Sighișoara/ Schässburg

Az egykori Evangélikus Gimnázium Könyvtára jelenleg a Biblioteca Municipala része.

Cím: Biblioteca Municipala, Piața Cetații nr.4, 3050 Sighișoara

Wihelm BERWERTH & Theodor FABINI: „Fachwissenschaftlicher Katalog der Bibliothek des Gymnasiums in Schässburg, mit einer Einleitung über deren Entwicklung – I. Theil: Theologie”, *Programm des evang. Gymnasiums A. B. in Schässburg, zum Schlusse des Schuljahres 1879–80*, Schässburg, 1880.

A könyvtár rövid történetét Wilhelm Berwerth ismerteti a bevezetőben (VIII–XII.). A könyvtár tulajdonába került egyéb gyűjteményekről a *Programm* későbbi számai szolgálnak információval.

Sepsiszentgyörgy/ Sf. Gheorghe/ Sankt Georgen

A Székely Mikó-Kollégium Könyvtára

Cím: Liceul Székely Mikó, Str. Școlii, nr. 1, 4000 Sf. Gheorghe

CSIKÓS Júlia: „Ex bibliotheca Johannis Apatzaei”, *Könyvesház*, II/2 (1992), 29–30.

A Református Székely Mikó-Kollégium történetét a következő munka dolgozza fel:

DOMJÁN István: *A sepsiszentgyörgyi államilag segélyezett Ev. Ref. Székely Mikó-Kollégium alapításának története*, Sepsiszentgyörgy, 1893.

DOMJÁN István: *A sepsiszentgyörgyi államilag segélyezett Ev. Ref. Székely Mikó-Kollégium alapításának története (1859–1895)*, Sepsiszentgyörgy, 1898.

Zilah/ Zalău/ Zillenmarkt

Az (egykori) Református Wesselényi Gimnázium, a jelenlegi Liceul Teoretic Könyvtára

Cím: Biblioteca documentara C.P.D., Str. Unirii, nr. 2, 4700 Zalău

SZILÁGYI Ferencz: *Zilah történelméből*, Pest, 1870.

Ioan M. OROS, „Reprezentarea lui Homer în Biblioteca documentara a Casei Personalului Didactic din Zalău”, *Acta Musei Porolissenis*, 9 (1985), 635–638.

Ioan M. OROS: „Ginditori clasici Germani în colecțiile Bibliotecii documentare din Zalău”, *Acta Musei Porolissenis*, 12 (1988), 759–761.

Vergilia STAN: „Carte straina, tiparita în secolul al XVI-lea, în fondul Bibliotecii documentare a C.P.D., Zalău – Catalog”, *Acta Musei Porolissenis*, 10 (1986), 505–536.

Vergilia STAN: „Carte straina, editata în secolul al XVII-lea la Amsterdam, existenta în fondul Bibliotecii documentare, Zalău – Catalog”, *Acta Musei Porolissenis*, 11 (1987), 493–528.

Vergilia STAN: „Carte straina, în ediții Olandeze din secolul al XVII-lea”, existenta în fondul Bibliotecii documentare, Zalău – Catalog”, *Acta Musei Porolissenis*, 12 (1988), 707–757.

Kolozsvár/ Cluj-Napoca/ Klausenburg

Az Egyetemi és az Akadémiai Könyvtárról lásd:

JAKÓ Klára: *Egyetemi és Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár*, Aetas, 1993/3, 207–211.

Az egykori Református Kollégium Könyvtáráról lásd:

SIPOS Gábor: *A kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században*, Szeged, 1991.

Marosvásárhely/ Tîrgu Mures/ Neumarkt

A Teleki-Bolyai Könyvtárról lásd:

DEÉ Nagy Anikó: *Teleki-Téka, Marosvásárhely*, Aetas, 1993/3, 230–240.

Székelyudvarhely/ Odorheiu Secuiesc/ Hofmarkt

Az egykori Református Kollégium Könyvtáráról lásd:

RÓTH András: Lajos, *Tudományos Könyvtár, Székelyudvarhely*, Aetas, 1993/3, 220–223.

Gyulafehérvár/ Alba Iulia/ Karlsburg

A Batthyaneum Könyvtárról lásd:

MARZA Iacob: *Batthyaneum Könyvtár, Gyulafehérvár*, Aetas, 1993/3, 227–229.

Nagyszeben/ Sibiu/ Hermannstadt

A Brukenthal Könyvtárról lásd:

Doina NÄGLER: *A Brukenthal Könyvtár, Nagyszeben*, Aetas, 1993/3, 224–227.

JEGYZETEK

¹ Lásd részletesen: Ferenc POSTMA: *Franekeri akadémiai nyomtatványok nyomában. Három romániai tanulmányút élményei (1991–1993)*, Könyv és könyvtár, Debrecen, 20 (1998), 113–133. (A továbbiakban Könyv és könyvtár, 1998.)

² Ferenc POSTMA & Jacob van SLUIS: *Herman Alexander Röell (1653–1718) und seine ungarischen Studenten*, Szeged, 1990.

³ Thomas NÄGLER: *Die Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen*, Bukarest, 1992–2.

⁴ Eugen ZOVÁNYI, *Brieven van Nederlandsche geleerden aan Hongaarsche geleerden*, Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe Serie 1 (1902), 423–436.

⁵ GÖMÖRI György: *A fiatal Coccejus magyar barátai és tanítványai*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 25 (1988), 189–196.

⁶ Ferenc POSTMA: *Hebreeuwse grammatica's van Hongaarse hand, 1635–1992. Beschouwingen n.a.v. een recente inventarisatie van A. Strbik*, Alef Beet. Tijdschrift van de Vereniging tot bevordering van kennis van Hebreeuws, III/2 (1993), 33–42. A jelen tanulmány részletesebb német nyelvű változatát lásd: *Studia Rosenthaliana*, XXVIII/2 (1994), 177–189.

- ⁷ Sybrand GALAMA: *Het wijsgerig onderwijs aan de Hoogeschool te Franeker 1585–1811*, Franeker, 1954, 56–61; 317–318 (Verhel–féle bibliográfia).
- ⁸ L. FUKS & R.G. FUKS-MANSFELD: *Hebrew Typography in the Northern Netherlands, 1585–1815*, Part I, Leiden, 1984, 85 (nr. 122). Itt egyedül az amszterdami Bibliotheca Rosenthaliana példányáról esik szó.
- ⁹ Ferenc POSTMA: *Christianus Schotanus. Bibliografie III*, Gens Schotana, Franeker, 3 (1985), 1–9, részletesen 7–8.
- ¹⁰ P. DIBON: *Le fonds néerlandais de la Bibliothèque académique de Herborn*, Amsterdam, 1957, 27 (s.v. Andala). Vö. Sybrand GALAMA, *op. cit.* 138–150; 246–253 (Andala–féle bibliográfia).
- ¹¹ GULYÁS József: *A sárospataki főiskola diákjai (IV)*, Egyháztörténet, II/1–2 (1944), 127–136, részletesen 129.
- ¹² Rijksarchief in Friesland, (Frízöldi Állami Levéltár), Leeuwarden – *Archief Franeker Universiteit*, Inv. nr. 17. [“Diarium actorum” 1647–1664], 195–197, (‘Copia authentica’ Szepsi végrendeletéről, melyet Prof. Joh. Valckenier az egyetem akkori *rector magnificus* 1658. május 19-én írt alá, s ezzel hivatalosan hitelesített. A sárospataki Református Kollégium Könyvtárában az eredeti végrendelet felkutatására tett három kísérletem (1986, 1990 és 1992) nem járt eredménnyel. De nem találtam Szepsi hagyatékából származó egyéb könyvet sem.
- ¹³ BUCSAY Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn, 1521–1978. Ungarns Reformationsskirchen in Geschichte und Gegenwart*, Teil I, Wien-Köln-Graz, 1977, 217; 221.
- ¹⁴ Lásd: Bolyai-kollekció, Sign.: BO 1087 és BO 24431. A két pergamen kötés belső oldalára írott végrendeleti döntés mellett mindkét kötet tartalmazza a sárospataki Református Kollégium Könyvtárának kézzel írott bejegyzését is: “Liber Scholae Illustris S. Patachinae”.
- ¹⁵ Lásd: Gemeentearchief Franekeradeel, Franeker (Franekeri Levéltár) – *Besluiten van de Franeker Gemeenteraad*, 1848. november 4. és 1848. december 30. Az Academiekerk akkor már rendkívül rossz állapotban volt ezért három lépcsőben lebontották: 1851-ben a középső részt, 1866-ban a Vijverstraat felőli első részt, végül 1895-ben a kórust. Köszönettel tartozom T. Wiersma és H. M. Kreger uraknak (Franeker), hogy helytörténeti ismereteiket megosztották velem. Amennyire sikerült kiderítenem a Franekerben elhunyt magyarországi és erdélyi diákok közül senkit sem temettek el a Martinikerkben. Mindhárom ott található „magyar sírkő” – összesen öt névvel – az Academiekerkből származik. Lásd: J. de VRIES, *Vroomheid en Vergankelijkheid: De Franeker Martinikerk*, Franeker, 1982, 33; 35–36.
- ¹⁶ Lásd: Könyv és könyvtár, 1998, 119. Mikó gyűjteményének ősnymtatványai jelenleg a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban találhatóak. Teológiai, filozófiai könyveit a gróf a nagyenyedi Református Kollégium Könyvtárára hagyta.
- ¹⁷ ZOVÁNYI Jenő & LADÁNYI Sándor (ed.), *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, 1977–3, 92–93 (s.v.). Borosnyai Nagy 1736. november 23-án védte meg *Disputatio theologica inauguralis de prima Symboli Apostolici origine et perfectione, ejusdemque speciali articulo: de Deo Spiritu Sancto* (Trajecti ad Rhenum, apud Alexandrum van Megen, 1736) című dolgozatát Utrechtben.

^{18.} TOLNAI Gábor (szerk.), *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában. Teleki József utazásai (1759–1761)*, Budapest, 1987. Vö. CSANÁK F. Dóra, *A naplóíró Teleki József*, Erdélyi Múzeum, LV/3–4 (1993), 24–33.

^{19.} KESERŰ Bálint (szerk.), *Peregrinuslevelek, 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*, Szeged, 1980. A kötet tartalmazza Andala három Teleki Sándornak írott levelét: 351–353 (nr. 190, 1716. szeptember 11.); 357–358 (nr. 194, 1720. április 3.) és 358–359 (nr. 195, 1721. március 15.). Teleki ekkor a nagyenyedi Református Kollégium kurátori tisztét töltötte be.

^{20.} Lásd: Vergilia STAN tanulmányait az *Acta Musei Porolissensis*, 11 (1987) és 12 (1988) számaiban.

^{21.} Jacob van SLUIS: *Herman Alexander Röell*, Leeuwarden, 1988, részletesen 80–85.

^{22.} Ioan M. OROS, *În cautarea cărților pierdute...*, Gazeta de Duminică, Serie Nouă, Anul I, Nr.2, 1994. július 22–28., 1. Az 1994. július 14-én írott cikket mint meglepetést októberben kaptam meg.

^{23.} A könyv 1722-ben Frankfurtban (Frankfurtumban, Schwartz János által) is megjelent M.V.B.F. [Marosvásárhelyi Baba Ferenc] magyar fordításában (*Lelki élet etc.*). Vö. Albertus SCHULTENS: *Laudatio funebris in memoriam Campegii Vitringa* (Franequerae, excudit Henricus Halma, 1722), 64: „... ut quatuor jam versiones ejus processerint, Belgica, Germanica, Gallica, atque novissime, ut nuper inauditum nobis est, Pannonica”. A fordítás sok erdélyi könyvtárban megtalálható:

Sepsiszentgyörgyön például Teleki József anyjának, Ráday Eszternek a példánya.

^{24.} A korábbi romániai tanulmányutakat illetően lásd Könyv és Könyvtár, 1998, 113–133.

Kismarjai Veszelin Pál Franekerben nyomtatott héber nyelvtanának címlapja. E rövid tankönyv a magyar református kollégiumokban folyó héber oktatást volt hivatott segíteni.

DISPUTATIO METAPHYSICA
DE
INDIFFERENTIA DEI
Circa Decretum & Opera externa.

QUAM,

Divino aspirante Numine,
SUB PRÆSIDIO
Viri Celeberrimi

D. HERMANNI ALEX: RÖELL;

S. S. Theol. & veræ Philof. Doct. ac
Professoris Acutissimi,

Publico Examini subiectis

ÆSCHINUS SAAGMANS

Leov. Frisius,

AUCTOR & RESPONDENS.

A. D. Aprilis loco horisque solitis.

FRANQUERÆ,

Apud JOHANNEM GYZELAAR, Illustr. Frisæ Ordæ,
atque Eorundem Academia Typograph. Ordin. MDCXCIV.

Az Aeschinus Saagmans által 1694 áprilisában Franekerben megvédett
gyakorló disputáció címlapja (Zilahi Könyvtár).

JOH. SCHOTANI CHRIST. FIL.
E X E G E S I S
I N
Primam & Secundam
M E D I T A T I O N E M
R. C A R T E S I I.
U T E T
QUÆSTIONES METAPHYSICÆ:

In quibus Methodus Cartesii asseritur; Mentis
à Corpore realis distinctio ejusque immortalitas de-
monstrantur; variz ex occasione quæstiones. etiam Phy-
sicæ deciduntur: genuina in quæstionibus quibusdam Meta-
physicis Cartesii mens astruitur & vindicatur. Passim ve-
rò Atheismi & Scepticismi inultæ per calumniam
Philosopho maculæ penitus eluuntur.

FRANCKE,
Ex officinâ JOHANNIS GYSELAAR, Illustrum Frisicæ Ordinum
& eorundem Academiæ Typograph. Ordinarij. Anno MDCCLXXXVII.

Schotanus *Exegesis in primam et secundam Meditationem R. Cartesii.*
(Franeker, 1687) című munkájának címlapja.

340

RUARDI ANDALA

A. L. M. Phil. & S. S. Theol. Doct. &
Professoris Ord.

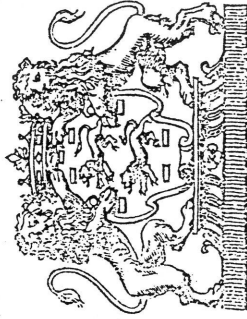
ORATIO

ALEXANDRO TELEKI DE SZEK,
Electo et Patria Culinini Maximo, etc. etc.

DE
VIIS JEHOVÆ RECTIS,
Dicta solenniter in Templo Aca-
demico ipfis kalendis Junii

Anno MDCCCXIV.

Cum Magistratu Academico abiret.

FRANQUEŮERÆ,

Excudit FRANCISCUS HALMA, F. F. Illust.
Fidre Oddi atque Eorundem Academiae Typograph. Ordin. MDCXIV.

in signum debite venerationis

offert et mittit

Ruardus Andala,
S. S. Theol. et Phil. Doctor
et Professor Ordinarius

Ruardus Andala Teleki Sándor számára írott dedikációja
(Sepsiszentgyörgy).

Gróf Mikó Imre ex librise.

EXERCITATIONUM
THEOLOGICARUM.

AD

Verba PAULI 1 Timoth. 1. 5.

P R I M A.

Q U A M,

Propitio Deo,

P R Æ S I D E

HERM. ALEXANDRO RÖELL,

S. S. Theol. & Phil. Doct. & Professore,

Publice defendet

DAVID Le BACHELLÉ,

Metensis.

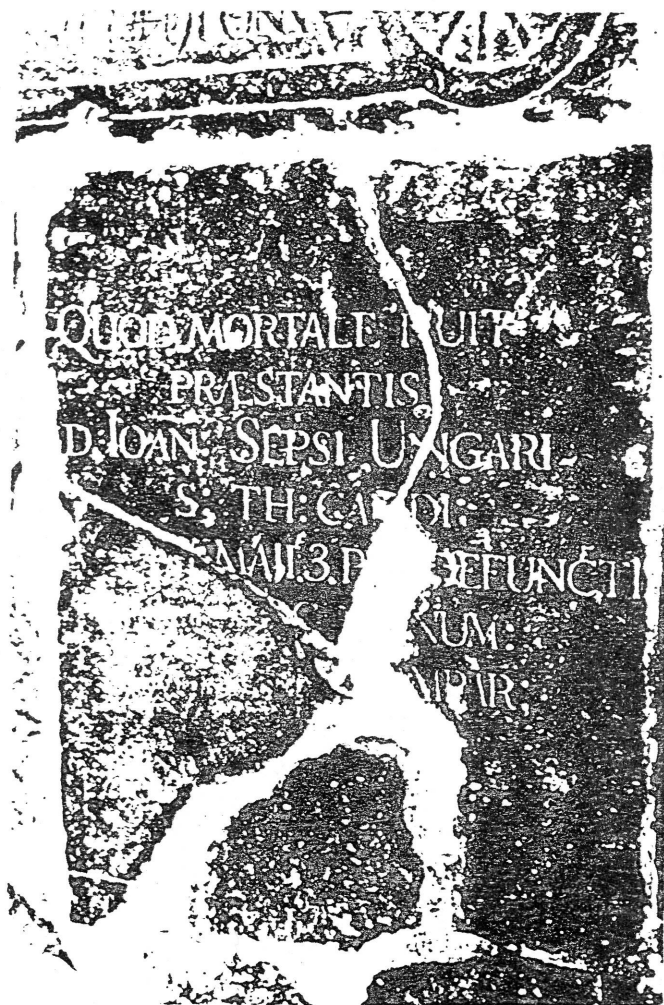
Ad diem Mai. MDCXCII.

FRANEQUERÆ,

Apud JOHANNEM GYSELAAR, Illustr. Frisiz Ordd.
atque Eorundem Academiæ Typograph. Ordinar. MDCXCII.

Herman Alexander Röell előtt megvédett franekeri disputáció címlapja
(Zilahi Könyvtár).

Szepsi János erősen megrongálódott sírköve a franekeri Grote- vagy más néven Martinikerkben (fényképezte Jacob van Sluis).

Eredics Péter

MAGYAR VONATKOZÁSÚ KÖNYVEK HIERONYMUS SIMONS VAN ALPHEN PROFESSZOR KÖNYVTÁRÁBAN

Németh S. Katalin a *Magyar könyvek a 17. századi holland könyvpiac*¹ című tanulmányában már 1986-ban felhívta a figyelmet arra, hogy a nyugat-európai könyvtárakban található korabeli aukciós katalógusok alapos áttanulmányozása nagyon sok új adattal gazdagíthatná a magyar könyvkultúra múltjáról meglévő ismereteinket. Ezt a megállapítást igazolja az Amszterdami Egyetemi Könyvtárban OK 79–129 számon őrzött aukciós katalógus, mely Hieronymus Simons van Alphen (1665–1742) utrechti teológia professzor könyvtára egy részének 1743-as árverésére készült.² Mielőtt rátérnénk a katalógusra és annak magyar vonatkozású könyveire, ismerkedjünk meg azokkal a tényezőkkel, melyek a hungaricák katalógusbeli jelenlétét magyarázzák.

A gazdag kereskedőcsalád sarjaként 1665-ben Nieuw-Hanauban született van Alphen egyetemi tanulmányait 1681-ben Leidenben kezdte, ahol tudását a teológiában és a keleti nyelvekben olyan tudósok keze alatt mélyítette el mint Fridericus Spanhemius és Christophorus Wittichius. Útja ezt követően 1686-ban a frízföldi Franeker egyetemére vezetett. Ott a magyar kapcsolataikról híres idősebb Campegius Vitringa³ és Herman

¹ NÉMETH S. Katalin, *Magyar könyvek a 17. századi holland könyvpiac*, Magyar Könyvszemle, 1986/2, 305–309.

² *Bibliothecae Alphenianae pars, continens apparatus egregium selectissimorum ac praestantissimorum in quavis facultate librorum ... Hos omnes summo iudicio, magna diligentia & sumptibus collegit vir summus et celeberrimus theologus Hieronymus Van Alphen. Quorum publica distractio fiet ad diem 10 Junii et seqq. Trajecti ad Rhenum, 1743.*

³ Vitringa magyar tanítványait illetően lásd: Ferenc POSTMA, *Campegius Vitringa professzor testimoniumai magyar diákok számára*, Könyv és Könyvtár, Debrecen, 20 (1998), 151–161. és SZILÁDY Áron, *Campegius Vitringa magyar tanítványai Franekerában*, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 5 (1874), 43–50.

Alexander Röell⁴ előadásait hallgatta. Nem kizárt, hogy már egyetemi éve alatt kapcsolatba került magyarországi és erdélyi diákokkal, mivel a leideni és franekeri *Album Studiosorum*ok tanúsága szerint honfitársaink akkor már mindkét egyetemen jelentős számban képviseltették magukat. Tanulmányai befejeztével van Alphen lelkeszként tevékenykedett először Warmondban (1687–1691) és Zuthphenben (1691–1697), majd Amszterdamban 1697-től 1715-ig, amikor is egykori tanítómesterének Franciscus Burmannak fiával együtt az Utrechti Egyetem teológia professzorává – „*ordinaris professor Theologiae*” – nevezték ki.

Az Utrechti Egyetemnek a 17. és 18. századi magyar peregrinációban betöltött szerepéről több tanulmány látott már napvilágot Hollandiában és Magyarországon egyaránt. Segesváry Lajos azt a következőképp méltatja: „*Teljesen egyedülálló helyet foglal el az utrechti peregrináció nemcsak a református magyar egyház, hanem a holland főiskolák történetében is. [...] Sehol nem volt diákjaink arányszáma olyan magas az illető egyetem abszolút hallgatószámaához viszonyítva, mint éppen itten*”.⁵ Ezek után nem meglepő, hogy van Alphen is számtalan magyar diákkal büszkélkedhetett mintegy 27 esztendeig tartó professzori tevékenysége alatt.⁶ Köztudott volt róla, hogy kedvelte és segítette az Erdélyből és Magyarországról érkezett peregrinusokat. Ezt igazolja egyebek mellett a nevére elnevezett alapítvány, mely magyar nyelvű bibliák hollandiai kiadását támogatta. Mindemellett tudomásunk van arról is, hogy diákjait holland nyelvű munkák magyarra fordítására buzdította.

Ez utóbbit bizonyítja a későbbi debreceni városi orvos, ifjabb Buzinkai György (1700–1768)⁷ által lefordított két holland prédikáció: *Az elveszett*

⁴ Röell magyar kapcsolatait részletesen tárgyalja az alábbi munka: Ferenc POSTMA – Jacob van SLUIS, *Herman Alexander Röell und seine ungarischen Studenten*, Szeged, 1990.

⁵ SEGESVÁRY Lajos, *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen (1636–1836)*, Debrecen, 1935, 9–10.

⁶ Van Alphen magyar diákjairól lásd egyebek mellett: Ferenc POSTMA, *Ut thesauros sapientiae colligerem... Een brief van Sigismundus Nagy Borosnyai uit Utrecht, 31 Mei 1736* = Tanulmányok D. Dr. Tóth Kálmán tiszteletére, hrsg. Sándor TENKE – István KARASSZON, Budapest, 1997, 169–176.

⁷ Buzinkai éltéről lásd egyebek mellett: Ferenc POSTMA – Jacob van SLUIS, *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker (1585–1843)*,

bűnös megkerestetett és megtartatott és Christus barátságos hívogatója.⁸ A fordítás létrejöttében meghatározó szerepe volt a professzornak. A kötet előszavában Buzinkai ugyanis a következőket írja: „Hogy pedig mostan ezen formában és Nyelven é Könyvetske ki jött, lett ez T. T. Van Alphen Amstelodámi Lelki Tanító kérése és izgatása és ugyan Ultrajectomi Sz. I. M. D. és Professor T. Van Alphen Uram javallása által, nyomtatott pedig, itt lévő némely embereknek kegyességekből és szeretetekből ...”. Tudjuk tehát, hogy a fordítás kinek az ösztönzésére készült. Nem volt azonban ugyanennyire egyszerű feladat annak megállapítása, hogy Buzinkai kinek a munkáját ültette át magyarra. Erre vonatkozóan ugyanis ezidáig semmiféle információval nem rendelkezünk. A Buzinkai család könyvműveltségéről 1998-ban megjelent és legújabbnak mondható tanulmány szerzője sem lép tovább a fordítás pusztá tényének közlésén.⁹ A holland mű szerzőjének kilétét illetően Az Elveszett bűnös előszavában az alábbi mondat nyújtotta az egyetlen támpontot: „Kegyes Olvasó. Ime vészel itt kezdedbe egy kitsiny, mindazáltal hasznos és épületetes Munkátskát, mellyet irt egy Ember, ezen Városban á Reformáta Eklesianak tagja ...”. A megoldásért ezen a vékonyka szálon kellett elindulni. Megvizsgálva a Van Alphen baráti köréhez tartozók által kiadott munkákat, a nyomok végül is visszavezettek a professzor Amszterdamban töltött éveire. „Ezen Városban” van Alphen szoros barátság fűzte az írói¹⁰ és fordítói

Leeuwarden, 1995, 331, 356, 475, valamint ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, 1977, 107. Buzinkai neve ugyan nincs benne az egyetemi *Album Studiosorum*-ban, ez azonban korántsem zárja ki azt, hogy hosszabb-rövidebb ideig Utrechtben tartózkodhatott nevének beírása nélkül. Többször volt rá ugyanis példa, hogy magyar diákok beiratkozás nélkül akár évekig hallgattak előadásokat és disputáltak. Buzinkai esetleges utrechti jelenlétére enged következtetni az az üdvözlővers is, amely Borosnyai Nagy Zsigmond 1735-ben Utrechtben kiadott disputációjában található. Lásd: POSTMA, *Ut thesauros...*, i.m., 174.

⁸ Az elveszett bűnös megkerestetett és megtartatott; vagy egy Sz. Írásbeli helynek úgy Luk. 19:10. magyarázatja és Christus barátságos hívogatója; vagy egy megfáradt léleknek igaz nyugodalma, melly megmutattatik Mát. 11:28, Amsterdam, 1735. = PETRIK IV. 24.; Amsterdam, 1741. = PETRIK I./1. 369.

⁹ SIMON Melinda, Egy XVII. századi erdélyi értelmiségi család könyvműveltsége, Magyar Könyvszemle, 1998/1, 5.

¹⁰ Jan van der HAAR, *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c.1600–c.1800)*, Veenendaal, 1987, 271–275.

tevékenységéről¹¹ egyaránt híres Nicolaas Simons Van Leeuwardenhez (1648–1730). A két holland kapcsolatot bizonyítja többek között, hogy Van Leeuwarden *De Godvreezende Zeeman*¹² című munkájának terjedelmes előszavát Van Alphen írta. Van Leeuwarden pedig üdvözlőverssel köszöntötte barátját, annak 1716-ban Amszterdamban megjelent *Daniels IXe hoofdstuk*¹³ című művében. Az említett adatok ismeretében talán jobban érthető, hogy az utrechti professzor Buzinkait miért épp Van Leeuwarden munkájának fordítására ösztönözte, akinek *De verlorene zondaar, gezogt en gezaligt en Christi vriendelyke nodiging*¹⁴ című könyvecskéje Buzinkai jóvoltából magyar nyelven Hendrik Smets amszterdami nyomdájában kétszer is megjelenhetett. Az árverésre került könyvek között a fentiek közül sajnos egyik sem szerepelt.

Ezek után nézzük meg magát a katalógust. A címlapból megtudjuk, hogy a katalógus összeállítása témakörök szerint történt, ezeken belül pedig a további beosztás alapja a formátum volt. A könyvtár árverésére 1743. június 10-én került sor, ám a címlap tanúsága szerint az érdeklődők már június 7-én és 8-án is megtekinthették a könyveket, köztük az alábbi hungaricákat:¹⁵

¹¹ Jacob ALBLAS, *Johannes Boekholt (1656–1693). The first Dutch publisher of John Bunyan and other English authors*, Amsterdam, 1987, 83–84, 151, 205, 310–311, 325, 385, 463–464.

¹² Nicolaas Simons van LEEUWARDEN, *De Godvreezende Zeeman, ofte De nieuwe christelyke zeevaart, bestuurd door eene schriftmatige verhandeling, van zes-en-twintig uytgelezene Schriftuurplaatsen*, Amsterdam, 1709.

¹³ Hieronymus Simons Van ALPHEN, *Daniels IXe hoofdstuk, en bysonder de LXX jaaren der Babylonische verwoestinghe, en de LXX weeken bestemd ter aanbrenginge van het waare heyl, over Daniels volk en heylige stad*, Amsterdam, 1716.

¹⁴ Nicolaas Simons van LEEUWARDEN, *De verlooren zondaar, gezogt en gezaligt; ofte een verhandeling over Luce 19:10; en Christi vriendelyke nodiging of de ware ruste voor een vermoeyde ziele. Aangewezen uit Matth. 11:28.*, Amsterdam, 1711.

¹⁵ A hungaricák azonosíthatósága érdekében a lábjegyzetben megtalálható a kötetek teljes címe, valamint azok RMK– (SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád, *Régi Magyar Könyvtár I–III*, Budapest, 1879–1898.) és PETRIK–féle (PETRIK Géza, *Magyar-ország bibliográfiája (1712–1860), I–VIII*, Budapest, 1888–1991.) tétele száma. Az 1730-as utrechti kiadású magyar Biblia esetében ERDŐS Károly, *Károlyi Gáspár bibliafordításának törzskönyve* = Károlyi emlékkönyv, szerk. VASADY Béla, Budapest, 1940. című munkájára hivatkozom.

Biblia Eorumque Concordantiae et Glossatores, in Folio:

- *Szegedini (Steph.) Tabulae Analyticae & loci communes*, Basil. 1593.¹⁶

Historiae Ecclesiasticae Scriptores, in Folio:

- *Historia Diplomatica de Statu Religionis Evangelicae in Hungaria*, 1710. r.b.¹⁷

Commentatores Exegetici, Critici in Biblia, in Quarto:

- *Szathmarus (Mich.) in Jobi Cap. XXXVIII.* Franeq. 1732.¹⁸
- *idem Liber, Ch. major. ter.*¹⁹
- *Nemethus (Sam.) in Zachariam*, Ultraj. 1714.²⁰
- *Nemethus (Sam.) in Epistol. ad Hebraeos & Ep. Judae*, Franeq. 1695.²¹

Theologi Judaici & Christiani, in Quarto:

- *Otrokocsi (F. P.) Theologia Prophetica*, Tyrnaviae. 1705.²²

¹⁶ SZEGEDI KIS István, *Tabulae analyticae, quibus exemplar illud sanorum sermonum de fide, charitate, & patientia, quod olim Prophetiae, Evangelistae, Apostoli literis memoriaeque mandaverunt, fideliter declaratur*, Schaffhausen, 1592. = RMK III. 827., továbbá *Theologiae sinceræ loci communes de Deo et homine cum confessione de Trinitate, perpetuis, tabulis explicati & scholiasticorum dogmatibus illustrati*, Basel, 1593. = RMK III. 832. A két kötet ára a katalógusban található bejegyzés szerint 6 stuiver volt.

¹⁷ OKOLICSÁNYI Pál, *Historia diplomatica de statu religionis evangelicae in Hungaria, in tres periodos distincta cet.*, Frankfurt am Main, 1710. = RMK III. 4721. Katalógusbeli ára 1 gulden 8 stuiver volt. Hollandiában található egyetlen példányát a Groningeri Egyetemi Könyvtárban őrzik.

¹⁸ SZATHMÁRI Mihály, *Tyrociniū emblematico-prophetico seu meditationes in Jobi Cap. XXXVIII*, Franker, 1732. = PETRIK III./2. 498. Szathmári munkájának katalógusbeli ára 4 stuiver volt.

¹⁹ Szathmári fenti kötetének egy másik példánya 4 stuiverért kelt el együtt a következő munkával: *Aretius Felinus in Psalmos*, Argent. 1529.

²⁰ SZATHMÁRNÉMETHI Sámuel, *Prophetia sancti prophetae Zachariae*, Utrecht, 1714. = PETRIK III./2. 499. Katalógusbeli ára 9 stuiver volt.

²¹ SZATHMÁRNÉMETHI Sámuel, *Epistola S. Pauli ad Hebraeos Explicata*, Franeker, 1695. = RMK III. 3933. Szathmárnémethi két munkája – melyek közül az előbbiből még jelenleg is találhatók példányok Hollandiában a Leideni Egyetemi Könyvtárban és a Frízföldi Megyei Könyvtárban – 17 stuiverbe került.

Biblia, Concordantiae et Glossatores, in Octavo:

- Biblia Hungarica, Traj. ad Rhen. 1730. Lig. Gal.²³

Historiae Ecclesiasticae Scriptores, in Octavo:

- *Otrokocsi. Pacis Consilium*, Franek. 1692.²⁴

Theologi Judaici & Christiani, in Octavo:

- *Vitringa (Camp.) de vita Spirituali* in ling. Hungaricam translatus, Francof. 1722. Lig. Gal.²⁵

Libri Philosophici & Mathematici, in Octavo:

- *Steph. Töke M. Vásárhelyi Institutiones Philosophiae Naturalis Dogmatico-Experimentalis*, Cibin. 1736.²⁶

²² OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Theologia prophetica, seu clavis prophetiarum et typorum Scripturae Sacrae, ex ipsa Scriptura S. & SS. Patribus (aliisque eximiis doctoribus) ita adornata, ut ea recte utentes scopulos novitatum, paci & unitati S. Ecclesiae adversantium evitare, pedes in via veritatis figere, magnaque de futuris S. Ecclesiae & Mundi nationum rebus arcana in dies intelligere & in vera quoque pietate proficere possint*, Nagyszombat, 1705. = RMK II. 2234. Ára 6 stuiver volt.

²³ *Szent Biblia. Az-az, Istennek Ó és Új Testamentomában Foglaltatott egész Szent Írás. Magyar Nyelvre Fordítatott Karoli Gaspar által*, Utrecht, 1730. = ERDŐS, Károlyi Gáspár bibliafordításának törzskönyve, i.m., 44.

²⁴ OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *E'IPHNÍKON, seu pacis consilium, pro ineunda unione & concordia, inter fratres protestantes, Augustanae & Helveticae, ceterisque cognatis confessionibus addictos, ecclesiae Dei, hoc tempore infausto, inprimis in afflictissima Hungaria, saluberrimum, pandens simul pacifice brevem controversiae enarrationem & sententiae utriusque partis de eucharistia, veram ante Reformationem, originem*, Franeker, 1692. = RMK III. 3727. A katalógusban a kötet árát a *De Ortu & Processu Calvinianae Reformationis in Belgio*, Colon. 1673. című munkával együtt 16 stuiverben állapították meg.

²⁵ Campegius VITRINGA, *Lelki élet. Az az. Az Ur Jézus Krisztusban igaz hit által beoltatott és ő benne élő embernek lelki állapotjának rövid leírása. Mellyet az eklesiának közönséges hasznára nem régen deák nyelven bocsátatott ki ... Mostan pedig a magyar ekkleziákban az együgyűeknek hasznokra a magyar nyelvre fordított M. Vásárh. Baba Ferenc, Frankfurt, 1722.* = PETRIK I./1. 377.

²⁶ VÁSÁRHELYI TÖKE István, *Institutiones philosophiae naturalis dogmatico-experimentalis, quibus veritates physicae luculentis observationibus et experimentis illustratae ac confirmatae, nexu scientifico methodice propununtur. In usum auditorii adornatae cum figuris aeneis atque indice*, Nagyszeben, 1736. = PETRIK III./2. 668. Vásárhelyi Töke István kötete a *Blaeu Institutiones Astronomicae*, Amst. 1692., valamint

Theologi Judaici & Christiani, in Duodecimo:

– J. Debrecinus de Scientia Dei, Franq. 1659.²⁷

A fent leírtak bizonyára nem változtatják meg alapjaiban a *peregrinatio hungaricáról* meglévő ismereteinket, de mindenképpen hozzájárulnak a magyar, illetve magyar vonatkozású könyvek egykori, sőt néhány esetben – lásd Szathmárnémethi Sámuel és Okolicsányi Pál említett munkáit – jelenlegi külföldi jelenlétének jobb megismeréséhez is, s egyúttal ráirányítják a figyelmet a magyar szakirodalomban ritkán felbukkanó, ám diákjaink utrecht-i peregrinációjában fontos szerepet betöltő Hieronymus Simons van Alphen jelentőségére.

PÉTER EREDICS

Hungarica in der Bibliothek des Professors Hieronymus Simons Van Alphen

Németh S. Katalin hat in ihrem Aufsatz über die ungarischen Bücher auf dem holländischen Büchermarkt schon im Jahre 1986 darauf die Aufmerksamkeit gelenkt, daß eine gründliche Untersuchung der Auktionskataloge aus dem 17. und 18. Jahrhundert in westeuropäischen Bibliotheken unsere Kenntnisse über die Vergangenheit der ungarischen Bücherkultur um viele neue Informationen bereichern würde. Diese Feststellung wird unter anderem auch durch einen Auktionskatalog in der Universitätsbibliothek von Amsterdam (*Sign. OK 79–129*) bestätigt. Es handelt sich um einen Katalog der im Jahre 1743 für die Auktion über einen Teil der Bibliothek des Theologieprofessors aus Utrecht Hieronymus Simons van Alphen (1665–1742) zusammengestellt wurde.

Van Alphen konnte sich während seinen 27 Jahren als Professor in Utrecht mit vielen Ungarn brüsten. Es war allgemein bekannt, daß er die Peregrini aus Ungarn und Siebenbürgen mochte und sie unterstützte. Außerdem haben wir auch davon Kenntnis, daß er seine Studenten zur Übersetzung niederländischsprachiger Bücher ins Ungarische angespornt hat. Ein Beispiel für diese Tätigkeiten ist die Übersetzung zweier Predigten aus

FAY Theod., *Trias Lectionum Physicarum*, Traj. ad. Rhen. 1728. munkákkal együtt 9 stuiverbe került.

²⁷ DEBRECZENI János, *Exercitationum scholasticarum trias de scientia Dei: ex probatissimis authoribus studiose concinnata, accuratissima methodo hunc in ordinem disposita: publicisque disputationibus, exercitii & veritatis indagandae gratia, proposita, examinata, vindicata. Accessit etiam selectorum Novi Testamenti locorum, a cavillis hostium fidei vindicatio*, Franeker, 1659. = RMK. III. 2053.

dem Niederländischen: *Az elveszett bűnös megkeresztetett és megtartatott és Christus barátságos hívogatása* von György Buzinkai junior.

Im Hinblick auf die ungarische Beziehungen des Professors ist es nicht überraschend, daß der Auktionskatalog mehrere Hungarica enthält, zum Beispiel eine ungarischsprachige Bibel aus dem Jahre 1730, die ungarische Übersetzung von Campegius Vitringa's *De vita spirituali* und Werke von János Debreceni, Pál Okolicsányi, Ferenc Otrokocsi Fóris, Mihály Szathmári, Sámuel Szathmárnémethi, István Szegedi Kis und István Vásárhelyi Tőke.

Udvari István

**SZTRIPSZKY HIADOR NAGYSZOMBATI
HAGYATÉKÁNAK BIBLIOGRÁFIAI
VONATKOZÁSÚ ADATAI**

Sztripszky Hiador bibliográfus, néprajzkutató, műfordító és nyelvész jelentős helyet vívott ki magának a magyar, a szlovák és a ruszin bibliográfia történetében.¹ 1912-ben látott napvilágot az „Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez” c., ma már komoly könyvészeti ritkaságnak számító fontos bibliográfiája. A nagyszombati Szent Adalbert Egyesület Irodalmi Levéltárában töredékesen megőrződött hagyatéka alapján megállapítható, hogy a tudós a RMK adatainak kiegészítésével, bővítésével, ezek szerkesztésével és nyomtatásra való előkészítésével váratlanul bekövetkezett haláláig (1946. március 8.) foglalatlan volt.

Sztripszky Hiador küzdelmes életének még a Magyar Néprajzi Múzeumhoz köthető szakaszában (1909–1918) kapcsolatba került a szlovák művelődés és tudomány egyes képviselőivel. A két világháború között pedig több szlovák tudományos és kulturális műhellyel is kapcsolatokat ápolt. Levelezésében, dolgozataiban, fellépett a csehszlovakizmus, – a cseh és szlovák nemzet és nyelv hazugságra épített elmélete ellen, s széles bázison alapuló bibliográfiai adatgyűjtésére támaszkodva tagadta a Csehszlovákiában akkor hivatalosnak minősülő tételt a szlovákok ezeréves elnyomásáról. Számos levelében és dolgozatában cáfolta a cseh tudományos körök által terjesztett konjunkturális tételt „hogy ezer évig itt nem történt semmi”. Sok könyvészeti adattal és több dolgozattal, magyarországi közgyűjteményekben készített fényképekkel, s olykor értékes könyvek budapesti vásárlásával támogatta a szlovák nyelvi és kulturális autonómia kibontakozását a csehszlovakizmus béklyójából. Itt csupán

¹ Vö. **Borsa Gedeon**: Sztripszky Hiador. A Könyvtáros. IX. 1959. 4. sz. 263–266; **V(endelín) J(ankovič)**: Poznámky k bibliografickým pracím Hiadora Stripského a k ich slovenským vzťahom. Knižnica. 1958. 70–77; **Udvari István**: Adatok Sztripszky Hiador munkásságáról. Könyv és Könyvtár. XX. 1998. 67–97.

jelezzük, hogy Sztripszky szlovakisztikai tevékenysége, kapcsolata a szlovák művelődés képviselőivel teljességgel feldolgozatlan.²

Sztripszky hagyatéka 1946 tavaszán, közvetlenül a tudós halála után, az akkori budapesti csehszlovák misszión keresztül Nagyszombatba került, a nagyszombati Szent Adalbert Egyesület Könyvtárába³, majd Irodalmi Levéltárába, ahol töredékei ma is fellelhetők. A Szent Adalbert Egyesület az anyagi gondokkal küzdő, nyugdíjas kutatótól még életében megvásárolta a szlovák vonatkozású kézíratainak és könyveinek egy részét, azzal a feltétellel, hogy ezeket az Egyesület majd halála után veheti át. Sztripszky váratlan elhunytát követően a megélhetési gondokkal magára maradt özvegye azonban az egész hagyatékot átadta Alexander Horák prelátusnak, a Szent Adalbert Egyesület elnökének, azzal a kikötéssel, hogy a kiadó jogok őt, az özvegyet illetik meg. A hagyaték megszerzésének és gyors Csehszlovákiába történő elszállításának célja, Aleksander Horák egyik levele szerint az volt, hogy az értékes gyűjtemény egészét biztosítsák a szlovák tudomány számára. Az anyag Nagyszombatba kerülését követően felmerült az is, hogy a Szent Adalbert Egyesületet meg nem illető, magyar vonatkozású fondok kerüljenek vissza Budapestre.⁴

A Nagyszombatba került teljes Sztripszky-hagyaték első rendezője Ivan Panykevics prágai egyetemi docens, ukrajinista nyelvész volt. A magyar nyelvet és kultúrát nem ismerő Panykevics az évtizedeken át szervesen épülő Sztripszky-irattárat módszertanilag egyáltalán nem helyeselhető módon három csoportra bontotta: magyar, szlovák és kárpátaljai ruszin részre. A hagyaték rendezésén 1946–47-ben három hétig dolgozó Panykevics Alexander Horákhoz írott leveléből képet nyerhetünk Sztripszky irattáráról, melyet a hatvanas évek elején bekövetkezett viszonylag szakszerű feldolgozásáig és leltárba vételéig nyitott szekrények-

² Erről adatokat l. Udvari id. mű. 74–75; Dr. Beloň Rusinský (= l. Sztr.H.): *Literárne nákresy*. Budapest, 1940; Terézia Kaššayová: *Inventár rukopisov Archívu literatúry a umenia Matice Slovenskej*. XXIII. Fondy 155–158. Martin, 1996. 12–13, 18; Jankovič id. mű. 70.

³ A katolikus szlovákok 1870-ben alakult egyesületéről l. Hadrián Radvani: *Bibliografia výdaní Spolku Sv. Vojtecha*. 1870–1994. Trnava, 1996; Vojtech Strelka: *Panteón dejateľov Spolku Svätého Vojtecha v Trnave*. Trnava, 1995.

⁴ Erről l. Szent Adalbert Egyesület Irodalmi Levéltára. Nagyszombat-Trnava. Fasc. 221. Fol. A. N°. 4.; Fasc. 483. N°. 337.

ben tároltak, a kölcsönbe adott iratokat nem dokumentálták. A hagyaték szerves egységét sajnálatos módon, már Panykevics megbontotta, s az később egyre fogyott, folyamatosan kisebbedett, szétszóródott, sérült, jelentős része pedig eltűnt vagy kallódik valahol. Eltűnt vagy lappang Sztripszky kiterjedt levelezésének magyar, ruszin és ukrán nyelvű része. A Panykevics által jelzett ruszin és ukrán nyelvű, ill. tematikájú irattári anyagból szinte semmi sem található meg Nagyszombatban. A magyar nyelvű, ill. tematikájú hagyaték-rész ma alig van képviselve. Hiányoznak a Panykevics által jelzett gép-, ill. kéziratos Sztripszky-dolgozatok.⁵ Az önzés és mohóság nyomán Nagyszombatba került teljes Sztripszky-hagyaték megcsonkulásában, szétszóródásában szerepet játszott annak rendkívül szakszerűtlen előzetes feldolgozása, de igazi oka talán mégis az volt, hogy a katolikus Szent Adalbert Egyesület tevékenységét 1948 után a csehszlovák hatalom erősen korlátozta, sőt egy időre bezárták az egyesület levéltárát, könyvtárát, ill. az utóbbit világi kezelésbe adták.

A Szent Adalbert Egyesület Irodalmi Levéltárában mára megőrződött töredékes Sztripszky-hagyaték bibliográfiai szempontból viszont teljesebb és értékeesebb, mint amit a szakirodalom jelez. Vendelin Jankovič szlovák bibliográfus és az ő nyomán Borsa Gedeon Sztripszky nagyszombati hagyatékában mindössze 500 címleírás nyers fogalmazását jelzik, s öt ún. gyűjtőfüzetnek a meglétét.⁶

1999. július 18–22. között Sztripszky munkásságának szlavisztikai vonatkozásait kutatva áttekintettem a töredékes hagyaték egészét. Rövid nagyszombati kutatóutam során meggyőződhettem arról, hogy a levéltár ma jó kutatási és fénymásolási lehetőségeket biztosít, s megfogalmazódott bennem az a gondolat, hogy az utóbbi évek szakirodalma s különösen pedig a Régi magyarországi nyomtatványok⁷ eredményeinek tükrében a hazai bibliográfusoknak talán értelme lenne Sztripszky ma kutatható bibliográfiai hagyatékát részletesen feltárni és értékelni, tekintettel Borsa

⁵ L. Ivan Panykevics levelét Alexander Novákhhoz. Fasc. 221. Fol. A. N°. 4. A cseh nyelvű levelet magyar fordításban függelékként teljes egészében közzétesszük.

⁶ Vö. Jankovič id. mű 75–76; Borsa id. mű. 265.

⁷ Borsa Gedeon – Hervay Ferenc (szerk.): Régi magyarországi nyomtatványok. I–III. Bp. 1983.

Gedeon véleményére, mely szerint Sztripszky egyes értékesebb nyomtatványokhoz írt megjegyzései felérnek egy-egy kisebb tanulmánnyal.⁸

A Nagyszombatban kutatható bibliográfiai jegyzetek kidolgozottság szempontjából két részre oszthatók, I.: A/5 nagyságú lapon megszerkesztett, nyomtatásra előkészített címleírások. Nyilvánvaló, hogy a hagyaték bibliográfiailag értékesebbik részét ezek képviselik; II.: a címleírások előkészítését szolgáló dokumentumok – levelek, gyűjtőfüzetek, bibliográfiai cédulák. Nyilvánvalóan ezeket feldolgozta, a címleírásokba beépítette már maga Sztripszky, de egyéb információkat hordozhatnak, s így nem feltétlenül érdektelenek.

Figyelemkeltésnek szánt leírásom fogyatékoságainak megértéséhez fontosnak tartom megjegyezni, hogy néhány napos nagyszombati nyári kutatóutam során a Szent Adalbert Egyesület Könyvtára zárva volt, ott tájékozódni nem tudtam⁹, s meglepett az a körülmény, hogy bibliográfiai vonatkozásban a szakirodalom jelzéseihez képest lényegesen más képet találtam.

A továbbiakban pontokba szedve tekintsük át a hagyaték bibliográfiai vonatkozásait.

1. Régi Magyar Könyvtár. Magyar Könyvek. 1527–1639.

1794–2085. sz. címleírások összesen 359 A/5 nagyságú lapon.

Lelőhelye: Fasc. 416. N°. 9.

Sztripszky számozása, folytatva Szabó Károly RMK I. kötetének számozását az 1794-es számmal kezdődik. Az itt jelzett levéltári egységben a megszerkesztett címleírások mellett az alábbi dokumentumok találhatók.

a., Címlaptervezet: Pótkötet a Régi Magyar Könyvtár I–II. kötetéhez. 1527–1711. Szerkesztette: Dr. Sztripszky Hia-dor. 1939.

b., Előszó; valószínűleg az 1944–1945 évekből. 18. gépelt oldal. Vö. Függelék II.

⁸ Borsa id. mű. 266.

⁹ Nem kizárt, hogy Sztripszky bibliográfiájának egyes részei az egyesület könyvtárában találhatók.

c., Egy hiányosan jegyzetelt füzet. Felirata: A RMK Pótkötetének betűrendes és szakmutatója.

2. Régi Magyar Könyvtár. Magyar Könyvek. 1640–1693.

2086–2518 sz. címleírások. 360–853. oldalszámú A/5 nagyságú lapon. (Az oldalszám az előző tételt folytatja.)

Lelőhelye: Fasc. 416. N°. 7.

Az itt jelzett levéltári egységen belül a megszerkesztett címleírásokon kívül további két példányban fellelhető az előző tételben (1/b) említett előszó. Vö. Függelék II.

Az RMK Magyar Könyvek 1694–1711 2519–2747. sz. címleírásairól a Nagyszombatban 1958-ban kutató Vendelin Jankovič adott hírt¹⁰, de e címen s e tartalommal levéltári egységgel nem találkoztam. Külön kutatást igényel, hogy ma megtalálható e az RMK Magyar Könyvek harmadik része Nagyszombatban, vagy esetleg Jankovičnál maradt. Megvizsgálandó az is, hogyan viszonyul ez a harmadik rész a Fasc. 259. Fol. A. N°. 2. szám alatt leltározott 285 A/5-ös oldalhoz. Itt jegyzem meg azt is, hogy a Jankovič által 1958-ban feltárt és bemutatott források rendkívül hiányosan lelhetők ma fel Nagyszombatban. Hiányzik Sztripszky életrajza, az általa 1936-ban kiadni tervezett pótkötet címoldala, előszava, s a román nyelvű könyvek címleírásai sem lelhetők fel.

A függelékben közzétett előszóból is kitűnik, hogy Sztripszky a nem magyar nyelvű régi könyveket VIII csoportra osztotta. A nagyszombati hagyatékban hiánytalanul megőrződtek a szlovák és latin nyelvű könyvek bibliográfiai adatai. A szlovák könyvek címleírásait 1958-ban a Matica Slovenska munkatársai legépelték, sokszorosították s a legfontosabb szlovákiai könyvtárakba kéziratként a következő megjegyzéssel küldték szét: „... a Sztripszky által készített címleírások ismereteinkkel való részletesebb összevetését folyamatosan végezzük, s ennek eredményéről a megfelelő időben tájékoztatást nyújtunk. Kérjük, az esetleges megjegyzéseiket, kiegészítéseiket juttassák el Turócszentmártonba a Matica Slovenskához a Könyvészeti Központba B. Bálentnak vagy a Retrospektív Nemzeti Bibliográfiai Osztályra J. Kuzmíknak. Sztripszky

¹⁰ Jankovič id. mű. 75.

hagyatékának e jegyzékén kívüli egyéb részei is jó ellenőrző segítségként szolgálnak a régi szlovák bibliográfiához, s a könyvészeti kutatások értékes forrását képezik. ... A Matica Slovenska Könyvészeti Központja Turócszentmárton 1958. február 5.”¹¹

3. Slavica. Szlovák nyomtatványok. 1581–1711.

VI/1–VI/155. sz. címleírások 189 A/5 méretű lapon.

Lelőhelye: Fasc. 259. Fol. A. N°. 1.

Ugyanitt található Sztripszky hat darab bibliográfiai gyűjtőfüzete, RMK Gyűjtőfüzet I–VI. címmel.

4. Slavica. Szlovák nyomtatványok.

VI/ 156 – VI/ 194 tételek 41 A/5 nagyságú lapon.

Lelőhelye: Fasc. 254. Fol. A. N°. 1.

5. Régi Magyar Könyvtár. VIII. Latin könyvek. 1462–1699.

(E cím a fadoboz gerincén található, a doboz belsejében RMK VIII. Görög és latin könyvek cím van) VIII/1–VIII/590. sz. címleírás 685 A/5 oldalon.

Lelőhelye: Fasc. 417. N°. 1.

6. Régi Magyar Könyvtár. VIII. Latin könyvek. 1700–1710.

VIII/591–VIII/843 számú címleírások rendszertelenül számozott, vagy számozatlan oldalakon.

7. TYRNAVICA. 1577-1777.

Lelőhelye: Fasc. 263. Fol. B.; Vö. Fasc. 254. Fol. A. N°.3.

Ugyanitt Sztripszky két munkafüzete is található.

a., Bibliográfiai adatok Nagyszombatról.

b., A pótkötet magyar szakmutatója.

¹¹ Vö. Sztripszkého zoznam rečových slovákumov do roku 1711. Slavica, szlovák nyomtatványok 1581–1711. 1–194 tétel 27 A/4 gépelt oldalon. Lelőhelye: Fasc 339. N°. 12. A Matica Slovenska Könyvészeti Központjának munkatársai által készített dokumentum forrását Sztripszky hagyatékában I. Fasc. 259. Fol. A. N°. 1.; Fasc 254. Fol. A. N°. 1.

8. Bibliográfiai információkat hordozó hagyatéki részek.

a., Magyar nyelvtanok szlovákul v. két nyelven, szlovákul és magyarul.

Lelőhelye: Fasc. 249. Fol. C. N°. 1.

b., Szlovák-magyar lexikográfiai adatok.

Lelőhelye: Fasc. 259. Fol. A. N°. 3.; Fasc. 254. Fol. A. N°. 4.; Fasc. 249. Fol. C. N°. 1.

c., Rendezetlen, de szerkesztett bibliográfiai leírások 285 A/5 lapon.

Lelőhelye: Fasc. 254. Fol. A. N°. 2.

9. Sztripszky bibliográfia feljegyzései; jegyzetei, újságkivágásai.

*Az orosz irodalom száz éve magyarul c. tervezett tanulmányához. Az orosz fordításaink kezdő szakaszának időrendje c. alatt több száz bibliográfiai adat található.*¹²

Lelőhelye: Fasc. 254, Fol. A. N°. 2; N^o: 8.

10. Sztripszky hagyatékában található Zoványi Jenő debreceni egyetemi tanár tollából származó szokatlanul szigorú, kézíratos bírálat.

Varga Zsigmond (1918-ig való) irodalmi működésének jellemzése 1919-ben címmel. A protestáns irodalomtörténet szempontjából 1919-ben készült terjedelmes írást Sztripszky valószínűleg nagyszámú bibliográfiai adata miatt szerezte meg és archiválta.¹³

Lelőhelye: Fasc. 270. Fol. C.

¹² Erről részletesebben l. a jelen kötetben: Adatok Sztripszky Hiador műfordítói munkásságáról. Könyv és Könyvtár, XXI. Debrecen, 1999.

¹³ Debreceni vonatkozása okán idézünk Zoványi Jenő professzor kéziratából: „Varga Zsigmondnak az irodalmi működése életkorához viszonyítva, mely legutóbbi művéből kitetszőleg még 33 évre sem terjed, rendkívüli terjedelmű. Egy olyan egyénnél, aki hivatali teendőkkel is állandóan el volt foglalta, némi felületesség vagy elhamarkodás gyanújára ad alkalmat ily nagy tömegű munkaeredmény, kivált azon a téren, melyen Varga dolgozik... (1. old.) ... Nem! nem! hazai protestáns irodalomtörténetünket nem ilyen alapokra kell építenünk. Isten mentsen tőle. Ide olyan kutatók kellene, akik nem idővesztésnek, hanem szellemi élvezetnek tartják a kutatást s azt lelkiismeretesen, szakavatottan törekednek végezni... (16. old.)

FÜGGELÉK I.

Panykevics Iván, a prágai Károly Egyetem docensének levele Alexander Horákhhoz a Szent Adalbert Egyesület elnökéhez*

Igen Tisztelt Elnök Úr.

Prága, 1947. december 17.

Már kétszer voltam Nagyszombatban, hogy a Szent Adalbert Egyesületben folytathassam elhunyt barátom, dr. Sztripszky Hiador kézíratainak rendezését és tanulmányozását. A szünetidőben a kéziratokat tartalmilag osztályoztam, s az anyagot három csoportra osztottam: magyar, szlovák és kárpátaljai ruszin vagyis ukrán. Az utóbbi csoport számomra és annak a vidéknek, ahol húsz esztendő eltöltöttem különösképpen érdekes és fontos. Elhunyt barátom által művelt szakterületeken, – a néprajz és nyelvészet terén működtem magam is. Ungvári látogatásai idején többször is eszmét cseréltünk egymással, ezért hagyatéka számomra nagyon kedves és értékes, s a tudomány szempontjából is rendkívül fájdalmas lenne, ha a nagy tudományos értékkel bíró dolgokat sorsára hagynánk. Pedig Pöstyéni prelátus úrtól¹⁴ éppen azt hallottam, hogy ezeknek az anyagoknak vissza kell kerülniük Pestre, ahol Sztripszky hagyatéka, vagy legalábbis annak egy része, senkit sem érdekel.

Legfontosabb munkájának az 1906-ban elkészült „Ruszinok Erdélyben” c. ukrán nyelvű kéziratát tartom.¹⁵ E dolgozatnak Lvovban, a

* Lelőhelye: Szent Adalbert Egyesület Irodalmi Levéltára. Nagyszombat-Trnava. Fasc. 221. Fol. A. N°. 4. A cseh nyelvű levelet fordította, jegyzetekkel ellátta: Udvari István.

¹⁴ Pöstyényi Ján (1891–1980) 1920–1945 között a Szent Adalbert Egyesület igazgatója.

¹⁵ A Ruszinok Erdélyben c. dolgozat Sztripszky hagyatékában ma nem lelhető fel. Sztripszky kéziratát lelőhelyre történő utalás nélkül Panykevics több dolgozatban is idézi, egy dolgozatának tárgyát pedig Sztripszky kézírata képezi. Vö. **Panykevics Iván:** Szemihorodszke paramijne csitannya pro pimsztu Jaroslava na Szvjatopolkovi za ubittya Borisza is Hliba. (= Erdélyi parémia (szentírási olvasmány) Jaroszlav bosszúállásáról Szvjatopolkon Borisz és Gleb meggyilkolásáért.) Slavia. Praha, 1949. 1–2. sz. 86–99. L. még pl. **Panykevics, I.:** Ukrajinszko-bolharszki movnyi zvjazki v Szemihorogyi. (= Ukrán-bolgár nyelvi kapcsolatok Erdélyben). Slavia. 1955. 2–3 sz. 211–240.

Sevcsenko Tudományos Társaságnál kellett volna megjelennie, melynek tagja volt a megboldogult dr. Sztripszky Hiador is. Nem tudom, mi okból nem került nyomdába, de e dolgozat tulajdonképpen ma sem veszített értékéből, s kisebb változtatásokkal ma is megjelentethető lenne. Még 1942-ben kértem barátomat, hogy készítse elő sajtó alá munkáját. Aztán azt konstatáltam, hogy magyar nyelven elkezdte azt újra írni, de csak az 5. oldalig jutott el.

A másik (kézíratos) munkája még 1910 körül elkészült¹⁶, de csak 1918-ben került nyomdába¹⁷ *Pomuscsnik v domuvstvi N. Teodorovicsa z r. 1791* (= „N. Teodorovics gazdálkodási kalauza 1791-ből”) címmel s, melyet dr. Sztripszky H. 1922-ben eladott az ungvári Proszvita egyesületnek. A dolgozatot besorolták a nevezett egyesület muzeális gyűjteményébe, s ennek megfelelően viseli annak pecsétjét, leltári számát. Nem tudom, mily módon került vissza az elhunyt kezeihez. Ezen egyesület nevében kérem kell tehát, hogy a kéziratot juttassák vissza a Proszvita eperjesi fiókjának, illetve filiáljának. Teodorovics eredetije a – Proszvita múzeumában Ungvárott található.

A megboldogult egy magyar-ruszin (ukrán) szótáron is dolgozott, melyet úgy végzett, hogy Boksay-Révay kész szótárának¹⁸ oldalai közé ragasztott lapokra pótlásokat írt be. E kiegészítések csak szakember számára jelentenek értéket, mert iskolai helyesírással tüntette fel a nyelvjárási szavakat. E szótárt alaposan áttanulmányoztam.¹⁹

Egy egész sor gépiratos cikket is találtam²⁰, melyeknek egy része Ungvárott az okkupáció éveiben megjelent, más részükről viszont nem tudom megállapítani publikálva vannak-e vagy sem. A következő cikkek-

¹⁶ A kézirat nem található meg Sztripszky hagyatékában.

¹⁷ A magyar nyelvből Ungvár környéki ruszin népryelvre fordított gazdálkodási tanácsadót Sztripszky egy, a népryelven alapuló ruszin nyelvemlékek jelentőségét hangsúlyozó, alapos tanulmánnyal és szótárral kívánta közreadni, de az nem jelent meg, csupán korrektúra példányainak részei őrződtek meg. Vö. Csucska P. P.: Zakarpatoukrajinszka pamjatka naukovo-populjarnoho sztilju kincja XVIII. szt. Zapiszki naukovohto tovarisztva. 4–5. Prjasiv, 1977. 135–166.

¹⁸ Vö. Boksay Emil – Révay Gyula – Dr. Brascasajkó Mihály: Magyar-ruszin szótár. Ungvár, 1928.

¹⁹ A szótár Sztripszky hagyatékában nem lelhető fel. Külön vizsgálándó, nem került-e át a Szent Adalbert Egyesület könyvtárába.

²⁰ A Panykevics által felsorolt gépiratos cikkek egyike sem található meg Sztripszky hagyatékában.

ről van szó: 1., Nazva szela Nelipino "Nelipino – Hársfalva falu nevééről" 2., Orosz Idecz 3., A bajka – juhról 4. Borzsava 5. Széljegyzetek szlavisták számára 6. Verőcze és Verecke 7. O biskupovi Olšavském. A megjelenés kérdésére csak dr. Sztripszky H. özvegye tudna választ adni. A korábbi korszakokból, valószínűleg Sztripszky egyetemi éveiből származik két Kárpátaljára vonatkozó néprajzi tárgyú, ukrán nyelvű kézírata.²¹

Külön kötegebe tettem a „Ruszka Krajnyát” érintő dolgokat 1919-ből.²² Ezt a köteget „politikailag fontos” jelzéssel láttam el. A kárpátaljai ruszinok nemzeti ébredése történetére nézve értékes forrást jelenthetnek.

Két külön kötegebe tettem gyűjtőútjainak jegyzetfüzeteit, melyekben kárpátaljai dalok, valamint történeti jegyzetek is találhatók.²³ Nem volt időm áttanulmányozni őket. Egyéb jegyzetfüzetek a magyar dokumentumcsoportban vannak.²⁴

Külön ládába tettem a tudományos kartotékját.

Levelezése is ott található²⁵, mely külön rendezést igényel, amit csak az özvegye tudna elvégezni.

Igen Tisztelt Elnök Úr, arra szorítkoztam csupán, hogy tömören foglalam össze azt, amit a mintegy háromhetes munkám nyomán konstatáltam. Tekintet nélkül hagytam a könyvtárat, melynek orosz része érdektelen, mivel nagyobb részben tankönyvekből vagy iskolai könyvtárakból kölcsönzött könyvekből áll.

²¹ Egyik kézirat sem lelhető fel Sztripszky hagyatékában.

²² A Panykevics által jelzett külön köteg a hagyatékban nem lelhető fel. A Ruthenica 1919 dossziében egyetlen egy 1919-ben keletkezett dokumentum, egy hangversenyre szóló magyar-ruszin kétnyelvű meghívó található. Vö. Szent Adalbert Egyesület Irodalmi Levéltára. Nagyszombat. Fasc. 270. Fol. 6.

²³ A hagyatékban nem lelhetők fel.

²⁴ Megőrződött pl. az RMK hat gyűjtőfüzete. Vö. Fasc. 259. Fol. A. N°. 1; a székely út vásárlókönyve 1902-ből; egy erdélyi gyűjtőfüzet szintén a század elejéről. Vö. Fasc. 263. Fol. A.; négy kisméretű iskolai füzetbe írt ún. daloskönyv a XIX. század végéről. Vö. Fasc. 270. Fol. A. A tulajdonosok, ill. lejegyzők nevei: 1. Fülöp József bőzödi lakos Udvarhelyszék és székelykeresztúri járásbeli lakos (1902); Kovács Béla Bereg vármegye, Rákos (1892); Fóris Mihály Marosvásárhely (1876); Borporal Kuri János Havacstó (1896).

²⁵ Sztripszky hagyatékában Nagyszombatban csak kevés levél található, melyeknek zöme szlovák nyelvű.

Lényeges okok folytán, többek között a szláv tudomány érdekében fordulok Önhöz, Igen Tisztelt Elnök Úr, hogy őrizze meg a szláv dolgozat számunkra, s tartsa azt Nagyszombatban vagy helyezze el Prágában a Szláv Intézetben, ahol a kutatás számára elérhetőbbek lennének. E kérdés szóbeli eszmecserét is igényelne, ezért nagyon örülnék, ha tervezett prágai útja során, melyről a prelátus úr informált, találkozna velem.

Nagy tisztelettel maradok, odaadó híve,
dr. Ivan Panykevics egyetemi docens

Prága XIV. 65. Žateckých 17/9.

PS. A máramarosi kéziratot prédikációskönyvet²⁶ még az elmúlt esztendőben áttanulmányoztam, és megállapítottam, hogy ilyen prédikációk ismertek más kéziratokból is. Dr. Sztripszky a kézirat keletkezését 1665-ra datálja, de nem tudom honnan vette ezt.

F ÜGGELEK II.

E L Ő S Z Ó **

Valamikor régen, a jozefinizmus ellenhatásaként keletkezett nemzeti fölbuzdulás idején, egy bécsi úr gúnyolódva azt a kérdést vetette föl egy magyar előtt: „Ugyan menjen! Régi magyar könyvek? Hát van-e egyáltalán magyar könyv? Hiszen a magyarok lónál és bornál egyéb jót nem is ösmernek. Még nyelvüket sem becsülik semmire, hiszen latinul beszélnek úgyannyira, hogy igazat kell adnunk a travesztált Aeneis szerzőjének, Blumauernek, aki szerint Aeneas, mikor Itália partján kikötött és ott em-

²⁶ Ignatij pap prédikációi bőrkötésben megtalálhatók Nagyszombatban. Vö. Fasc. 254. Fol. A. N°. 6. A máramarosi kéziratot prédikációskönyvet a Kárpátaljai Tudományos Társaság irodalmi hetilapjában Sztripszky rövid ruszin nyelvű közleményben ismertette. Vö. Szobornjik iereja Ignatija (okolo 1660). Literaturna negylja. III. évf. 1943. ? 13. 149–153.

** Lelőhelye: Szent Adalbert Egyesület Irodalmi Levéltára. Nagyszombat-Trnava. Fasc. 416. N°. 9.; Fasc. 416. N°. 7. [A szöveget betűhív átirásban közöljük.]

bereket látva-hallva fölkiáltott: No, ez a föld vagy Latium, vagy pedig Hungaria, mert ezek itt latinul beszélgetnek.

Csattanó választ ad erre a gúnyolódásra nemcsak a RMK, adhatott volna már sokkal régebben az itt következő kortörténelmi jellemző apróság is.

Batizi András a Keresztyén tudományról való rövid Könyvecske bevezetőjében (Krakó 1550) mondja, hogy Wittembergában való időzésekor fölkereste őt „az bártfai Kristof magyar-orszaghi iambor könyv-aros” és kérte, hogy ha valamit magyarul írt volna s kibocsátaná, „mert mostan az nyomorott Magyar orszagban *nagy sok keresztyén atyafiak kívánnának magyar nyelven irattatni.*”

És ezt éppen a szlovák tengerben élő bártfai mondja!

Wittemberg és Halle igen derék két forrás régi könyveink történelmének megírásához. A törökulásokat sok könyvünk csak itt élhette túl. Éppenséggel Wittembergára adott lökést első bibliográfiánk megszületéséhez, az egyetemi „Magyar Könyvtár” révén. *Czwittinger* Dávid selmecbányai polgártársunk Specimenjé-ben (Frankfurt 1711) számot ad 296 magyar íróról. *Bod* Péter Magyar Athénásában (1767) ez a szám már 485-re emelkedik, *Horányi* Elek Memoria Hungarorum-ja már mintegy 700 magyar író tősmertet, *Wallaszky Pál* szlovák vidékről való ev. pap (mégint csak szlovák! jellemző kortörténelmi vonás) Conspectusa 1785-ben ezt a számot tovább növeli. Majd jöttek Benkő, Wessprémi, Haner, Seiwert, Klein, úgy hogy a nyitrai *Sándor* (Szláv) István 1803-ban Magyar Könyvesházával már rendszeres könyvészetet iparkodik nyújtani: a XVI. századból 190 könyvet ösmert (Szabó 1879-ben 371-et), a XVII. sz. első feléből 260-at (Szabó 450); összesen pedig 3625 munkát sorol föl az 1553–1800 évekből. Szinnyi szerint Sándornál a magyar könyvek száma 1058 (MKszemle 1877, 363).

Régi könyveink megösmérése, ilyen formán, tehát folytonosan emelkedő számtani haladvány képét mutatja. És ez természetes valami, mert minden fejlődik. Ilyen előkészületek után született meg első igazi bibliográfiánk a történettudós *Szabó Károly* tollából 1878 őszén. Ő a RMK I. kötetében már 1793 magyar könyvről tudott számot adni, kezdve az 1533-ik évvel, a II. kötetben pedig 2452 nem magyarról, valamennyije a hazában nyomtatott munka.

Szabó Károlynak örökké hálás lesz az irodalomtörténelem és egész se-reg szakma. Könyvével hatalmas lökést adott hazai és külföldi könyvtá-rak munkásságára is, mert éppen ez indította meg a múlt emlékeinek rendszeres kutatását. Könyve megjelenése után jött a sok pótló és igazító adat, igen sok magától a szerzőtől. És azt a haladványt ezekben is látjuk: minél jobban távolodik korunk az 1711-es esztendőől, annál több és több újabb, addig még nem ösmert régi könyvünk bukkan elő az ismeretlenség homályából. Maga Szabó a pótlásoknak egész sorozatát indította meg a MKszemlében, példáját mások is követték különféle folyóiratokban. Nagy segítséget nyújtott ebben az 1881 évi könyv- és az 1885 évi orszá-gos kiállítás.

A Könyvszemle 1887-ben, az 1886-ra kiadott évfolyamban, örömmel közli a 300-ik pótlást azzal a megjegyzéssel, hogy a sorozatot ezzel be is fejezi, mert több régi könyvünk már nem igen fog előbukkanni. Jóslásá-val csalódott, örvendetesen tévedett. A pótlások 1887 után is csak egyre jöttek. Hozta őket az Irod. tört. Közlemények, Erdélyi Múzeum, MKönyvszemle, Dézsi repertórium, katolikus és protestáns folyóiratok.

Még mint a kolozsvári múzeum kusztosza, megkezdtem ezeknek a pótlásoknak cédulázását, 1910-ben pedig, már mint a M.N. Muzeum öre rendszerbe állítását. Félve fogtam a munkához, hiszen tudtam, hogy Dézsi Lajos tervbe vette, sőt meg is kezdte az egész RMK újabb, modern szerkesztését; ismertem az újabb irányelveket is amelyeket egy ilyen szerkesztés tekintetében *Varju Elemér* még 1898-ban tett közzé a Mkszemlében. Mégis csak merész voltam és 1912-ben kiadtam gépirásos alakban a RMK pótkötetét „Adalékok” címen. Megtettem ezt, mert 1878 óta annyi új adat gyűlt össze 32 év alatt, hogy ezt a közlések szétszórtsá-ga miatt számba venni és tudományos célokra felhasználni senki sem tudhatta.

Adalékaimnak minden betűjét magam irtam le. Lantos Adolf nem kia-dója volt ennek a pótkötetnek, hanem csak segítő közvetítője. Kiadó az, aki a szerzőtől átvett kéziratot nyomdába adja, fizeti a szedést, nyomást, fűzést. Már pedig Lantos tölem egyszerűen átvette a vegyi papirosra írott *sajtókész* szövegeimet, mint valami kész nyomdai szedést és egyszerűen elvitte a nyomtatatóhoz, itt levonatta azokat, a nyomás költségeit fizet-te és a könyvet tulajdonába átvette. A kinyomott száz példányon keresett 1600 korona tiszta hasznót, nekem pedig honorárium gyanánt – két évi

munkám díjában – 90 koronát adott! Így jár a pénztelen és tapasztalatlan ifju szerző és ilyen volt az üzleti gyakorlat erkölcsse.

Ösmertem Varju nagyszerű tervezetét, de pótkötetemben még sem követhettem sem 1912-ben, s most sem követhetem. Feladatom akkor az volt, hogy pótló könyvet adjak Szabóhoz, ez pedig engem az alapmunka rendszeréhez kötött. Különben is a Dézsitől tervezett modern bibliográfia a RMK-nak csak I. kötetére terjedt volna ki, a magyar könyvekre. Utóbb aztán Dézsinek egyéb elfoglaltsága (Világirod. Ktár stb.) és halála miatt az egészből semmi sem lett s így az én vállalkozásom nem lett fölösleges. Lantos egy-kettőre eladta könyvemet itthon és a külföldön, úgy hogy könyvaukcióján 1924-ben a pótkötet utolsó példányainak ára felszökött mai pénz szerint 100–150 pengőre, sőt a Vagyonmentő (zálogházi) árverésen 200 pengőt ért el. Nemcsak közkönyvtáraink szerezték be annak idején ezt a pótkötetet, hanem igen sok bibliofil is, sőt még e sorok írása idején (1944) jönnek hozzám érdeklődő tudakozódások eladó példány iránt.

1912. évi pótkötetemben iparkodtam fölhasználni minden addig tudomásomra jutott adatot, pedig csak egyszerű compiláció gyanánt készítettem. (Nyomtatott előszavában compiláció helyett sajtóhibából „compendium” áll.) A MKszemlében megjelent bírálatnak nagy részére éppenséggel nem szolgáltam rá, amely szerint pl. nem vettem föl a Hellebrandt-féle katalogusban lévő néhány adatot. Ez a katalogus egyszerű, könyvárusi árjegyzék módjára készült, minden bibliográfiai igény nélkül, mert néhány, addig még nem ösmert könyvet csupán 1–2 sorban nevez meg. Én ezt innen így, pusztán kimásolni nem akartam, mert én már csak *kész könyvészeti pontos adatok* összeállítására vállalkoztam, semmi egyébbe. De ezekről ennél többet maga a bíráló sem tudott. Arról én nem tehettem, hogy az Akadémia ktárában lévő efféle unikumok a közönség számára rejtekben maradtak, sőt még ma is így vannak.

Ebben az 1912. évi pótkötetemben 452 magyarnyelvű adalékot és 281 nem magyart tettem közzé olyanok gyanánt, mint amelyek Szabó két kötetében nincsenek meg. Ezzel Szabó számai 1793-ról 2245 magyar könyvre emelkedtek, a nemmagyaroké pedig 2452-ről 3185-re.

Ez a haladvány még ma is tart. A gyűjtést én 1912 után is folytattam mind nyomtatott forrásokból, mind pedig azzal, hogy szerény anyagi mó-

domtól telhetően 15 esztendőn át lassankint beutaztam kis országunkat, fölkerestem a városi és egyházi könyvtárakat: Magyaróvár, Sopron, Pápa, Szombathely, Szentgotthárd, Zircz, Szfejérvár, Kőszeg, Győr, Kalocsa, Veszprém, Pannonhalma, Szeged, Kecskemét, Debrecen, Eger, Sárospatak és Miskolc városokban. A régi Felvidéken, ahol annyi sok könyv jelent meg, átvizsgáltam Pozsony, Nagyszombat, Lőcse, Késmárk, Podolin és Besztercebánya könyvtárait mindaddig, amíg a csehek 16 évi zavartalan beutazások után hirtelen megtagadták tőlem a vizumot, minden megokolás nélkül, így T(uróc) Szentmártonról (Matica Múzeum egyesület) már lemaradtam. Legnagyobb hálával tartozom ezek között a vendégszerető Zircznek, Debrecennek, és Pannonhalmának, ahol igazán bő aratásom volt. Munkámban igen nagy segítségemre volt Kecskemét poliglott tanára, *Hajnóczy Iván* dr. mind a gyűjtésben, mind a szerkesztésben.

Kutatásaim eredménye 1939-ig a következő képet mutatja.

Szabó I. kötete 1793 számot foglal magában. Ez azonban csak látszólagos, mert le kell belőle ütni a tévesen ide sorolt vagy kétszer is szereplő mintegy 90 adatot úgy, hogy a valóságban itt csak mintegy 1700 könyvről van szó. Viszont az első kötetbe fölveendőnek tartom azokat a két-vagy többnyelvű könyveket, amelyekben magyar szöveg van: szótárakat, nyelvkönyveket, amelyeket Szabó a II-ik kötetbe vett föl. Ezek száma mintegy 90 s ezáltal Szabó I. köt. alapszáma újból teljes értékűvé válik mintegy 1790 tétellel. Ha ehhez hozzávesszük az első kiadásomban lévő 452 magyar könyvet, úgy ezzel a RMK I. kötete 2242 számra emelkedik, a II. köteté pedig Szabó 2452 tételéhez képest 3185-re.

Adalékaim megjelenése óta (1912) tovább folytatott gyűjtésem eredménye viszont 657 olyan magyar könyv, amely sem Szabóban, sem Sztripszkyben nincsen meg, minél fogva Szabónak 1793 fiktív számával szemben a *RMK ma 2747** magyarnyelvű nyomtatványt tart számon. Vagyis Szabóhoz képest a szaporulat 1912-ig 452 tétel, 1939-ig 954. Ha a második világháború közbe nem jő, könnyen fölvihettem volna ezt kerekén ezerre, vagyis összesen 2800 magyar könyv leírására. Ismeretlen adalékok, vagy ismerteknek változatai mindenütt lehetnek, még a legrendezettebb könyvtárban is. Hát a falusi templomtornyokban, sekrestyékben,

* Az előszó harmadik példányában, melyet Sztripszky 1942-ben javítgatott, a 2747 áthúzva szerepel, s fölötte a 2899-es számot találjuk.

parókiákon, szerzetesházakban) a régi kuriák padlásán és magtáraiban (!) mi mindent lehetett volna fölfedezni!

A RMK II. köt. anyaga Szabóéhoz képest 2452-ről ebben az új pótkötetben^{**} -re emelkedett.

Régi könyveink leírásában a cím-fölvételeket nem adhattam egységes módon. Itt bizony régi és modern alakok tarkán vannak egymás mellett. Persze, legideálisabb volna, ha lehetőleg minden könyvünket fényképi hasonmásban mutathatnók be. Ez nem is volna nehéz, hiszen klisék ehhez vannak már elegendő számban a különböző szerkesztőségek, nyomdák, könyvtárak birtokában, ujakat is lehet készíttetni. A RMK egészére kiterjedő új kiadásakor erre okvetlen sor is fog kerülni, addig azonban meg kell elégednünk a réginek és az újnak tarkállásával. Sok könyvünk csak egyetlen példányban ösmeretes, némelyik nem is közelíthető meg, sok kincsünk 1939–1945 között menthetetlenül elpusztult idehaza, az ország határain kívül lévő könyvek pedig még sokáig várhatnak őrzőik bibliográfiai munkájára. Éppen ezért meg kellett elégednem olyan cím-másokkal, amilyeneket Szabó és követői adtak, tehát régi szabású fölvételekkel, ahol nincsen sorvégjelző, betűtípus jelölése, piros nyomás csillagozása, tükörnagyság, illusztrációk, metsző neve stb. A magam helyszíni fölvételeimet mindenütt a mai követelmények szerint adom.

Szabó rendszerét kellett követnem, hiszen Szabóhoz adok pótkötetet. Mindazáltal két újítást is hozok ebben a könyvemben s ezt nagyon szeretném a szakköröknek figyelmébe ajánlani.

Az egyik tulajdonképpen még csak jámbor szándék, amit ebben az új kiadásban nyélbe ütnöm még nem lehetett. Ez az volna: a bibliográfiai *fölvételeket toldjuk még meg a régi könyvek közepe tájáról vett 1–2 sornyi szövegidézettel*, a lapszám, ivjelzés megadásával. Gyakorlati okból én ezt nagyon szükségesnek tartom. A könyvek ugyanis, még a kötöttek is, elül és hátul szoktak megcsonkulni, sokszor annyira, hogy nem tudunk velük mit kezdeni a meghatározásban. Közepük viszont rendszerint mindig épségben marad. Ha majd tehát minden RMK darabunkról leszen ilyen szövegmutatványunk, az azonosítást és meghatározást percek alatt lehet majd elvégezni, csak éppen 2–3 gyanuba vehető, de ép és teljes könyvvel kell összevetni a csonkát, vagy a közepéről kiírt iratok valamelyikével.

^{**} Itt az előszó egyik példányában sem szerepel számadat.

A másik újítás a nem-magyar könyvekre vonatkozik s ezt itt az új pótkötetben már végre is hajtottam. Nagyon szükségesnek látom ugyanis, hogy a hazai nyomtatású nem-magyar könyvek bibliográfiája nyelvek szerint csoportosítva egyvégben, együttesen álljon az olvasó elé s nem szétszórva össze-vissza, ahogy Szabó tette. Ez két okon is szükséges. Egyik az, hogy egyszerű betekintéssel rögtön megállapíthassa az olvasó (kiki a maga szakmája szempontjai szerint): a mennyiséget, vmint azt, hogy milyen hatása volt egyik nép irodalma, nyomdászata, iskolázása, gyakorlati ismeretei stb. a másikra. A másik az, hogy a velünk együtt élt népek mai és jövőbeli tudósai is szívesebben veszik majd kézbe a RMK ilyen szerkesztésű könyvét, ha az őket érdeklő irodalmat egyhelyt találja meg. Ez utóbbi a könyv kelendősege szempontjából sem utolsó dolog.

Éppen ebből következik az az újításom is, hogy a Szabóban már meglévő nem-magyar anyagot nyelvenként beolvasztottam az új szerzemények közé, mindegyiket a maga nyelvcsoportjában. A beolvasztás szükségét az is megokolja, hogy Szabónak úgy *cirillbetűs* (tehát rumén, szerb, ruszin), mint *latinbetűs-szláv* (horvát, szlovák, cseh) könyvekről vett címlapszövegei nagyon rosszak. A fogyatékoság szó kevés ennek kifejezésére, mert némelyik címmás annyira téves, sőt torz – hiszen Szabó nem ismerte ezeket a betűket, illetőleg ezeket a nyelveket – hogy sokszor magam sem tudtam megérteni és kiigazítani, pedig tudok ruménul és minden szláv nyelven annyit, amennyire a bibliográfusnak szüksége van ahhoz, hogy jó munkát végezzen. Az egész RMK jövőbeli új kiadásának megkönnyítésére fog tehát szolgálni, ha én ennek a hat nyelvnek irodalmi termékeit, azaz inkább címmásait már itt ebben a pótkötetben adom. De már hibátlanul adom, és pedig ismertet és eddig ismeretlen adalékokat együttesen, a nyelvek egy-egy csoportjában. Ennélfogva ebbe a pótkötetbe fölvettem ebből a hat nyelvből mindent, amit már Szabó II. kötete közölt, persze javítva, és mindent, ami nálam utazásaim közben összegyűlt és mások révén 1885 óta ismeretessé vált. Kivételt kellett azonban egyelőre tennem a latin és német adalékokkal: ezeket most még nem vettem át Szabóból (eljö ezeknek az ideje a RMK teljes új kiadásakor), mert oly nagy tömege van itt a többnyire apró nyomtatványoknak, hogy egyelőre velük aprólékosan foglalkoznom nem volt érdemes. A Szabóban nem található új német és latin adalékokat természetesen betűhíven, egész ter-

jedelmükben adom. Akit ez a rész közelebből érdekel, könnyen eligazodik magából Szabóból is, hozzávetve az én új közléseimet is.

Akit a dolog közelebből érdekel, azok számára a rumén könyvek tekintetében idézem *Bianu-Hodoş* valóban fényűző kiállítású könyvének, a *Bibliografia Română Vechi* (Bucureşti, 1903) folyó számait, ahol megtalálhatja a részleteket, valamint ennek *Veress Endrétől* készített magyar kivonatát, amely az Erdélyi Múzeumban és különnyomatban is jelent meg.

Ugyanígy adom teljes leirással úgy a Szabóban már meglévő, mint a saját új adalékaimat a horvát, szerb, ruszin, szlovák könyvek tekintetében is. Teszem ezt annál is inkább, minthogy – a szlovák Riznertől eltekintve – ezekről rendszeres bibliográfiánk egyáltalán nincsen.

Számolva a nemzeti érzékenységgel, jónak láttam, hogy az eddigi *oláh* helyett a rumént használjam. Oláhot írni nem akartam, viszont román írni nem tudok, mert ez nem fedi a „román” név fogalmát, hiszen olyan általános gyűjtő név, mint a germán, szláv, tehát nem megfelelő. Egyetlen európai nyelv sem ismeri a félreértésre alkalmat adó „román” szót, mert mindenütt roumain-t, rumänisch-t írnak. Ugyanezen az okon jártam el a tót-szlovák, rutén-ruszin, rác-szerb megnevezésekkel is.

Ebben a pótkötetemben minden nyelvnek 8 csoportba szedett római jelzésű száma van I-től VIII-ig, úgy a lapok homlokán, mint az egyes könyvek címmásainak baloldalán. A címmásoknál a római szám alatt alszám következik, ez egyúttal az illető csoportban leírt könyvek folyó száma is 1-től x számig.

A csoportok jelzése idézetek számára: I/12 – rumén nyelv, II/8 = ószláv, III/4 = ruszin, IV/25 = szerb, V/30 = horvát, VI/50 = szlovák, VII/2 = német, VIII/3 = latin.

R Ö V I D Í T É S E I M:

Baloghy: Baloghy István A m. kir. Egyetemi Nyomda termékeinek címjegyzéke 1777–1877. A Magy. Országos könyvészeti kiállítás alk.-ból. Bpest 1882.

Bianu: *Bianu-Hodoş*, *Bibliografia românească veche*. Bucureşti 1903.

Bucsay: B. Mihály, Régi m. könyvek a hallei M. Ktárban. Bpest 1941.

cs - csonka

Cat. libr.: Catalogus librorum, qui in Academica Soc. Jesu Typographia venales habentur. Tyrnaviae 1710 és 1758, 1784.

Csery: Josephus Csery, Historia universitatis Pazmanyianae. I–IV folio kézirat az Egy. ktárban

Ind. proh.: Index Bohemicorum librorum prohibitorum. Vet. Pragae 1767.

Karatajev:

ktár: könyvtár

Klein:

Kukuljevic:

Krupec: K. István, Adalékok a Luther-káté történetéhez

MKsz.: Magyar Könyvszemle

Németh: Memoria typographorum

Ormis: V. Ormis, Doplnky a opravy k Riznerovej bibliografii

pd: példány

Sági: S. István, Szótárak, nyelvtanok könyvészete

Szörényi: Alexander Szörényi, Pannonia docta. Kézirat az Egyet. Ktárban

RMK: Szabó Károly, Régi Magyar Könyvtár

Undolsky:

Veress Bibl.:

Veress ROK: Veress Endre, Régi oláh könyvek, Kolozsvár 1910.

Sztripszky: Volt-e könyvsajtó a máramarosi Körtvélyesen? Ungvár 194.

Tablio:

Vodnik:

Zelliger: Al. Zelliger, Pantheon Tyrnaviense. Nszombat 1931.

ISTVÁN UDVARI

Bibliographical Data Híador Sztripszky's Legacy in Nagyszombat

Híador Sztripszky (1875–1946), born in Subcarpathia and educated in Kolozsvár (Romanian: Cluj) occupies a significant place in the respective histories of the Hungarian, Slovakian and Rusyn bibliographies. He worked on the bibliography of old Hungarian books until his death. The majority of Sztripszky's legacy, however, disappeared under the years of Communism, or it is still in an unknown place. From a bibliographical aspect the data gathered about the old books published in Hungary in Hungarian, Slovakian and Latin languages. Are important. Similarly precious part of his heritage are the bibliographical data of the Slovakian – Hungarian and Hungarian –

Slovakian grammars and dictionaries published in Nagyszombat. Under the heading „Our Russian Translations” hundreds of bibliographical entries are found in Sztripszky's legacy. (On Sztripszky also see *Könyv és Könyvtár* XX. Debrecen, 1998. 67–97).

Surányi Béla

AZ AGRÁRKULTÚRA KÖNYVÉSZETE DEBRECENBEN, A XX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN*

1945 után, a háborút követő katonai, politikai helyzetből adódóan el-
lentmondásos korszak köszönt a magyar társadalomra, amely évtizedekre
megszabja az ország életét.¹ A tudományos életre, az oktatásra árnyékot
vetett az egypárt rendszer politikája, ideológiája, sok esetben gátolva az
alkotás szabadságát. A központilag irányított „egyetgondolás” végigkíséri
a korszakot, noha lendülete az évtizedek során fokozatosan elveszti ere-
jét, s az 1980/90-es évek fordulóján beletorkollik a meginduló politikai
rendszer váltásba.

„A szocialista korszak csoportos és egyéni tudományos teljesítményei
közül elsősorban azok nem bizonyultak értékállónak, amelyekben túlten-
gett az ideologikus elem és nem állt mögöttük valódi tudományos mun-
ka.”²

A magyar tudomány, a kutatóintézetek hálózata, benne az agrártudo-
mány mint önálló terület, a felsőoktatás intézményei, a középfokú szak-
képzés – az ellentmondások dacára – a magyar kultúra értékteremtő örhe-
lyei.

Debrecen 1945 után is az ország önálló arculatú tudományos és okta-
tási központja marad, s meghatározó szerepet játszik a Tiszántúl agrár-
kultúrájában is.

Debrecen szellemi életének háborút követő évtizedeiről – történelmi
távlatra híján – átfogó összegzés ez idáig nem született, csak hosszabb-
rövidebb tanulmányok.³

A tiszántúli régióközpont agrár-felsőoktatása⁴ 1945-öt követően átala-
kult. 1945 tavaszától – 1906 óta Debreceni Gazdasági Akadémia néven –
*Magyar Mezőgazdasági Főiskola*⁵-ként működik. Ez év őszétől Debrecen
a Magyar Agrártudományi Egyetem Mezőgazdasági Karának egyik osztá-

* – *Megjegyzés:* A tanulmány első része: *Gazdasági könyvészet Debrecenben a XIX. század végéig*. – A Hajdú-Bihar megyei Levéltár évkönyve, XIV. Db., 1987. 63–75. o., a második rész: *Debrecen mezőgazdasági könyvészete a két világháború között*. – Könyv és Könyvtár, XX. Db., 1998. 221–250. o.

lyaként⁶ folytatja az oktatást. 1949 tavaszán azonban – ideiglenesen – megszűnik az agrár-oktatás. Ezt követően, főleg az itteni tanári karból, megalakul az *Észak-Tiszántúli Mezőgazdasági Kutatóközösség Munkaközössége*, amely később a *Növénytermelési és Talajtani Kutatóintézet* debreceni osztályaként⁷ végzi a kutatómunkát. 1953-ban indul meg újra az oktatás, de már a Böszörményi úton⁸ *Debreceni Mezőgazdasági Akadémia*-ként. Egy 1962. évi E.T. (Elnök Tanács) rendelet értelmében az intézmény egyetemi jellegű főiskola lett⁹, majd 1970-től megkapja az egyetemi rangot. Az egyetemhez tartozik¹⁰ a *Szarvasi Öntözés és Meliorációs Főiskolai Kar* – később névváltozás: *Mezőgazdasági Víz- és Környezetgazdálkodási Kar* –, 1972-től a *Hódmezővásárhelyi Állattenyésztési Főiskolai Kar*, 1972–1986 között pedig a *Mezőtúri Mezőgazdasági Gépészeti Főiskolai Kar*.

A DATE tudományos, kutatási háttérét bővíti a *Karcagi Kutató Intézet* és a *Nyíregyházi Kutató Központ*.

De átalakul a *Tisza István Tudományegyetem* is¹¹, első lépésként eltűnik a névadó neve. A helyi vezetés részéről javaslat születik egy *természettudományi* és egy *mezőgazdasági* kar létesítéséről. De a Vallás- és Közoktatási Minisztérium a tervet egyelőre elveti. Az államosítás következményeként kiválik a *Teológiai Kar* és önálló Teológiai Akadémia-ként folytatja tevékenységét. Egyúttal 1949. május 8-án megalakul a *Természettudományi Kar*, de csak 1952-ben egyesül a *Bölcsészettudományi Kar*-ral, ezáltal megszületik a *Kossuth Lajos Tudományegyetem*. A klasszikus univerzitás évtizedekre eltűnik a magyar felsőoktatásból, hiszen szüneteltette működését a *jogi kar*, egészen 1996-ig, s önálló *Orvostudományi Egyetem* kereteiben folyik az orvosképzés és a kutatás 1951 óta.*

A mezőgazdasági kultúra művelése szempontjából megemlítendő még a debreceni székhelyű *Dohánykutató Laboratórium*¹² amelynek gyökerei visszanyúlnak a XIX. század végére.¹³

A *Déri Múzeum* és a *Hajdú-Bihar megyei Levéltár* tudományos műhelyeknek illetékessége kiterjed a tiszántúli régióra.

A mezőgazdaságot mint a nemzetgazdaság egyik fontos területét kiadványaival segítette 1976–1991 között a *Hajdú-Bihar megyei Mezőgazdasági Szövetkezetek Szövetsége* is, amely az 1968–1976 között önállóan

* x-megjegyzés: 2000. január 1-jén létrejön a Debreceni Egyetem

működő Bihari, Hajdúsági, valamint a Debrecen és környéke Termelőszövetkezeti Szövetségeiből jött létre.

A Debrecen tudományos műhelyeiből kikerülő – tágabb értelemben vett mezőgazdasági könyvészethez tartozó – kiadványok, tanulmányok, gyűjteményes kötetek, önálló művek egy tetemes részét az *Alföldi Nyomda*¹⁴ adta ki. Az 1970-es évektől kezdődően, az 1990-es évtizedben látványosan gyarapodott a kiadók, nyomdák száma¹⁵, melyek közül jó néhány vállalkozott a témakörbe illő művek kiadására.

A könyvészeti áttekintésben – a teljesség igénye nélkül – figyelembe vettünk helyi és országos bibliográfiákat, időszaki kiadványokat, tematikus összeállításokat.¹⁶

Ami a feldolgozás módszerét illeti, elsősorban azokat a műveket – főleg önálló kötetek – vettük számításba, amelyek Debrecenben jelentek meg, s szerzőjük debreceni illetőségű, vagy a városhoz kötődik. A témaköröket tekintve prioritást élveznek a *mezőgazdasági szakkönyvek*. Hasonló szerep jut az *agrártörténeti* munkáknak is. A hagyományos gazdálkodást felölelő *néprajzi* kiadványok szintén gazdagítják a mezőgazdasági könyvészetet. Egy jelentős terület a *gazdasági földrajznak* az agrárkultúrát taglaló része, amelynek művelésében Debrecennek hagyományai vannak. De figyelembe vettük a *nyelvtudománynak* a mezőgazdasági kultúrához kötődő munkáit is, gondolván itt elsősorban a *helynév* kutatásokra vagy a gazdálkodással kapcsolatos *szókincs*-gyűjtésre. E kör bővült még a mezőgazdaságot is érintő tudományterületekkel: *botanika, zoológia, ökológia, természet- és környezetvédelem*. A jogi fakultás újraindulásával *agrárjoggal* foglalkozó munkák is születtek Debrecenben.

A debreceni mezőgazdasági könyvészet tudományos műhelyeiként számításba vettük a *Debreceni Agrártudományi Egyetemet* és kapcsolt intézményeit, a *Kossuth Lajos Tudományegyetem* Közép- és Koraújkori, Új- és Legújabbkori Egyetemes és Magyar Történeti Tanszékeit, a Néprajzi és a Meteorológiai, a Magyar Nyelvtudományi, a Természeti és Gazdaságföldrajzi, a Gazdasági Jog és Közgazdaságtan Tanszékeket. (Az egyes tanszékek elnevezése sokszor változott az elmúlt ötven év során.)

E kör bővül a *Déri Múzeum* és a *Hajdú-Bihar megyei Levéltár* munkatársainak tudományos tevékenységével, valamint a *Hajdú-Bihar megyei Mezőgazdasági Szövetkezetek Szövetségének* kiadványaival. Külön tárgyaljuk a helyi *mezőgazdasági sajtót*.

A könyvészeti áttekintés távolról sem teljes, de fő törekvésünk az alapvető művek, tanulmányok, kiadványok megjelenítése, eltekintve azok szakmai értékelésétől. A feldolgozás menete az intézményi háttérrel követi. A *szerzők* jelentős hányada csak az irodalomjegyzékben szerepel.

MEZŐGAZDASÁGI KÖNYVÉSZET

Agrártudományi Egyetem

Az 1945. március 18-án megjelent rendelet¹⁷ értelmében a Debreceni Gazdasági Akadémia *Magyar Mezőgazdasági Főiskolaként* kezdi meg újból tevékenységét. De az új tanév már a 8740/1945. F. M. rendelet¹⁸ szellemében fogant, így a *Magyar Agrártudományi Egyetem* Mezőgazdaságtudományi Kar négy osztályának egyikeként működik, 1949. március 12-ig.¹⁹

A felsőfokú agrár-oktatás második akadémiai korszaka az 1953–1962 közötti évekre esik. 1962 végén már főiskolaként²⁰, majd 1970-től egyetemként, a Szarvasi Felsőfokú Mezőgazdasági Technikummal egyesülve, később tovább bővülve, vesz részt a magyar agrárkultúra formálásában. Az 1945–1949 közötti időszak „átmenetisége” megmutatkozik a helyi gazdasági könyvészetben is, hiszen csak rövid lélegzetű munkák születtek.²¹

A Bösörményi úton kezdődött meg az újjászerveződött agrár-oktatás, a *Középfokú Gazdasági Tanintézet*²² egykori épületében. Az oktatói, kutatói munka föllendülését elősegítette az 1953 júniusában meghirdetett „új gazdasági politika.”²³ E szűk évtized alatt a hangsúly az intézményi kiadványokon volt. Gondolván itt elsősorban a rendszeresen megjelenő *tudományos évkönyvekre*²⁴ az 1955–1961 közötti években. Az 1950-es évek végétől látnak napvilágot a *szaktanácsadó füzetek*²⁵, amelyek egy évtizedig (1959–1969) segítik a gyakorlati gazdálkodást, 1963-tól megváltozott címmel.²⁶ Folyamatos az *Index seminum*²⁷ kiadása is Halász Tibor vezetésével. A nevéhez fűződik a *botanikus kert*²⁸ átszervezése, bővítése. A szűk főiskolai évtized könyvészeti vonásai változatlanok maradnak, ha csak nem tekinthető új vonásnak az, hogy a tudományos évkönyvek sorát a *tudományos közlemények*²⁹ váltják föl, 1962–1969 között. Az egyes kötetek tanulmányait német és orosz nyelvű összefoglalók zárják. Az intézmény életét, működését az évente kiadott *évkönyvek*³⁰

tekintik át. Folytatódik a már korábban említett *gyakorlati szaktanácsadó* c. sorozat 1963–1969 között. Az intézmény kutatási eredményeiről (1962–1986) az *éves beszámoló*³¹ adnak számot.

A debreceni agrár-felsőoktatás centenáriumának jegyében rövid összeállítások születnek az agrárgazdasági, alkalmazott üzemtani, állatélettani és állat-egészségtani, állattenyésztési, kertészeti, matematika-fizikai, növénytani-növényélettani, növénytermesztési tanszékek³² másfél évtizedes történetéről.

Noha a centenáriumra megjelent egy *tanulmánykötet*³³, az akadémia megszervezője, igazgatója *Bencsik István*³⁴ külön, egy önálló munkában összefoglalja az 1953–1963 közötti évek történéseit. 1968. szeptember 17–19. között zajlottak a centenáriumi ünnepségek, s egy tudományos konferencia, amelynek előadásaiból egy reprezentatív kötet³⁵ született.

1970-től a *Tiszántúlon*³⁶ jogilag is egyetemi szintű oktatási, kutatási központ alakult Debrecen székhellyel. A város adott otthont a mezőgazdaság-tudományi karnak. Szarvason működik karként, nem pedig főiskolai karként a Mezőgazdasági Víz- és Környezetgazdálkodási Kar. A mezőtúri tagozat 1986-ban levált az intézményről. A Karcagi Kutató Intézet 1976-tól kapcsolódik Debrecenhez, Hódmezővásárhely 1986-tól. A *Westsik Vilmos* munkássága révén híressé vált Nyíregyházi Kutató Központ 1992 óta tartozik Debrecenhez. Az egyetemi rang, a tudományos hálózat nagyban hozzájárult a kiadványok számának növekedéséhez. Az *évkönyv*³⁷ csak 1973-ig jelent meg. A kutatást reprezentáló *tudományos közlemények*³⁸ c. sorozat folytatódó kötetei 1970-től látnak napvilágot. E kiadványtípusnak 1972–1974 között volt egy *agrobiológiai*³⁹ sorozata *Mándy György* szerkesztésében. Az *állattenyésztési*⁴⁰ sorozatot *Kiss István* gondozta. A tudományos közleményeken belül megjelenő *fizikai és műszaki tudományokat*⁴¹ felölelő kötetek szerkesztője *Szász Gábor*. A *marxizmus-leninizmus*⁴² sorozat 1972–1977 között létezett. A *mezőgazdasági-ökonómiai*⁴³ kutatások eredményeiről az 1972–1975 között megjelenő munkák adnak számot. A *növénytermesztési* sorozat⁴⁴ az 1972–1974 közti éveket öleli át. A közleményeknek három⁴⁵ különkiadása is megjelent az 1980-as évek második felében, amelyek a talajtípusok víz- és levegő-gazdálkodásával, a mycobaktériumok szerepével és a tápanyag-utánpótlással foglalkoznak.

1974. május 21–23. között egy nemzetközi tudományos konferenciát rendeztek Debrecenben. Az előadások négy szekcióban folytak, s önálló kötetekként⁴⁶ jelentek meg. 1980-ban indult el a „Tessedik Sámuel” Tiszántúli Mezőgazdasági Tudományos Napok⁴⁷ rendezvénysorozata. A kétévenként tartott tanácskozás a régió agrárágazatának eredményeiről, problémáiról ad képet.

Az 1960-as évek végétől állami támogatással igyekezett a szaktarca ösztönözni a nagyüzemek rét- és legelőgazdálkodását. A Tiszántúlon e munkából oroszlánrészt vállalt Debrecen, elsősorban Vinczeffy Imre (s munkatársai), aki 1970-ben tért vissza az alma mater falai közé. Nevéhez fűződik a *Debreceni Gyepgazdálkodási Napok*⁴⁸ néven rendszeresen jelentkező tanácskozás, amelynek tematikája kiterjed az állat és rét-legelő szerteágazó kapcsolatára. Hasonló kérdéskört vetett föl az 1983. szeptember 5–9. között Debrecenben megtartott konferencia⁴⁹ is, amelyhez a nevét adta az *Európai Gyepgazdálkodási Szövetség. Hódmezővásárhely* adott otthont 1991-ben egy tudományos és termelési tanácskozásnak, kötetét Vinczeffy Imre⁵⁰ gondozta.

Az 1868-ban Debrecenben létesített Országos Felsőbb Gazdasági Tanintézet élére 1869. január elsejével Tormay Bélát (1839–1906) nevezték ki⁵¹, aki négy éven keresztül állt az intézmény élén. Az „iskolaalapító” születésének 150. évfordulója alkalmából, az *Állattenyésztési Tudományos Napok* keretében, 1989. december 7-én tudományos emlékülést tartottak⁵², amelynek a megemlékezésen túl az állattenyésztés fejlesztése volt a témája. Arany Sándor 1932–1946 között az akadémia oktatója, a szikes talajok kutatójaként vált nemzetközileg is elismert szaktekinetllyé. Tiszteletére emlékülést⁵³ hívtak egybe. A rendezői között volt a DATE, a DAB, a MAE Talajtani Társasága, az MTA Talajtani és Agrokémiai Kutató Intézete. A tanácskozás vezérfonala Arany Sándor munkássága, a hazai agrártudományban betöltött szerepe. Szintén az Állattenyésztési Tudományos Napok keretében került sor egy Csukás Zoltán emlékülésre⁵⁴, melyet születésének 90. évfordulója kapcsán rendeztek 1990. november 28-án. Debrecen szakmai elismertségét jelzi a nemzetközi juhtenyésztési konferencia 1984-ben.⁵⁵ Tanulmányait, előadásait három kötetben adták ki.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Meteorológiai Tanszéke, a Kosuth Lajos Tudományegyetem Meteorológiai Tanszéke és a Debreceni

Agrártudományi Egyetem Fizikai és Agrometeorológiai Tanszéke 1990-től közös kiadásban, *Egyetemi meteorológiai füzetek*⁵⁶ címmel egy időszaki kiadványt jelentet meg, s már több önálló tanulmány hagyta el a kiadót. Még egy intézményi publikációra szeretnénk föl hívni a figyelmet, amely összefoglalja a *szarvasi* intézményben folyó kutatásfejlesztési eredményeket 1986–1991 között.⁵⁷ E kötetben helyet kapott, *Ördögh Józsefné* összeállításában, a *szarvasi kar publikációs jegyzéke*. Könyvészeti szempontból említést érdemel a periodikusan megjelenő *fajtajegyzék*⁵⁸ a botanikus kert növényállományáról. A *Karcagi Kutató Intézet* 1997-ben ünnepelte félévszázados tevékenységének évfordulóját, s ennek keretében képet kaphatunk a Debreceni Agrártudományi Egyetem *Tiszántúl mezőgazdaságáért* tett erőfeszítéseiről.⁵⁹

Debrecen mezőgazdasági könyvészetének egy másik jelentős részét teszi ki az *egyetem oktatóinak, kutatóinak* önálló munkái, tudományos értekezései, tanulmányai, könyvrészletei.

A debreceni *üzemtani iskola* rangot vívott ki magának az elmúlt évtizedek során a hazai agrártudományban. Amint *Nemessályi Zsolt*⁶⁰ írja: „A debreceni üzemtani iskola elméletileg és tudományosan jól megalapozott gyakorlatias képzésnek köszönheti sikereit. Versenyben volt ez a kollektíva a korábban *Tóth Mihály* által vezetett gödöllői Üzemtani Tanszékkal és a *Vági Ferenc* által vezetett közgazdasági egyetemi Agrárgazdasági Tanszékkal.” A *Gönczi Iván*, *Kádár Béla* és *Vadász László* nevével fémjelzett alapítók 1957-ben rakták le a tanszék megalapításával az önálló vállalati gazdálkodás szellemét hordozó iskola alapjait. A híres „zöldkönyv”, a *Mezőgazdasági vállalatok gazdaságtana* c. munkájuk 1967-ben jelent meg a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál⁶¹, majd debreceni kiadású jegyzetként⁶² is. A mű második, átdolgozott kiadásában a szerzőgárda bővült *Csete Lászlóval*.⁶³ A tanszék kutatási programja⁶⁴ éveken át a magyar mezőgazdaság műszaki fejlesztése volt, s ennek az ún. „diményi” értelmezését tekintették zsinórmértékül. Évek múltával a tanszék átalakult, kivált belőle a *Számviteli és Pénzügyi Tanszék*.

Az *Agrárgazdaságtan és Marketing* Tanszék vezető oktatói is az egykori Üzemtani Tanszéken kezdték el pályafutásukat. Az iskolateremtő kollektíva örökségének továbbvivője, gazdagítója a *Vállalatgazdaságtani Tanszék* alkotó közössége. Az „utódok” közül a Számviteli és Pénzügyi Tanszéken is számos jegyzet⁶⁵, tanulmány született az évek során.

Az *Alkalmazott Üzemtani Tanszék* – később Vezetési és Munkaszervezési Tanszék – vezetőjének, *Ács Antalnak*, elsősorban *növénynemesítőtől*⁶⁶ munkásságáról teszünk említést.

A *szántóföldi növénytermesztés* oktatása, kutatása nagy elődök munkásságára épül, gondoljunk csak *Bittera Miklósr*a, *Deininger Imr*ére, *Hauser Jánosra*, id. *Manninger G. Adolfra*, *Ruffy-Varga Kálmánra* vagy *Penyigey Dénesre* stb.⁶⁷ A tanszéki munka magában foglalja a szántóföldi növénytermesztést, a földművelést, az öröklést, a növénynemesítést, valamint a biotechnológiát és a vetőmagtermesztést⁶⁸ mint az agronómia tudományának alapvető elemeit. E sokszínűség tükröződik a megjelent művek témagazdagságában is.

A *Növénytani és Növényélettani Tanszék* mai formájában 1964 óta működik.⁶⁹ Az oktatói és a kutatói munkára jótékony hatással volt *Mándy György* jelenléte 1970–1976 között. Csak nagyon rövid ideig vezette a tanszéket az európai hírű tudós, korán elhunyt. Fő kutatási területe a *kultúrnövények ökológiája* volt. Agrobotanikai munkásságát nem koptatták el a tudomány fejlődése, új eredményei, hiszen... „a tudomány, a mindennapi élet napjainkban újra és újra igazolja Mándy György eredményeit, megállapításait.”⁷⁰ Elődje, közel másfél évtizedig, *Siroki Zoltán*⁷¹ volt, aki a Debrecen környéki rétek cönológiájának földterítésében ért el komoly eredményeket. *Máthé Imre* a háborút követő években a tanszék oktatója (1945–1949).⁷² Ittléte alatt néhány jelentős tanulmánya jelent meg.⁷³ 1976 után *Pethő Menyhért*⁷⁴ került a tanszék élére, aki számos növényélettani kötet szerzője.

A *Növényvédelmi Tanszék* meghatározó egyénisége volt *Gulyás Antal*⁷⁵, kinek tanárkodása 1949-ig tartott Pallagon. Nemzetközileg is elismert virológusként foglalkozott a *dohány*⁷⁶, a *burgonya* és a *rizs* betegségeivel. Közel két évtizedig (1970–1988) bővítette, tanszékvezetőként *Szepessy István*⁷⁷ a mind jelentősebbé váló tudományág hazai szakirodalmát.

Bőséges a könyvészete a *Talajtani és Mikrobiológiai Tanszék* kollektívájának, ahol sokoldalúságával tűnt ki *Szelényi Ferenc*.⁷⁸ *Helmeczi Balázs*⁷⁹ munkássága a mikrobiológiához kötődik. *Filep György*⁸⁰ talajkémikusként 1973 óta az egyetem tanára, több jegyzet, könyv szerzője. Az 1920-as években föllendülő hazai talajtani és agrokémiai tudományág nemzetközi léptékű művelője *Di Gléria János*⁸¹, a koalíciós évek alatt a

mezőgazdasági kémiai tanszék vezetője, s eközben, 1947–1948-ban a *Debreceni Tudományegyetemen* a fizikai-kémiai és kolloidika előadója.

Az *Agrárgazdaságtani Tanszék*⁸² elődje a korabeli akadémia *Széll László* vezette közgazdasági és agrárpolitikai tanszéke, amely 1940-től kezdte meg munkáját. *Bodnár Miklós* életpályája teljes mértékben a tanszékhez kapcsolódik, aki 1953-tól, nyugdíjba vonulásáig, itt oktatott. Közel egy évtizedig az *agrártörténeti* stúdiumok előadója. Őt *Lakatos Dénes*⁸³ követi, akinek tevékenysége az agrártermelés integrációs, regionális kérdéseire keresi a választ.

Az *állattenyésztés* oktatása is olyan nagyszerű egyéniségek munkájára hagyatkozik mint *Hankó Béla*, *Anghi Csaba*, *Csiszár Vilmos* és *Csukás Zoltán* maradandó életműve. Hankó Béla „csak” szakelőadó a Magyar Agrártudományi Egyetem Debreceni Osztályán – tudományegyetemi tanárként – az 1945-öt követő években. Az elmúlt fél évszázad során önálló kötetek, jegyzetek, tanulmányok születtek⁸⁴ a tanszéken.

Az ún. alapo­zó tudományágak közé tartozó *zoológiában* elsősorban *Edelényi Béla*⁸⁵ *Kovács Béla*⁸⁶ és *Palotás Gábor*⁸⁷ munkásságát emeljük ki.

Az *állatélettant*, *állategészségtant* kezdettől fogva jó nevű állatorvosok oktatják⁸⁸, gondoljunk *Tormay Bélára*, *Békessy Lászlóra*, *Gratz Ottóra*, *Rácz Mihályra*, *Szabó Dömére*, vagy *Benke Gyulára*. E tendencia az 1960–1980-as években módosult⁸⁹, majd ezt követően újra állatorvos végzettségű szakember áll a tanszék élén.⁹⁰

A *Kémiai Tanszék* az 1960-as évek közepétől⁹¹ működik önállóan, majdnem másfél évtizedig *Vecsey Tibor* vezetése alatt. Vecsey Tibor a nagy előd, Arany Sándor, nyomdokain haladt. „Mesterét” meghaladva szívügyének tekintette a *biokémiát*. 1977-ben bekövetkezett halála után *Loch Jakab* vette át a tanszék vezetését, szoros kapcsolatot kialakítva a KLTE Természettudományi Karával, főleg a határtudományok terén. A tanszéki kollektíva munkássága⁹² rangot vívott ki magának a magyar agrár-felsőoktatásban.

A mai *Mezőgazdasági Vizgazdálkodási Tanszék* elődje a Kultúrtechnikai Tanszék volt. Meghatározó szerep *Sziki Gusztáv*⁹³ és a később Szarvasra került *Thyll Szilárd*⁹⁴ személyéhez kötődik.

A *matematika* mint „alapo­zó tudományág” a mezőgazdaságban sem nélkülözhető. Hiszen a gazdálkodás matematikai modellezése, a vállalati

rendszerek vizsgálata, egyes termelési ágazatok optimalizálása, mindmind e tudományterület berkeibe tartozik. A *számítástechnika* alkalmazásában a mezőgazdasági oktatás, kutatás terén Debrecen *elsőbbséget* élvez, amit igazolnak az e tárgykörben megjelent szakkönyvek, jegyzetek.⁹⁵

A mezőgazdaság műszaki fejlesztésének tudományos kérdései című, az Akadémiai Kiadónál megjelenő sorozat 66. kötetének szerzője *Csizmazia Zoltán*⁹⁶, aki még számos tanulmányt, könyvrészletet írt a mezőgazdasági géptan témakörében.

Az 1950-es évek második felében formálódik meg a *Kertészeti Tan-szék*⁹⁷, ahol az oktatáson túl növénynymesítés, fajtafenntartás, s szaporítás, valamint táj kutatás is folyik. Az almafélék⁹⁸ és a szántóföldön termesztett kertnövények⁹⁹ állnak az érdeklődés homlokterében.

Az 1980-as évek végén a Mezőgazdasági Kiadó felkérte az egyetem *Idegennyelvi Lektorátusát* kétnyelvű növénytermesztési szakszótárak összeállítására. Ehhez hasonló vállalkozás volt, jó néhány évvel korábban, a Kaposvári Mezőgazdasági Főiskolán elkészült *állattenyésztési szakszótár* sorozat. A debreceni lektorátus az angol, a francia, a német, az orosz és a spanyol nyelvű változatot készítette el.¹⁰⁰

A *szarvasi kar* 1989 óta működik mai formájában.¹⁰¹ A hely szelleme adott, hiszen 1780-ban *Tessedik Sámuel* itt alapította meg Európa első alapfokú gazdasági iskoláját, ahol a gyakorlaton volt a hangsúly. De a két világháború között 1927-ben Szarvason nyitotta meg kapuit azon közép-fokú gazdasági tanintézet is, amely elindította a közép-fokú intézetek alapításának a láncolatát.¹⁰²

Az intézmény szakmai munkásságán túl ildomos megemlíteni *Tóth Albert munkáit*¹⁰³, aki elsősorban a hazai agrárszakoktatás történetével foglalkozik. De az agrármúltat műveli *Palov József*¹⁰⁴ is. *Szabó János* érdeklődése¹⁰⁵ viszont a rét-legelőgazdálkodásra irányul.

Múltja van a *Hódmezővásárhelyen* folyó mezőgazdasági képzésnek is, bár csak 1961-től indult el az a folyamat, amelynek eredménye az 1986-ban bekövetkező, Debrecenhez történő csatlakozás. Az intézményben született jegyzetek, különféle kiadványok¹⁰⁶ egyaránt minősítik az oktatást és a kutatást.

A *Karcagi Kutató Intézet*¹⁰⁷ az alföldi táj kutatás egyik központja. Alapításának gyökerei 1947 őszéhez nyúlnak vissza, amikor Karcagi Növénynymesítő Telepként elkezdődött az új növényfajták előállítás. Bö-

vülnek a feladatok, amikor már Nagykunsági Mezőgazdasági Kísérleti Intézetként folytatódik a tudományos kutatás. Az 1955–1970 közti másfél évtizedben széles a kutatási profil, bár a hangsúly a növénytermesztésen van. A harmadik korszakban a talajművelés, talajjavítás veszi át a vezető szerepet. 1976-tól – a DATE tagintézményeként – bekapcsolódik az agrárcentrum munkájába, megtartva a tájtermesztési kutatásokat mint az intézet sajátosságát.¹⁰⁸

A *Nyíregyházi Kutató Központ* 1992-ben kapcsolódik Debrecenhez. Tudományos tradíciójával fontos feladatot vállal a Tiszántúlon folyó mezőgazdasági kutatásokban. Szinte „egyszemélyes” intézetként működött évtizedeken keresztül *Westsik Vilmos*¹⁰⁹ vezetésével, aki a Nyírségi Mezőgazdasági Kísérleti Intézet Homokkísérleti Gazdaságában a tájegységhez simuló ún. tartamkísérletekkel komoly tudományos eredményeket ért el. Az intézet létesítésének a kezdeményezője a *Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara* volt, megvalósítója viszont a magyar agrártudomány nagy alakja, *Westsik Vilmos*.¹¹⁰ A kamarai felügyelet 1948-ban megszűnt, s állami tulajdonba került az intézet. Az 1992-t követő évekből *Lazányi János*¹¹¹ kötetét emeljük ki.

A közhivatali feladatokat is ellátó *mezőgazdasági kamarák*¹¹² egyrészt mezőgazdaság fejlesztéssel, másrészt érdekvédelemmel foglalkoztak. A Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara működése 1949 februárjában megszűnt, az új politikai rendszer feloszlatta e viszonylag hatékony képviselői hálózatot. Még a háború után is tevékeny tanácsadói, érdekképviselői munkát végeztek az újjáépítés éveiben. Szakirodalmi munkásságuk is figyelemre méltó. Megemlítendő *Hank Olivér*¹¹³, a sok színű életpályát befutó *Yulow Jenő*¹¹⁴ és *Yulow Imre*¹¹⁵, s többek között az Alföld fásításának 1945 utáni szakértője, *Tikos Béla*¹¹⁶, akinek munkássága egyelőre csak kéziratban lelhető föl.

Debrecen mezőgazdasági kultúrájának egyik színfoltja a *Pallag*¹¹⁷ székhellyel működő *Kelet-magyarországi Mezőgazdasági Kísérleti Intézet*, amely 1954-ben átkerült Budatéténybe. De a *Pallagi Kísérleti Telep* továbbra is létezett, 1960. március 1-jével viszont az Agrártudományi Főiskola, majd az egyetem tartozéka, a tangazdaság üzemeltette. 1965-ben önálló gazdasági egységgé vált. Az intézet vezetője 1945 után *Manninger G. Adolf* volt. Az ott folyó meteorológiai megfigyelések irányítója a Tudományegyetem részéről *Berényi Dénes* volt. A kémiai labo-

ratóriumot *Vecsey Tibor* felügyelte. *Karmacs Bertalan* hozta létre a pallagi Kertészeti Telepet, ahol *Preczner Gábor* is dolgozott különböző beosztásban. De itt szerzett hírnevet magának a hazai canna-nemesítésben *Géczy István* is, aki méltó folytatója volt *Pohl Ferenc* törekvéseinek.

Egy felsőoktatási intézmény könyvtárának alapvető feladata az, hogy megteremtse az oktatás, a kutatás szakirodalmi háttérét. Mindezt megteheti úgy is, hogy eközben maga is *tudományos műhelyként* működik.

E kettősségnek nehéz maradéktalanul eleget tenni, különösen az utóbbit is beleértve. A Debreceni Gazdasági Akadémia Könyvtárát komoly veszteségek érték a második világháborúban. A front közeledtével menekítették a könyvállományt is a Dunántúlra, Magyaróvárra. De az elszállított köteteknek csak a töredéke került vissza Debrecenbe. A hiány pótlása ma már lehetetlen, különösen ami az 1945 előtt megjelent műveket illeti.

Az intézményi könyvtár hathatós segítséget tud nyújtani a kutatásnak *szakbibliográfiák*¹¹⁸ összeállításával, amelyek egy-egy részterületet fognak át, egyszersmind a saját intézményi *publikációs jegyzékek*¹¹⁹ megjelentetésével tükrözni tudja annak tudományos arculatát is.

Kossuth Lajos Tudományegyetem

Az egykor életformát is jelentő mezőgazdaság múltjának a föltárása egy új tudományterület születését eredményezte, ami nemcsak országos, hanem helyi szinten is kutatja az agrárgazdaság múltját, rekonstruálja a termelés fejlődését, bemutatja ennek társadalmi háttérét, következményeit. Debrecen 1945 utáni mezőgazdasági könyvkultúrájában jelentős azoknak a műveknek a száma, melyek a *debreceni agrártörténeti iskolából* kerültek ki. E tudományos műhely keletkezéséről *Orosz István*¹²⁰ a következőket írja: „Debrecenben annak ellenére sem alakult ki agrártörténeti műhely, hogy 1912 után történelmi tanszékek működtek a hosszú vajúdas után létrehozott egyetemen, 1868 óta működött itt agrárfelsőoktatási intézmény is, a pallagi mezőgazdasági akadémia, s a város múltja is kedvező terepet kínált az agrártörténeti kutatásokhoz.” De amint a szerző megállapítja, maga az agrártörténet is fiatal tudomány, Magyarországon valójában a két világháború között vált önálló területté, „... *Domanovszky Sándor* és tanítványai emelték európai szintre a hazai kutatásokat.”¹²¹ Az

akkoriban megjelent művek jó része uradalom- és birtoktörténeti munka volt.

A debreceni műhely létrejöttét Szabó István¹²² iskolateremtő munkássága indította el. A formálódó agrártörténeti iskola¹²³ első reprezentatív kötete¹²⁴ 1960-ban jelent meg, melyet rövidesen követ egy másik munka.¹²⁵ Az említett mű folytatása elmaradt, de Balogh István¹²⁶ fejezete önállóan is napvilágot lát 1973-ban. A mezővárosok fejlődésének¹²⁷ kutatása a tanítványokra maradt, ugyanakkor a Szabó István által fölvezetett témakörök¹²⁸ kibontása, sőt azok bővítése egy hosszú távú célkitűzést nyújt(ott) e tudományos alkotóközösség egykori, majd fiatalabb, netalán közeli vagy távolabbi művelőinek.

Ami a jövőt illeti, az 1980-as évek közepén papírra vetett kutatási témakörök¹²⁹ széles választékot kínálnak még a jövő történészeinek is.

Az 1980/90-es évek fordulóján végbemenő politikai események, az átalakuló gazdasági élet, a magyar társadalomban lezajló változások természetesen módosíthatják az eredeti elképzeléseket.

A már áttekintett agrártörténeti munkák vonulatába beleilleszkednek az egyes történeti tanszékeken született – e témakörbe tartozó – önálló művek, tanulmányok, könyvrészletek. A korszakoló *emlékkötetek*¹³⁰, köteté rendezett *gyűjteményes kötetek*¹³¹ nyitják meg a bemutatandó könyvek sorát. Az agrártársadalom, a mezőgazdasághoz kötődő népesség, a középkori város polgára, a török világ gyakori témája Rácz István¹³²-nak. Orosz István¹³³ agrártörténeti munkássága átfogja a XIX. századi magyar mezőgazdaságot és agrártársadalmat, ezen belül a két főágazat, a szántóföldi növénytermesztés és az állattartás szerteágazó kérdéskörét, sőt a szőlőkultúra múltját is. Ifj. Barta János¹³⁴ kutatásának fő vonulata a XVIII. századi mezőgazdaságra és a korszak gazdasági könyvészetére terjed ki. Több mint egy évtizede tanára az Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszéknek Gunst Péter¹³⁵, aki számos kötet szerzője és szerkesztője. Niederhauser Emil¹³⁶ akadémikusnak a jobbágyfelszabadításról írt munkáit emeljük ki. Szendrey Istvánnak¹³⁷, aki szerkesztőként is foglalkozott Debrecen történetével, a derecskei uradalomról szóló kötetéről teszünk említést.

Szabó István szellemi örököseinek már egy újabb – „a tanítványok tanítványai” – generációjához¹³⁸ tartozik Bársony István, Kovács Ágnes,

Papp Klára, Papp Imre és Timár Lajos. Munkásságuk jelentős hányada a magyar és az egyetemes agrármúltat veszi górcső alá.

A Történeti Segédtudományok Tanszékén is folynak agrártörténeti kutatások Takács Péter¹³⁹ részéről, aki a Mária Terézia-kori úrbérrendezéseket vizsgálja, de említhetnők – főként századunk politikai, eszmetörténeti vizsgálata kapcsán – Szőke Domonkos¹⁴⁰ is.

Témaválasztékban gazdag az egyes történeti tanszékeken született agrártörténeti doktori értekezések¹⁴¹ sokasága, amelyek nem egyszer egy-egy tudományos pálya indulását jelentik.

A népi kultúra, a hagyományos gazdálkodás, a nemzedékről nemzedékre hagyatkozó mezőgazdasági ismeret, a generációk sokaságában formálódó, megtapasztalt és tovább gazdagított agrárkultúra föltárása a néprajz kutatási tárgyát képezi. Debrecen a magyar etnográfia egyik fellelővárává vált, ami az iskolateremtő, a rendkívül sokoldalú és széles látókörű Gunda Bélának¹⁴² köszönhető, akit 1949. február 23-án a vallás- és közoktatásügyi miniszter a Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára nevezett ki. Gunda Béla már 1949 tavaszán előterjesztette a Néprajzi Intézet fölállítási tervét, amelyet az egyetemi vezetés támogatott. Nem véletlenül indult meg a néprajzos képzés, s kezdődött el a kutató munka Debrecenben. „...Debrecenben élt és dolgozott több olyan etnográfus is, akik messze túl a város határain is jó hírét költötték a debreceni etnográfiának ... elsősorban N. Bartha Károlyra kell gondolnunk, aki mint tudjuk, a Magyarság Néprajzának egyik főmunkatársa is volt. De emlékeznünk kell Ecsedi Istvánra, sőt magántanár társára, az etnogeográfus Mendöl Tiborra. Lükő Gábor pedig a Társaslélektani Intézet magántanára volt, egyébként néprajzos muzeológus, múzeumőr a Déri Múzeumban. Ahol az ugyancsak etnográfusként is ismert, egyébként kiváló agrártörténész, Balogh István is dolgozott. Hogy ne felejtjük el az úgynevezett Csüry-iskola számos, néprajzusként is kiváló tagját, közülük mindenk előtt Balassa Ivánt és Végh Józsefet megemlíteni.”¹⁴³

Az anyagi kultúrának egy jelentős területe a *haszonvételek* bő tárháza és a *gazdálkodás* különféle ágai. E témakörben született kiadványok látványosan gyarapítják a debreceni mezőgazdasági könyvészetet. Tetemes a Néprajzi Tanszék által kiadott, a tanszéken született és a tanszékhez kötődő szakirodalom. Gunda Béla¹⁴⁴ munkásságából a népi haszonvétel (gyűjtögető gazdálkodás), beleértve az *etnobotanikát*, a hagyományos

gazdálkodás (növénytermesztés, állattartás) jelentősebb kiadványait ismertetjük. *Ujváry Zoltán*¹⁴⁵ írt tanulmányt a vadontermő növényekről, valamint egy kötetet az agrárkultuszról. 1999 nyaráig állandó oktatóként, kiemelten foglalkozott a népi méhészkedéssel *Kotics József*.¹⁴⁶ *Szabadfalvi József*¹⁴⁷ – 1952-től több mint két évtizedig oktat Debrecenben – gazdag életművében előkelő helyet foglalnak el a bel- és külterjes állattenyésztésről, a méhészkedésről írt könyvei. *Bencsik Jánosnak*¹⁴⁸ is a Néprajzi Tanszék volt az „alma matere”. Itt vált a Hajdúság népi életének kutatójává. Köteteinek nagy részét is az intézet adta ki. *Szabó László*¹⁴⁹ behatóan foglalkozott a népi természetismerettel és a társadalomnéprajz vizsgálódási körébe tartozó paraszti munkaszervezettel, termelékenységgel.

A Néprajzi Tanszéken oktató *Dankó Imre* munkásságára még visszatérünk a *Déri Múzeum* kapcsán az irodalom jegyzékben. A régészeti néprajz, ezen belül a kunok és a jászok archeológiai kutatása *Selmecki László* fő kutatási területe. Doktori értekezésével – ha nem is a városhoz kötődve – egy érdekes, az agrártörténet szempontjából is jelentős kérdéskört vett bonckés alá: A ló mint munkaállat hazánkban a kezdetektől a XX. századig.

Az 1990-es évek elejétől mint tudományos főmunkatárs vesz részt az oktatásban, kutatásban *Papp József*.¹⁵⁰

Bő a kínálat a Néprajzi Tanszék kiadványaiból. Számos tanulmány¹⁵¹ jelent meg pl. a *Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből* c. sorozatban, amelyeknek jó részét másutt is kiadták. A *Műveltség és Hagyomány*¹⁵² c. sorozat 1960-ban indult, teret adva a „debreceni néprajzi iskola” alkotóinak, pl. a népi állattartásról, a hagyományos gazdálkodásról. A *Studia Folkloristica et Ethnographica* első kötete 1978-tól datálódik, amelynek 8. és 10. köteteként adják ki *Farkas József*¹⁵³ és *Szabadfalvi József*¹⁵⁴ művét. *Bodó Sándor*¹⁵⁵ az igerő történetével, *Kósa László*¹⁵⁶ a paraszti polgárosodással és annak táji tagozódásával, *Szilágyi Miklós*¹⁵⁷ a halászattal és társadalmi szerepével foglalkozik írásában. Egy régi népi haszonvétel a témája *Petercsák Tivadarnak*.¹⁵⁸ *Csoma Zsigmond*¹⁵⁹ a szőlő és borkultúra történetébe tesz kirándulást. *H. Bathó Edit*¹⁶⁰ a jászági méhészkedést tekinti át.

Az 1970-es évek végén egy újabb sorozat születésének vagyunk a tanúi: *Folklór és Etnográfia*, amelynek hatodik kötete újból hozzáférhetővé

teszi Ujváry Zoltánnak¹⁶¹ az agrárkultuszról szóló írásművét. Agrártörténeti vonatkozású összefoglalás is a néprajzos Szűcs Sándor életéről és munkásságáról Dankó Éva¹⁶² kötete, Balogh István¹⁶³ pedig Ecsedi Istvánról ad számot mint a két háború közti Debrecen „megkerülhetetlen” ismerőjéről, kutatójáról. H. Bathó Edit¹⁶⁴ egy korabeli méheskertről ad tudósítást, illetve a járszági méhészkedésről. De napjaink *mezőgazdasága*¹⁶⁵ is teret kap e sorozatban. Cs. Szabó István¹⁶⁶ a hajdanvolt sárréti sertéstartást mutatja be, Dankó Imre¹⁶⁷ a paraszti árucserét tekinti át. Két kötet egy-egy település földműveléssel kapcsolatos *szókincsét*¹⁶⁸ gyűjti össze. Környeyné Gaál Edit¹⁶⁹ munkájában a XX. század első felének viszontagságos paraszti életét örökítette meg az utókornak.

Az egykoron termesztett kender is kialakította a maga sajátos népi kultúráját, amire példa Janó Jánosnak¹⁷⁰ e sorozatban kiadott írásműve.

A tanszék kutatásában elsőbbséget élvez Gömör vármegye. A néprajzi gyűjtőmunka egységes megjelenítése érdekében külön sorozat indult. Közülük jó néhány kötet¹⁷¹ témája a gazdálkodás múltja.

A néprajz szakos egyetemi hallgatók számára írt, jegyzetként kiadott munkák¹⁷² egy része a népi gazdálkodási kultúráról ad eligazítást. Az *Ethnica* kiadványok egynémelyikéről érdemes még említést tenni: Faggyas István¹⁷³, Szabó László¹⁷⁴, Cservenyák László¹⁷⁵ stb. köteteiről.

Jelentős számú *doktori értekezés*¹⁷⁶ is született a Néprajzi Tanszéken az anyagi kultúra tárgyköréből.

A nyelvkultúra – noha már megkopott és feledésbe merült – őrzi a népi gazdálkodással, a földhasználattal, a mezőgazdaság egyéb területeivel kapcsolatos szókincset. Ennek révén nem egy esetben rekonstruálható egy-egy település határának, egy-egy tájegységnek egykori természeti, használati állapota.¹⁷⁷ Határrészek, dűlők, felszíni formációk, természetes tájékozódási pontok (magaslat, hagyásfa stb.) elnevezése alapján megrajzolható a táj történeti arculata, vagyis a *természeti* – (kultúr) *mezőgazdasági táj* (szántó stb.) időben végbemenő változása. Fontosak az olyan *helynév*-kutatások¹⁷⁸, amelyek összegyűjtik, elemzik a táj, a környezet névváltozásait. De fontos a gazdálkodás egyes területeinek, azok munkafolyamatainak szókincsét¹⁷⁹ is felkutatni, vagy a kultúrába vont növényfélék – termesztett vagy csak élelmiszerként hasznosított – neveinek kialakulását, névváltozását nyomon követni.¹⁸⁰ A *KLTE Magyar Nyelvtudo-*

mányi Intézetében is folynak ilyen jellegű kutatások, ezeket önálló kötetek, tanulmányok tanúsítják.

A debreceni tudományegyetemen a legrégebbi tanszék a *Földrajzi Intézet*¹⁸¹, amely 1914 óta működik. Az idő haladtával azonban számos szervezeti változás következett be, amely bővítette az intézet munkáját, az ott folyó kutatást. Az 1945 utáni időszakban „... a gazdaságföldrajzi kutatómunka hagyományait *Mendöl Tibor* településföldrajzi és *Márton Béla* agrár- és népességföldrajzi kutatásai jelentették, amelyeket tiszántúli tájak, települések, az alföldi városok, a tanyák földrajzi problémái ihlettek.”¹⁸² *Kádár László*¹⁸³ gazdasági földrajza 1952-ben jelent meg. *Eördögh Béla*¹⁸⁴ munkáját is ezekben az években adták ki. *Márton Béla*¹⁸⁵ Hajdúnánás vonzáskörzetéről értekezik. *Enyedi György* 1961–1968 között az egyetem tanára. Jelentős agrár-földrajzi művek¹⁸⁶ születtek itt léte alatt. Az 1990-es években kiadott Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza c. monográfiában *Süli-Zakar István*¹⁸⁷ írta a Mezőgazdaság, élelmiszertermelés című fejezetet. Az Általános környezetvédelem című művében *Kerényi Attila*¹⁸⁸ az agrártudományok, a mezőgazdaság és környezet viszonyát is elemzi. *Papp Antal*¹⁸⁹ vizsgálódásának középpontjában az ÉK-Magyarországi régió szerepel. Az intézetben szépszámu *doktori értekezés*¹⁹⁰ íródott. Az 1990-es évek közepén két kötet lát napvilágot Debrecen földrajzáról, tárgyalva a város agrár-földrajzát¹⁹¹ is, a *Társadalomföldrajzi Tanszék* munkatársainak tollából.

A *Meteorológiai Tanszék*en hagyománya van az agrometeorológiának. A tanárok sorából kiemelendő *Berényi Dénes*¹⁹² munkássága, aki nemzetközi hírnevet szerzett magának pályafutása során. E kutatások folytatója *Justyák János*¹⁹³, aki többek között *Tar Károllyal*¹⁹⁴ közösen megírta *Debrecen éghajlata* c. munkáját. A tanszék kiadványainak sorában jelentősek az emlékülésekről, konferenciákról szóló kötetek. Megemlítjük pl. a *Hegyfokj Kabos*¹⁹⁵ születésének évfordulója kapcsán rendezett emlékülés anyagait, amely a hazai növényfenológia megfigyelések elindítójának állít méltó emléket. De ide tartoznak még az *Erdő és klíma* c. tudományos konferenciák tanulmányai, összefoglalói. Az agrometeorológia köréből is íródott néhány doktori értekezés¹⁹⁶ a tanszéken az elmúlt évtizedek során.

Szükséges említést tenni *Dobos Lajosról*¹⁹⁷, aki a KLTE botanikus kertjének vezetőjeként (1950–1968) művelte a kertkultúrát is, bemutattva a köszmétének egy sajátos tájtermesztési módját.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem 1996-ban újra megindult a jogászképzés, s a *Gazdasági jog Tanszék* szerző-kollektívája egy agrárjogi kötetet¹⁹⁸ adott ki 1997-ben, s szóba hozhatjuk *Prugberger Tamás*¹⁹⁹ tanulmányát a földtörvény-módosításról.

Déri Múzeum

Debrecen tudományos életében önálló szellemi műhelyként van jelen a Déri Múzeum, tág teret adva a helytörténetnek. Az *évkönyvek*, az *önálló* kiadványok szerzői között szép számmal fordulnak elő olyanok, akik nem az intézmény munkatársai. A tanulmányok egy része agrártörténet, kötetbe ágyazva²⁰⁰, vagy önállóan megjelentetve.²⁰¹

Hajdú-Bihar megyei Levéltár

A város és a megye helytörténeti kutatásainak egy másik rangos központja a levéltár, ahol az elmúlt negyedszázad során nagyszámú tanulmány jelent meg, sokszor tematikus összeállításban, a város és környéke, sőt a régió agrármúltjáról.²⁰²

Intézményhez nem kötődő agrártörténeti munkák közül megemlíthetjük *Berzi Imre* tanya-szociográfiáját²⁰³, *Rubert Magdolna*²⁰⁴ önálló tanulmányát, *Tilkovszky Lóránt*²⁰⁵ kötetét Balásházy Jánosról, *Varga Antal*²⁰⁶ összeállítását és *Hetey Sándor György*²⁰⁷ kis kötetét. Noha nem e csoportba tartozó írásmű – hiszen a tudományegyetemhez kötődik – mégis fontos szóba hozni *Pinczés Zoltán*²⁰⁸ történeti-földrajzi kéziratát.

A magyar mezőgazdaság átszervezése, az intézményhálózat kiépülése az 1960-as években befejeződött. Hajdú-Bihar megyében 1968 és 1976 között három termelőszövetkezeti szövetség létezett. 1976-ot követően a rendszerváltásig egy – már csak debreceni központú – szövetség volt, amely rendszeresen kiadott különféle szakmai kiadványokat.²⁰⁹

MEZŐGAZDASÁGI SAJTÓ

Az 1945 utáni mezőgazdasági szaksajtó²¹⁰ történetének megírása még várat magára. Ez sürgős teendő, mivel magunk mögött hagyunk már egy politikai korszakot, így közel egy fél évszázad lezárható. Mindez nem jelenti azt, hogy elszórtan, helyi összegzések nem készültek volna. Debrecen esetében is e korszakot csak részben érintő munka született, bár nagy ívű, visszanyúl a XIX. századba, s mindamellett teljes sajtótörténetet kínál.

A helyi mezőgazdasági szaksajtó tradicionális darabja volt a *Tiszántúli Gazdák*²¹¹, amely azonban 1948-ban mellékleteivel együtt megszűnt. A *Magyar Parasztszövetség Hajdúvármegyei Szervezetének tagértesítője*²¹² csak alkalmi kiadványként jelent meg. A *Debreceni Agrármérnök*²¹³ havilapként, 1954–1963 között létezett, a Mezőgazdasági Akadémia kiadványaként. A *Földművelésszövetkezeti Híradó*²¹⁴ a Mezőgazdasági Szövetkezetek (MESZÖV) Hajdú-Bihar megyei Igazgatósága gondozta. Havilapként 1962–1967 között jelent meg, címváltozás is történt. Szintén havilap a *Földművelésszövetkezeti Kereskedelmi Értesítő* (1954–1956).²¹⁵ A *Hajdú-Bihar megyei Termelőszövetkezeti Híradó*²¹⁶, az MDP (Magyar Dolgozók Pártja) aktuálpolitikai szócsövét, 1955–1956 között, kéthetenként adták ki. A rendszertelenül megjelenő periodika, a *Debreceni Mezőgazdasági Termelőszövetkezeti Híradó*²¹⁷ átíveli az 1955–1959 közti éveket. Kérésre letű a *Termelőszövetkezeti Híradó*²¹⁸ 1958-ban, s két évig (1968/1969) élt a *Termelőszövetkezeti Figyelő*²¹⁹ mint a Hajdú-Bihar megyei Termelőszövetkezetek Szövetségének a lapja. Az *Állami Gazdaságok*²²⁰ c. időszaki kiadvány a DISZ és a MEDOSZ propaganda újságjaként szerepelt. Hasonló arculatú lap volt a rövid életű *Hajdú-Bihar megyei Állami Gazdaságok*²²¹ c. sajtótermék is 1956-ban.

Az 1980-as évek végén már érzékelhetőek a gyökeres változás jelei, ami természetesen nem hagyta érintetlenül az agrárvilágot sem. Egy mérőben más szemlélet iránt mutatkozó igény, az eltelt évtizedek bizonyos fokú összegzése, s a várható kihívásokra adott válaszok megfogalmazása állt annak a törekvésnek a középpontjában, amely életre hívott – az országban elsőként – egy olyan típusú lapot, mint a *Termelőszövetkezeti Szemle*.²²² A periodikát a Hajdú-Bihar megyei Mezőgazdasági Szövetkezetek Szövetsége jegyezte, többé-kevésbé átvészelve a fordulat nehéz éveit.

A XX. század második felében debreceni mezőgazdasági könyvészetének áttekintése korántsem teljes. Valójában csak egy keret, amely a jövőben bővíthető, s kritikailag értékelhető. Ennek ellenére a szerző reméli, hogy egy viszonylag átfogó képet sikerült megrajzolnia a jövő számára. E rövid összeállítással teljessé vált a sorozat, amely bepillantást enged Debrecen kultúrájának egy kicsi, de nem mellőzhető szeletébe.

BÉLA SURÁNYI

Agricultural Bibliography in Debrecen, 1945- 2000

The culture and institutional system of scientific life in Debrecen have widened in the examined period in spite of the fact that from the middle of the 20th century the political background and the ideological shallowness, to a certain extent, threw an obstacle in the way of many-sidedness. In spite of all obstacles scientific workshops came into existence where a great number of books and studies appeared in the last centuries. The regional role of Debrecen and its scientific and cultural radiation have become stronger. Scientific workshops came into existence around several outstanding personalities: János Barta in Hungarian literature, Dénes Berényi Snr. in agrometeorology, Rezső Soó in botany, Rezső Bognár in searching antibiotics, Sándor Szalay Snr. in physics, Béla Gunda in ethnography, István Szabó in historiography, etc.

Debrecen has become one of the centres of the ancient Hungarian agricultural education and also has been present in the international scientific life. The activities of these scientific workshops and educational centres are reflected in the great number of published books, studies, repertories on the fields of agricultural and related sciences.

Concerning the above mentioned facts we speak about agricultural bibliography.

We hope that the new system of 'universitas' will develop the scientific research, the level of education and the number of forthcoming special books on this subject.

JEGYZETEK

1. *Valuch Tibor*: A magyar művelődés 1948 után. In: Magyar művelődéstörténet. Szerk.: Kósa László. Bp., 1998. 460. o.
2. Uo. 505. o.
3. Debrecen kulturális életéről egy korábbi tanulmány: *Durkó Mátyás*: A nemzetközi kisugárzás, országos szintű kulturális élet megteremtődése Debrecenben 1957–1974 között. – Debreceni Szemle, 3. folyam, 1989. 1. sz. 116–129. o.
Filippinyi Gábor – *Papp József*: A városépítés története 1944–1990.
In: Debrecen története, V. köt. Szerk.: Veress Géza. Db., 1997. 85–120. o.
Varga Gyula: Néprajzi, népművészeti örökség és útkeresés 1944–1980. – Uo. 121–139. o.
Vaskó László: Debrecen közoktatásügye az 1944–1948-as koalíciós időszakban. Uo. 141–165. o.
Durkó Mátyás: A közművelődés fő vonala Debrecenben 1944-től 1956-ig. Uo. 181–188. o.
Bakó Endre: Debreceni irodalmi élete. Uo. 189–216. o.
Bényei Miklós: A debreceni sajtó 1944 után. Uo. 337–355. o.
4. *Berényi Dénes*: Felsőoktatás és tudomány Debrecenben 1944 után. Uo. 167–180. o.
5. Az 1942. évi XVI. tc. II. fejezetének 4. és 5§ a mezőgazdasági ismeretek terjesztéséről szól. Már e törvény kimondja, hogy a gazdasági akadémiákat fokozatosan négyéves mezőgazdasági főiskolákká kell átszervezni. Lásd: *Csiki László*: Mezőgazdasági szakoktatásunk kialakulása, fejlődése és mai helyzete. Bp., 1943. 2. kiad. 86–88. o. később: *Csiki* (1943). Ez először Magyaróváron és Kolozsvárt történt meg az 1942/43. évi tanévben.
6. *A földművelésügyi szakigazgatás története 1867–1948*. Szerk.: Pataky Ernő. Bp., 1970. 280–281. o. Később: *Pataky* (1970).
7. *A Debreceni Agrártudományi Egyetem 125 éve*. Főszerk.: Szász Gábor. Db., 1992. I. köt. 19–20. o. Később: *Szász* (1992).
8. Debrecenben a Böszörményi úton építették föl a *Középfokú Gazdasági Tanintézetet*, amely 1942-ben kezdte meg működését. Lásd: *Csiki* (1943): 154. o.
9. *Szász* (1992): 26. o.
10. *Berényi* (1997): 172. o., *Szász* (1992): 419–455. o.
11. *Némédi Lajos*: A Kossuth Lajos Tudományegyetem rövid története 1912–1987. Db., 1988. 29–30., 32. o., később: *Némédi* (1988).
12. *Berényi* (1997): 173. o.
13. *Fehér György*: A mezőgazdasági kísérletügy kialakulása Magyarországon (1869–1914). Bp., 1982. 101. o.
14. *Benda Kálmán* – *Irinyi Károly*: A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961). Bp., 1961. 258., 260., 263–264. o. Később: *Benda* – *Irinyi* (1961). 1948-ban államosították az intézményt. 1949 végén fölveszi az Alföldi Nyomda nevet. 1952 áprilisáig, a debreceni nyomda 15 vidéki nyomdával együtt a "Keletmagyarországi Nyomdaipari Egyesülés" keretében dolgozott. A nyomdaipari tevékenységre rányomta a bélyegét a korszak politikai arculata. A kiadványtípusok száma csökkent, s homogén ideológiai színezetet tükrözött. 1953-tól változott a helyzet. A kiadott művek száma, félesége jelentősen bővült. Egyre több tankönyv hagyta el a nyomdát. A mezőgazdasági könyvészet szempontjából fontos mozzanat, hogy a *Mezőgazdasági Akadémia* évkönyveit, a *Mezőgazdasági*

- kiskönyvtár c. sorozat köteteit, a Kossuth Lajos Tudományegyetem egyes intézeteinek kiadványait, köztük pl. az *Acta Geobotanica Hungarica* c. periodikát jelenteti meg. 1955-ben már a mezőgazdasági témájú művek vannak többségben, bár kiadnak szépirodalmi munkákat is. Az évek haladtával bővült a választék, belép a néprajz, a közgazdaságtan, az üzemgazdaságtan a kiadott kötetek sorába. Egyúttal az újjászerveződő Mezőgazdasági Kiadónak is hosszú távon partnerévé vált az Alföldi Nyomda. Bár ilyen témájú könyveknek csak töredéke került ki debreceni szerzők tollából.
15. *Bényei Miklós*: Helyismereti művek (HB megye) 1980. Db., 1981. 49–50. o.
 Uő.: ua. 1982. Db., 1983. 50–51. o., Uő: ua. 1985. Db., 1986. 59–60. o., Uő.: Ua. 1986. Db., 1987. 63–64. o., Uő.: ua. 1995. Db., 1998. 92–93. o., lásd még: *Siró Judit* összeállítása a HBM-ben működő kiadókról, nyomdákrol 1994-ben. (Kézirat), az 1945 utáni időszakról is: *Bényei Miklós*: A debreceni könyvkiadás múltja és jelene. – Debreceni Szemle, 1987. III. folyam, 2. sz. 99–113. o. Ezen belül a Csokonai Kiadó megalakulásáig tartó korszakkal foglalkozik: ua. 109–113. o.
16. *Bibliographia Universitatis Debreceniensis*. Facultas Scientiarum Naturalium 1914–1955. Bp., 1956. 303 o.
Bibliographia Universitatis Debreceniensis. Facultas Philosophiae 1956–1975. Db., 1981. 307 o.
A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem évkönyve ... tanév. Db., (év)
Debreceni Egyetemi Bibliográfia (1956–1983) (KLTE évkönyv részeként)
Debreceni Egyetemi Bibliográfia (1984–1997) (önálló)
A Debreceni KLTE Természettudományi és Bölcsészettudományi Karához benyújtott doktori értekezések jegyzéke 1956–1975. Db., 1976. 53 o.
 Ua. 1976–1985. Db., 1989. 46 o.
Emlékezés Berényi Dénes professzorra születésének 95. évfordulóján. Db., 1995. 68 o.
Orosz István szakirodalmi munkássága (1960–1995). Kézirat.
Szabó István (1898–1969) Össz.: Bitskey Istvánné. Bibl. Db., 1982. 35 o.
Magyar könyvészet 1945–1960. Bp., 1966. 2. köt. 382 o. Ua. Bp., 1965. 1. köt. 719 o.
Agrártudományi Egyetem Bibliográfia 1945–1957. Össz.: Győri Pálné – Mados Lászlóné. Bp., 1961. 237 o.
Debreceni Agrártudományi Egyetem oktatóinak és kutatóinak szakirodalmi munkássága 1953–1968. Össz.: Bilincsi Lajos és mts. Db., 1968. 144 o.
A Debreceni Agrártudományi Egyetem 125 éve. Főszerk.: Szász Gábor. 1. köt. Db., 1992. 459, 3. köt. Db., 1994. 333 o. Később: Szász (1992), Szász (1994).
Magyar agrárföldrajzi bibliográfia 1961–1966. Össz.: Eke Pálné – Enyedi György. Bp., 1968. 92 o.
Ethnica, 1999. 2. sz. (KLTE Néprajzi Tanszék kiadványa)
Komoróczy György: Hajdú-Bihar megye helytörténetírása 1945–1968. Db., 1969. 41 o.
Hajdú-Bihar megye oktatástörténeti irodalmi 1896–1996. Össz.: Bényei Miklós. Db., 1997. 280 o.
Hajdú-Bihar-i településmonográfiák kritikai elemzése. Szerk.: Bényei Miklós – Papp Klára. Db., 1994. 150 o.
Debreceni bibliográfia. Össz.: Bata Imre – Lengyel Imre – Varga Zoltánné Db., 1961. 331 o.
Hajdú-Bihar megyei Levéltár évkönyve (1974–1997)
A Debreceni Déri Múzeum évkönyve (1948 [1956]–1996)
Agrártörténeti Szemle (1957–1997. 1–2. sz.)
Bencsik János munkássága. Szerk.: Veres László – Viga Gyula. Miskolc, 1998. 54 o.

- Szabadfalvi József munkássága. Szerk.: Veres László – Viga Gyula. Miskolc, 1998. 76 o.
17. Szász (1992): 17–19. o.
18. Pataky (1970): 280–281. o.
19. Lásd: 17. jzet.
20. A debreceni agrárfelsőoktatás 100 éve. Szerk.: Komoróczy György. Bp., 1968. 115 o.
21. *Közlemények a Debreceni Agrártudományi Egyetem Különleges Állattenyésztési Intézetéből.* Db., 1–3. köt. 1947–1949. A sorozat keretében jelent meg: *Anghi Csaba*: A konstitúció és jelentősége állatállományunk újjáfejlesztésében. Db., 1947. 8 o., Uő: A magyar pásztorkutyák jellegleírása. Db., 1947. 8 o. Az eredeti közlés a Tiszántúli Gazdák-ban. Említést érdemel a Pallagon működő (1945–1953) *Mezőgazdasági Kísérleti Intézet 1950. évi évkönyve*. Szerk.: Maninnger G. Adolf. Bp., 1952. 190 o. Ez az intézmény az 1949-ben megszűnt Mezőgazdasági Akadémia utódintézménye volt. Lásd: Szász (1994) 57. o. Már ezekben az években rendszeresen megjelennek a Pallagon lévő botanikus kert fajtajegyzékai: *Index seminum...* 1948. Db., 1949. 16 o., ua. 1949. Db., 1950. 16 o., ua. 1950. Db., 1951. 19 o. *Máthé Imre* a Debreceni Képes Kalendárium lapjain számol be az Agrártudományi Egyetem debreceni Növénytani Intézetének szarvasi botanikus kertjéről, lásd: 1948. 146–150. o.
22. Csiki (1943): 154. o.
23. Szász (1992): 21. o.
24. *A Debreceni Mezőgazdasági Akadémia Tudományos évkönyve* 1955. Bp., 1956. 179 o., ua. 1956. Bp., 1957. 226 o., ua. 1957. Bp., 1958. 321 o., ua. 1958. Bp., 1959. 337 o., ua. 1959. Bp., 1960. 319 o., ua. 1960. Db., 1961. 294 o., ua. 1961. Db., 1962. 226 o.
25. (A) *Debreceni Mezőgazdasági Akadémia gyakorlati tanácsadója*. Db., 1959. 51 o.
26. (A) *Debreceni Agrártudományi Főiskola gyakorlati tanácsadója*. Szerk.: Szelényi Ferenc. Db., 1963. 131 o.
27. Pl. *Index Seminum in Horto Botanico Academiae Agrariae collectorum*. Össz.: Halász Tibor – Grandpierre Teréz. Db., 1960. 12 o.
28. Szász (1994): 234–235. o.
29. Pl. (A) *Debreceni Agrártudományi Főiskola Tudományos Közleményei* 1962. Db., 1963. 495 o.
30. Lásd: (A) *Debreceni Agrártudományi Főiskola évkönyve 1964/65. tanév*. Szerk.: Kapusi Imre. Db., 1965. 63 o. E néven 1963/64–1969/70. évi tanévekben jelent meg.
31. Lásd: (A) *Debreceni Agrártudományi Főiskola 1962. évi kutatási jelentése*. Db., 1963. 148 o.
32. Szász (1994): 90–91. o. (részletezve)
33. *A debreceni agrár-felsőoktatás 100 éve*. Szerk.: Komoróczy György. Bp., 1968. 171 o. *Bencsik István*: A Debreceni Agrártudományi Főiskola 10 éve (1953–1963). Bp., 1969. 239 o.
35. *A Debreceni Agrártudományi Főiskola centenáriumi ünnepségei* 1868–1968. Db., 1972. 536 o.
36. Szász (1994): 106. o.
37. *A Debreceni Agrártudományi Egyetem évkönyve 1972/73. tanév* Db., 1973. 189 o.
38. *A Debreceni Agrártudományi Egyetem Tudományos közleményei* 1970. Db., 1971. 374 o., ua. 1991. Db., 1991. 351 o.
39. *A Debreceni Agrártudományi Egyetem Tudományos közleményei. Agrobiológiai sorozat*: Közlemények az agrobiológia köréből. Szerk.: Mándy György. Db., 1972. 91 o.

40. Ua. *Állattenyésztési sorozat*: Közlemények az állattenyésztés köréből. Szerk.: Kiss István. Db., 1972. 167 o.
41. Ua. *Fizikai és műszaki sorozat*: Közlemények a fizikai és műszaki tudományok köréből. Szerk.: Szász Gábor. Db., 1974. 65 o.
42. Ua. *Közlemények a marxizmus és leninizmus köréből*. Szerk.: Poór József. Db., 1972. 137 o.
43. Ua. *Közlemények a mezőgazdasági ökönomia köréből*. Szerk.: Ács Antal. Db., 1975. 370 o.
44. Ua. *Közlemények a növénytermesztés köréből*. Szerk.: Bocz Ernő. Db., 1974. 122 o.
45. *Szász Gábor – Szelényi Ferenc*: A talajok víz- és levegőgazdálkodására vonatkozó vizsgálati elvek és módszerek kritikai értékelése. Db., 1987. 82 o.
Szelényi Ferenc – Berencsi György: A talajban élő mycobaktériumok állategészségügyi kapcsolata. Db., 1987. 17 o.
Szelényi Ferenc: A mészhumátos szervezetrágyázás elvei, módszerei és kísérleti eredményei. Db., 1988. 23 o.
46. *Debreceni Agrártudományi Egyetem Nemzetközi Tudományos ülésszaka*. Db., 1976.: Agrárökonómiai szekció. 227 o., Növénytermesztési szekció. 359 o., Állattenyésztési és takarmánygazdálkodási szekció. 197 o., Társadalomtudományi szekció. 184 o. Az előadások kivonatairól – Poór József szerkesztésében – magyar nyelvű (225 o.) összeállítás is készült.
47. *"Tessedik Sámuel" Tízántúli Mezőgazdasági Tudományos Napok*. Szerk.: Kurucz Gyula – Bertók János. Szarvas, 1980. 235 o. Ua. Db., 1982. 265 o., Ua. Szerk.: Szelényi László. Szarvas, 1984. 166 o., Ua. Szerk.: Kozma András. Db., 1986. 239 o., Ua. Szerk.: Bertók János. Szarvas, 1988. 235, 31 o.
48. *Debreceni Gyepgazdálkodási Napok*. Szerk.: Vinczeffly Imre. H. é. n. 106 o., Ua. Szerk.: Uő. Db., 1980. 68 o., Ua. Szerk.: Uő. Db., 1989. 166 o., Ua. Szerk.: Uő. Db., 1991. 384 o., Ua. Szerk.: Uő. Db., 1992. 259 o. Az egyetem megjelentette Vinczeffly Imre személyi bibliográfiáját, amely a *magyar gyepkultúra* fejlesztéséhez kötődik. Lásd: *Vinczeffly Imre munkássága az 1946–1991. években*. Db., 1992. 72 o. Természetesen nem egy lezárt életműről van szó! Külön érdemes fölhívni a figyelmet a *Debreceni Gyepgazdálkodási Napok* c. rendezvénysorozat 1971–1991. évek bibliográfiai tételére, valamint az állami támogatások megindulásához kapcsolódó *Gyepgazdálkodási fejlesztési tervek* (1968–1985) jegyzékére.
49. *Intenzív gyepgazdálkodás-gazdaságos állattartás*. Db., 1983. 101 o.
50. *Természetes állattartás*. Szerk.: Vinczeffly Imre. Hmezővásárhely, 1991. 151 o. A második konferenciára Szolnokon került sor: Ua. Szerk.: Uő. Db., 1992. 381 o., a harmadiknak Mosonmagyaróvár adott otthont: Ua. Szerk.: Uő. Db., 1993. 237 o.
51. *Agrártörténeti életrajzok*. Szerk.: Für Lajos – Pintér János. Bp., 1985. 624. o. Később: AgTÉ.
52. *Állattenyésztési Tudományos Napok. Tudományos emlékülés Tormay Béla születésének 150. évfordulójára*. Szerk.: Vinczeffly Imre. Db., 1990. 178 o.
53. *Arany Sándor emlékülés*. Bp., 1990. 31 o.
54. *Állattenyésztési Tudományos Napok. Tudományos emlékülés Csukás Zoltán születésének 90. évfordulójára*. Szerk.: Vinczeffly Imre – Béri Béla. Db., 1990. 224 o. Csukás Zoltán 1936-ban habilitált a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági Karán. A magyaróvári után 1934-től a Debreceni Mezőgazdasági Akadémia Állattenyésztési Tanszékét vezette. Közben 1940–1949 között a Tisza István Tudományegyetem Állattani Intézetének is a vezetője, megosztva az oktatást Sántori Józseffel. Lásd: AgTÉ (1985): 58. o., 25 éves a Kossuth Lajos Tudományegyetem Természet-

- tudományi Kara* (1949–1974). Szerk.: Csikai Gyula. Db., 1975. 50. o. Később: *Csikai* (1975).
55. *Nagyüzemi juhtenyésztés nemzetközi konferenciája*. Db., 1984. 121, 204, 332 o.
56. Lásd: *Gyuró György*: Rövidtávú előrejelzések egy háromparaméteres modellelcsaláddal. Bp. – Db., 1990. 132 o.
57. *Kutatási-fejlesztési eredmények 1986–1991*. Szerk.: Izsáki Zoltán. Szarvas, 1992. 201 o. (DATE Mezőgazdasági Víz- és Környezetgazdálkodási Kar)
58. *Index seminum...* Db., 1990. 15 o.
59. *A Debreceni Agrártudományi Egyetem – Tiszántúli mezőgazdaságáért*. Karcag, én. 401 o. (Keret cím: Tiszántúli Tudományos Napok)
60. *Nemessályi Zsolt*: A debreceni üzemtani iskola. = Gazdálkodás, 1997. 2. sz. 64–65. o.
61. *Gönczi Iván – Kádár Béla – Vadász László*: Mezőgazdasági vállalatok és üzemek gazdaságtana. Bp., 1967. 550 o.
62. Uő.: Ua. Db., 1969. 286 o. Jegyz.
63. Lásd: 59. Jzet, ezenkívül: *Csete László – Gönczi Iván – Kádár Béla – Vadász László*: Mezőgazdasági vállalatok és üzemek gazdaságtana. Szerk.: Göncz Iván. Bp., 1974. 618 o.
64. *Gönczi Iván*: Mezőgazdasági üzemtan. Bp., 1952.
Uő.: Technikai és gazdasági rendszerek összhangja a mezőgazdasági vállalatokban. Bp., 1974. 75 o.
Uő.: Üzemi rendszerek iparosodó mezőgazdaságunkban. Bp., 1978. 29 o. [Dokt. ért. téz.]
Uő.: Ua. Bp., 1978. 442 o. (Iparosodó mezőgazdaság c. sorozatban).
Uő.: A mezőgazdasági üzem vonóerejének összetétele. Bp., 1963. 119 o. (A nagyüzemi gazdálkodás kérdései c. sorozatban)
Uő.: Gyakorlati kalkulációk a mezőgazdaságban. Bp., 1982. 230 o. (szerk., szerző)
Uő.: A mezőgazdaság műszaki fejlesztésének gazdasági kérdései. Bp., 1979. 178 o. (szerk., szerző).
Kádár Béla: Öntözőgazdaságok vetésszerkezetének kialakítása. Bp., 1970. 133 o. (A nagyüzemi gazdálkodás kérdései c. sorozatban).
Uő.: A szántóföldi növénytermelési ágazatok termelésfejlesztésének főbb vállalatgazdasági összefüggései. Db., 1983. 171 o. (Akad. dokt. ért.)
Uő.: Öntözőgazdaságok vetésszerkezetének kialakítása a debreceni löszhát mezősegi talajain. Db., 1968. 313 o. (Kand. ért.)
Uő.: Az öntözéses gazdálkodás üzemtana. Db., 1979. 141 o. Jegyz.
Uő.: Mezőgazdasági vállalati gazdaságtan. Db., 1981. 315. o. Jegyz. (szerk.)
Kádár Béla szakirodalmi munkásságának jegyzéke (1951–1981). Össz.: Bilincsi Lajos – Nagyné Nádas Zsuzsa. Db., 1987. 24 o.
Vadász László: A munkatermelékenység növelése a tehenészetben. Db., 1965. 150 o.
Uő.: A műszaki fejlődés hatása a dán mezőgazdaságra. Bp., 1980. 409 o.
Uő.: Költség és haszon a mezőgazdaságban. Bp., 1986. (társszerző)
Uő.: Mezőgazdasági vállalatok és üzemek gazdaságtana. Bp., 1988–1990. 234, 363, 247, 88 o. (szerk., társszerző)
Uő.: A mezőgazdaság műszaki fejlesztésének gazdasági kérdései. Bp., 1979. 178 o. (társszerző)
A Vállalatgazdaságtani Tanszék kezdeményezi karöltve a Kossuth Lajos Tudományegyetemmel, a közös közgazdászképzést, az új rendszerű szakmérnök képzés (MBA) elindítását, a gazdasági agrármérnöki szak, valamint a mezőgazdasági szakigazgatásszervező szak kialakítását. Lásd: 59. jzet. A tanszék munkatársai fordítják

le és a hazai viszonyokhoz igazítják: *E. N. Castle – M. H. Becker – A. G. Nelson: Farm Business Management* c. művet. A kötet szerkesztője Nemessályi Zsolt. A fordítók között szerepel pl.: Kárpáti László, Pfau Ernő, Erstey Imre, Kozma András, Vadász László, Nemessályi Zsolt, Nemessályi Ákos stb. Lásd: **Farmgazdálkodás**. Bp., 1992. 476 o., Ua. 2. kiad. Bp., 1997. 476 o.

Dorgai László: Ember-táj-mezőgazdaság. Miskolc, 1986. 251 o. (szerk., társszerző)

Uő.: A hegy- és dombvidéki gazdálkodás ökonomiája. Bp., 1987. 283 o.

Uő.: Vállalkozó gazda. Miskolc, 1992. 344 o. (társszerző)

Kárpáti László: Vállalati tervezés. Db., 1990. 125 o. Jegyz. (társszerző)

Uő.: A talajergőgazdálkodás ökonomiai kérdései. Db., 1995. 33 o. (Ökonomiai füz. sor. 1. köt.)

Lakatos Dénes: Agrárgazdaságtan. Db., 1995. 112 o. (társszerző) Jegyz.

Nemessályi Zsolt: A melléktermékek felhasználása. Bp., 1982. 151 o.

Uő.: Vállalati gazdaságtan. Db., 1988. 117 o. (szerk., szerző) Jegyz.

Uő.: Vállalati tervezés. Db., 1990. 125 o. (társszerző) Jegyz.

Pfau Ernő: Vállalati gazdaságtan. Db., 1985. 115 o. (szerk.) Jegyz.

Uő.: Ua. Db., 1991. 115 o. (szerk.) Jegyz.

Uő.: Mezőgazdasági vállalkozások termelési tényezői, erőforrásai. Db., 1998. 167 o. Jegyz.

Posta László: Vállalati gazdaságtan. II. Db., 1998. 132 o. (szerk., társszerző) Jegyz.

A debreceni üzemtani iskoláról lásd még: **Kozma András**: Gönczi Iván munkássága. Gazdálkodás, 1997. 2. sz. 67. o., **Pfau Ernő**: Kádár Béla munkássága. = 68. o.

65. **Kozma András**: Mezőgazdasági számviteli ismeretek. Db., 1972. 257 o. Jegyz.

Uő.: Mezőgazdasági számvitel és pénzgazdálkodás. Keszthely, 1973. 334 o. (társszerző) Jegyz.

Uő.: Számvitel és pénzgazdálkodás. Bp., 1993. 452 o. (társszerző)

66. **[Mándy György – Szagó László] – Ács Antal**: A borsó. Bp., 1980. 209 o. (társszerző)

Uő.: Biológiai és ökológiai tényezők hatása a borsó fenofázisaira és a termés mennyiségére. Db., 1986. (Akad. dokt. ért.)

67. **id. Manninger Gusztáv Adolf**: A talaj sekély művelése. Bp., 1957. Ua. 2. kiad. Sajtó alá rend.: Manninger István. Bp., 1986. 133 o. Nevéhez fűződik a róla elnevezett talajművelési rendszer kidolgozása. Sokoldalú munkássága Debrecenhez köti **Penyigey Dénest**, jóllehet már 1948-ban a fővárosba került. Munkái közül lásd: A dohány termesztése és jelentősége. Db., 1947. 40 o., Uő.: A dohány elterjedése, hazai termesztésének kialakulása. Bp., 1957. 42 o., Uő.: Debrecen erdőgazdálkodása a XVIII. században és a XIX. század első felében. Bp., 1980. 363 o., Uő.: Tessedik Sámuel. Bp., 1980. 273 o. Mindkét munka az Agrártörténeti tanulmányok c. sorozatban jelent meg.

68. **Bocz Ernő**: Trágyázási útmutató. Bp., 1976. 257 o.

Uő.: Szántóföldi növénytermesztés. Bp., 1992. 887 o. (szerk., szerző) Több kiadása van.

Józsa László: A takarmánycirok termesztése és felhasználása. Bp., 1976. 127 o.

Uő.: Kukoricatermesztés szilázsnak. Bp., 1981. 212 o.

Uő.: A másodvetésű szántóföldi növények termesztése. Bp., 1985. 256 o. (szerk.)

Nagy János: Földműveléstan. Db., 1988. 192 o. (társszerző) Jegyz.

Nyíri László: Földműveléstan. Bp., 1994. 438 o. (szerk., társszerző)

Uő.: Az aszályok mérséklése. Szántóföldi növénytermesztés. Bp., 1997. 156 o. (szerk., társszerző)

Pásztor Károly: Növénynemesítéstan. Db., 1970. 243 o. Jegyz.

Uő.: Bevezetés az örökléstanba. Db., 1972. 297 o. Jegyz.

- Uő.: Általános mezőgazdasági növénytermesztés. Db., 1975. 379 o.
- Uő.: Szántóföldi növények nemesítése és vetőmagtermesztése. Db., 1976. 347 o. Jegyz.
- Uő.: Növénytermesztési praktikum. Bp., 1981. 385 o. (társszerző)
- Uő.: Vetőmagtermesztés és fajtahasználat. Db., 1988. 277 o. Jegyz.
- Ruzsányi László:** Növénytermesztési füzetek (burgonya, csicsóka, cukorrépa, dohány Db., 1994. 160 o. (társszerző)
- Uő.: A főbb termesztési tényezők és a vízellátás összefüggései. Db., 1992. (Akad. dokt. ért.)
- Szász Gábor:** 1959–1986 között ezen a tanszéken oktatott, majd 1987–1993 között az *Agrofizikai és Agrometeorológiai Tanszék* vezetője. Lásd: Szász (1992): 129–132. o.
- Uő.: A szántóföldi növénytermesztés időjárási vonatkozásai. Bp., 1960. 108 o. (OMgK-Témadok.) Uő.: Agrometeorológia, általános és speciális. Bp., 1988. 461 o. Uő.: Agrometeorológia. Db., 1992. 265 o. jegyz. Uő.: Meteorológia mezőgazdákknak, kertészeknek, erdészeknek. Bp., 1997. 722 o. (szerk., társszerző) Munkásságáról részletes ismeret: Tudományos közlemények és hivatkozások. Hn., é. n. 20 o. (kézirat)
- Vinczeffy Imre** tevékenysége megoszlik a Növénytermesztési, illetve az Állattenyésztési Tanszék között. Előzőekben már utaltunk az intézményi kiadványok kapcsán szerkesztői munkájára, társszerzői könyvrészleteire. Kiegészítésként lásd még: Gyepgazdálkodás képekben és számokban. Bp., 1966. 207 o., Uő.: Fű- és herefélék zsebkönyve. Bp., 1970. 347 o. (társszerző) Uő.: A gyepek állattartó képessége. Db., 1985. (Akad. dokt. ért.) Uő.: Legelő- és gyepgazdálkodás. Bp., 1993. 400 o. (szerk., társszerző; a szerzők többsége az egyetem oktatója) Uő.: Lehetőségeink a legeltetési állattartásban. (Tanulmányok) Db., 1998. 156 o., 134 t. (Debreceni Gyepgazdálkodási Napok 16. köt.)
- A *Növénytermesztés és Tájökológiai Tanszék* munkáiból megemlítendő még: *Növénytermesztési alapismeretek*. Szerk.: Pepó Péter (társszerző), Sárvári Mihály (társszerző). Db., 1999. 144 o. Jegyz.
69. Szász (1992): 174–177. o.
70. Szabó László: Gondolatok Mándy György agrobotnikai munkásságáról. = Botanikai Közlemények, 1978, 65. köt. 1. füz. 3–5. o. A cikkíró megállapításai a nagy tudós halála után több mint két évtizeddel sem veszítették el érvényüket. Mándy György debreceni éveire, tevékenységére méltatlanul kevés súlyt helyeznek az utódok. Szabó László válogatott áttekintést ad az agrobotnikus gazdag életművéről, közleményeiről, dolgozatairól, angol nyelvű fajtaismertetéseiről. Debreceni évei alatt jelentek meg:
- Mándy György:** Pflanzenzüchtungskurz und bündig. Berlin Bp., 1970. 336 o.
- Uő.: Hogyan jöttek létre kultúrnövényeink? Bp., 1971. 241 o.
- Uő.: A bő termés biológiai alapjai. Bp., 1974. 315 o.
- Uő.: Mezőgazdasági növénytan. I. Db., 204 o. Jegyz. Ua.: II. Db., 1971. 276 o. Jegyz. Ua.: Db., 1971. 623 o. Jegyz.
71. Lásd: 67. jzet.
72. Szász (1994): 261. o.
73. **Máthé Imre:** Érmelléki florisztikai adatok. = Botanikai Közlemények. 1947. 44. köt. 57–71. o.
- Uő.: Séta az Agrártudományi Egyetem Debreceni Növénytan Intézetének szarvasi botanikus kertjében. = Debreceni Képes Kalendárium, 1948. 146–150. o.
- Uő.: Növényökológia és növény szociológia. (Gazdasági növénytan) Bp., 1951. 65 o. (kézirat)
74. **Pethő Menyhért:** Növényélettan. I. Db., 1971. 237 o. Jegyz.
- Uő.: ua. II. Db., 1972. 211 o. Jegyz.
- Uő.: Mezőgazdasági növénytan. I. Db., 1976. 158 o. Jegyz.

- Uő.: ua. II. Db., 1977. 155 o. Jegyz.
- Uő.: Mezőgazdasági növények élettana. Bp., 1984. 451 o.
- Uő.: ua. 2. átdolg. kiad. Bp., 1993. 507 o.
- Uő.: A növényélettan alapjai. Bp., 1998. 176 o.
- 1947–1949 között az Agrártudományi Egyetem Debreceni Osztályának Növénytani Intézetében oktatott **Ujvárosi Miklós**, aki 1950-től 1954-ig a debreceni Mezőgazdasági Kísérleti Intézet munkatársa, illetve a botanikus kert vezetője volt. Növényiszociológiával és gyomnövény kutatással foglalkozott. Lásd: Szász (1994): 300. o. Ekkoriban született művei közül megemlítjük:
- Ujvárosi Miklós**: Növényiszociológiai vizsgálatok Sztána környékéről. Bp., 1947., Uő.: Fontosabb szántóföldi gyomnövényeink. Bp., 1951. 352 o., Uő.: Gyomnövények, gyomirtás. Bp., 1957. 786 o. (Ill. Csapody Vera)
75. Szász (1994): 232–233. o.
76. **Gulyás Antal**: A dohány betegségei és kártevői. Bp., 1965. 205 o.
Életről: **Kozári Józsefné** (szerk., társszerző): Dr. Gulyás Antal munkásságának hatása a növénykórtan tudományfejlődésére. Db., 1986. [Egyet. dokt. ért.]
Surányi Béla: A beteg növény és gyógyítója: Gulyás Antal. = Hajdú-Bihari Napló, 1985. 57. sz. 6. o.
77. **Szepessy István**: Mezőgazdasági növénykórtan. Bp., 1967. 385 o.
Uő.: Növénybetegségek. Bp., 1977. 446 o. Jegyz.
Uő.: Növénybetegségek. Db., 1973. 490 o. Jegyz.
Uő.: A növénykórtan alapjai. Db., 1975. 358 o. Jegyz.
78. Szász (1994): 289. o., **Szelényi Ferenc**: Talajtani alapismeretek. I. Db., 1975. 185 o. (társszerző)
79. **Helmeczi Balázs**: A kémiai növényvédelem biológiai összefüggései. Db., 1971. 115 o. Jegyz.
Uő.: Mezőgazdasági mikrobiológia. Db., 1978. 380 o. Jegyz. (több kiadás)
Uő.: Mezőgazdasági mikrobiológia. Bp., 1994. 424 o.
80. **Filep György**: Talajtan. Szarvas, 1976. 195 o. Jegyz.
Uő.: Talajtani alapismeretek. II. Db., 1976. 152 o. Jegyz.
Uő.: Talajvizsgálatok. Db., 1988. 156 o. Jegyz.
Uő.: Talajkémia. Bp., 1988. 292 o.
Uő.: Talajtani alapismeretek. II. 4. átdolg. kiad. Db., 1999. 183 o. Jegyz.
81. **Magyar Agrártörténeti Életrajzok**. I. szerk.: Für Lajos – Pintér János. Bp., 1987. 419–422. o.
Munkáiból: mezőgazdasági kémia. Bp., 1959. 399. o.
Uő.: mezőgazdák talajismereti és trágyázási útmutatója. Bp., 1964. 307 o.
Uő.: Talajfizika és talajkolloidika. Bp., 1957. 728 o. (társszerző)
Uő.: Talaj és trágyavizsgálati módszerek. Bp., 1962. 411 o. (társszerző)
82. Szász (1992): 123 o., **Bodnár Miklós**: Agrárgazdaságtan. Db., 1983. 204 o. Jegyz., **Orbán Sándor** 70. születésnapja alkalmából jubileumi ülést tartottak: *A földtulajdon és -használat* címen. A kötet szerkesztője **Lakatos Dénes**. Db., 1995. 47 o.
83. Szász (1994): 252. o.
84. **Kiss István**: Baromfikeltetés. 3. átdolg. kiad. Bp., 1977. 275 o.
Herold István: Általános takarmányozástan. Db., 1973. 217 o. Jegyz.
Uő.: Takarmányozástan. Bp., 1977. 524 o.
Uő.: A juh takarmányozása. Bp., 1984. 141 o. (társszerző)
Uő.: Takarmányozástan. Db., 1989. 182 o. Jegyz.
Pócsi László: Tőgazdasági haltenyésztés. Db., 1974. 141 o. Jegyz.

- Nagy Géza*: Agroökológia-gyep-vidékfejlesztés. Db., 1999. 243 o. (Debreceni Gyepgazdálkodási Napok 15.) (szerk., társszerző)
- Szabó Péter*: A halak anatómiája és élettana. Db., 1980. 456 o. (szerk., társszerző) A kötetben szerzőtárs: *Ferenczy Tibor és Serfőző József*.
- Mihók Sándor*: Baromfitenyésztés. A termékelőállítás biológiai alapjai. Db., 1992. 180 o. Jegyz.
- Uő.: A poniló. Bp., 1994. 268 o., 1998. [utánn.]
- Jávor András*: A juh takarmányozása. Bp., 1984. 141 o. (társszerző)
- Veress László*: A juhtenyésztők kézikönyve. Bp., 1982. 536 o. (szerk., társszerző)
- Uő.: A juh tenyésztése és tartása. Db., 1986. 197 o. (társszerző: Jávor András), Uők.: ua. Db., 1990. 198 o.
- Uő.: A juhtenyésztés fejlesztésének genetikai, takarmányozási és tartástechnológiai kérdései. Db., 1989. 22 o. (Akad. dokt. ért. téz.)
- Császár Gábor* 1954–1960 között az Állattenyésztési Tanszék élén állt. Legjelentősebb munkája: Juhtenyésztés és a gyapjúismeret. Bp., 1947. 98 o. Lásd: *Szász* (1994): 217. o.
- Császár Vilmos* szintén ezen a tanszéken oktatott. Szakirodalmi munkássága az Állatorvosi Főiskolán, majd egyetemen eltöltött évekre esik. Lásd: ua. 219. o.
85. *Edelényi Béla*: Métélyek. Magyarország állatvilága. Bp., 1974. 342 o.
- Uő.: Galandférgek. ua. Bp., 1975. 76 o.
86. *Kovács Béla*: A Hortobágy növény- és állatvilágának vizsgálata. Db., 1969. 104 o.
87. *Palotás Gábor*: Állatszervezetani és állatrendszertani gyakorlatok. Db., 1986. 162 o. (társszerző) Jegyz.
- Uő.: Vadgazdálkodás Hajdú-Biharban. Db., 1993. 76 o.
- Uő.: Útmutató a mezőgazdasági állattan tanulásához. I–II. Db., 1992. 132 o. (társszerző)
88. *Szász* (1992): 133–136. o.
89. *Juhász Balázs*: Biokémia. Bp., 1953. 380 o. (társszerző)
- Munkácsi Ferenc, Supp György és Fodor Pál* főleg tanulmányokat írt.
90. *Szovátay György*: Állataink egészségéért. Bp., 1977. 155 o.
- Uő.: A nagyüzemi állatállomány egészségvédelme. Bp., 1978. 267 o.
- Uő.: Az állategészségügy szervezése a mezőgazdasági üzemekben. Bp., 1985. 242 o.
- Uő.: Állathigiénia. Db., 1984. 240 o. Jegyz.
- Tanyi János*: Az állategészségtan és állathigiénia alapjai. Db., 1974. 268 o. Jegyz.
- Uő.: Az állattartás higiénája. Db., 1976. 146 o. Jegyz.
91. *Szász* (1992): 164–169. o.
92. *Vecsey Tibor*: Általános és szervetlen kémia. Db., 1960. 311 o. Jegyz.
- Uő.: Szerves és biokémia. Db., 1961. 310 o. Jegyz.
- Uő.: Szerves és Biokémia. Db., 1971. 384 o. Jegyz.
- Uő.: Agrokémiai útmutató. II. Db., 1970. 152 o. (társszerző)
- Uő.: Növényvédelmi kémia. Db., 1973. 124 o. (társszerző) Jegyz.
- Loch Jakab*: Agrokémia és növényvédelmi kémia. Bp., 1992. 399 o. (társszerző)
- Mirkó Iajos*: Mezőgazdasági kémiai gyakorlatok. I. Db., 1970. 103 o. Jegyz.
93. *Sziki Gusztáv*: Vízgazdálkodási lehetőségek és azok kihasználása a Szamos-Kraszna közben. Db., 1973. 208 o. (Kand. ért.)
- Uő.: Mezőgazdasági vízgazdálkodás. I. Db., 1977. 112 o. Jegyz.
- Uő.: A haltenyésztés vízellátási és vízgazdálkodási alapismeretei. Db., 1978. 185 o. Jegyz.
94. *Thyll Szilárd*: Mezőgazdasági vízgazdálkodás. Szarvas. 1978. 249 o. Jegyz.
- Uő.: Mezőgazdasági talajcsővezés. Bp., 1983. 321 o. (társszerző)

- Uő.: Talajvédelem és vízrendezés dombvidéken. Bp., 1992. 350 o. (szerk., társszerző)
- Uő.: ua. 2. kiad. Bp., 1997. 350 o.
95. **Tóth József**: A takarmánygazdálkodás matematikai tervezése. Bp., 1969. 165 o.
Uő.: A termelési tényezők felhasználásának optimalizálása a mezőgazdaságban. Bp., 1973. 231 o.
Uő.: Takarmányadagok optimalizálása egyszerűen. Bp., 1974. 121 o. (társszerző)
- Uő.: A mezőgazdasági vállalatok automatizált tervezése. Bp., 1981. 245 o.
96. **Csizmazia Zoltán**: Repítőtárcsás műtrágyaszóró szerkezet fejlesztése. Bp., 1981. 81 o.
Az 1945–1949 közötti években az akkori Géptan Tanszék vezetője **Erdei János** volt, aki 1921-től tanároskodott az intézményben. Bár az 1945 utáni debreceni évei alatt nincsenek kötetei, a Debrecenben eltöltött hosszú évtizedek oktatási, kutatási ismerete bizonyára tetten érhető egynémely később megjelenő munkájában: **Erdei János**: Trágyaszóró gépek. In: A növénytermelés gépei. I. Bp., 1952. 235–419. o.
Uő.: Aratógépek. In: ua. II. Bp., 1954. 111–282. o.
Uő.: Az állattenyésztés gépei. Bp., 1955. 443 o. (társszerző)
97. **Szász** (1992): 160–163. o.
98. **Pethő Ferenc**: A szamóca termesztése. Bp., 1963. 59 o.
Uő.: Almatermesztés. Bp., 1969. 377 o.
Uő.: Almatermesztés a házikertben. Bp., 1978. 187 o. (társszerző)
- Uő.: Alma. Bp., 1984. 677 o.
Uő.: Fontosabb gyümölcs- és szőlőfajták jellemzése. Db., 1984. 175 o. (társszerző)
- Jegyz.
99. **Géczi László**: A toma termesztése. Bp., 1998. 97 o.
A kertkultúra egyéb kiadványairól később teszünk említést.
100. **Angol-magyar növénytermesztési szakszótár**. Szerk.: Petrikás Árpádné. Bp., 1992. 543 o.
Német-magyar növénytermesztési szakszótár. Szerk.: Petrikás Árpádné – Czeglédiné Erdei Gyöngyi. Bp., 1992. 862 o.
Francia-magyar növénytermesztési szakszótár. Szerk.: Petrikás Árpádné. Bp., 1992. 844 o.
Spanyol-magyar növénytermesztési szakszótár. Szerk.: Petrikás Árpádné. Bp. 1993. 606 o.
Orosz-magyar növénytermesztési szakszótár. Szerk.: Petrikás Árpádné. Bp., 1993. 640 o.
101. **Szász** (1992): 303–307. o.
102. **Ua.**, Csiki (1943): 154 o.
103. **Tóth Albert**: Tessedik Sámuel (1742–1820). Szarvas, 1976. 437 o.
Uő.: A 18. századi német hatások tükröződése Tessedik Sámuel szemléletében és munkásságában. = DATE Tud. közl. 1973. 18. tom. 49–100. o.
104. **Palov József**: A szarvasi agrároktatás ötven éve (1727–1977). Bibl. In: Szakirodalmi munkásságok. Szarvas, 1977. 55–113. o.
Uő.: Az öntözés fejlődéstörténete a Körös-Tisza-Maros közben a XVIII. század végétől a felszabadulásig. Szarvas, 1977. 151 o. (Kand. ért.)
105. **Szabó János**: A legelőgazdálkodás zsebkönyve. Bp., 1969. 205 o.
Uő.: Gyepgazdálkodás. 2. átdolg. kiad. Bp., 1977. 414 o. (Közrem.: Kovács András)
- Uő.: A gyepgazdálkodás legújabb eredményei. Bp., 1977. 280 o. (Témadok.)
106. **Szász** (1992): 386–392. o. **Kalmár Zoltán** mint a biológiai tudományok doktora, jőnévű mikológusként elkészítette a kalaposgombák kataszterét, lásd: Magyarország kalaposgombáinak meghatározó kézikönyve. Bp., 1951–512 o. (társszerző), Uő.: Erdő-

- mező gombái. 2. átdolg. jav. kiad. Bp., 1961. 223 o. (társszerző), Uő.: Gombászkönyv. Bp., 1989. 295 o. (társszerző), Uő.: Ismerjük meg a mérgező növényeket. Bp., 1972. 247 o. (társszerző), Uő.: A gombák világa. Bp., 1982. 220 o.
107. Szász (1992): 419–432): 419–432. o.
108. **Vezekényi Ernő**: A szegletes lednek. Bp., 1967. 70 o. (társszerző), (Magyarország kultúrflórája c. sorozat)
Uő.: Gazdálkodás szikeseinken. Bp., 1959. 373 o.
Vezekényi Ernő: A szegletes lednek és termesztése. Karcag, 1960. (Kand. ért.)
Kurucz Gyula: Kézikönyv a melioráció vállalatgazdasági elemzéséhez és szervezéséhez. Bp., 1989. 282 o. (társszerző)
Uő.: A melioráció ökonómiájának újabb kutatási eredményei. Kompolt, 1997. 107 o.
Uő.: Ember-táj-mezőgazdaság a Tisza-tó környékén. Kompolt, 1994. 282 o. (társszerző)
Nyíri László szakirodalmi munkásságáról a 66. jzeten történt említés. **Borsos János** az intézetben két időszakban is dolgozott, vezető beosztásban. 1986 óta a Dohánykutató és Minőségfejlesztő Intézet Kutató-Fejlesztő Rt. főigazgatója. Érdeklődése elsősorban a dohányra terjed ki. E területről számos könyv született. Lásd: *Ki kicsoda a magyar mezőgazdaságban?* I. Szekszárd, 1997. 180 o.
Munkái közül: **Borsos János**: A dohány nagyüzemi termesztése. Bp., 1976. 316 o., Uő.: Integráció és termelésfejlesztés a dohánygazdálkodásban. Bp., 1986. 233 o., Uő.: A dohány termesztése. Bp., 1994. 218 o. (szerk., társszerző) *A tájjellegű* kutatások, ami a Karcagi Kutató Intézet sajátosságának a gerincét jelenti, szerves tartozéka a "karcagi Tessedik", **Szentannay Sámuel** gyakorlati tevékenysége. A Székelyföld szülötteként a Nagykunságban szerzett hírnevet magának mint az alföldi szikések gyógyítója. Fontos szerepet játszott a két háború közötti korszak szikjavítási programjában. Lásd: **Surányi Béla**: A Karcagi Tessedik: Szentannay Sámuel, a szikések gyógyítója. = Hajdú-Bihari Napló, 1982. 201. sz. 11. o.
109. **Westsik Vilmos**: Vetésforgó kísérletek homoktalajokon. Bp., 1965. 5–6. o.
110. Szász (1994): 306. o. Lásd részletesen: **Surányi Béla**: A Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara és a Nyíregyházi Homokkísérleti Gazdaság. = Hajdú-Bihari Napló, 1988. 220. sz. 7. o.
Életről lásd: **Somogyi Jolán**: Dr. Westsik Vilmos szakirodalmi munkásságának bibliográfiája. Nyíregyháza, 1963. 72 o. A *Nyírségi Mezőgazdasági Kísérleti Intézet* 1954-ben alakult meg Nyíregyháza székhellyel. Egységei közé tartozott Kisvárd, Gyulatanya, Nyíregyháza, Nyírtelek, Újfehértó. Maga a Homokkísérleti Gazdaság 1954-től tartozott mint önálló kísérleti üzem a *tájkutatói* központhoz. Lásd: **Lazányi János**: A homokjavító vetésforgókkal végzett kísérletek eredményei Nyíregyháza, 1994. 14–15. o.
111. **Lazányi János**: A homokjavítás vetésforgókkal végzett kísérletek eredményei. Nyíregyháza, 1994. 238 o.
112. *Közgazdasági enciklopédia*. III. Bp., é. 1046–1047. o. Az 1920. XVIII. tc. hívta életre. Az ország területén öt működött.
113. **Surányi Béla**: A termőföld gyógyítója: Hank Olivér. = Hajdú-Bihari Napló, 1987. 275. sz. 11. o.
114. Uő.: Egy sokszínű életpálya: Yulow Jenő. = Ua. 1985. 252. sz. 11. o.
115. Uő.: A tiszántúli gazdák érdekéért: Yulow Imre. = 1985. 298. sz. 11. o.
116. Uő.: Akinék az erdő volt az élete: Tikos Béla. = Ua. 1986. 98. sz. 11. o.
117. Uő.: Egy debreceni növénynemesítő: Karmacs Bertalan. = Ua. 1986. 293. sz. 11. o.
Uő.: Félévszázados múlt: a debreceni canna-nemesítés. = Ua. 1987. 245. sz. 11. o.
Karmacs Bertalan legfontosabb munkája: A káposztafélék termesztése. Bp., 1955. 190 o., Ua. átdolg. bőv. kiad. Bp., 1962. 223 o.

118. *A borsó nemesítésének, termesztésének és feldolgozásának magyar irodalma 1945–1974.* Vál. bibl. Szerk.: Bilincsi Lajos és mts. Db., 1975. 73 o.
119. *A Debreceni Agrártudományi Főiskola oktatóinak és kutatóinak szakirodalmi munkássága.* Összeáll.: Bilincsi Lajos és mts. Db., 1968. 144 o.
A Debreceni Agrártudományi Egyetem oktatóinak és kutatóinak szakirodalmi munkássága 1969–1978. Szerk.: Bilincsi Lajos és mts. Db., 1980. 242 o.
120. *Orosz István:* A debreceni agrártörténeti iskola. = Debreceni Szemle, 1985. III. folyam. 2. sz. 53. o. (Teljes tan.: 53–65. o. Később: *Orosz* (1985).
121. Ua.
122. Már korábban is megjelent egy kötet *Szabó István* születésének 90. évfordulója alkalmából: *Paraszság és magyarság* címmel. Szerk.: Rácz István. Db., 1990. 149 o. Munkásságát, szellemi kisugárzását példázza a születésének centenáriuma kapcsán napvilágot látott tanulmánygyűjtemény, amelyben az egyetemes magyar történettudomány jelenik meg és tiszteleg Szabó István életművének: Orosz Istvántól Szabad Györgyig, Rácz Istvántól a fiatal történész generációig, ifj. Barta Jánostól Benkő Samuig, a magyar középkor kutatóitól a 20. századot képviselő Gunst Péterig. Lásd: *Szabó István emlékkönyv.* Szerk.: Rácz István. Közrem. Kovács Ágnes. Db., 1998. 492 o. Életművéről egy összefoglaló is készült: *Szabó István (1898–1969)* Összeáll.: Bitskey Istvánné. Db., 1982. 35 o. A bibliográfia a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárainak munkássága c. sorozatban jelent meg, az Egyetemi Könyvtár gondozásában. A teljesség igénye nélkül Szabó István néhány nagyon fontos művére szeretnénk fölhívni a figyelmet ebből az időszakból:
Szabó István: A jobbágyság birtoklása az örökös jobbágyság korában. Bp., 1947. 77 o.
Uő.: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp., 1948. 420 o.
Uő.: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XIV. század) Bp., 1966. 215 o., 2. kiad. Bp., 1971. 215 o.
Uő.: A középkori magyar falu. Bp., 1969. 251 o.
Uő.: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Bp., 1975. 100 o.
Uő.: Jobbágyság-parasztok. Értekezés a magyar parasztság történetéből. (Szerk., bevezető: Für Lajos) Bp., 1976. 387 o.
123. *Rácz István:* A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének agrártörténeti munkájáról. = Agrártörténeti Szemle, 1957. 1–2. sz. 85–86. o. Később: AgTSz.
124. *Agrártörténeti tanulmányok.* Szerk.: Szabó István. Bp., 1960. 546 o.
125. *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848–1914).* I–II. Szerk., bev.: Szabó István. Bp., 1965. 479, 756 o., 2. kiad. Bp., 1972. 479, 756 o. Később *Szabó* (1965).
126. *Balogh István:* A parasztság művelődése a két világháború között. Bp., 1973. 103 o.
Balogh István és Szabó István kapcsolatáról Orosz István a következőket írja: "Első tanítványai, tanársegédei voltak e formálódó tudományos műhely tagjai... (Für Lajos, Hársfalvi Péter, Oláh József, Orosz István, Rácz István, Simonffy Emil, Varga Gyula stb.) ...az indíttatás rokon volta szoros kapcsolatot alakított ki Szabó István (...) és Balogh István között is. Kettejük együttes hatása máig is erősen érezhető a Debrecenben folyó agrártörténeti kutatásokban." Lásd: 115. jzet.
A debreceni agrár-néprajzi kultúra nagy művelője, a "debreceni civis" Balogh István. Évtizedeket átívelő pályafutása igazolja, hogy a paraszt-polgár mentalitásnak talán ő az utolsó megtestesítője. *Agrártörténeti, néprajzi* kutatásainak eredményei alpműveknek számítanak.

- A néprajzi indíttatású munkái közül említjük: **Balogh István**: A civisek világa. Bp., 1973. 306 o., az első kiadás Civisek társadalma címen jelent meg Debrecenben, a Misztótfalusi Kiadónál, Nagy Károly nyomdájában (1946. 102 o.). A neves szakember kandidátusi értekezésében is a paraszti világot érzi legközelebb magához: A paraszti gazdálkodás és termelési technika a kapitalizmus korában (1850–1914) Nyíregyháza, 1965. 10 o. (Kand. ért. téz.)
- Uő.: A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse. 3. Hordás, nyomtatás, csépelés. 2. r. Bp., 1973. 96 o. (társszerző), Uő.: ua. 1. r. Bp., 1976. 95 o., Uő.: Tanyák és majorok Békés megyében a XVIII–XIX. században. Gyula, 1961. 23 o., Uő.: Hajdúság. Bp., 1969. 297 o. (Néprajzi sorozat), s egy sajátos helyi kérdésről: Debreceniség: Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere. = Studia Litteraria 7. Db., 1969. 11–30. o.
127. **Hajdúdorog története**. Szerk.: Komoróczy György. Db., 1971. 341 o.
- In: **Veliky János**: A mezőgazdaság alakulása és társadalmi hatása a késői feudalizmus korában. 79–97. o.
- Oláh József**: A mezőgazdaság fejlődése a kapitalizmus korában. 99–129. o.
- Béres András**: Állattartás és tanyai élet a XVIII. század végétől. 131–161. o.
- Hajdúhadház múltja és jelene**. Szerk.: Komoróczy György. Gyula, 1972. 475 o.
- In: **Módy György**: A falu település- és birtoktörténete a hajdúk megtelepedéséig. 31–38. o.
- Molnár Ambrus**: Hajdúhadház mezőgazdasága a hajdú kor előtt. 33–70. o.
- Oláh József**: Hajdúhadház mezőgazdasága a XVII–XX. században. 153–187. o.
- Hajdúnánás története**. Szerk.: Rácz István. Hajdúnánás, 1973. 475 o.
- In: **Orosz István**: Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. 89–208. o.
- Uő.: A földosztás. 391–395. o.
- Hajdúböszörmény története**. Szerk.: Szendrey István. Db., 1973. 587 o.
- In: **Poór János**: Hajdúböszörmény mezőgazdasága a XVII–XVIII. században. 284–342. o.
- Orosz István**: A hajdúböszörményi mezőgazdasági termelés és agrártársadalom fejlődése 1784–1889. 343–390. o.
- Veliky János**: A mezőgazdaság és az agrártársadalom szerkezete a XX. század elején. 391–399. o.
- Gazdag István**: A földosztás, a szocialista mezőgazdaság kiépülése. 400–457. o.
- Polgár története**. Szerk.: Bencsik János. Polgár, 1974. 453 o.
- In: **Bencsik János**: A paraszti közösség gazdasági tevékenysége. 227–323. o.
- Hajdúszoboszló monográfiája**. Szerk.: Dankó Imre. Hajdúszoboszló, 1975. 847 o.
- In: **Varga Gyula**: Hajdúszoboszló agrártörténete. 399–446. o.
- Berettyóújfalu története**. Szerk.: Varga Gyula. Berettyóújfalu, 1981. 684 o.
- In: **Orosz István**: Berettyóújfalu agrárviszonyai a XVII–XIX. században (1910-ig). 229–297. o.
- Módy György**: Berettyóújfalu és környéke a XIII. századtól a török hódoltság koráig. 83–119. o.
- Varga Gyula**: Berettyóújfalu gazdaságnéprajza a két világháború között. 417–431. o.
- Orosz Károly**: A mezőgazdaság új útja. 545–566. o.
- Báránd története és néprajza**. Szerk.: Balassa Iván. Báránd, 1985. 644 o.
- In: **Szabó László**: A bárándi agrártermelés 1700–1945. 242–272. o.
- Bagoly János – Balassa Iván**: A bárándi Új Élet Mezőgazdasági Termelőszövetkezet vázlatos története. 561–576. o.
- Bakonszeg története**. Szerk.: Ujváry Zoltán. Bakonszeg, 1990. 592 o.

In: **Dankó Imre**: Bakonszeg legújabbkori története és a bakonszegi termelőszövetkezet. 95–234. o.

Zsupos Zoltán: Gyűjtögetés, halászat, méhészkedés. 289–317. o.

Biharnagybajom történelme és néprajza. Szerk.: Ujváry Zoltán. Db., 1992. 619 o.

In: **Molnár Ambrus**: Bajom jobbágynépsége és gazdálkodása a török hódoltság idején. 75–101. o.

Varga Gyula: Biharnagybajom gazdaság és társadalma (1848–1945). 197–243. o.

A két évtized alatt megjelent kötetek értékeléséről 1993. május 14–15.-én konferenciát tartottak. Az elhangzott előadások anyaga könyvként is megjelent: *Hajdú-Bihari településmonográfiák kritikai elemzése*. Szerk.: Bényei Miklós – Papp Klára. Db., 1994. 150 o. E monográfia sorozat terve már az 1950-es években fölvetődött, de az alap kutatások hiánya a megvalósítást elodáztatta. Már ennek a jegyében született meg egy összeállítás: **Béres András – Módy György**: A hajdúság történetének és néprajzának irodalma. Bev. Balogh István. Db., 1956. 51 o. (Alföldi füzetek 3.) A konferencián elhangzott értékelésekben egybehangzó vélemény, hogy az egyes monográfiák erőssége a gazdaságtörténet, ezen belül az *agrártörténet*, sok esetben egy néprajzi látásmódon keresztül. Lásd: **Selmeczi – Kovács Attila**: A monográfiák agrártörténeti, agrárnéprajzi tanulságai. Ua. 89–96. o. Egy más típusú vélekedés, lásd: **Novák László**: Földrajz, település, építkezés. Ua. 69–75. o. A könyvészeti adatokról lásd: **Gazda László**: Kiadók, nyomdák, szerkesztők. Ua. 15–21. o.

A debreceni szerzők más – megyén kívül eső – települések helytörténeti monográfiáiban is szerepelnek társszerzőként: pl. *Mezőberény története I–II*. Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény, 1973. 568, 437 o. In: **Varga Gyula**: A mezőberényi paraszti gazdálkodás. 227–262. o., *Vésztő története*. Szerk.: Szabó Ferenc. Vésztő, 1973. 546 o. In: **Varga Gyula**: Vésztő népi állattartása. 481–503. o.

128. **A magyar tanyarendszer múltja**. Szerk.: Pölöskei Ferenc – Szabad György. Bp., 1980. 449 o. (Tanulmánygyűjtemény) Később, **Pölöskei – Szabad** (1980)

Debrecen története (1693-ig) I. Szerk.: Szendrey István. Db., 1984. 689 o. In: **Balogh János**: A mezőgazdálkodás. 471–492. o.

Debrecen története (1693–1849) II. Szerk.: Rácz István. Db., 1981. 553 o. In: **Balogh István**: Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. 273–308. o.

Debrecen története (1919–1944) IV. Szerk.: Tokody Gyula. Db., 1986. 507 o. In: **Timár Lajos**: Debrecen társadalma. Mezőgazdaságának néhány sajátossága. 83–153. o.

Debrecen története (Tanulmányok Debrecen 1944 utáni történetéből) V. Szerk.: Veress Géza. Db., 1997. 359 o. A mezőgazdaság történetéről nem esik szó!

Az iskolateremtő **Szabó István** tanítványok munkásságából csak az önálló művekre, könyvrészletekre, nagyobb tanulmányokra térünk ki:

Für Lajos: A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján. Bp., 1969. 366 o.

Oláh József: Az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodása a XIX–XX. század fordulóján. Bp., 1975. 282 o. E kötetrel indult el az Agrártörténeti Tanulmányok c. sorozat. S ebben jelent meg: *A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században* (1849–1949). Szerk.: Gunst Péter – Hoffmann Tamás. Bp., 1976. 471 o. In: **Für Lajos**: A kapitalista mezőgazdasági termelés megszilárdulása a századfordulón (1890–1914). 153–274. o.

Rácz István: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon (1849–1914). Bp., 1980. 238 o., s a debreceni iskolához tartozó *tájtörténeti* tanulmány szerzője **Für Lajos**: Kertes tanyák a futóhomokon. Bp., 1983. 257 o., Uő.: Földtulajdon és agrártermelés. In: Magyarország agrártörténete. Szerk.: Für Lajos – Orosz István – Romány Pál. Bp., 1996. 173–225. o.

- A debreceni agrártörténeti iskola meghatározó egyénisége: **Orosz István**: Die Landwirtschaftliche Produktion in Ungarn 1790–1849. = AgTSz, Supplementum 1971. 1–25. o. Uő.: Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. (1867–1890) In: Magyarország története Szerk.: Kovács Endre. VI/2. köt. Bp., 1979. 1039–1117. o.
129. Lásd: 115. jzet. 60–61. o.
"A XVI–XIX. századi koraiújkor és újkor mezőgazdasági termelés és paraszti társadalom, ezen belül is a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakának magyarországi parasztsága ..." Lásd: Ua.
130. **Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára**. Szerk.: Kovács Ágnes. Db., 1999. 288 o. A tanulmányok zöme az agrártörténeten belül birtoktörténettel, a parasztság történetével, az agrártársadalommal, az urbérrendezésekkel, és a mezővárosokkal foglalkozik.
131. **Orosz István**: Hagyományok és megújulás. (Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből) Db., 1995. 295 o. A kötet a jeles történész 60. születésnapjára jelent meg.
A szerző *Agrárkrízis Magyarországon és Nyugat-Európában a 19. század 20-as éveiben* c. írásával köszönti **Niederhauser Emilt** 70. születésnapjára megjelenő emlékkönyvben. (Bp., 1993. 197–208. o.), aki hosszú évtizedekig vendégprofesszorként oktatott a KLTE-n. Uő.: A tartásmód átalakításának kérdései a magyarországi állattenyésztésben a XIX. század első felében. In: *Korok, régiók, társadalmak. Tanulmányok Gyimesi Sándor 60. születésnapjára*. Szerk.: Kulcsár Árpád – Szulovszky János. Bp., 1994. 167–177. o.
132. **Rácz István**: A debreceni cívisvagyon. Bp., 1989. 403 o.
Uő.: Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között. Bp., 1988. 274 o.
Uő.: A tanyarendszer kialakulása. *Pölöskei-Szabad* (1980) 97–148. o.
Uő.: A debreceni tanya a XVIII. század első felében. = *Ethnographia*, 1982. 1. sz. 1–32. o.
Uő.: The Formation of System of Detached Farmsteads. = AgTSz., 1977. Suppl. 27 o.
Uő.: A török világ hagyatéka Magyarországon. Db., 1995. 261 o.
133. **Orosz István**: Széchenyi és a jobbágykérdés. = AgTSz, 1962. 1–2. sz. 51–95. o.
Uő.: Differenciálódás és kisajátítás. In: *Szabó* (1965): 2. köt. 3–145. o.
Uő.: Széchenyi és a reformkori mezőgazdaság átalakulása. = *Magyar Történeti Tanulmányok* III. Db., 1970. 5–25. o.
Uő.: A "rideg" tanya. In: *Pölöskei-Szabad* (1980): 170–215. o.
Uő.: Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán. In: *Magyarország agrártörténete*. Szerk.: Für Lajos – Orosz István – Romány Pál. Bp., 1996. 81–131. o. Később: *Mo. agrártört.* (1996).
Uő.: A jobbágyfelszabadítás és végrehajtása. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágy-ság felszabadításától napjainkig*. Szerk.: Gunst Péter. Bp., 1998. 55–136. o. Később: *Gunst* (1998).
Uő.: Szerkezeti változások a 19. századi magyar mezőgazdaságban. Bp., 1988. 28 o.
Uő.: A borok királya. (A bortermelés szerepe és társadalomformáló hatása Tokaj-Hegyalján a 18. században. In: *Borok és korok*. Szerk.: Benyák Zoltán – Benyák Ferenc. Bp., 1999. 177–181. o.
Uő.: Földbirtoklás, mezőgazdasági termelés és agrártársadalom Debrecenben 1850–1918 között. Db., 1997. 15 o. (Hab. téz.)
Uő.: Az új feudális gazdaság. In: *Európa története*. Szerk.: Gunst Péter. Db., 1995. 68–74. o. Később: *Gunst* (1995). Munkásságáról részletesen: **Orosz István szakirodalmi munkássága** (1960–1995). Db., Kézirat.

134. **ifj. Barta János:** Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században. Bp., 1973. 128 o.
 Uő.: A felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikája a Habsburg-Hohenzollern monarchiában. Bp., 1982. 264 o.
 Uő.: Mezőgazdasági irodalom a korai újkori Európában és hatása a magyarországi agrár-irodalom alakulására a XVI–XVIII. században. Db., 1997. 286 o. (Akad. dokt. ért.)
 Uő.: A "Pallérozott mezei gazdaság" forrásairól. = AgTSz, 1969. 3–4. sz. 277–308. o.
 Uő.: Das Bauerideal des aufklärten Absolutismus in Osteuropa. = Egyetemes Történeti Tanulmányok VIII. Db., 1974. 15–84. o. Később: ETT.
 Uő.: A Habsburg jobbágypolitika és a magyarországi nemzetiségek. In: Habsburgok és Magyarország a XVI–XVIII. században. Db., 1997. 99–110. o. (Történelmi figyelő könyvek c. sorozat)
 Uő.: The feudal structure and the beginnings of state finance. In: Economic system and state finance. Oxford, 1995. 53–79. o.
 Uő.: Expanzió és új jelenségek a gazdaságban. *Gunst* (1995): 158–166. o.
 Uő.: Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása (1711–1790). *Mo. agrártört.* (1996): 33–79. o.
135. **Gunst Péter:** A parasztság jövedelmi viszonyai az 1920–30-as években. = Századok, 1985. 677–749. o.
 Uő.: A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. Bp., 1987. 170 o.
 Uő.: Die bäuerliche Gesellschaft in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen. Bp., 1991. 247 o.
 Uő.: Agrarian development and social change in Eastern Europe, 14th–19th centuries. Brookfield, 1996. 324 o.
 Uő.: Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989). B., 1996. 179 o.
 Uő.: Az Osztrák-Magyar Monarchia mezőgazdasága a századfordulón. = Századok, 1995. 1219–1250. o.
Gunst Péter: A magyar gazdaság 1968–1989 között. (Áttekintési kísérlet) In: A gazdaságtörténet kihívásai. Tanulmányok Berend T. Iván 65. születésnapjára. Szerk. Buza János – Csató Tamás – Gyimesi Sándor. Bp., 1996. 395–413. o.
 Uő.: A Kelet-Európai agrárfejlődés válaszüton a XIX. század végén. In: Kelet-Európa agrárfejlődése a századfordulón (1880–1914). Szerk.: Gunst Péter. Bp., 1989. 423–449. o. Később: *Gunst* (1989)
 Uő.: A termelés megrekedése (1918–1945). *Mo. agrártört.* (1996): 271–317. o.
 Uő.: Az agrártermékek piaca. Ua. 319–342. o.
 Uő.: A közép- és kelet-európai agrárfejlődés válaszüjtja a 19. század végén. *Gunst* (1998): 25–53. o., Uő.: A magyar agrártársadalom 1850–1914 között. Ua. 163–207. o., Uő.: A magyar agrártársadalom 1919–1945 között. Ua. 231–284. o.
136. **Niederhauser Emil:** A jobbágyszabadság Kelet-Európában. Bp., 1962. 353 o.
 Uő.: A nagybirtok és a parasztság Közép- és Kelet-Európában a polgári forradalmak után. – *Gunst* (1998): 9–23. o.
137. **Szendrey István:** Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Bp., 1968. 169 o.
 Uő.: Derecske története. (Szerk., társszerző) Db., 1980. 407 o.
138. **Bársony István:** A zsellér a történetírás tükrében. = Magyar Történeti Tanulmányok VI. Db., 1973. 5–73. o. Később: MTT
 Uő.: A váradi püspökség Bihar megyei birtokainak jobbágysága a XVIII. század első harmadában. = Ua. XII. Db., 1979. 59–114. o.
 Uő.: Bihar megye adózó népessége a XVIII. században. = MTT XVI. Db., 1984. 139 o.
 Uő.: A paraszti gazdálkodás feltételei és lehetőségei a XVIII. századi Bihar megyében. = Ua. XVIII. Db., 1985. 7–53. o.

- Uő.: Legelő-, kert- és erdőgazdálkodás Bihar megyében a XVIII. században. In: Történeti és néprajzi tanulmányok. Szerk.: Ujváry Zoltán. Db., 1994. 83–96. o.
- Uő.: Agrárnépesség és gazdálkodási viszonyok Bihar megyében a XVIII. században. Db., 1997. 13 o. (Hab. téz.)
- Kovács Ágnes:** Mezővárosi önkormányzat és földesúri joghatóság a dél-alföldi Károlyi uradalmakban (1722–1848). = MTT X. Db., 1977. 47–93. o.
- Uő.: Az úrbéres viszony alakulása a Csongrád-Vásárhelyi uradalom mezővárosaiban (1722–1848). = AgTSz, 1979. 3–4. sz. 414–431. o. A szerkesztői tevékenységről már történt említés.
- Papp Klára:** Bihar megye magánföldesúri birtokainak parasztsága a XVIII. század első felében. Db., 1979. 121 o. (Egy. dokt. ért.)
- Uő.: Adatok a bihari Csáky uradalmak birtoktörténetéhez és jobbágyviszonyaihoz. = Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve XII. Db., 1985. 53–66. o. Később: *Hbm LÉVK*.
- Uő.: Jobbágyszolgáltatások a XVIII. századi Bihar megyében. = MTT XX. Db., 1987. 1–59. o.
- Uő.: Tokaj birtokosai és birtoktörténete a mohácsi vésztől a Rákóczi szabadságharc bukásáig. In: Tokaj. Várostörténeti tanulmányok. Tokaj, 1995. 67–87. o.
- Uő.: Biharország jobbágynépe. (A magánbirtok és jobbágysága a XVIII. században) Db., 1998. 165 o., függ.
- Uő.: A bihari magánbirtok és jobbágysága a XVIII. században. Db., 1992. 16 o. (Kand. ért. téz.)
- Papp Imre:** Stagnálás és átalakulás a francia mezőgazdaságban. = ETT, Db., 1981. 75–137. o.
- Uő.: Az ipari mezőgazdaság eszméi Franciaországban a XVIII. század második felében. = ETT, Db., 1989. 5–23. o.
- Uő.: A francia mezőgazdaság a polgári forradalom korában. In: Tanulmányok a francia forradalom történetéből. Bp., 1989. 18–44. o.
- Uő.: Kézműipari forradalom és agrárátalakulás. *Gunst* (1995): 106–116. o.
- Uő.: A francia mezőgazdaság a XIX. században (XVIII. század vége – 1914). Db., 1997. 289 o.
- Timár Lajos:** Debrecen két világháború közti mezőgazdaságáról már tettünk említést a Debrecen története című monográfia IV. kötete kapcsán.
- Uő.: Az Alföld mezőgazdasága a két világháború között. Db., 1973. 275 o. (Egy. dokt. ért.)
- Uő.: Vidéki városlakók: Debrecen társadalma (1920–1944). Bp., 1993. 282 p.
- Uő.: A brit gazdaság és társadalom a XVIII–XIX. században. (Szerk., előszó) (Fordítás-gyűjtemény)
139. **Takács Péter:** Zemplén megyei jobbágy vallomások az úrbérrendezés korából. 3. köt. Nyíregyháza, 1995. 552 o. (társ szerző)
140. **Szöke Domonkos:** Az agrárkérdés és a Magyar Szemle. = Történelmi Szemle, 1987–88. 3. sz. 295–318. o.
141. **Orosz István:** A Hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. (Különös tekintettel a szőlőbirtok társadalmi hatásaira) Db., 1957. 139 o.
- Für Lajos:** A majorsági zsellérkérdés rendezése (1848–1896). Db., 1958. 250 o.
- Oláh József:** A robotmunka a sárospataki és regéci uradalmakban a XIX. század első felében. Db., 1958. 107 o.
- Simonffy Emil:** Úrbéri rendezések Zala megyében a jobbágyszabadítás után. Db., 1958. 112 o.

- Varga Gyula:** Kismarja, egy szabad paraszti község a feudalizmus bomlásának korszakában. Db., 1958. 118 o.
- Gyimesi Sándor:** Debrecen jobbágylvi birtokai (Szovát és Sámson). Db., 1959. 127 o.
- Gombár József:** Debrecen agrárviszonyai és agrártársadalma a XIX. század első felében. Db., 1959. 162 o.
- Bodrog György:** A tőkés gazdálkodás kialakulása az előszállási uradalomban. Hn. 1964. 160 o.
- Czakó Kálmán:** A parasztság helyzete Heves és Külső-Szolnok megyében (1790–1848). Db., 1966. 136 o.
- Poór János:** A hajdúvárosok gazdasági és társadalmi helyzete a 17. század végén és a 18. század elején. Db., 1966. 124 o.
- Kovács Béla:** Parasztbirtok és paraszttársadalom Hajdú-Bihar megyében a földreformtól a termelőszövetkezeti mozgalom kezdetéig (1945–1949). Db., 1970. 199 o.
- Bárony István:** A zsellér a XVI–XVIII. századi magyar társadalomban. Db., 1972. 190 o.
- Hársfalvi Péter:** Törekvések a parasztbirtok védelmére a dualizmus korában. Nyíregyháza, 1974. 85 o.
- Bán Péter:** A nyugat-dunántúli Batthyány uradalom birtokigazgatási rendszere a XVIII. század első felében. Hn. 1975. 168 o.
- Bencze Géza:** A Somogyi Kaposvölgy vízrendezése és gazdálkodása a reformkorban. Db., 1974. 167 o.
- Hőgye István:** Mezőgazdasági munkabérek a Hegyalján a 17–18. században. Db., 1974. 99 o.
- Ujlaky Zoltánné:** A Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara agrárpolitikájának néhány kérdése az 1930-as évek első felében. Db., 1978. 122 o.
- Löffler Erzsébet:** A szőlőkultúra jelentősége Eger püspöki mezővárosban a török kiűzésétől 1845-ig. Db., 1980. 172 o.
- Szabó Attila:** A Ceglédi Vallásalapítványi uradalom gazdálkodása (1782–1867). Db., 1980. 170 o.
- Kápolnás Mária:** A parasztbirtok gazdálkodása Tolna megyében (1948–1956). Db., 1982. 191 o.
- Réfi-Oszkó Magdolna:** A földhasznosítási viszonyok változása a Rétközben a XIX. századi vízimunkálatok nyomán. Db., 1982. 274 o.
- Lukács László:** Paraszti tanyásodás a Mezőföldön a XIX–XX. században. Székesfehérvár, 1984. 119 o.
- Pankotai László:** A mezőgazdasági termelőkörzetek Bihar megyében a XVIII. században. Db., 1984. 193 o.
- Pásti Judit:** Fejezetek Konyár gazdálkodásához. Db., 1984. 113 o.
- Demeter Zsófia:** Mezőföldi uradalmak gazdálkodása a 19. században. Székesfehérvár, 1985. 149 o.
- Reszler Gábor:** Szabolcs vármegye mezőgazdaságának kapitalizálódása és munkaerőviszonyai a XIX. és XX. század fordulóján. Hn. 1990. 158 o.
142. **Ujváry Zoltán:** Gunda Béla kinevezése a debreceni egyetemre és a Néprajzi Intézet megalakulása. = Ethnica, 1999. 1. sz. 2–4. o.
143. **Dankó Imre:** Ötven év története. = Ethnica, 1999. 2. sz. 1. o.
144. Az említett témakörben már korán publikált a szerző, lásd: **Gunda Béla:** A gyűjtögető gazdálkodás – Az elvetett búzától a kenyérig. Bp., 1939. 68 o. (Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez c. sorozat 1. kiadványa)

- Uő.: Néprajzi gyűjtőúton. Db., 1956. 171 o., az Alföldi Magvető Kiadó gondozásában. Ahogy a botanikusok, zoológusok, úgy a néprajzosok is mindig egységben látják a Kárpát-medencét. Ez a kötet is a történelmi tájban kutakodó ember megfigyeléseiről szól. Az *európai etnológia* jeles darabjai közé tartozik Uő.: *Ethnographica Carpatica*. Bp., 1966. 417 o., s Uő.: *The fishing culture of the World I-II*. Ed. Béla Gunda, Bp., 1984. 583, 589–1253. o.
- Uő.: A növénytermesztés kezdetei az észak-amerikai indiánoknál. In: Műveltség és hagyomány 10. Db., 1968. 7–36. o.
- Uő.: Borbás Vince és a magyar ethnobotanika. = *Ethnographia*, 1971. 1. sz. 1–13. o.
- Uő.: A magyar ethnobotanika európai távlatai. = A Józsa András Múzeum Évkönyve (1981–1983). Nyíregyháza, 1989. 13–22. o.
- Uő.: Egy kárpátaljai magyar falu ethnobotanikája. = Ua. (1978–1980). Nyíregyháza, 1980. 25–41. o.
- Uő.: A természetes növénytakaró és az ember. = *Agria* 1988. (191). Eger, 165–219. o.
- Uő.: Méhészkedés a magyarságnál. = *Agria* 1991–1992. Eger, 303–368. o.
- Uő.: Európában termesztett növények amerikai őshazájukban. = *Magyar Tudomány*, 1993. 3. sz. 277–289. o.
- Uő.: Kulturális ökológiai megfigyelések a növénytermesztés kezdeteiről. = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve 1988. Miskolc, 467–481. o. Később: *MHOM Évk.*
145. **Ujváry Zoltán**: A vadontermő növények szerepe a táplálkozásban az abaúj-zepléni hegyvidéken. = *Néprajzi Értesítő*, 1957. 231–244. o.
- Uő.: Az agrárkultusz kutatása a magyar és európai folklórban. Db., 1969. 282 o. (Műv. és Hagy. 9.)
- Egy debreceni hagyomány folytatójaként Uő.: *Agrárkultusz*. Db., 1991. 265 o. (Több kiadása van.)
146. **Kotics József**: Népi méhészkedés Gömörben I–II. Db., 1988. 140, 188 o.
- Uő.: A méhészet a paraszti gazdálkodás rendszerében. Db., 1992. 14 o. (Kand. ért. téz.)
147. **Szabádfalvi József**: Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. Db., 1970. 232 o. (Kand. ért.)
- Uő.: A sertés Magyarországon. Db., 1991. 201 o. (Akad. dokt. ért.)
- Uő.: A magyar méhészkedés múltja. Db., 1992. 233 o.
- Uő.: Nomád teletelési rendszer az Alföldön. In: *Műveltség és Hagyomány* VIII. Db., 1966. 85–136. o.
- Uő.: Az extenzív sertésenyésztés emlékei Magyarországon. = A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve 1969/70. Db., 1971. 283–332. o. Később: *DMÉ.*
- Uő.: A paraszti állattartás és pásztorkodás kutatásának eredményei Ecsedi István munkásságában. In: Ecsedi István születésének 100. évfordulójára rendezett emlékülés előadásai. Db., 1986. 15–29. o.
- Uő.: A külterjesség és belterjesség történeti kapcsolatai a magyar állattenyésztésben. In: *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Szerk.: Frisnyák Sándor. Nyíregyháza, 1996. 299–309. o.
148. **Bencsik János**: Pásztorkodás a Hortobágy északi területén a XVIII. század végétől. Db., 1969. 108 o. (Közlemények a Debreceni KLTE Néprajzi Intézetéből, 22. köt.)
- Uő.: Paraszti állattartás Hajdúböszörményben. Db., 1971. 258 o. (A fenti sorozat 24. kötete)
- Uő.: Paraszti és mezővárosi kultúra a XVIII.–XX. században. Szerk.: Viga Gyula. Miskolc, 1993. 366 o.
149. **Szabó László**: Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században. Szolnok, 1968. 167 o.

- Uő.: Népi természetismeret. = Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv VII. Szerk.: Selmeczi László. Szolnok, 1991. 435–460. o.
150. **Papp József:** Tiszacsege történeti néprajza. Db., 1992. 380 o.
Uő.: Szülőföldem a hortobágyi Tisza mente. Db., 1998. 210 o. (Számos gazdálkodásra utaló adat.)
151. **Szabadszalkai József:** Méhészkedés a szatmári Erdőháton. Db., 1957. 32 o.
Ikvai Nándor: Szénamunka és takarmánykészítés a zempléni hegyvidéken. Db., 1962. 30 o.
Jávorka Katalin: A parasztcsalád munkamegosztása egy nyírségi faluban. Db., 1966. 19 o.
Paládi-Kovács Attila: Paraszti bortermelés néhány abaúji faluban. Db., 1967. 29 o.
Noha már nem Debrecenben tanított, kutatása sem kötötte szorosán az egyetemhez, de egy monográfiájára feltétlenül föl kell hívni a figyelmet: Uő.: A magyar parasztság rétgazdálkodása. Bp., 1979. 541 o.
Dám László: A hajdúböszörményi szőlők népi építkezése. Db., 1972. 75 o.
152. **Paládi-Kovács Attila:** A keleti palócok pásztorkodása. Db., 1965. 215 o.
Ikvai Nándor: Földművelés a Zempléni hegység középső részén. Db., 1967. 208 o.
Tanulmányok a Hortobágy néprajzához. (Tanulmánykötet) Db., 1972–74. 370 o.
Selmeczi-Kovács Attila: Csűrös építkezés és gazdálkodás Észak-Magyarországon. Db., 1976. 172 o.
153. **Farkas József:** Fejezetek az Ecsedi-láp gazdálkodásához. Db., 1982. 195 o.
154. **Szabadszalkai József:** Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből. Db., 1984. 323 o.
155. **Bodó Sándor:** A magyar paraszti termelés igaerejének története. Db., 1990. 220 o.
156. **Kósa László:** Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Db., 1990. 456 o.
157. **Szilágyi Miklós:** Halászó vizek, halásztársadalom, halászati technika. Db., 1992. 247 o.
158. **Petercsák Tivadar:** Az erdő az Északi-Középhegység paraszti gazdálkodásában. (XVIII–XX. század). Db., 1992. 239 o.
159. **Csoma Zsigmond:** Uradalmi és jobbágy-paraszti szőlő-, bortermelés Somlón. Db., 1993. 262 o.
160. **H. Bathó Edit:** A méhészet szerepe a Jászság paraszti gazdálkodásában. Db., 1995. 148 o.
161. **Ujváry Zoltán:** Agrárkultusz. Db., 1981. 265 o.
162. **Dankó Éva:** Szücs Sándor élete és munkássága. Db., 1985. 159 o.
163. **Balogh István:** Ecsedi István élete és munkássága. Db., 1985. 118 o.
164. **H. Bathó Edit:** Vannai István Magyar Méhes kertje. Db., 1988. 150 o.
Uő.: Népi méhészkedés a Jászságban. Db., 1988. 80 o.
165. **A polgári Táncsics Termelőszövetkezet gazdaságtörténete.** Db., 1987. (Szerk.: Bencsik János)
166. **Cs. Szabó István:** Sertéstartás a békési Sárreuten és peremvidékén. Db., 1992. 166 o.
167. **Dankó Imre:** Régi vásáraink világa. Db., 1992. 164 o.
168. **Költő Gyula:** A biharkeresztesi földműves műszókincse. Db., 1994. 125 o.
É. Kiss Sándor: A földműves munkamenete és műszókincse Hajdúhadházon. Db., 1995. 141 o.
169. **Környeyné Gadl Edit:** Parasztsorsok. Db., 1997. 197 o.
170. **Jankó János:** Kendermunkák és társasélet Szatmárban (kalákák). Db., 1987. 124 o.
171. **Zsupos Zoltán:** Dél-Gömör gyűjtőgető gazdálkodása. Db., 1987. 139 o.
Kotics József kötetét már említettük.
172. **Balassa Iván:** A magyar gabonatermelés néprajza. Db., 1990. 195 o.

- Dankó Imre:** A javak cseréjének néprajza. Db., 1991. 62 o. Az agárkultuszról szóló mű e sorozatban is megjelent.
- Kósa László** munkáját másodszor is kiadták Debrecenben, amelyért 1988-ban odaítélték neki a tudományok doktora fokozatot. A harmadik kiadást már a Planétás kiadó gondozta, tankönyvként jelentette meg 1998-ban a *Jelenlévő múlt* című sorozatában. (Bp., 1998. 456 o. 3. bőv. kiad.)
- Dám László:** Magyar népi állattartás és pásztorkodás. Db., 1995. 199 o.
173. **Faggyas István:** Lovak és lovasok. Db., 1994. 151. o.
174. **Szabó László:** A munka néprajza. (Tanulmányok a magyar paraszti munka- és üzemszervezetről a XVIII–XX. századból.) Db., 1997. 532 o.
175. **Cservényák László:** Fogatos járművek, szekerek, kocsik, hintók Magyarországon a XIX–XX. században. Db., 1998. 176 o.
176. **Kurucz Albert:** Az észak-bihari szőlőművelés és borgazdálkodás. Db., 1963. 258 o.
- Bellon Tibor:** Karcag város gazdálkodása (földművelés). Karcag, 1967. 231 o.
- Deák Imréné Füvessy Anikó:** Népi méhészet Észak-Borsodban. Tiszafüred, 1972. I–II.
- Szilágyi Miklós:** Halászat az Alsó-Tisza vidékén. Cegléd, 1972. 340 o.
- Bodó Sándor:** A bodrogközi pásztorkodás. Miskolc, 1975. 368 o.
- Fazekas Mihály:** Kunmadaras juhászata. Karcag, 1974/75. 400 o.
- Petercsák Tivadar:** A szarvasmarha gazdasági jelentősége a hegyközi állattartás és földművelés kölcsönhatásában. Sárospatak, 1974/75. 277 o.
- Selmeczy-Kovács Attila:** Az olajos növények magyarországi története. Db., 1997. 19 o.
- Uő.: A magyarországi olajnövény-kultúra. Bp., 1993. 213 o.
- Viga Gyula:** A magyar kisállattartás történetéhez (A kecsketartás). Miskolc, 1979. 365 o.
177. **Hoffmann István:** Helynevek nyelvi elemzése. Db., 1993. 163 o.
178. **Kálnási Árpád:** A fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Db., 1984. 508 o.
- Uő.: A mátészalkai járás földrajzi nevei. Db., 1989. 605 o.
- Uő.: Mezőpeterd földrajzi nevei. = Bihari Múzeum Évkönyve, 1983. 259–270. o.
- (Jakab László) – Kálnási Árpád:** A nyírbátori járás földrajzi nevei. Nyírbátor, 1987. 432 o.
- Jakab László:** Ömböly földrajzi nevei. = Magyar Nyelvjárások XI. Db., 1965. 79–81. o.
179. **Sebestyén Árpád:** A népi kendermunka Gacsályban. = Magyar Nyelvjárások V. Bp., 1959. 102–125. o.
- Kovács Béla:** A hagyományos paraszti gazdálkodás és életmód szókincsének vizsgálata Biharugra községben. Db., 1983. 205 o. (Egy. dokt. ért.)
- Kéner István:** A hagyományos paraszti gazdálkodás és életmód szókincsének vizsgálata. Lónya, 1982. 153 o. (Egy. dokt. ért.)
180. **Vörös Éva:** Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti-etimológiai szótára. Db., 1996. 200 o.
181. **Csikai (1975):** 139–140. o.
182. **Ua.:** 151. o.
183. **Kádár László:** Általános gazdasági földrajz. Db., 1952.
184. **Eördögh Béla:** Magyarország gazdaságföldrajza. Db. – Bp., 1951. 142 o.
185. Debreceni Szemle, 1949. 7 o. Klly.
186. **Enyedi György:** Az állattenyésztés földrajza. Bp., 1964. 171 o.
- Uő.: A Délkelet-Alföld mezőgazdasági földrajza. Bp., 1964. 316 o.
- Uő.: A mezőgazdaság földrajza. Bp., 1965. 191 o.
- Uő.: A mezőgazdaság földrajzi típusai Magyarországon. Bp., 1965. 71 o.

- Uő.: A Föld mezőgazdasága. Bp., 1965. 298 o.
Eke Pálnéval közösen állítják össze: *Magyar agrárföldrajzi bibliográfia* (1961–1966). Bp., 1968. 92 o. Lásd még *Eke Pálné* gyűjtésében: *Az Alföld szakirodalmá*. Békéscsaba, 1986. 386 o.
187. **Süli-Zakar István**: Mezőgazdaság, élelmiszertermelés: A mezőgazdaság és az élelmiszeripar jelentősége a nemzetgazdaságban. In: Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. Bp., 1996. 223–278. o.
188. **Kerényi Attila**: Általános környezetvédelem. Szeged, 1995. 383 o. In: 64–65., 152–177. o.
Uő.: A talajművelés hatása Tokaj-Hegyalja talajainak víznyelésére és vízáteresztésére. = Földrajzi Értesítő, 1983 (1984). 185–201. o. (társszerző)
Uő.: Talajerózió térképezés, laboratóriumi és szabadföldi kísérletek. Bp., 1991. 219 o.
Pinczés Zoltán: A művelési módok és ágak szerepe a talajpusztulásban. = Földrajzi Közlemények, 1980. 356–379. o.
189. **Papp Antal**: Az észak-tiszántúli szántóföldi növénytermelésnek földrajzi vizsgálata. = Act. Univ. Deb. Lud. Kossuth Nom. tom. VIII/1. 1962. 85–127. o.
Uő.: A mezőgazdasági termelés fejlődése az Észak-Tiszántúlon. = Földrajzi Közlemények, 1966. 1. sz. 225–244. o.
Uő.: A püspökladányi járás mezőgazdasági földrajza. = Földrajzi Értesítő, 1961. 2. sz. 211–238. o.
190. **Kiss Géza**: A mezőgazdasági fejlődés néhány problémája Kisújszálláson (1945–1960), Db. 1961. 138 o.
Beluszky Pál: A berettyóújfalui járás mezőgazdasági földrajza. Db., 1962. 85 o.
Berényi István: Bács-Kiskun megye szőlőtermesztésének gazdaságföldrajza. Kiskörös, 1963. 115 o.
Bodnár László: A Mátraalji történelmi borvidék gazdaságföldrajzi jelentősége. Db., 1974. I–II.
Mohos Mária: A Tapolcai-medence gazdaságföldrajza. Db., 1984. 193 o.
191. **Tanulmányok Debrecen városföldrajzából**. I. Szerk.: Süli-Zakar István. Db., 1994. 213 o.
Ua.: II. Szerk.: Uő. Db., 1996. 279 o. (Mindkét kötetben található a város mezőgazdaságával foglalkozó tanulmány.)
192. **Berényi Dénes**: A kukorica termelés és összefüggése az időjárással. Db., 1945. 212 o.
Uő.: A talajmenti légréteg éghajlata. (Mikroklíma és növényklíma) Karcag, 1948. 106 o.
Uő.: Mezőgazdasági meteorológia. Az agrometeorológiai ismeretek kézikönyve. Bp., 1951. 550 o. (társszerző)
Uő.: A növénytermesztési szaktanácsadás tényezői és irányelvei. Bp., 1951. 138 o. (társszerző)
Uő.: Mikroklimatologie. Mikroklíma der Bodennahen Atmosphäre. Bp.–Stuttgart, 1967. 328 o.
A Magyarország kultúrflórája c. sorozatból a *búza*, a *burgonya* és a *répa* állományéghajlata c. fejezeteket írta. Munkásságáról részletesen: *Emlékezés Berényi Dénes professzor születésének 95. évfordulóján*. Db., 1995. 68 o.
193. **Justyák János**: Mezőgazdasági növények mikroklímájának jellemzése. = Act. Geograph. ac. Geol. et Meteorologica Debrecina 1991–1992. (1993) 237–276. o.
194. **Justyák János** – (Tar Károly): Debrecen éghajlata. Db., 1994. 156 o.
195. **Hegyfoky Kabos klimatológus születésének 145. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékülés előadásai**. Szerk.: Tar Károly. Db. – Túrkeve, 1992. 169 o.

196. **Penyigei Katalin:** Szőlőfajták biofenológiai jellemzői Tokaj-Hegyalján. Db., 1984. 185 o.
Staiž István: A szőlő fejlődésütemének, termésének, minőségének kapcsolata az időjárási elemekkel a szerencsi járásban. Db., 1983. 147 o.
197. **Dobos Lajos:** A köszméte és termesztése debreceni módra. Bp., 1960. 148 o.
198. **Prugberger Tamás:** Az agrárjog alapjainak vázlata. (Szerzőtárs: Csák Csilla – Fodor László – Olajos István – Mikó László – Szabó Ágnes – Szilágyi Sándor) Miskolc, 1997. 265 o.
199. Uő.: Néhány gondolat a magyar földtörvény-módosítás tervezetéhez. = Valóság, 1997. 10. sz. 29–44. o.
200. **Módy György:** Földtulajdon Debrecenben a XVI–XIX. században. = DMÉ 1958/59. Db., 1960. 32–41. o.
Uő.: A mai Hajdú-Bihar megye területének XVI–XVII. századi birtoklás- és településtörténeti képe. = Ua. 1971. Db., 1972. 72–74. o.
Orosz István: A szabadgazdálkodás elterjedése ÉK-Magyarországon a XIX. század végén. = Ua. 1971. Db., 1972. 173–180. o.
Papp József: A kender szerepe Tiszacsege társadalmi életében. = Ua. 1973. Db., 1975. 243–258. o.
Varga Gyula: A derecskei hagyma- és zöldségtermesztés. = Ua. 1973. Db., 1974. 259–280. o.
Uő.: A bolgárkertek és a magyar kertkultúra. = Ua. 1972. Db., 1974. 387–398. o.
Székely György: A mezővárosi fejlődés kérdései a XVII. század végéig. = Ua. 1974. Db., 1975. 347–370. o.
Orosz István: Hajdúföld és jobbágypirtok Szoboszlón a XVII. században. = Ua. 1975. Db., 1976. 291–301. o.
Fintha István: A Szatmár-beregi síkság növénytakarójának változásai az utolsó évszázadok során és a vegetáció természetes rekonstrukciós folyamatai napjainkban. = Ua. 1975. Db., 1976. 67–120. o.
Varga Gyula: A legeltető állattartás kutatásának néhány kérdése. = A Bihari Múzeum Évkönyve. Berettyóújfalú, 1976. 267–275. o.
Molnár Ambrus: Jobbágypirtoklás és dézsmaszedés a nádudvari járásban 1550–1650 között. = DMÉ 1978. Db., 1979. 115–157. o.
Gazdag István: A mezőgazdaság fejlődése Debrecenben 1945–1948. között. = Ua. 235–250. o.
Varga Gyula: Adalékok a debreceni céhesipar és a mezőgazdaság kapcsolatához a XVIII. század végén. = Ua. 1980. Db., 1982. 163–210. o.
Uő.: A kender termesztése és feldolgozása Hajdú-Biharban. = Ua. 1981. Db., 1983. 261–309. o.
Komoróczy György: Debrecen peremkerületének kialakulása 1848-ig. = Ua. 1982. Db., 1985. 385–410. o.
Varga Gyula: A parasztgazdaságok gépi eszközellátottságának kérdései a két világháború közötti Magyarországon. = Ua. 1983/84. Db., 1985. 183–206. o.
Rácz István: A civis fogalma. = Ua. 1985. Db., 1986. 77–111. o.
Varga Gyula: A zellertermesztés hagyománya Monostorpályiban. = Ua. 1987. Db., 1988. 169–183. o.
Módy György: A debreceni és a tokaji uradalom. = Ua. 1989/90. Db., 1992. 165–178. o.
Varga Gyula: A hajdúbagosi és a konyári dinnye. = Ua. 1991. Db., 1993. 175–191. o.
Lévai Béla: Monostor birtoklástörténete. = Ua. 1992/93. Db., 1994. 75–87. o.

- Surányi Béla:** A szántóföldi növénytermesztés szerkezete Debrecen mezőgazdaságában (1920–1990). = Ua. 219–246. o.
Uő.: Az Alföld mint kultúrtáj, különös tekintettel a XIX–XX. századra. = Ua. 1995/96. Db., 1998. 235–258. o.
Uő.: Szántóföldi növények-terméseredmények Hajdú-Bihar megyében (1920–1990). = Ua. 1997/98. 313–339. o.
201. **Varga Gyula:** Egy falu az országban. (Kismarja életrajza a felszabadulásig) Db., 1978. 291 o.
Uő.: Az érmelléki szőlőkultúra. Berettyóújfalú, 1976. 106 o.
202. **Béres András:** Debrecen város legelőgazdálkodása a Hortobágyon a XIX. század elején. = Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve I. Db., 1974. 159–190. o. Később: HBmL. Évk.
Gazdag Istvánné: A termelészövetkezeti mozgalom fejlődésének áttekintése Hajdú-Bihar megyében 1949–1956 között. = Ua. 1975. 91–117. o.
Béres András: A Hortobágy fejlődésének vázlata és levéltári forrásai. = Ua. 131–147. o.
Orosz István: A hajdúvárosok agrártörténetének levéltári forrásai a 18–19. században. = Ua. 149–164. o.
Balogh István: Adatok az alföldi mezővárosok határhasználatához a XI–XV. században. = Ua. 1976. 5–23. o.
Makkai László: Adatok és kérdések Debrecen törökkori agrártörténetéhez. = Ua. 25–40. o.
Bársony István: A Bihar megyei egyházi birtokok jobbágynépessége a XVIII–XIX. században. = Ua. 57–74. o.
Béres András: Állategészségügy a XIX. század eleji Hortobágyon. = Ua. 75–92. o.
Mervó Zoltánné: Korszerű mezőgazdasági ismeretek oktatása a Debreceni Tanítóképzőben a XIX. század második felében. = Ua. 93–108. o.
Mike Ferenc: A földreform végrehajtásának sajátosságai Hajdú-megyében. = Ua. 109–123. o.
Gazdag István: Adalékok a debreceni tanyavilág felszabadulás utáni történetéhez. = Ua. 125–136. o.
Ujlaky Zoltán: A Debreceni Állami Gazdaság gazdálkodása 1951–1956 között. = Ua. 137–146. o.
Balogh István: A néprajzi kutatás levéltári forrásai. = Ua. 1977. 185–192. o.
Szendrey István: A derecskei uradalom kiépítése. = Ua. 1979. 19–31. o.
Perjés Géza: Bihar megye 1728. évi adóösszeírásának gépi feldolgozása. = Ua. 33–110. o.
Papp Klára: Bihar vármegye magánföldesúri birtokai a XVIII. század első felében. = Ua. 111–126. o.
Gazdag István: A termelészövetkezeti parasztság életkörülményei Debrecenben (1948–1952). = Ua. 191–199. o.
Kállay István: A nagybirtokkormányzat levéltári forrásai 1711–1848. = Ua. 203–214. o.
Béres András: A hortobágyi gazdálkodás felszabadulás utáni kibontakozása. = Ua. 1980. 99–113. o.
Halász Péter: A termelészövetkezeti fejlődés regionális történeti irodalma. = Ua. 153–174. o.
Gazdag István: A termelészövetkezetek szervezése Debrecenben 1948–1956 között. = Ua. 139–149. o.

- Orosz István:** A tanyák kialakulása a Hajdúságban. = Ua. 1982. 27–41. o.
- Pásti Judit:** Tagosítás Konyáron a XX. század elején. = Ua. 1984. 41–51. o.
- Béres András:** A Hortobágyi ÁG kialakulása és előzményei. = Ua. 121–136. o.
- Gazdag István:** Bihar vármegye mezőgazdasága az első világháború előestéjén. (forrás-kiadás) = Ua. 177–182. o.
- Papp Klára:** Adatok a bihari Csáky uradalmak birtoktörténetéhez és jobbágyviszonyaihoz. = Ua. 1985. 53–66. o.
- Surányi Béla:** Gazdasági könyvészet Debrecenben a XIX. század végéig. = Ua. 1987. 63–75. o.
- Uő.: Egy reformkori szőlősgazda: Görög Demeter. = Ua. 1988. 17–27. o.
- Rácz István:** A mezőgazdasági munkaerő Debrecenben a rendi korszak végén. = Ua. 111–124. o.
- Surányi Béla:** Kosutány Tamás és a hazai agrokémia a századfordulón. = Ua. 1989. 67–77. o.
- Papp Klára:** Együtt élő nemesek és jobbágyok érdekkonfliktusai a XVIII. századi Bihar megye mezővárosaiban. = Ua. 21–32. o.
- Surányi Béla:** Adatok Hajdú-Bihar megye és Debrecen két világháború közötti szarvasmarha-tenyésztéséhez. = Ua. 1991. 95–110. o.
- Rácz István:** A 75 éves Balogh István tudományos és politikai pályája. = Ua. 1992. 5–16. o.
- Für Lajos:** Politika, tudomány, debreceniség. = Ua. 17–42. o.
- Orosz István:** A belső legelő használata Debrecenben a XVIII–XIX. században. = Ua. 75–85. o.
- Timár Lajos:** Gondolatok a debreceni mezőgazdasági népesség tagoltságáról (1920–1941). = Ua. 1993. 133–144. o.
- Szilágyi Gáborné:** Elképzelések a Hortobágy hasznosításáról a kultúrmérnöki hivatal iratainak tükrében (1898–1947). = Ua. 1995. 99–115. o.
- Mónus Imre:** A hajdúböszörményi Mezőgazdasági Egyesület 1907–1948. = 1996. 223–241. o.
- Mónus Imre:** A birtokviszonyok változása Hajdúböszörményben a XX. században. = Ua. 1997. 193–237. o.
- Varga Zsuzsanna:** A Hajdú-Bihar megyei mezőgazdasági termelőségvetkezetek érdekérvényesítési küzdelmei a korai Kádár-korszakban. = Ua. 239–268. o.
- A HBmegyei levéltár önálló kötetként jelentette meg:
- Komoróczy György:** A kertgazdálkodás fejlődése Debrecenben. Db., 1970. 51 o.
203. **Berczi Imre:** Debrecen város tanya-szociográfiája az 1769. évi összeírás alapján. Db., 1950. 46 o. (A Debreceni bibliográfia kéziratként említi.)
204. **Rubert Magdolna:** A Homokkert kialakulása és fejlődése. Db., 1946. 90 o. (A Debreceni bibliográfia kéziratként hivatkozik rá.)
205. **Tilkovszky Lóránt:** Balásházy János a magyar agrárfejlődés úttörője (1797–1857). Bp., 1958. 23 o.
- Uő.: Balásházy János. Bp., 1970. 207 o. (A múlt magyar tudósai c. sorozatban)
206. id. **Varga Antal:** Balmazújváros története 1945-ig. Db., 1958. 303 o. (Debreceni írások 5.)
207. **Hetey Sándor György:** Debrecen város törzsménesének története 1944-ig. Db., 1984. 63 o.
208. **Pinczés Zoltán:** A Hortobágy és Hajdúhát történeti földrajza a legrégebb kortól a lecsapolásig. Db., 1948. (A Debreceni bibliográfia kéziratként említi, amely a szerző egyetemi szakdolgozata volt.)

Debrecen mezőgazdasági könyvészetében *Szabó Károly* munkásságát mindenképpen érdemes számba venni, mivel a helyi méhészet múltjából számos tanulmányt közölt: Lásd: Csáti Szabó György, Debrecen hírneves méhesgazdája a XVIII. században. = AgTSz, 1976. 1–2. sz. 163–178. o.

Uő.: A kaptáros méhészkedés kialakulása Debrecenben. = AgTSz, 1973. 1–2. 156–174. o.

Uő.: Hajdúsági méhésszervezetek. = AgTSz, 1975. 1–2. sz. 152–171. o.

Uő.: Méhészkedés ősi módon Debrecenben. = AgTSz, 1977. 1–2. sz. 154–177. o.

Uő.: Debrecen méhészete. = AgTSz, 1979. 3–4. sz. 394–413. o.

De ide sorolható még e tanulmány szerzőjének eddig megjelent – máshol még nem említett – összeállításai:

Surányi Béla: A lapály szarvasmarha tenyésztése Magyarországon az első világháborúig. = AgTSz, 1982. 3–4. sz. 388–427. o.

Uő.: A lapály szarvasmarha a két világháború közötti időszak szarvasmarha-tenyésztésében. = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1984–85. Bp., 1985. 293–315. o.

Uő.: Vázlat a magyar silómozgalom történetéhez. = AgTSz, 1985. 1–2. sz. 158–173. o.

Uő.: Egy középbirtok a XIX. század végén. = AgTSz, 1987. 1–2. sz. 139–163. o.

Uő.: Adalék rét- és legelőgazdálkodásunk 1867–1945 közötti történetéhez. = AgTSz, 1992. 1–4. sz. 77–118. o.

Uő.: Földterület-művelési ág-földhasznosítás Magyarországon a 20. században. = AgTSz, 1994. 1–4. sz. 363–416. o.

Uő.: Az Alföld mint kultúrtáj, különös tekintettel a 19–20. századra. In: A táj változása a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében. Szerk.: Fülek György. Gödöllő, 1997. 449–455. o.

Uő.: A mezőgazdasági táj és a szántóföldi növénykultúra kapcsolata Hajdú-Bihar megyében (1920–1990). In: A táj változása a Kárpát-medencében. Szerk.: Fülek György. Gödöllő, 1999. 189–194. o.

209. **Karalyos Zsolt** közlése:

– 1976–1991 között: a Hajdú-Bihar megyei mezőgazdasági Szövetkezetek Szövetségének *évkönyve* a gazdálkodás legfontosabb adatairól

– 1976–1990 között: a főbb termelési ágazatok költség és jövedelemmezősségi viszonyainak *elemzését* magába foglaló kiadványok

– egy adott kérdéssel foglalkozó *ajánlások, irányelvek*

– szövetkezet-történeti összeállítások: lásd: *Értelmes élet*: Nagy István emlékezik. (Hajdúböszörmény, pl. Vörös Csillag MgTSz) Hajdúböszörmény, 1982. 33 o.

Poór János: A hajdúböszörményi Béke Termelőszövetkezet története. Hn. én. 133 o.

210. *Mezőgazdasági szakfolyóirataink bibliográfiája III. 1945–1962.* Összeáll.: Mados Lászlóné. Bp., 1963. 75 o. Később: Mados (1963). Lásd még: *Bényei Miklós*: A debreceni sajtó 1944 után. In: Debrecen története V. (Tanulmányok Debrecen 1944 utáni történetéből.) Szerk.: Veress Géza. Db., 1997. 337–355. o. Később: *Bényei* (1997).

211. *Hajdú-Bihar megye sajtóbibliográfiája 1843–1970.* Összeáll.: Korompainé Szalacsi Rácz Mária. Db., 1973. 282–283. o. Később: *Korompainé* (1973).

212. Ua.: 196. o.

213. Ua.: 44. o.

214. Ua.: 112. o.

215. Ua.

216. Ua.: 123–124. o.

217. Ua.: 68. o.

218. Ua.: 275. o.
219. 274–275. o.
220. Ua.: 11. o.
221. Ua.: 121. o.
222. *Gulyás Imre és Karalyos Zsolt* szóbeli közlése. Az időszaki kiadványról *Bényei Miklós* nem tesz említést.
Együd Lajos, Filep József, Gulyás Imre (felelős szerkesztő), *Jambricska Imre, Karolyos Zsolt, Orbán Sándor* (a szerk. biz. elnöke).
1991-ben bővült a bizottság *Rezes Gáborral*.
1988-ban két szám jelent meg, hasonlóan 1989-ben is. 1990-, s 1991-ben csak egy-egy szám látott napvilágot. A periodika megszűnésében elsősorban a pénzügyi források hiánya játszott szerepet. Ami a tartalmat illeti, viszonylag állandó rovatokkal jelentkezett. Minden egyes számban szerepelt a „Tájéoló” c. rovat, a múltba való visszatekintés, a szervezeti élet és az ún. Kitekintés c. állandó rész, amely kezdetben bibliográfia és könyvszemle, később már csak könyvszemle, bő terjedelemben adva válogatást és ismertetést a mezőgazdasági szakkönyvekről, az ágazathoz kötődő egyéb szakterületek kiadványairól. Ezt a rovatot *Surányi Béla* gondozta.

Ojtozi Eszter

**KÉT RITKA EGYHÁZI SZLÁV ZSOLTÁRKÖNYV A
DEBRECENI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM
NAGYKÖNYVTÁRÁBAN**

Dolgozatomban két olyan ritka könyvet¹ ismertetek, melyek a szlavisták érdeklődésére számot tarthatnak.

Technikai okokból csak a rezümét tudom cirill betűkkel közölni, a bibliográfiai leírásokat és a jegyzeteket átírtam.

**1. Psaltir², L'vov, 1643, [3] 242 l. Tipografija Bratstva pri hrame
Uspenija Bogorodicy. 4°**

Ezt a példányt Gottesmann Dóra már közölte³, de leírása kiegészítésre szorul.

Az ukrán retrospektív régi könyv bibliográfia⁴ jeles szerzői a łancuti könyvtárból jeleznek egy példányt (Łancut lengyel városka, a rzeszówi vajdaságban található).

A Református Kollégium Nagykönyvtárának példánya alapján a következő leírást adhatom.

Kétszínnyomás, a szedés mérete 111x160 mm; egy lapon 17 sor; 10 sor magassága 78 mm. Üres lapok nincsenek. Fejlécek zárólécek, iniciálék.

A nyomtatás éve a paszhália első lapjának verzőján van.

Fatáblás egészsbőr kötés, díszítetlen, rézkapcsok nyomaival.

A könyv kontár módon javított, egyes hiányzó lapokat kézirattal pótoltak. Pótolatlan, kitépett lapok nyomai.

A fejlécek grafikái növényi és geometrikus cifrák; néhol Krisztus fej l'Č KČ felirattal, némelyik cifrán áldást osztva.

A címlap és a könyv vége hiányzik.

A kötésnél a fejlécek és a lapszélek nagy részét levágták.

Az első meglévő (bár erősen rongált lap) a Zsoltárok incipitje, kétszínnyomásos, sérült, kontárul javítva.

A fejlécen középen ovális keretben egy férfi, (feje és a felirat hiányzik) bal kezében kormánypálca, bal oldalán térdelő férfialak, jobb oldalán két

férfi és két nő. Az ábrázolást nem sikerült értelmezni. A jobboldali ovális keretben: Jézus sírbatétele.

Mind a húsz kathizma szövege megvan, közöttük imádságok, valamint Mózes, s három tüzes kemencébe vetett ifjú, Izaiás, Jónás és Szűz Mária himnuszai. A 188. laptól kezdve az egyházi ünnepek rendje, majd a paraklisz és a paszhália következik. Kétszínnyomás csupán a Zsoltárok incipitjénél és a paszháliában fordul elő.⁵

Az elülső kötéstábla verzóján kézzel "a debreceni ref. Főtanodai könyvtárának ajándékozta Oláh Gyula 2 dik oszt. Tan. 1862 febr. 1."

Szláv nyelvű bejegyzések a könyvben nincsenek. Probatio calami.

A Zsoltárkönyvet a "Psaltir" s tolkovaniem" variánshoz sorolom.

2. Psaltir'. Mogilëv, 1738, Tipografija Bratstva Bogojavljenija. 4°

A könyv részletes bibliográfiai leírását G. Ja. Golenčenko közli retrospektív bibliográfiájában.⁶

Egyes adatait megismétlem – mert bibliográfiája hazánkban kevés könyvtárban hozzáférhető.

A szedés mérete 113x143 mm, egy lapon 10 sor van, tíz sor magassága: 83 mm. A teljes példányban 198 lap van; a címlapon a diadalmas Krisztus látható Szűz Máriával, a második számozatlan lapon Dávid király, az első számozott lapon Mózes a kormánypálcával kezében.

A Református Kollégium nagykönyvtárának példánya ajándékként kerül a gyűjteménybe.⁷

Golenčenko szerint az Orosz Nemzeti Könyvtár (Moszkva) őriz egy teljes példányt az Orosz Állami Könyvtár (Szentpétervár) példánya címlaphiányos.

A jelen dolgozatban tárgyalt mogulëvi Zsoltárnak, hiányzik az eleje és a vége, kétszínnyomásos részei, kötése és gerince.

A szövegközi fej és zárólécek ornamentikája többnyire figurális.

Mindkét Zsoltár grafikái szignálatlanok, monogram se fordul elő bennük. A Zsoltárok 2 bratsztvo nyomdáiban készültek. A bratsztvo nem egyéb, mint az ortodox hívek vallási művelődési ügyeket intéző közössége, amely többnyire nyomdát is tart fenn.⁸

A mogulévi bratszvórol és nyomdájáról keveset tudunk. Az biztos, hogy a 17. század hetvenes éveitől működött. Néhány faktorát név szerint is ismerjük.^{9,10}

A lengyel- litván nyomdatörténet szerint az officina működése három korszakra oszlik, megszakításokkal dolgoztak.¹¹

Az általam tárgyalt kötet valószínűleg a második korszak terméke.

Harminc éves kutatói munkám során ez a Zsoltár a második Belorussziából Magyarországra került könyv. A másik a Spiridon Sobol' vándornyomdájában, 1632-ben nyomtatott Apostol.¹²

A belorusz és a litván könyvek nehezen jutottak le hazánkba; bár nem lehet tudni, hogy könyvtáraink raktárai milyen megtelepedéseket tartogatnak a cirillikakutatás számára.

ЭСТЭР ОЙТОЗИ

ДВЕ РЕДКИЕ ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКИЕ ПСАЛТЫРИ В БИБЛИОТЕКЕ ДЕБРЕЦЕНСКОЙ РЕФОРМАТСКОЙ КОЛЛЕГИИ

В вышеуказанной библиотеке недавно найдены:

1. Псалтырь. Львов, 1643. Типография Братства, [3], 242 лл.

Эта книга фигурирует в произведении Запаско А. Ф.- Исаевич Я. Д.: Памятники книжного искусства I. Львов, 1981. 315. Авторы не дали библиографического описания, потому что книгу не видели. /Она есть в Польше./

Печать в две краски. Набор III x 160 мм. По листу 17 строк. Высота 10- строк 78 мм. Пустых листов нет. Дата выхода на первом листе пасхалии. Переплет деревянный в коже, без орнамента с поврежденными, медными клапанами. Титульный лист и конец книги отсутствуют.

В заставке первой кафисмы в овальной рамке: I. мужчина с жезлом в левой руке, возле него двое женщины.

В книге славянских дарчих и владельческих записей нет.

2. Положение Иисуса в гробницу.

Полочный индекс: В 1016 / к.

3. Псальтырь. Могилёв, 1738. Типография Братства Богоявления.
Библиографическое описание: Голенченко Г. Я.: Книга Белоруссии 1517–1917
Минск, 1986. 216.
Экземпляр повреждён, нет переплета и корешка, книге нет начала и конца.
Полочный индекс: У 001

В Венгрию весьма редко попадали книги печатаны в Белорусии, мне по тридцатилетнему исследовательскому опыту известен только „Апостол” Кутейно-Буйничи, 1632. Спиридон Соболев.

JEGYZETEK

¹ A könyvekre Fekete Csaba tudományos főmunkatárs hívta fel figyelmemet, kollegiális szívességet hálásan köszönöm.

² Raktári száma B 1016 k.

³ GOTTESMANN Dorothea: *Slawische Bücher in den Reformierten Kollegien in Debrecen und Sárospatak bis 1850*. Debrecen, 1962. 15 tétel.

⁴ ZAPASKO A. F. – ISAEVYČ Ja D.: *Pamjatniki knižnogo isskustva*. Katalog staropečatnyh knig, izdannyh v Ukraine. Kniga 1. (1574–1700) L'vov, 1981. 315 tétel. (A bibliográfia ukrán nyelven jelent meg!).

⁵ A zsoltárkönyv részeinek neveihez 1: NILLES Nicolaus: *Kalenderium manuale utriusque Ecclesiae orientalis et occidentalis*. Oeniponte, 1896. I. LIV–LVI. BECK Hans- Georg: *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*. München, 1959. 249.

ROTY Martine: *Dictionnaire russe-français des termes en usage dans l'Église russe*. Paris, 1980.

⁶ GOLENCZENKO G. Ja.: *Kniga Belorussii 1517–1917. Svodnyj katalog*. I. Minsk, 1986. 216 tétel.

⁷ Raktári száma: Y 001

⁸ A. A. Guszeva (Moszkva) volt segítségemre a töredék azonosításában, segítségét köszönöm.

⁹ PAPKOV A. A.: *Bratstva*. Svjato- Troickaja Sergieva Lavra. 1900, Sobstvennaja Tipografija.

¹⁰ PAPKOV A. A.: i.m. 243–261.

¹¹ KAWECKA – GRZYCZOWA Alodia et alii: *Drukarze Dawnej Polski 5*. Wielkie Ksiestwo Litewskie. Wrocław – Warszawa – Kraków. 1959. 169.

¹² OJTOZI Eszter: *A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei*. Debrecen, 1982. 9. tétel.

КЛОІСМА, ІІ. РАЗУМЪ

Ісафовѣ ѿломѣ оу.

Немѣте людѣ мои законъ
 мой, приклоните оухо ваше
 въ глаголющѣ мои. ѿверзе
 въ прѣтѣхъ оустъ моихъ, про
 вѣщаю гганіа и перва. Елика слыша
 хомъ, и разумѣхомъ ѿ. и оуцѣ наши
 повѣдаша намъ. Не оутѣна ѿ чадъ
 нхъ въ родѣ нхъ: въ зѣщаніе хвалы
 гднѣ, и силы егѣ, и чднѣ егѣ иже
 сътвори. И въ движеніе свѣденіе въ іа
 ковѣ, и законъ положи въ ізраилѣ.
 Елика заповѣда ѿцѣмъ нашимъ, иа
 зѣти ѿ снѣомъ своимъ. Іако да
 познаютъ оу нхъ, ии ѿвѣрдащнѣ,
 и вѣща

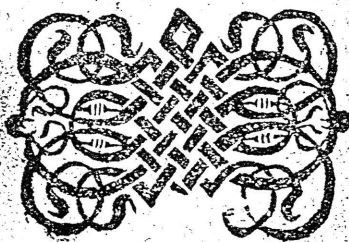
Мо:

М.

вергохъ себе въ злосмраднѣхъ твоихъ безаконій мой:
но очисти, спси прости и помилуй мя чуждоу
днече, злыми напастми одержи мя, и глаголю
нечестнаго удаленіа и оумерша мя дщи, на твои
скотѣ возми и на спасеній твоихъ настави: утверди
нозѣ мои стоати днѣ и нощѣ предъ тобою, и твою
помощи въискавати, и тебе хвалити и славити
всѣ дни живота моего, всегда нѣбѣ и прѣстоу и въ
вѣки вѣкшамъ, Аминь.

Поёмъ, Трѣтѣе, И по Сѣче нашъ:
Прѣидѣте поклонимъ, грѣхы. Тажъ
Каждѣмъ глаголи.

Сѣ

Сѣ

IIII

ТВОРЕНІЕ БЛАЖЕННАГО МАКАРІА
СЩЕНОМНИХЪ ИТНАГО ФІЛОСОФА И ГИТОРА.

ГОСПОДИНИ И НКНФОРА ТОВАЛЕМНДА.

Мѣца Септѣмврїа, въ ѿ. на Рождество
Прѣбѣмъ вѣща наша Бѣгородица, и прѣмъ Дѣвѣ Мрїа.
Стѣхѣмъ. Псѣмъ.

Величаем тя Прѣтѣа Дѣво, и чтѣмъ стѣхъ ти ро-
дителя: и всеславное славимъ Рождество твое.

Томани Гдн Дѣла, и вѣю кро-
тотѣ егво. Яко клатѣ
Гдн, ѡбѣщаа Бгѡ Яко
бав. . . Яще внидѣ въ селеніе
дѡмѡ моего, ли възидѣ на одрѣ постѣла
моя.

КОНЕЦЪ

ПѢСНИ ДАВІДЪ. ПѢСНЬ ІЕРУСАЛА, НѢЗНА-
 ЧЕНА АНГЛІИ ПОВИЩЕНА, ЕГО ХОТѢХЪ ПОХОУАТИ, ХА.
 БѢТЬ ПОДОБАЕТЬ ПѢСНЬ БЖЕ
 ВЗСІОНѢ, И ТЯБѢ ВОЗДАША
 МАТВА ВЪ ІЕРУСАЛѢ. СЛАВШИН
 МАТВѢ МОИ, КЪ ТЯБѢ ВЪ СЛАВ-
 ЛОСТЬ ПРИИДУ. СЛОВОСА ВЪЗ-

ЗАКОННЫХЪ ПРЕМОГОВА НАШЪ, И НЕЧЕСТИВА
НАША ТЫ ВОЧЕСТИШИ, БЛЖЕНЪ, СЕБЕЖЕ
ИЗВРА И ПРАДЪ, ВЕЛАНТЪСА ВЪЗБОРЪХЪ
ТВОИХЪ. ИСПОЛНИМЪСА ВЪЗБАГЪХЪ ДОУМЪ
ТВОЕГО: СТАЩЕКИ ТВОЯ, ДИНА БЛАДАТЪ,
ВЪСЛЫШИ НЫ БЖЕ СПЕКАТЕЛИ НШЪ, ОУПОБА-

Матѣя По ии Каліиѣ. ¹⁰
 цинѣ азѣ прѣимъ. Сѣ мномъ, и похѣ ма
 на лонѣ, аѣрамъ, и похѣ ма изѣмномъ
 своемъ стаѣ: аѣкѣхъ свѣтъ лица
 тебѣ, и лѣзанъ нѣа твоѣ своѣ.
 ѿца и ѿна и ѿстаѣ аѣ.
 нѣ и похѣ нѣа
 аѣнъ вѣхѣмъ.
 аѣмъ,

Послѣ, Приидѣте поклонѣмъ: Г. ѿ
Тѣхъ, Кланѣмъ Гли.

五

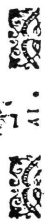

КѦЮЙСНІ ПЕРВА НАДБОЛТЪ

РАЗЪМЪ ДІСФЪЗЪ, ОУ:

ВЕМАНИТЕ ЛІДІЕ МОИ ЗАКОННИ
МОЕМЪ, ПРИКЛОНИТЕ СѸ ХОДѦШЕ
ВЪЗГЛЫ СѸСТЪ МОИХЪ. СѸВЕ-
ЗЪ ВЪПРІИТЪ ХЪ СѸСТА МОЯ

ПРОВѢЩАИ ГАНАНІЕ ИСПЕВА
БЛІКА СЛЫШАХОМЪ, И РАЗЪМѢХОМЪ, И
СОЦА НАШИ ПОВѢДАША НАМЪ. НЕ ОУТАНСА
СѸ ЧАДЪ НИХЪ ВЪ РОДЪ НИЗЪ: ВОЗВѢЩАЮЩЕ
ХЪ ЛАЛЫ ГДНА, И СНАЛЫ СГШ, И ЧУДЕСА СГШ
ИЖЕ СОТБОРИ. И ВОЗДѦВИЖЕ СВѢДАНІЕ ВЪ ІА-
КОБѢ, И ЗАКОНЪ ПОЛОЖИ ВЪ ІУЛИ. БЛІКА
ЗАПОВѢДЪ СѸЦЕМЪ НАШИМЪ, СКАЗАТИ А
СНОБОМЪ СВОИМЪ. ИЖЕ ДА ПОЗНАЕТЪ РОДЪ

НИЗЪ, САНЧОВЕ РОДАЩІНСА: И ВОСТАЮТЪ И
ПОВѢДАТЪ А СНОБОМЪ СВОИМЪ. ИЖЕ ДА
ПОЛОЖАТЪ НА БГА УПОДАНІЕ СВОЕ, И НЕ ЗА-
ВУДАТЪ ДѢЛА БЖІИХЪ. И ЗАПОВѢДИ СГШ
ВЪЗВѢЩАТЪ. ИЖЕ ДА НЕ ВУДАТЪ ИЖЕ СѸЦЫ
НИХЪ, РОДЪ СТРОПТИВЪ И ПРИГОУЩЕЛЫ, РОДЪ
ИЖЕ НЕ ИСПРАВИ СЦА СВОГО, И НЕ ВѢРНИ СЪ
БГОМЪ ДХА СВОГО. ОНОВЕ БЖІЕМЛИ НАПРА-
ЗАИЩЕ И СПѢЩЕ ЛЮКИ, ВОЗВѢЩАШАСЯ ВЪ
АНЪ ВРАНИ. НЕ СОУХАНИША ЗАВѢСТА БЖІА,
И ВЪ ЗАКОНѢ СГШ НЕ ИЗЪКОЛИША ХОДІТИ. И
ЗАВѢЩА БЛГОУЩАНИ СГШ И ЧУДЕСА СГШ
ИЖЕ ИБІИ НИМЪ. ПЕРСОЦЫ НИХЪ ИЖЕ СОТБОРИ
ЧУДЕСА, ВЪ ЗЕМЛИ БГІУПЕТЕТБИ, НА ПОЛИ
ТАНІШИ. РАЗДЕРЪ МОРЕ И ПРОБЕДІИХЪ ПЕР-
СТАВИ БОГА ИЖЕ МѢХЪ. И НАСТАВИ А
ОБАКОМЪ ВЪ АНИ, И ВСЯ НОЦЪ ПЕРСѢЩЕ
НИМЪ ОГНА. РАЗДЕРЪ КАМЕНЬ ВЪ ПУСТЫНИ,

Bitskey István

**V. ECSEDY JUDIT: A KÖNYVNYOMTATÁS
MAGYARORSZÁGON A KÉZISAJTÓ KORÁBAN,
1473–1800, Balassi Kiadó, 1999, 373 l.**

Közhelynek tűnik, jelen esetben mégis nagyon igaz: hézagpótló, régóta várt és hiányolt kézikönyvet vehetnek most kezükbe a magyarországi könyv- és nyomdatörténet kutatói és a téma iránt érdeklődő olvasók. Mintegy négy évtizeddel ezelőtt jelentek meg hasonló célú összefoglaló jellegű feldolgozások (Fitz József: *A magyar könyv története 1711-ig*, Bp. 1959; Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*, I–III, Bp. 1961), amelyek azonban mára érthető módon elavultak. Egyébként is az 1960-as évek végétől vett új fordulatot a könyvészeti kutatás, amely a korábbinál jóval szervezettebb kereteket öltött, s öröndetes módon fellendült, sorra jelentek meg a résztanulmányok, s egyes nyomdahelyek sorsa, nyomdászok, kiadók vagy mecénások tevékenysége vált ismertté. A régi könyvlisták és különféle jegyzékek közreadása is nagyot lépett előre a szegedi *Adattár* sorozatának ilyen jellegű kiadványaival. Az RMNY I. kötetének megjelenése (Bp. 1971) nemzetközi vonatkozásban is elismerést váltott ki, rangot adott az OSZK-ban működő bibliográfiai kutatócsoport számára, egyben azonban számos új feladatot is kijelölt, fehér foltokra irányította a figyelmet, kiegészítések megtételére ösztönözte a könyv históriájával foglalkozó szakembereket. 1970-től kezdve szaktanulmányok és adatközlések sora jelent meg, érthető tehát, hogy az ezredforduló felé közeledve sürgető igényként jelentkezett a felhalmozott ismeretek áttekintése, új rendszerezése, a kutatásban és oktatásban egyaránt hasznosítható kézikönyvnek a létrehozása.

Ennek az igénynek megfelelően V. Ecsedy Judit arra vállalkozott, hogy a magyarországi könyvnyomtatás több mint három évszázadának történetét áttekintse. Miként az *Útmutató*-ban megfogalmazza: „A könyv nagyobb része a hazai nyomdák történetével kapcsolatosan mindazt összegezni kívánja, ami a korábbi feldolgozásokat követően az utóbbi több mint harminc évben e téren új kutatási eredményként született.” (9). Az áttekintés záródátumát az 1800-as év jelenti, ami egyrészt a „régí könyv”

fogalmának értelmezését illetően a nemzetközi gyakorlattal összhangban van, másrészt viszont a szerző munkáját megnehezítette, mivel a 18. század utolsó harmadáról nem állt rendelkezésre eddig összefoglalás, s e téren az alapkutatások is eléggé hiányosak voltak. Mindezt figyelembe véve, az időhatárok megállapítása indokolt, s ugyanez mondható el a vizsgálódás térbeli kiterjesztéséről is: természetes, hogy mindig az egykori országhatáron belüli nyomdákat kellett tekintetbe vennie a szerzőnek, ez már csak az egyes nyomdahelyek közötti szoros kapcsolat miatt sem lehet másképpen.

A könyv első fejezete – címe szerint – a hazai nyomdászat és könyvkiadás vázlatát adja, valójában viszont több is annál, az egész fejlődési folyamat lényeges sajátosságait foglalja össze. Egyes megállapításai módosítják azt az összképet, amely eddig a köztudatban élt múltbeli nyomdánkakkal kapcsolatban. Így pl. a 16. századra vonatkozóan a szerző a „vándornyomdák” elnevezés jogosságát megkérdőjelezi (s a későbbiekben ezt nem is alkalmazza), mivel az ilyen műhelyek lényegét nem a vándorlásra történő berendezkedésben látja, hanem a mecénástól való függőség adottságában, ezért a következő fejtegetésekben is a „több helyen dolgozó műhelyek” megjelölést találjuk. Ugyancsak elgondolkodtató az a megfigyelés, amely szerint a 17. század végére, amikor a hazai könyvkiadás volumene megötszöröződött, hanyatlás volt észlelhető a kiadványok tipográfiai színvonalában. Növekedett a mennyiség, csökkent a színvonal, elhasználódtak a betűkészletek – mondhatnánk magyarázatként. Ámde a helyzet mégiscsak bonyolultabb, hiszen épp ekkoriban akadnak Európa-hírű betűmetszőink, kiemelkedő nyomdászegyéniségeink (Tótfalusi Kis Miklós, Szenci Kertész Ábrahám, Némethi Jakab és mások), akik egyébként megújíthatták volna a magyarországi nyomdaipart. Elgondolkodtató, hogy a számos tehetség és sok jó kezdeményezés miért nem eredményezett több sikert, miért kellett pl. Zrínyi eposzát, a törökellenes nemzeti küzdelmek irodalmi apoteózisát bécsi nyomtatóhoz vinni s a császárvárosban kiadót keresni számára. Lehet természetesen konkrét magyarázatokat találni egyes jelenségek számára, összességében mégis továbbgondolásra serkentő összefüggések egész sora körvonalazódik a magyarországi tipográfia-történet lapjain.

A további fejezetek kronológiai rendben, évszázadok szerint haladva tárgyalják a kiadók és nyomdák hazai megjelenését és tevékenységét. En-

nek főbb csomópontjai, kiemelkedő jelenségei az alábbiak: az ösnyomdászat a 15. században (Hess András budai műhelye és a *Confessionale* nyomdája), a külföldi magyar könyvkiadás Mohács után (Krakkó, Bécs), majd a 16. században a reformáció jegyében megújuló könyvkultúra, a 17. századi (még mindig főként felekezeti jellegű és indíttatású) nyomdászat és könyvkiadás, végül a 18. századi (több tekintetben megújuló, polgárisodó-városiasodó) nyomdahelyzet és kiadástörténet. Mindezt V. Ecsedy Judit a legfrissebb szakirodalom (s gyakran épp saját kutatási eredményei) alapján tárgyalja, így előadása adatokban gazdag, korszerű s egyben olvasmányos is tud lenni. Ez utóbbi egyáltalán nem csekélység, ha figyelembe vesszük, hogy a nyomdatörténet szikár adathalmaz is lehetne, az egyes nyomdászdynasztiák ide-oda költözése vagy a megtévesztő impresszumokkal kibocsátott kiadványok nem csekély mennyisége pedig olykor igen bonyolult képleteket eredményez, s rejtvénytől, nehezen átláthatóvá teheti a tipográfiák és tipográfusok sorsát. Jelen kötet egyik legnagyobb erénye, hogy a bonyolult helyzeteket, a felekezeti vagy politikai küzdelmekkel átszíneződött nyomdasorsokat is áttekinthetően tudja bemutatni, a könyvkiadás történetét szélesebb kontextusba ágyazva, egyház- és eszméletörténeti összefüggéseit is szem előtt tartva tárgyalja.

Az időrendet követő, valamennyi magyar nyomdahelyzet részletesen bemutató áttekintések után kiegészítő fejezetek következnek, amelyek a téma igen fontos, s ezért külön tárgyalást igénylő és érdeklő kérdéseire térnek ki. Így sor kerül a 17–18. századi külföldi magyar kiadványok számbavételére, a hazai kézisajtók működésének bemutatására, s a könyvnyomtatáshoz kapcsolódó egyéb mesterségek és kézműves iparágak bemutatására. Ez utóbbi téma keretén belül esik szó a papírmalmokról, papírkészítési technikákról, a betűmetszésről és betűöntésről, valamint a könyvkötészet magyarországi műhelyeiről. Külön fejezet tárgya a könyvek megjelentetésének szabályozása, a jogi, egyházi és politikai keretek jellemzése, a nyomdaalapítási rendeletek, a cenzúraügy, a könyvrevízió legfontosabb kérdéseinek ismertetése, valamint a tiltott könyvek és a privilégiumok bemutatása. A magyarországi könyvtermelés mennyiségi adatait grafikonok segítségével is szemléletessé teszi a szerző (280. l.). Itt természetesen csak a 16. századra vonatkozóan lehetett érdemleges következtetésekhez jutni, az RMNY I. kötete ehhez jó alapot adott, hasonló statisztikák autentikus elkészítése a későbbi évszázadokra vonatkozóan

azonban majd csak a további RMNY-kötetek megjelenése után válik lehetővé.

Egy külön fejezet a könyvdiszítéssel foglalkozik, megkülönböztetve a díszítés, ill. az illusztráció fogalmát. Míg az előbbi csupán a könyv tipográfiájának megformálását igyekezett szebbé tenni, addig az utóbbinak tartalmi, magyarázó, szöveget megvilágító funkciója is volt. Ez a kettős szerep gyakran összefonódott, egymást kiegészítve jelent meg, sokszor az igen dekoratív címlapokon is. Természetesen mindezt szemléletessé teszik az idecsatolt ábrák és illusztrációk.

Az utolsó fejezet (*A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig*) Pavercsik Ilona munkája. Ő négy periódusra osztva tárgyalja a témát: az 1600 előtti, az 1600–1710 közötti, az 1710–1770 közé eső évtizedek, valamint a felvilágosodás korának, az 1770-től 1800-ig terjedő időszaknak könyvkereskedelmét mutatja be. Jogosan utal arra, hogy e téren még sok forrás feltárására lenne szükség, főként a helytörténeti levéltári adatok bőségesebb megismerése tehetné árnyaltabbá e fontos térenüm ismeretét. Hozzátehetjük, hogy ez a 18. századra különösen is igaz, mert megnövekedett az idevágó iratok mennyisége, s a kutatás ezzel nem tartott lépést.

Jelentékeny mértékben növeli a monográfia használhatóságát, hogy végén megtalálható a speciális könyvtörténeti fogalmak magyarázata, a magyarországi nyomdák és nyomdászok betűrendes mutatója, valamint külön hely- és névmutató segíti a keresett adatok gyors megtalálhatóságát. Minden fejezet végén eléggé bőséges szakirodalmi jegyzék teszi lehetővé a további tájékozódást, ez megkönnyíti az egy-egy nyomdászra vagy nyomdahelyre vonatkozó részletesebb ismeretek beszerzését, ha erre van szükség.

A kötet adatanyaga megbízható, igen sok fontos ismeretet, új kutatási eredményt rögzít és rendszerez. A sajtóhibák, névelírások száma szerencsére igen kevés, de néhány azért itt is akad (pl. nem Rusnai, hanem Rusvai Lőrinc, s nem Porta, hanem Giovanni Prola a helyes névalak, 191. l.).

Jelen kötettel csaknem egyidőben több hasonló vagy rokon témát feldolgozó kiadvány is napvilágot látott (Kókay György: *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Bp. 1997; Madas Edit – Monok István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*, Bp. 1998;

Freiheitsstufen der Literaturverbreitung. Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher, hrsg. J. Jankovics, K. S. Németh, Wiesbaden, 1998, Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd. 18.), a titkos nyomdahelyű régi magyar könyvekről pedig ugyancsak V. Ecsedy Judit adott közre bibliográfiát (Bp. 1996). Mindezt együttesen szemlélve elmondható, hogy a magyar könyvtörténeti kutatás összefoglaló jellegű kiadványokkal, az eddigi ismeretek rendszerezésével és szélesebb körű megismertetésével méltó módon ünnepli az ezredfordulót, s minden eddiginél részletesebb és árnyaltabb képet ad a magyarországi könyvnyomtatás több mint fél évezredes történetéről.

Győri Levente

**MADAS EDIT – MONOK ISTVÁN: A KÖNYVKULTÚRA
MAGYARORSZÁGON A KEZDETEKTŐL 1730-IG,
Budapest, Balassi Kiadó, 1998, 183 l.**

Madas Edit és Monok István új könyve igen fontos művelődéstörténeti téma vázlatos áttekintésére vállalkozik. A könyv elsősorban oktatási segédletnek készült, amellyel a szerzőpáros a régi könyvekkel és kéziratokkal foglalkozó szakemberek képzéséhez kíván hozzájárulni. Ismertetik a Kárpát-medence könyvtárainak és a könyvek használatának, az olvasásnak a történetét. Két nagy korszakban tárgyalják a témát, a mohácsi csata évét jelölték meg korszakhatárként, a középkorral foglalkozó rész Madas Edit, a korai újkorral foglalkozó Monok István munkája.

A középkori könyvkultúra tárgyalása előtt Madas Edit ismerteti a kutatás legfontosabb forrásait, majd rövid áttekintést ad a középkori írásbeliség történetéről a könyvnyomtatás megjelenéséig. Igen hasznos, hogy a középkori írástípusokat és írásfajtákat képileg is bemutatja, talán a kötet újabb megjelenésekor a leggyakrabban használt írástípusok teljes ABC-jét is célszerű lenne közölni, hogy a kéziratok olvasásában gyakorlatlanok elsajátíthassák a szükséges ismereteket.

Könyvjegyzékek és becslések alapján próbál képet alkotni arról, hogy mennyi és milyen könyvvel rendelkeztek a középkori Magyarország könyvhasználói. A korai időszakban az egyházak, püspökségek könyvellátásáról vannak dokumentumok, az egyházmegyék könyvigényét a káptalani scriptoriumok elégítették ki. A püspöki és plébániai könyvállomány szinte kizárólag a mindennapi egyházi teendők ellátását szolgálta. Lényeges források a bencés könyvjegyzékek, a pannonhalmi kolostor jegyzékeiből egy korszerű teológiai könyvtár képe rajzolódik ki, a többi bencés kolostorban a liturgikus, tehát a mindennapi teendők ellátásához szükséges könyvek aránya nagyobb lehetett. A korai királyi udvarban folyt hivatalos történetírás, oklevélkiadás és legendaszerkesztés, amelyhez ugyan csak szükséges volt egyes könyvek jelenléte.

A 13. századtól kezdve mind az írás, mind a könyv szerepe jelentősen megnövekedett Európában és Magyarországon is. Az 1200-as évek első

felében megjelentek hazánkban a kolduló rendek, amelyek jelentősebb számban használtak prédikáció-gyűjteményeket, magyar nyelvű szövegeket. Bár a teológiával szemben a magyar felsőpapság meglehetősen közönyt tanúsított, megnövekedett a száma a Párizsban és Bolognában tanult magas rangú papoknak, akik döntően jogi műveltségükkel szolgálták az udvart. Részletesen elemzi a szerző a káptalanok könyvállományát, megállapítja, hogy feladataikból következően a liturgikus és jogi könyvek voltak túlsúlyban, kódexeik döntően a kanonokok hagyatékaiból és a püspökök ajándékaiból származtak. Míg az Anjouk jelentős kultúra- és könyvpártoló tevékenysége a királyi reprezentáció része volt, Zsigmond valószínűleg nemigen érdeklődött a könyvek iránt.

A 15. század második felében kezdődik a középkori könyvkultúra virágkora, a társadalom kevésbé művelt rétege is kapcsolatba kerülhetett a könyvvel, jelentősen megnőtt a plébániai könyvállomány, lényeges változások történtek a kolostori könyvkultúrában. A bencések szerepe lecsökkent, a rend válságos időket élt át, komoly könyvkészítői és használói tevékenység folyt viszont a karthauziak magyarországi rendházaiban. Bár ilyen irányú tevékenységük szerényebb volt, valószínűleg jól felszerelt használható könyvtáraik voltak a pálosoknak is, és ugyancsak jelentős volt a kolduló rendek kódexírói tevékenysége. A korszakban felvirágozott a magyar nyelvű kódexirodalom, a fordítások a latinul nem tudó, de magyarul olvasó szerzetesi és világi rétegnek készültek ájtatos olvasmányul.

A reneszánsz magyarországi könyvkultúráját Csapodi Csaba szövege mutatja be. (A szöveg másodközlés, forrása: CSAPODI Csaba, TÓTH András, VÉRTESSY Miklós, *Magyar könyvtártörténet*, Gondolat Kiadó, 1987, 51–57, 59–63, 64–71, 82, 84. Ha Csapodi Csaba tanulmánya viszonylag szerény terjedelmű is a könyv egészéhez képest, talán indokolt lett volna a címlapon is feltüntetni a nevét, különösen, hogy a jogok egyik tulajdonosaként szerepel a 4. lapon.) Bemutatja Vitéz János és Janus Pannonius könyvtárát, a Bibliotheca Corvinianát, rövidebben szól a korszak többi főpapi könyvtáráról, valamint Werbőczy István és Drágfi Tamás könyveiről.

Koraújkori könyvkultúránk bemutatását Monok István szerzőtársához hasonlóan a források részletes ismertetésével kezdi. Ezt követően az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozat, valamint *A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai* című sorozat

adatait felhasználva tényyszerűen összefoglalja, amit a korszak különböző könyvtáiról tudunk. Az intézményi könyvtárak között bemutatja a budai királyi és a gyulafehérvári fejedelmi udvar könyvgyűjteményét, amelyek a török pusztítás nyomán jórészt megsemmisültek, szétszóródtak. A korszakban már a városok is tartanak fenn könyvtárakat, amelyek bizonyos mértékben közös használatban voltak. Részletesen ismerteti a jelentősebb iskolai könyvtárak történetét, bemutatja a fontosabb egyházi könyvtárakat, végül a peregrinus diákok közösségeinek könyvtárait.

A magánkönyvtárak bemutatását a főúri udvarok gyűjteményeivel indítja. Szól a köznemesi könyvtárakról, valamint értékeli két kiváló magyar humanista, Zsámboky János és Dudith András bibliothekáját. Ezután ír a papság különböző rétegeinek, végül a polgároknak az olvasmányairól.

Megvizsgálja Monok István a korabeli olvasmányok nyelvi összetételét a nemzeti nyelvű olvasás szerepét is. Megállapítja, hogy kevés a magyar nyelvű nyomtatvány a könyvtári katalógusokban és a hagyatéki inventáriumokban, mivel az utóbbiak elsősorban a könyvek és vagyontárgyak értékére koncentráltak. A nemzeti nyelv és a latin nyelv "küzdelme" figyelhető meg a koraújkorban, sajnos hogy a 18. századra a latin kerekedik felül. A magyarországi könyvkiadás a 17. században döntően teológiai jellegű, de a külföldről behozott könyvek az olvasmányanyagot lényegesen színezték. A nagyszámú németiség ellenére kevés német könyvet nyomtatnak Magyarországon, mivel a német könyvpiac könnyedén el tudta látni az itteni németiséget is korszerű olvasmányaggal.

A könyv utolsó fejezetében Monok István azt az igen lényeges kérdést járja körül, hogyan használták a könyvtárakat tulajdonosaik, illetve pontosan kik is használták. Elemzi a városi és egyházi értelmiség könyvhasználati szokásait, a legnagyobb terjedelemben az arisztokráciák könyvtáraival foglalkozik, amelyek jelentős kulturális szerepet játszottak a 16–17. században.

A kötet minden fejezetéhez mellékeltek a szerzők terjedelmes szakirodalmi listát, amely nagymértékben segíti az olvasó tájékozódását. A címlírás következetes, de nem az Irodalomtörténeti Közlemények rendszerét alkalmazza, ami szerencsésebb lenne egy elsősorban oktatási segédanyag-nak írott könyvben. Madas Edit és Monok István műve mindenképpen hasznos olvasmány kutatóknak és hallgatóknak egyaránt, érdeklődve várjuk az előszóban megígért oktatási segédlet-sorozat újabb kötetét.

Tasi Réka

**BARTÓK ISTVÁN: „SOKKAL MAGYARABBÚL
SZÓLHATNÁNK ÉS ÍRHATNÁNK”
IRODALMI GONDOLKODÁS MAGYARORSZÁGON
1630-1700 KÖZÖTT,
Akadémiai és Universitas Kiadó, Budapest, 1998, 380 l.**

Bartók István könyve régi hiány pótlására tett hatalmas lépés, mely a régi magyar irodalomtörténeti kutatások új kérdéseire irányítja a figyelmet, további feladatokat jelöl ki, de egyben össze is foglalja a szerző kutatásainak egy szakaszát.

A könyv az Irodalomtudomány és kritika sorozatban jelent meg, amely Tarnai Andor: *A magyar nyelvet írni kezdik* című monográfiájával indult 1984-ben. Tarnai a kezdetektől 1530-ig követi nyomon az irodalmi tudat fejlődését. A XIX. századi kritikátörténeti kutatások terén már igen fontos kötetek láttak napvilágot a sorozatban (Csetri Lajostól, Fenyő Istvántól, Korompai Jánostól), azonban a XVI-XVIII. század kritikátörténetének feldolgozása sokáig váratott magára. Bartók könyve az 1630 és 1700 közti periódussal, vagyis a „magyar irodalom hőskorával” foglalkozik. A szerző az előszóban megjegyzi, hogy az 1530 és 1630 közti időszak irodalomelméletének, illetve kritikájának a történetét a szakmai közönség Ács Pál, Kecskeméti Gábor, valamint Pajorin Klára tollából várhatja.

A monográfia címéül a szerző Medgyesi Pálnak, a tárgyalt időszak kiemelkedő alkotójának egyik mondatát választotta. A „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk” a korszakra jellemző törekvést állítja középpontba, azt, hogy az irodalmi tudat egyfajta igényes irodalmi követelményrendszer kialakítására törekszik. Ennek alakulását vizsgálja a könyv, Bán Imre és Tarnai Andor kritikátörténeti munkásságát tekintve elődjének.

A szerző elsősorban arra vállalkozik, hogy a szakirodalom által eddig még részletesen nem vizsgált magyarországi és erdélyi kiadványokat ismeresse, nagyobb összefüggésekben helyezze el őket, majd kiemeljen olyan vonásokat, amelyek a rendszerezés szempontjából meghatározóak lehetnek, illetve amelyek a későbbi kutatás számára termékeny szem-

pontokra, fontos kérdésekre irányítják a figyelmet. Az értékelés és a kontextusteremtés alapja az európai mintákkal történő összevetés, ezáltal a magyar munkákat egyetemes összefüggésrendszerben tudja a szerző elhelyezni. Szükség esetén hivatkozik a szakirodalomra is, de az olyan munkákra, melyekkel már részletesen foglalkozott a korábbi kutatás, nem fordít nagyobb figyelmet. Kiterjedt kutatómunkáról árulkodik a jegyzet-apparátus: a szerző csaknem kizárólag az eredeti művekre, primer forrásokra támaszkodik. A monográfia elsősorban az irodalomtörténet szempontjait érvényesíti: a fejezeteken belül kronologikus rendezőelvet követ, s kérdései is jórészt történeti jellegűek – ez biztosítja, hogy a munkák ismertetései homogén, összefüggő rendszerré állnak össze, s emellett a szerző fontos elméleti megállapításokra is kitérhet.

Az olvasó egy igen jól megszerkesztett és ennek köszönhetően könnyen használható könyvet vehet a kezébe, ami ekkora anyag feldolgozása esetében elengedhetetlen szempont. Az áttekinthetőséghez hozzájárul az is, hogy a szerző a terjedelmes jegyzetapparátust a nagyobb fejezetek végére helyezi. A kötet végén található tizennégy táblázat az egyes művek szerkezetének, szerkesztésének és tartalmának az áttekintésében nagy segítséget nyújt, s általa a fogalmak is alaposabb megvilágítást nyernek.

A monográfia két nagy fejezetre oszlik aszerint, hogy szerzője hogyan használja a forrásokat: az első fejezetben összefoglaló kézikönyveket vizsgál átfogó jelleggel, a másodikban pedig elszórt megjegyzésekből rekonstruál irodalmi nézeteket, a stílus és a fordítás kérdésére koncentrálna.

Az irodalomelméleti gondolkodás és a magyar iskolarendszer szoros kapcsolatára a munka szerkezete és a megközelítés kérdései messzemenőig tekintettel vannak. A különböző típusú kézikönyveket az iskolarendszer által meghatározott sorrendben tárgyalja, és az elméleti munkákat az oktatás fejlődésének folyamatában helyezi el. A grammatikai és poétikai irodalom áttekintésére azért van szükség, mert a grammatika megalapozza a tanulmányokat, a poétika pedig szintén megelőzi a retorikát, alapot nyújt hozzá. (Mint köztudott, a korabeli poétikafogalom többnyire a verstani ismeretekre korlátozódott, s mivel a verstan hangtani alapokra épít, gyakran voltak átfedések a grammatikák és poétikák közt, és sok téma, amit ma a poétika címszó alatt tárgyalnánk, a retorika része volt.)

A retorika nem értelmezhető a mögötte álló logika, a minden tudományt megalapozó ars universalis ismerete nélkül. Bartók öt irányzatba sorolva tárgyalja a logikai munkákat: a katolikus skolasztika és a protestáns ortodoxia áttekintése után hosszabban foglalkozik a logikát két officiumra – inventio és dispositio – vonatkoztató rámizmussal, majd a szinkretikus irányzatokkal, ezen belül is főként Keckermann-nal, illetve magyarországi követőivel, végül pedig a karteizianizmussal. A magyar logikai műnyelv megalkotására tett kísérletek áttekintésével egy valóban fontos kérdésre keres választ, arra, hogy vajon miért nem alakult ki magyar terminológia a logika tekintetében.

Ezután érkezik el a retorikai irodalom tárgyalásához. A monográfia kapcsolódik Bán Imre úttörő könyvecskéjéhez is (*Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVIII. században*, Bp., 1971.), Bartók azonban hangsúlyozza, hogy Bán Imrétől eltérően sokkal több nyomtatványra terjeszti ki a figyelmét, mert „a korszak retorikai irodalma még jó néhány figyelemre méltó munkát tartalmaz.” (110.) A világi retorikák áttekintése ismét – elsősorban felekezeti hovatartozás által meghatározott – irányzatok szerint halad. Részletesebben a rámista Buzinkai Mihály munkásságát tárgyalja, akinek a tankönyvei vezették be Sárospatakon a középfokú oktatásban elképzelhető legmagasabb szintű retorikaoktatást, s akinek *Institutio Oratoria* című munkájában leghatározottabban jelennek meg korának újszerű, csak a XVII. századra jellemző törekvései – elsősorban az „extemporaneus” vagyis alkalomra és időre tekintettel lévő szónok feladatainak és szükséges ismereteinek vázolása. A világi retorikák, tehát az iskolai oktatásban használt általános szónoklattani munkák a barokk nyelv- és stíluseszmeny, az aurea latinitas jegyében a latin nyelvű ékesszólás elsajátíttatását tűzték ki célul. Ezért az iskolai szónoklattan keretén belül a magyar nyelvű ékesszólásra koncentrálok, s ebből következően magyar nyelvű retorikai kézikönyv nem születhetett. Az egyházi szónoklat területén azonban erre egyre erősödő igény mutatkozott, így az egyházi szónoklatok között született meg „az első, szöveg szerint is ismert, önálló kötetben megjelent magyar nyelvű munka, amely elmondásra vagy leírásra szánt szövegek létrehozásának szabályait dolgozza fel”, ez pedig Medgyesi Pál: *Doce nos orare, quin et praedicare* (Bártfa, 1650.) című munkája.

Az egyházi retorikák fejezetében először az ars orandik, majd az ars concionandik áttekintése kap helyet. Az ars orandiról szóló fejezet egy szokatlanul hosszú elméleti-történeti bevezetővel indul, amit az indokol, hogy a szakirodalom a legutóbbi időig nem fordított figyelmet az imádság retorikájára, s ezért a nemzetközi kutatások eredményeit célszerű volt bemutatni. A magyar ars orandik közül azzal a kettővel foglalkozik részletebben, melyek retorikai értelemben is azoknak tekinthetők: Medgyesi műve szervesen kapcsolódik az Órigenész és Amesius nevével is fémjelvezhető hagyományhoz, s ennek az igen részletes és átgondolt ars orandinak talán egyszerűsített redakciója Szilágyi Tönkö Márton *Biga pastoralis*ának első része, magyar és latin nyelven.

Az ars concionandit tárgyaló fejezetet Bartók egy elméleti problémával indítja: az alkalmazkodás kérdésével. A közönség műveltségéhez történő alkalmazkodás – accomodatio – képességét már az ókori retorikusok is felvetették, s egyaránt végigvonul a retorika és a prédikációs gyakorlat történetén – ezt mutatja be a fejezet retorikatörténeti bevezetője. A kérdés magyar vonatkozásainak áttekintését Medgyesi Pál *Doce Praedicare* című munkájának részletes elemzése követi, felvetve azt a gondolatot, hogy Medgyesi az egyszerűbb és összetettebb beszédvázlatok megkülönböztetésével a tanulatlanabb és a műveltebb közönséghez való alkalmazkodáshoz kívánt példát adni.

Az irodalomtörténet feltételezése szerint Medgyesi munkájával egy évben jelent meg Debrecenben Nógrádi Mátyás ars concionandija, ami mára elveszett, s melynek rekonstrukciós kísérlete a könyv egyik figyelemre méltó vállalkozása: Bartók az elveszett kézikönyv tartalmát Nógrádi Mátyás nem elméleti jellegű munkái alapján állítja össze. A kísérlet önmagában is meggyőző, azonban a korabeli prédikációs irodalommal való szembesítés során más bizonyítékokhoz is juthatunk. Miként azt Győri János megfigyelte, Drégelypalánki János *Via Salutis* című prédikációgyűjteménye margináliaként ugyanazokat a retorikai fogalmakat vonultatja fel, mint amelyeket Bartók Nógrádi elveszett retorikai kézikönyvének tulajdonít, ez pedig azt bizonyítja, hogy ez a retorikai hagyomány (ami egyébként merőben más, mint az, amelyhez Medgyesi Pál, Martonfalvi stb. kapcsolódik) élő tradíció volt ekkor Magyarországon is.

Martonfalvi Tóth György *Ars concionandi Amesiana* c. munkája és Szilágyi Márton *Biga Pastoralis*a szintén külön fejezetet kap. Ezek a latin

nyelvű retorikák joggal érdemlik meg, hogy a szerző alaposabban foglalkozzon velük, nemcsak azért, mert figyelemre méltó színvonalat érnek el, hanem mert magyar vonatkozásaik révén még szerveesebben ágyazódnak a hazai szövegalkotó gyakorlatba.

A kötet utolsó negyedét kitevő második rész, az elszórt megjegyzésekből rekonstruálható nézetek áttekintése során a szerző két téma köré csoportosítja az elméleti jellegű megnyilatkozásokat: a stílári követelmények és a fordítási nézetek köré. A nyomtatványok ismertetése itt elmarad, a történeti rendező elv is kevésbé érvényesül, úgyhogy sokkal nagyobb tér nyílik elméleti kérdések körüljárására, ami végül is a fejezetet számomra a monográfia legizgalmasabb részévé tette.

A stílusválasztás (vagy inkább beszédnem – *genus dicendi* – megválasztása) nem egyszerű stilisztikai kérdés, hanem mögötte retorikai nézetek, állásfoglalások, társadalmi, mondhatni világlátási perspektívák bontakoznak ki, akár szinkrón, akár diakrón rendszereket nézünk. A megfelelő stílusról kialakított elképzelések biztos, hogy másként osztották meg a retorikai gyakorlatot, mint ahogy az a hagyományos stílustörténeti besorolások alapján a köztudatban van. Bartók vizsgálatai többek közt erre is ráirányítják a figyelmet.

A fordítási irodalom elméleti kérdéseit vizsgálva azzal a ténnyel kell szembesülnünk, hogy a fordítás és az eredeti munka közti különbség eldöntése nem köthető jól körülhatárolható kritériumokhoz. A szerző ezért fordítás címszó alatt szélesebb spektrum áttekintését tartja feladatának, s valóban nagy számban vizsgál meg műveket a fordítási eredetiség, a fordítás szükségessége, hasznossága és módszerei szempontjából. Célja elsősorban az, hogy minél több vélemény bemutatásával árnyalja a korszak irodalmi gondolkodásáról kialakult képünket.

Bartók István a következő megjegyzést fűzi a munkájához: „Az 1600-as évek irodalmi gondolkodásáról csak akkor alkothatunk teljes képet, ha majd egységben tudjuk szemlélni az elméleti rendszereket és az írók gyakorlatából leszűrhető tanulságokat.” (16.) A monográfia – ahogy maga is hangsúlyozza – lemond a praxis elemzéséről, hogy a teóriát minél alaposabban bemutathassa. A protestáns irodalomelmélet talán túlsúlyba került a kötetben, s kevesebb tér jutott a katolikus oktatásban szerepet játszó elméleti kézikönyveknek. Ez azonban a katolikus oktatás jellege miatt

érthető: a tankönyveket gyakran külföldről szerezték be, s ezek vizsgálata könnyen parttalanná változtathatta volna a kutatást.

Végül a szerzővel együtt nekünk is fel kell tennünk a kérdést: milyen eredményeket tud felmutatni a könyv, „vajon mennyivel jutottunk közelebb a korszak magyar kritikátörténetéhez?” (297.) Bartók István monográfiája egyrészt arra törekedett, hogy megkönnyítse a tájékozódást egy olyan területen, amely kevésbé ismert még az irodalomtörténeti kutatások számára, másrészt pedig, hogy a vizsgált tankönyvek legfontosabbnak ítélt vonásait feltárja. A feldolgozott anyag terjedelme, a történeti és elméleti igényű szempontrendszer alkalmazása, a koncepciózus elrendezés alapján bizton állíthatjuk, hogy a korszak kutatói számára elengedhetetlen a kötet ismerete, hiszen a primer irodalommal foglalkozóknak is mindig érdemes számolniuk az adott korszak irodalmi gyakorlatát és recepcióját meghatározó teoretikus irodalommal. A kritikátörténeti vizsgálódás eredménye akkor mutatkozik meg igazán, amikor az irodalmi gyakorlattal szembesítik az elméleti megállapításokat. Bartók István könyve ilyen szempontból nemcsak nagyon hasznos kézikönyv, hanem – reméljük – további kutatásokat is inspiráló munka.

Bényei Miklós

**EGY BIHARI IFJÚ NYUGATON
IRÍNYI JÓZSEF: NÉMET-, FRANCIA- ÉS
ANGOLORSZÁGI ÚTI JEGYZETEK, Budapest,
Argumentum K., 1998.**

Nemrég ünnepeltük a polgári forradalom és a szabadságharc százötvenedik évfordulóját. Mintegy két esztendőn át fokozott figyelem irányult a hajdani, nagyszerű eseményekre és legendás szereplőikre, valamint a történetéseket közvetlenül megelőző, előkészítő időszakra, a reformkorra. Sok-sok jubileumi kiadvány látott napvilágot, és ezek sorában szerényen húzódott meg Irinyi József könyvének újabb, de még mindig csak második kiadása.

Talán még a debreceniek és a bihariak közül is csak nagyon kevesen tudják, hogy a szerzőt szoros szálak fűzték e tájhoz. Édesapja, idősebb Irinyi János (1787–1856) nemes ember és iskolázott gazdatiszt volt, évtizedekig a nagylétei Mandl-uradalom jószágigazgatója; itt és saját vértesi birtokán virágzó mintagazdaságot teremtett, seregnyi újítást vezetett be, szeszgyárat létesített, állatokat nemesített. Sokat olvasott, szacikkket írt, többször járt Németországban, az agrártörténet-írás a magyar mezőgazdaság korszerűsítésének úttörői között tartja számon. Nemcsak kitűnő gazda, hanem gondos, előrelátó családapa is volt. Hat gyermeket nemzett: négy lányát szerencsésen kiházasította, két fiának pedig olyan nevelést biztosított, hogy mindketten a hazai szellemi élet kiválóságai közé emelkedhettek. Az idősebbik fiú, János (1817–1895) külföldi egyetemeken tanult vegyésznek és már fiatalon a zajtalanul gyúló gyufa feltalálója, a magyar műszaki tudományok nemzetközileg elismert alakja. Öccse, József 1822-ben született Albis községben. Ő a korabeli köznemesi családok gyermekeinek szokásos útján indult el: jogásznak készült. A nagyváradi királyi jogakadémián kezdte meg főiskolai tanulmányait, majd 1838-ban a debreceni Református Kollégiumba iratkozott be. Az itteni diákok olvasó társaságában és titkosnak nevezett Egyesületében kifejtett tevékenysége azonban már jelezte, hogy a prókátorságnál sokkal inkább vonzza az iro-

dalom, a publicisztika, a politika. Olyan szellemi közegbe került, ahol mérce volt az olvasottság, a vitakészség, ahol többen rokonszenveztek a reformgondolatokkal, némelyek (Dobsa Alajos, Emödy Dániel) majdan a márciusi fiatalok között is vezető szerepet játszottak, Csengery Antal pedig a centralista csoport egyik meghatározó egyénisége, már huszonegynéhány évesen a Pesti Hírlap sikeres főszerkesztője lett. Fennmaradt megnyilatkozásaiból az is világosan kiderül, hogy már joghallgatóként a liberális elvek elkötelezettje és olvasmányai révén tudatosan figyelt a külföldi fejleményekre. Egy tanévet Berlinben töltött, majd az ügyvédi vizsga letételét követően megértő édesapja támogatásával, esetleg éppen az ő ösztönzésére 1842-ben ismét Nyugat felé indult. Pár nap híján csaknem egy esztendeig maradt távol; megismerkedett Német- és Franciaországgal, valamint Angliával. 1844-től 1848-ig a centralista Pesti Hírlap külföldi rovatának vezetője, maga is a centralista eszmék híve és propagálója. A márciusi ifjak egyike, a majdani tizenkét pont alapszövegének megfogalmazója. Bár fiatalos hevülete miatt nem kedvelte, Széchenyi István egy baráti társaságban kétszer is „talpig becsületes ember”-nek nevezte, s bizony akkor ennek a jelzőnek roppant nagy értéke volt. Az első népképviselői országgyűlés bihari képviselője (a hosszúpályi kerületből), a szabadságharc hónapjaiban párizsi diplomata (követségi tanácsos). Majd fogságot szenvedett, halálra is ítélték, de Haynau megkegyelmezett neki. Pesten telepedett le és írói, műfordítói munkásságából élt, egyebek között ő magyarította Beecher-Stowe Tamás bátya kunyhója c. híres, az amerikai néger rabszolgák felszabadításáért kiálló regényét (1853) is. Mindössze harminchét évesen, 1859-ben halt meg. Életművéről összefoglaló igényű feldolgozás mindmáig nem született, a róla szóló közlemények száma meglehetősen csekély. Leginkább az irodalomtörténészek foglalkoztak vele s főképp úti jegyzeteivel, a történettudomány más ágainak művelői nemigen érdeklődtek iránta.

Irinyi József alig húsz esztendő, amikor megkezdte nyugati utazását. Élményeiről, megfigyeléseiről könyvet írt és ezt 1844-ben közzé akarta tenni, a cenzúra azonban megakadályozta ebben. Hosszas huzavona után végül a németországi Hallében nyomatta ki az opust, 1846-ban, két kötetben. Noha önálló, saját mondanivalója volt, tulajdonképpen a kordivatnak hódolt. „Nincsen a világon nemzet, melynél, mind a magán-, mind a nyilvános életben, oly gyakori hivatkozások történnek a külföldre, mint ná-

lunk” – írta műve első soraiban, találóan és pontosan megjelölve az akkori magyar politikai vezetőréteg fő tájékozódási irányát. Miután a bécsi kormányzat engedélyezte, a harmincas-negyvenes években a reformnemzedék számos tagja személyesen szerzett tapasztalatokat a polgárosodásban előttünk járó országokban, majd hazatérve cikkeikben, könyveikben szélesebb körben is igyekeztek népszerűsíteni az ottani állapotokat (főleg a politikai és a jogrendszert, az oktatásügyet, a modern gazdálkodást). Mint ahogy azt irodalomtörténet-írásunk már korábban is kimutatta, az útirajz a reformkori irodalom egyik kedvelt műfaja, köztük jó néhány elsőrangú termékkel (Bölöni Farkas Sándor, Pulszky Ferenc, Szemere Bertalan, Gorove István stb. hatásos művei), sőt az ún. második vonalba sorolt szerzők tollából is több figyelemre méltó munka jelent meg, így például a debreceni Telegdi Kovách László névtelenül publikált ausztriai és németországi beszámolója. Az útirajzok túlnyomó többsége a liberális eszmerendszer jegyében a polgári átalakulás lehetséges mintáit közvetítette a hazai olvasóközönség felé, s nem kis mértékben hozzájárult a nemzeti önrendelkezést sürgető reformellenzék gondolatvilágának formálódásához. Nem véletlen, hogy az elmúlt években, amikor a polgárosodás jelszava ismét előtérbe került a magyar közgondolkodásban, e műfaj egy-két darabja – teljes szöveggel vagy válogatva – újból napvilágot látott.

Az Argumentum Kiadó teljes terjedelemben (ám egy kötetben) adta közre Irinyi József úti jegyzeteit. Sajtó alá rendezője és a magyarázó jegyzetek írója Fenyő István, aki korábban is több cikkében, tanulmányában igyekezett ráirányítani a figyelmet e jeles, de csaknem elfelejtett alkotóra. Utószava megbízható kalauz a reformkori pálya-szakasz megismeréséhez és a mű értelmezéséhez. Egyebek között hangsúlyozza, hogy az egykori debreceni diák könyve sajátos, ha úgy tetszik köztes helyet foglal el a hazai útirajz-irodalomban: kiindulópontja, sugallója természetesen a nyugat-európai utazás, ám elsődleges szándéka nem az ottani benyomások felidézése, az olvasó elé tárása, hanem az elmélkedés az itthoni teendőkről, a polgárosodás hazai esélyeiről, gátjairól. Fenyő István úgy véli, Irinyi voltaképpen egy átfogó, alaposan átgondolt politikai reformprogramot vázolt fel, mégpedig a politikai intézményrendszer átalakítását talán legkövetkezetesebben sürgető centralista csoport szellemében. A könyv lényegében az útirajz, a publicisztika és a politikai értekezés vegyülete, a szerző nemegyszer kész cikkeket, másszor történetbölcseleti reflexiókat

iktatott be. Tárgyilagos-ságra törekedett és ifjonti bátorsággal ítélkezett (pl. a német filozófiáról, Hegelről).

Maga Irinyi József is bevallotta előszavában, hogy „nem annyira azt akartam leírni, mit láttam, mint inkább, mit gondoltam.” Noha nyitott és kritikus szemmel járt a három országban, mindenhol elsősorban az itthoni elmaradottságból kivezető utat, a követendő példákat kereste. Lépten-nyomon összehasonlította a nyugati és a hazai viszonyokat, azon töprengett, miként honosíthatnánk meg a francia és angol intézményrendszert és politikai stílust. Franciaországot és Párizst különösen csodálta és tisztelte, ugyanakkor feltűnően visszafogottan nyilatkozott az angol fővárosról. „Párisban az utcán járni valódi multság, annyi érdekes dolgot és elmés szót lehet látni és hallani minden nyomon. Londonban mérföldeket lehet haladni, s mind csupa hosszú képeket fogánk látni. Páris mint egy szép ifjú hölgy, ki mulat és ingerel, London pedig mint egy vén bűnös vagy legalább szívtelen fukar, ki meghat, de kit nem szeretünk.” Nagy elismeréssel szólt az angol alkotmányosságról és a technikai vívmányokról (a vasútról, az alagútról), bámulta az angolok gyakorlati tehetségét, munkakedvét, de nem szerette az albioni embereket; itt „semmi sincs, ami derítene, vagy legalább vonzana” – jegyezte meg.

A kötetben – ha néhol töredezetten is, ha itt-ott fiatalos szertelenséggel is – végső soron egy koherens világkép rajzolódik ki az olvasó előtt. Ennek a felvilágosodás jegyében fogant liberális világképnek a meghatározó eleme a feltétlen haladásba vetett töretlen hit. A haladás előmozdítói pedig a reformok és a forradalmak. Irinyi többször is kiemelte, hogy a francia forradalmat óriási világtörténeti eseménynek tartja, mégpedig annak egészét, beleértve a korának legnagyobb hőseként, legbölcsebb törvényhozójaként említett Napóleon uralkodását is. A francia revolúció jelentőségét abban látta, hogy eltörölte a privilégiumokat, nemzeti létet és egységet, egyenlőséget hozott. A feudalizmus maradéktalan felszámolását szorgalmazta, különösen élesen támadta az arisztokrácia (értelmezésében a nemesség) kiváltságait. Bár észrevette a formálódó kapitalista viszonyok jó néhány ellentmondását (haszonelvűség, a pénz uralma stb.), a polgári átalakulás egyértelmű híve. Határozottan elhatárolódott a szocializmus tainaitól is, bár nem vitatta, hogy azok igazságelemeket is tartalmaznak.

Meggyőződéssel hirdette, hogy a vészesen elmaradott Magyarország számára sincs más választás, mint a polgárosodás, az Európához illeszke-

dés. De nem elég a külföldi – mindenekelőtt a francia és angol – minták követése, a magyarságnak meg kell őrizni sajátos arculatát, nemzeti mivoltát is, hogy elfoglalhassa méltó helyét az európai országok családjában. E kettős cél: a polgári átalakulás és a nemzeti lét, a nemzeti önrendelkezés megalapozása, elérése a központi magva az általa felvázolt programnak is. A legfőbb akadálnak a súlyosan elmarasztalt magyar nemességet tekintette: „bűnös nemzője a kevélység-, irigység-, féltékenység- és kérkedékenységnek [...] Eszköze a zsarnoki önkénynek. Menedéke a tanulatlanságnak és a kicsapongásnak. Halálos mérge a polgári egyenlőségnek”.

A polgárosodást illetően Irinyi József liberális kortársainak átlagát messze felülmúlóan következetes álláspontot képviselt. Fő törekvése a parlamentáris kormányzás megvalósítása hazánkban, mégpedig a korabeli reformerek, közelebbről a centralisták felfogásával megegyezően az ideálisnak vélt, a népszuverenitásra alapozott alkotmányos monarchia keretében. Az Ausztriához, a Habsburgokhoz fűződő közjogi kapcsolatot egyébként nem bolygatta, voltaképpen megkerülte. Kiterjedt választójogot követelt és a parlamentnek felelős kormányt, ugyanakkor szembefordult a helyhatósági rendszerrel, bár jól érzékelte, hogy az adott pillanatban – amíg a politikai szerkezet nem változik – a megyék fenntartása még indokolt. Sok-sok kortársával egybehangzóan azt remélte – persze ez a remény történelmileg illúziónak bizonyult –, hogy az alkotmányosság valamiféle varázsszer: a nép öntudatosodásának, igazi műveltségének biztosítója; a kormány általában a közvélemény szavát követi; kisebb hibák előfordulhatnak, de nagy bűnök nem stb. Polgári reformtervezetének nélkülözhetetlen kelléke volt a jobbágyfelszabadítás, az úriszék eltörlése, a közteherviseles, a jogegyenlőség, az esküdtszék és a szabad sajtó. Az utóbbi – vélekedett – a polgárosodás fontos eleme, a „közvélemény hadserege”, az eszmék terjesztője és egyesítője. A „józan szabadság és valódi alkotmányos élet nevében” kemény szavakkal ostromozta a cenzúrát, amely „képtelen túlsággal gyakoroltatik hazánkban” és a cenzorok szigora olykor a nevetségességbe fullad. Irinyi szemében a polgári szabadság, a polgári fejlődés velejárója a folytonos politikai vita, a pártok alakulása, a különböző nézeteket képviselő, önálló arculatú újságok léte, elengedhetetlen a politikai tolerancia a másfajta vélemény irányában; nem helyeselte viszont a pártok közötti szövetséget, mert azt az elvek feladásának vélte. Igaz, feltételezte, hogy bármilyen nézeteket valljon, bármely pártalakulás-

hoz csatlakozzon is valaki, mindig tisztességesen jár el, egyetlen érdek, a haza érdeke vezérli, hiszen természetes, hogy „minden becsületes hazafi hazája előmenetelét célozza a neki legjobban látszó úton és elvek által”.

A hazaszeretetet, a hazafiasságot a legnemesebb, a legfőbb érzelemnek hitte, hangoztatva: „A haza javának eszközölhetésére minden polgárnak közremunkálódása megkívántatik”. Célkitűzése a magyar nemzet politikai önállósága, de tudta, hogy ehhez erő, gazdagság és műveltség kell. A francia mintát szem előtt tartva nemzeti egységet kívánt (Erdély unióját is), nemcsak politikai, hanem nyelvi téren is. Bizalmatlan a Magyarországon élő más ajkú népekkel szemben, mindenféle nemzetiségi autonómiát fel akart számolni: „És én nyíltan megvallom, hogy elvem szerint üldözni ugyan senkit sem kell, minden külön meglevő népiségeket egy közös nemzetiségbe olvasztani és forrasztani azonban a legfőbb hazafiúi kötelességnek tartom minden hazában”. Németországgal szembeni fenntartásainak egyik indítéka éppen az, hogy a széttagoltság miatt ott nincs nemzeti lét, nincs valódi központ.

Irínyi József könyve a magyar politikai gondolkodás számottevő teljesítménye, a szerző fiatal kora ellenére is meglepően érett alkotás. Előkelő helyet foglalhat el a hagyományokban egyébként igen gazdag hazai publicisztikai irodalomban is. Bár az ifjú bihari értelmiségi átmenetileg háttérbe szorította írói ambícióit, kitetszik a műből az is, hogy szépprózai kvalitásai sem jelentéktelenek: pl. élvezetes olvasmány a párizsi bál sodró lendületű ábrázolása, a francia fővárosról írt szinte himnikus vallomás, a francia országgyűlés megnyitásának feszültséggel telt megjelenítése, az ókonzeratív francia nemessel folytatott dialógus, ígéretes tehetségről árulkodnak a ködös, gőzbűzös Londonról papírra vetett szarkasztikus megjegyzések és a gyakran megütött ironikus hang stb.

Fenyő István és az Argumentum Kiadó vitathatatlan érdeme, hogy ismét felszínre hoztak egy gyöngyszemet a magyar művelődés elfeledett értékei közül. Remélhető, hogy e kötet felhívja a figyelmet Irínyi József életművének egyéb szeleteire is: párizsi diplomáciai küldetésére, képviselői munkásságára, az önkényuralom idején írt regényeire, műfordításaira és jogi munkáira, vagy a csaknem teljesen ismeretlen, a református egyház szolgálatában végzett tevékenységére. Hiszen a nevelés-, a sajtó-, az egyház- és mindenekelőtt a politikatörténet számára fontos lenne a még rejtőző információk feltárása, értékelése. Talán akad helyi kutató, aki a debre-

ceni diákévek, a kollégiumi olvasó társaság (és Egyesület) tagjaként, egyik vezetőjeként játszott szerepét is mélyreható vizsgálat tárgyává teszi. Valamelyik könyvtáros számára pedig hálás feladat lenne egy Irinyi József-bibliográfia összeállítása.

KÖNYVTÁROS PÁLYÁK – KÖNYVTÁROS SORSOK

Szabó György

1889–1950

Ötven esztendeje, 1950. március 1-jén távozott az élők sorából a Debreceni Egyetemi Könyvtár első korszakának meghatározó személyisége, aki három évtizeden át szolgálta legjobb tudásával és odaadó munkájával intézményünket az alapozás emberpróbáló időszakától a központi épületbe költözést követő reményteljes fejlődés éveiben, majd a II. világháború alatt és az azt követő nehéz időkben.

Rá emlékező egykori kollégái – Csűry István, Várady-Szabó László, Tankóné Papp Katalin, Balogh István – a legnagyobb elismeréssel szóltak róla; kiváló szakmai felkészültségéről, páratlan munkabírásról, őszinte, határozott és segítőkész emberi tartásáról, természetének szerény, de önérzetes vonásairól.

Négy évtizedes könyvtárosi pályája a tudomány szolgálatában telt el, anélkül, hogy saját tudományos karrierjével törődhetett volna. Tudatosan vállalta ezt a pályát, ezt a sorsot. Életműve beépült abba a nagykönyvtárba, amely Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár néven vált ismertté. Életrajza nem található lexikonokban, emlékének a felélesztése a mi kötelességünk.

Szabó György 1889. február 11-én a Szilágy-megyei Érszentkirályon született egyszerű, református parasztszülők gyermekeként. Édesapja Szabó Zsigmond, édesanyja Nagy Zsófia. Tanulmányait szülőhelyén kezdte, majd Kolozsváron folytatta. Az egyetemen természettudományokat és matematikát hallgatott. Családja anyagi támogatására nem számíthatott, ezért korán munkát kellett vállalnia. 1906-ban már a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár napidíjasa volt. Ebben az időben az intézmény Erdélyi Pál (Erdélyi János fia) igazgatása alatt működött, aki a kolozsvári nagy könyvtáros egyéniségek: Szabó Károly, Ferenczi Zoltán nyomdokait követte. Törekvéseinek eredményeként és a külső körülmények szerencsés alakulása folytán 1909-ben a nagy értékű és szakszerűen gondozott kolozsvári gyűjtemény önálló, modern épületbe költözhetett. Itt nyert állandó alkalmazást 1913. jún. 18-tól fizetési osztályba nem sorolt könyvtártsztként az egyetemi tanulmányait

végbizonyítvánnyal befejező Szabó György. A tanári képesítést nem szerezte meg, s ebben minden bizonnyal az játszhatott szerepet, hogy hivatását már ekkor a könyvtárosságban látta. Könyvtárosképzés még nem volt abban az időben, a munkájához szükséges ismereteket könyvtártudományi szakkönyvekből, kollégáitól és a gyakorlat során szerezte meg. Kolozsvári egyetemi könyvtárosi évtizede alatt alkalma nyílhatott az intézmény tevékenységének alapos megismerésére és szinte minden munkanem végzésére. Tevékenységének fő területe a feldolgozó munka lehetett, erről tanúskodik kiváló munkatársával, Valentiny Antallal közösen szerkesztett címfelvételi példatára. Részt vett a kolozsvári egyesített könyvgyűjtemény új otthonába történő áttelepítésében; itt szerzett tapasztalatai igen hasznosnak bizonyultak, amikor majd a Debreceni Egyetemi Könyvtár költöztetésére került sor. Életének döntő fordulata az I. világháború idején következett be. 1917 nyarán megismerkedett a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár munkáját tanulmányozó Cs. Varga Antallal, a Debreceni Egyetemi Könyvtár megbízott igazgatójával, aki valószínűleg hívta is Debrecenbe. Többhónapos hadi szolgálat után, 1918 tavaszán Szabó György is benyújtotta pályázatát az újonnan szervezett debreceni egyetemi könyvtárügyi állásra.

Az Egyetemi Könyvtári Bizottság 1918. június 10-i ülésének jegyzőkönyve szerint „Egyhangú határozattal Szabó György kolozsvári egyetemi könyvtári fizetéstelen tisztet ajánlja a Tekintetes Tanácsnak első és egyedüli helyen, mert ő egyedül, de egyszersmind a legteljesebb mértékben felel meg azoknak a követelményeknek, melyeket az egyetemi könyvtár jól felfogott érdeke kíván, mert a kolozsvári egyetemi és múzeumi egyesített könyvtárban 12 éven át végzett, s igazgatója által ritka melegséggel elismert és méltatott minden irányú könyvtári munkásságával minden más pályázó minősültsége felett magasan kiemelkedik”. 1918. július 25-én, közel harminc éves korában a Debreceni Egyetemi Könyvtárban megkapta véglegesített, fizetési osztályba sorolt könyvtárügyi kinevezését.

Az Egyetemi Könyvtár ekkor egy városi bérház második emeletén, mostoha körülmények között, csekély javadalmazással, kisszámú és gyakran változó személyezettel működött. A teljes állomány alig haladta meg a 20.000 kötetet. Szabó György itteni tevékenységét az alapozás közben ejtett hibák javításával, a hiányosságok pótlásával kezdte.

A teljes összeomlás előtt 1918 karácsonyára még hazatérhetett Erdélybe, Kolozsvárra, ahonnan aztán csak hónapok múlva jutott vissza Debrecenbe. Kolozsvári kényszertartózkodása idején helyettesítette a távollévő tanárokat a Református Főgimnáziumban, s rendszeresen bejárt régi munkahelyére, az Egyetemi Könyvtárba. 1919. június 4-én folytathatta Debrecenben megkezdett munkáját. A tanácsuralom napjait nem töltötte itt, így ellene nem indult fegyelmi eljárás. Cs. Varga Antalt viszont felfüggesztették állásából, feladatkörét Szabó Györgynek kellett átvennie. 1920 májusában hivatalosan is megkapta a megbízást a könyvtár igazgatására. E megbízással indult az a folyamat, amely végigkísérte egész pályáján; valahányszor „igazgató-válság” állt elő, mindannyiszor ő vette át megbízottként az igazgatói munkakört. Első megbízatása kezdetén körültekintő gondossággal, szakszerű alapossággal fogott hozzá a legfontosabb feladatok megoldásához. A jól szervezett és eredményesen működő Kolozsvári Egyetemi Könyvtár példájából kiindulva alapvetőnek tekintette, hogy az intézmény ideiglenes szervezeti és ügyviteli szabályzatát – amely az indokoltnál nagyobb hatáskört biztosított könyvtári ügyekben az egyetem vezetésének és a könyvtári bizottságnak – átdolgozza, módosítsa. Előterjesztésében a gyűjteményépítés szakmai teendőit, a dotációval való gazdálkodást, a munkatársak kiválasztásának, foglalkoztatásának feladatait az igazgató hatáskörébe kívánta utalni, azaz a legfontosabb kérdésekben a könyvtár intézményi önállóságát akarta megvalósítani. Szándékát az egyetemi tanárokból álló könyvtári bizottság nem támogatta, utóbb a minisztérium sem. Az 1920/21-es tanévben keserves tapasztalatokat szerzett az egyetemi vezetés könyvtárat illető álláspontjáról. A vitás kérdésekben kifejtett határozott, korrekt és gyakori ellenvéleménye nem tette őt népszerűvé felettesei előtt. A felsőbb utasításra létrehozandó háborús gyűjtemény ügyében tanúsított határozott ellenállása is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az Egyetemi Tanács nem az egyetemi könyvtár (közvetve az egyetemi oktatás és tudományos munka) érdekeinek elszánt harcosát, hanem makacs ellenfelet láthatott Szabó Györgyben. Minden bizonnyal ezzel magyarázható, hogy 1921 kora tavaszán a rektor felkérte Gulyás Pált, az országosan elismert szaktekintélyt, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelőségének előadóját, hogy részletes könyvtárvizsgálatot tartson az Egyetemi Könyvtárban és tegyen javaslatokat az intézmény további működésére vonatkozóan.

Az 1921. március 15–17-én lezajlott vizsgálatához Szabó György kollegiális jóhiszeműséggel minden segítséget és információt megadott, de az általa remélt következmény, az eredményesebb működést akadályozó külső tényezők feltárása helyett Gulyás Pál szakszerűséget nem nélkülöző, de kicsinyesen aprólékos, hibaboncolgató jelentést küldött a rektornak. Az amúgy sem felhőtlen viszonyt az egyetem és a könyvtár vezetése között ez az akció nem javította. (Gulyás Pál jelentése és Szabó György reflexiói rendkívül sok értékes adalékot szolgáltatnak az egykorú munkavégzésről és általában a könyvtár viszonyairól.)

Szabó György a Könyvtári Bizottság 1921. májusi ülésére készített beszámolójában nem leplezte a könyvtárra és személyére nézve sérelmes eljárást: „Szerény véleményem az, hogy a könyvtárnak helyiségre, pénzre, véglegesített tisztviselőkre s nem pedig szakvéleményre van szüksége ... Bizonyos az is, hogy ... a jelenleg igazgatói teendőkkal ideiglenesen megbízott könyvtártiszt is tudja, hogy mit kellene tennie.”

Szabó György valóban tette, amit tennie kellett; az igazgatással járó gondok mellett folytatta a gyarapítással, feldolgozással, használatással kapcsolatos mindennapi munkát, igen csekély segítség mellett, hiszen az egyetemi vezetés gyakran átirányította a könyvtári beosztottakat más területre. Betegségek idején sem volt mód helyettesítésre. A személyzeti problémákon nem sokat segített, hogy utóbb a minisztérium az elcsatolt országrészekből menekült szakképzetlen munkaerők közül ideiglenes munkára többeket a könyvtárba irányított. Téli időszakban a fűtésihiány hátráltatta a munkát. Nagyobb gyarapodás befogadását a könyvtári szobák födémterhelése tette aggályossá. Mikor a város a bérleti díjat duplájára emelte, Szabó György beadványában felróta, hogy Debrecen városa jóformán semmit nem tett az Egyetemi Könyvtárért, szemben Szeged példájával, ahol éppen 1921-ben igyekeztek mindent megtenni a hontalanná vált Kolozsvári Egyetem és könyvtári gyűjteményének befogadására, elhelyezésére.

Indokolt igényeinek, jó szándékú kezdeményezéseinek sorozatos figyelmen kívül hagyása, a szakmai kompetenciáját sértő könyvtárvizsgálat érthető elkeseredéssel töltötte el, e miatt a tanév végeztével lemondott megbízatásáról, de a szeptemberi tanévkezdéskor már ismét ő az, aki kénytelen magára vállalni az igazgatás gondjait. Feltehetően látott reményt arra, hogy az egyetem vezetésének könyvtárral szembeni álláspontján le-

het változtatni, ha ez megvalósult volna, talán szívesen vállalja a könyvtár-igazgatást, hiszen az intézmény eredményes működtetésére, fejlesztésére már kialakult koncepciója volt. Csakhogy időközben az egyetemi vezetés olyan határozatot hozott, mely szerint a jövőben a könyvtár vezetésére egyetemi tanárt kell felkérni. Ez voltaképpen diplomatikus megoldásnak látszott, hiszen az egyetem vezetése és egy könyvtárigazgató professzor együttműködése zavartalanabbnak ígérkezett, Szabó György sem érezhette személye ellen irányulónak. Szabó György azonban látta a tervezett megoldás buktatóit, s még egy kísérletet tett arra, hogy a könyvtári működés szakszerű irányításának fontosságára felhívja a figyelmet. A Könyvtári Bizottsághoz különvéleményt nyújtott be, amelyben logikus és meggyőző érveléssel bizonygatta, hogy az eddigi problémák részben a nem szakszerű vezetésből és a nem megfelelő támogatásból adódtak, kifejtette, hogy a tudományos nagykönyvtárra fejlesztés feltételét a megfelelő szintű szakmai irányítás, felkészült munkatársi gárda és a működés feltételeinek biztosításában, valamint a kellő anyagi támogatás megadásában látja. „A könyvtárigazgatói állás nem lehet sine cura állás” – összegezte véleményét. Előre látta, hogy a könyvtárvezetésre felkért egyetemi tanárok hosszú távon nem fogják vállalni a terhes feladatot.

Az elkövetkező évek eseményei igazolták Szabó Györgyöt, jóllehet 1922–23-ban kiváló egyetemi tanárok: Tankó Béla, Pápay József, Szentpétery Imre vezették a könyvtárat. A nagy respektussal bíró professzorok erőteljesebben tudták képviselni a könyvtár érdekeit a felettes hatóságoknál, de a belső munkálatokban egyértelműen Szabó György szakértelmére voltak utalva, aki meggyőződését követve, konok céltudatossággal igyekezett megvalósítani a szükséges változtatásokat. Felfogása szerint az egyetemi könyvtárak állománya az egyetemi oktatás és tudományos munka szükségleteinek megfelelően fejlesztendő, a gyűjtemény katalógusainak részleteket feltáró, sokoldalú megközelítést biztosító, pontos leírásokat kell nyújtaniok a meglévő művekről. Ennek érdekében a teljes állományt revízió alá vette, segítette az általa is elhibázottnak tartott „debreceni szakrendszer” átdolgozásának munkáját, gondosan fejlesztette a kézikönyvtári gyűjteményt.

Munkaidejét napi egy-két órával meghosszabbítva foglalkozott a könyvtár ügyeivel, beleértve továbbra is az igazgatási teendőket, hiszen az elfoglalt professzorok helyettesítésére sokszor szükség volt. Szakmai kér-

désekben feletteseivel általában egyetértésre jutott, munkáját mégsem kísérté olyan elismerés, amilyenre érdemes lett volna, mert nem tudta elkerülni az összeütközéseket, hiányzott természetéből a diplomatikus alkalmazkodás képessége. Még magasabb fizetési osztályba sorolásakor is szükségesnek vélte a Könyvtári Bizottság, hogy tudomására hozza: „korábbi mellőzését jó részben modorának hibái miatt kellett elszenvednie”.

1924 tavaszán a megbízott igazgató, Pápay József professzor is lemondott a könyvtár vezetéséről, de még sikerült elérnie, hogy a könyvtárigazgatói állás pályázati úton kerüljön betöltésre. A pályázati feltételek között nem szerepelt, hogy a pályázónak egyetemi tanárnak kell lennie, ennyiben érvényesült Szabó György álláspontja a kérdést illetően. A pályázatok elbírálásakor az egyetemi Könyvtári Bizottság Zsigmond Ferenc és Zivuska Jenő magántanárok után mégis csak harmadik helyre sorolta az akkor már majdnem két évtizedes könyvtári gyakorlattal rendelkező Szabó Györgyöt. 1924 májusában azonban újra ő az, akinek el kellett vállalnia megbízott igazgatóként a könyvtár vezetését, anélkül, hogy kinevezésre számíthatott volna. Pápay József távozásakor köszönetét fejezte ki az addig nyújtott segítségéért és a Könyvtári Bizottság is kénytelen volt elismerni lelkiismeretes munkálkodását.

Az 1923/24-es tanévről Szabó György írta a könyvtári jelentést, amely arról tanúskodik, hogy céltudatos munkájának kezdtek mutatkozni az eredményei. A száraz adatokon túl ebben a jelentésben olvasható meghatóan szép vallomása szakmánkról, hivatásunkról: „A könyvtár igazgatójától egységes és céltudatos vezetést, többi alkalmazottaitól pedig rendszeres, pontos, kitartó és eredményes együttműködést kíván. Az a régi idő, midőn a könyvtár érdemes, vagy éppen érdemtelen tudósok öreg napjaira szánt pihenőhely, vagy semmihez sem értő és mégis alkalmazást igénylő protekciós emberek asyliuma volt, örökre elmúlt ... A könyvtáros nem tűzheti ki maga elé célul a tudomány valamelyik ágában való elmerülést ..., inkább enciklopedikus ismeretekre kell törekednie, azért hogy mások tudományos működését eredményesebben segíthesse elő. Ő a tudomány szolgáinak szolgája és mint ilyen van hivatva szolgálni a tudományt. A könyvtáros a mások szolgálatában emésztí fel magát ... A könyvtárral és a könyvtárossal szemben a kívánságok száma végtelen. Tőlük mindenki vár, sőt követel ellenszolgáltatás nélkül. Természetesen a könyvtár minden kívánságnak nem tehet eleget, olyan embert pedig, aki a könyvtárostól

kívánt mindenféle képességgel rendelkeznek, ritkán, talán egyáltalán nem is lehet találni. A könyvtár mégsem részesül kellő támogatásban és a könyvtáros sem méltó elismerésben. Általános és jogos panasz ez a világ összes országaiban, de sehol sem annyira, mint Magyarországon, s főképpen a magyar egyetemi könyvtárakban. A háború előtt még külön kedvezményeik voltak a könyvtárosoknak, ma már a közönséges állami adminisztratív hivatalnokokkal egyenlő, sőt rosszabb bánásmódban részesülnek. És a hivatásos könyvtáros mégis igyekszik feladatának megfelelni.”

Úgy tűnik, Szabó György számára is a munkafolyamatok kézbe tartása, a szolgálat volt a fontosabb, nem a személyes előbbre jutása. Az 1924 nyarán végrehajtott személyzeti létszámleépítésnek áldozatul esett a kinevezéssel be nem töltött könyvtárigazgatói státusz. Az Egyetemi Tanács ekkor újra ideiglenes megoldáshoz folyamodott, a pályázatok újratárgyalása után a Szabó Györgynél kevesebb eséllyel induló Medveczky Károly főreál-iskolai tanárt jelölte ideiglenes megbízással az igazgatói helyre. Medveczky 1925 februárjában átvette hivatalát, azt átlátta, hogy Szabó György szakértelme, munkája nélkül nem tudja ellátni feladatát, számtalan kérdésben nyomon követhető, hogy igyekezett Szabó György véleményét kikérni, szándékait követni. Törekedett a lojális viszony kialakítására, de Szabó Györgynek nem a felettesével való jó viszony kialakítása, hanem a könyvtári érdekek következetes képviselése volt fontosabb. Az új vezetés alatt sem következett be lényeges javulás a könyvtár helyzetében. A támogatás csekély volta, az elhelyezés problémái, a könyvtári munkában egymást keresztező szándékok, a munkatársak és az új igazgató között kialakult ellentétek mind az Egyetemi Tanácsot, mind a Könyvtári Bizottságot meggyőzték arról, hogy a könyvtár működését megfelelő szakmai irányítás alá, új alapokra kell helyezni.

A meginduló egyetemi építkezések feltétlenül szükségessé tették a könyvtár felkészülését a korszerű egyetemi könyvtári épületben folytatandó működésre. Az Egyetemi Tanács felhasználva a minisztérium részéről tapasztalható nagyobb figyelmet, 1928-ban a könyvtári rész építkezéséhez meghívta szakértőnek Dr. Nyireő Istvánt, aki abban az időben minisztériumi szolgálatban állt. A könyvtárépítészeten otthonos szakértőről kiderült, hogy szervezési kérdésekben is jártas, nem idegen számára a könyvtári munka, hiszen ő is a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban kezdte pályá-

ját, s a minisztérium is megnyugvással venné, ha a fejlődés új szakaszába lépő Debreceni Egyetemi Könyvtár irányítása az ő kezébe kerülne. Nincs kizárva, hogy Nyireő István és a Debreceni Egyetemi Könyvtár kapcsolatának alakulásában szerepe lehetett Szabó Györgynek, aki 1928. március-áprilisában minisztériumi rendeletre részt vett Budapesten az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központban rendezett előadás sorozaton, ahol eszmét cserélhetett olyan kollégákkal, köztük régi munkatársával, Nyireő Istvánnak is, akik felelősséggel gondolkodtak a vidéki egyetemi könyvtár sorsa felől. Nyireő István 1929. január 4-én kelt miniszteri rendelet értelmében vette át a könyvtár igazgatását. Ezzel az intézkedéssel végre nyugvópontra került a könyvtár vezetésének ügye, ami az intézmény szempontjából sorsdöntőnek bizonyult, s lényegében minden érdekelte fél megelégedésére szolgált.

Szabó György számára a Nyireő igazgatása alatti jó másfél évtized adta meg az eredményes, hasznos munkával foglalkozás zavartalan lehetőségét. Kettőjük kapcsolata kezdettől fogva harmonikusan alakult. Szerepet játszhatott ebben, hogy még Kolozsvárról ismerték egymást, nagyjából azonos korúak voltak, mindketten erdélyi származásúak, sok szempontból hasonló gondolkodással, mentalitással. Szabó György méltányolta Nyireő terveit, támogatta törekvéseit, s viszonzásul élvezhette igazgatója teljes bizalmát, szakmai tevékenységének elismerését. Nyireő István igazgatói kinevezését követően Szabó György hivatalosan is helyettesévé lépett elő.

A Debreceni Egyetemi Könyvtár első korszakában betöltött szerepéről Csűry István azt írta: „Sokan és hálásan emlékezünk még erre a kitűnően képzett, vérbeli könyvtárosra, puritán egyéniségre. Tudjuk, hogy annak, ami szakmailag jó és időtálló ... nagy része az ő nevéhez fűződik.” Meg erősíti ezt Várady-Szabó László visszaemlékezése, amely szerint Nyireő idejében döntő szava volt abban, hogy hogyan alakuljanak a könyvtár dolgai.

Az igazgató és állandó helyettesének együttműködése a jól összehangolt munkamegosztáson alapult. A működés feltételeiben mutatkozó hiányosságok pótlásában, az ellátmány ügyében, a személyi fejlesztés kérdéseiben az igazgató képviselte a felettes szerveknél a könyvtárat. A belső munkák szervezése, irányítása, a szakszerűség igényeinek érvényesítése, a fiatalok betanítása Szabó György feladata volt. A szolgálati naplók, munkanaplók tanúsága szerint ő, a rangidős tisztviselő adott példát a hivatali

fegyelemből. Munkabíráására, teljesítményére jellemző, hogy az igazgatóval rendszeresen folytatott szakmai megbeszélések után fogott napi munkájához, a beszerzendő könyvek kiválasztásához, a címleírások, katalógusok revíziójához, ő foglalkozott a folyóiratok megrendelésével, számon tartotta a kötetéseket, gondozta a sorozatokat, díszműveket, a kézikönyvtár állományát, irányította a beszámolás, átszámolás munkáját. Naponta átnézte a postát, levelezett, kézben tartotta a könyvtárközi kölcsönzés ügyeit.

A tájékoztatás munkájában Szele Györggyel osztozott. Egyes munkanemek, például a címleírás szabályainak kidolgozásával foglalkozott. Nagy részt vállalt az új otthonába költöző könyvtár elrendezésének és működésének tervezésében. Az egyetemi építkezések befejező szakaszában került sor a könyvtári épületrész átadására 1932 októberében. A gondosan előkészített átköltöztetés 1933. január 19-re befejeződött, minden állományrész végleges helyére került. A könyvtári munkaszobák egy része viszont befejezetlen maradt. A raktári szárnyak bepoliczása csak részben történt meg, liftek beszerelésére nem került sor és a bútorzat sem készült el. A dotáció nem emelkedett és a személyzeti létszám stagnált. Az állomány, főleg minisztériumi támogatással szerzeményezett hagyatékok és ajándékozás révén számottevően gyarapodott, a könyvtárhasználók száma fokozatosan emelkedett. Az új otthonba költözés után nem oldódott meg minden probléma, de az igazgató és a régi munkatársak szűkebb körének szinte emberfeletti munkája biztosította a könyvtár viszonylag zavartalan működését. A személyzeti létszámot Nyireő István a gyakornoki rendszer kiterjedt alkalmazásával próbálta bővíteni, a fiatalok szakmai irányítását Szabó György tartotta kézben, s maga is támogatta, hogy 1937 tavaszán valamennyien elvégezzék a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete által szervezett könyvtárosképző tanfolyamot. Ezen a tanfolyamon szerzett szakképesítést Dr. Fazakas József, Dr. Kondor Imre, Péterffy Jolán (utóbbi Dr. Bakoss Zoltánné), Balázs Berta, Szabó Etelka (utóbbi Dr. Skutta Árpádné), Dr. Tankóné Papp Katalin és Sarkady Ida, akik szinte kivétel nélkül könyvtárosi alkalmazásban folytatták pályájukat.

Az 1930-as évek minden nehézség ellenére Szabó György debreceni könyvtárosi tevékenységének eredményekben leggazdagabb korszaka.

Magánéletéről keveset tudunk; családot nem alapított, bérelt lakásokban lakott előbb a Csapó utcán, majd a Csemete utcában. Mint minden

székely ember, ő is a föld szerelmese volt, kis szőlőskertet vásárolt Debrecen határában, annak gondozása jelentett számára kikapcsolódást, örömet. Nyaranta vagy szüret idején ide hívta meg kollégáit. Politikai kérdésekkel nem foglalkozott, érdeklődését lekötötte a könyvtáros szakma szakirodalmának nyomon követése. Nyelvismerete elsősorban a német nyelvű munkák tanulmányozását tette lehetővé, de tájékozódott az angol nyelvterület, főleg az amerikai könyvtári törekvésekről is.

A könyvtár alapítása óta módosított, javított, de általa mindig kifogásolt debreceni szakrendszerrel szemben érdeklődéssel fordult az ETO szisztéma alkalmazása felé. Nagyszerű érzéke volt a hagyományok és a korszerű módszerek összeegyeztetéséhez, mindkét irányzat pozitív vonásait, lehetőségeit mérlegelte, ha módja volt rá, hasznosította.

A Debreceni Egyetemi Könyvtár első korszakának ezek voltak a legjobb évei. 1941-ben a Nyári Egyetemre előadónak meghívott Esterházy János, a tragikus sorsú felvidéki kisebbségi politikus így nyilatkozott az itt tapasztaltakról: „Az egyetemi könyvtáron elámultam. Ehhez foghatót alig találni Európának bármely nagyvárosában.”

A második világháború az 1940-es évek elején már egyre jobban érezte negatív hatását minden területen. A háborús események rövidesen felborították az intézmények életét, így az Egyetemi Könyvtár megszokott munkarendjét is. Szabó György debreceni szolgálatának 25 éves jubileumára 1943-ban került sor, Nyireő István ez alkalomból miniszteri kitüntetésre terjesztette fel. Munkásságának ez volt az első és egyetlen elismerése.

A külső körülmények fokozatosan romlottak, leépült a dotáció, beszüntek a külföldi kapcsolatok, a fejlesztési tervekből már nem realizálódott semmi és bekövetkezett a fizikai nélkülözések és veszélyeztetettség időszaka. Szabó György mind a bombázások alatt, mind a német megszállás idején kitartóan végezte azokat a teendőket, amelyek a rendkívüli viszonyok között szükségessé váltak: fogyatkozó számú munkatársi segítséggel gondoskodott a könyvek, katalógusok, iratok és egyéb felszerelések csomagolásáról, mentéséről. Igyekezett a legfontosabb könyvtári szolgáltatást, szolgáltatást fenntartani. 1944 nyarán, a tömegessé váló menekülések idején átvette Nyireő Istvántól az igazgatás feladatát, s ezután volt idő, amikor lényegében egymaga maradt az „örhelyen”. 1944 októberében, Debrecen szovjet csapatok által történt bevételekor csak az utcai harcok

közben és az azt követő két napon szünetelt a könyvtári munka. Október 24-én Szabó György harmadmagával megkezdte a károk felmérését és a pusztítás nyomainak felszámolását.

Döbbenet tapasztalta és nehezen viselte el azt a tehetetlenséget, ami az orosz katonák könyvtári fosztogatását követte. Megpróbálta elhárítani az állomány csonkításával járó, ún. „fasiszta sajtótermékek” beszolgáltatásának kötelezettségét. Aggasztotta, hogy a legértékesebb könyveket tartalmazó, elszállított ládák sorsáról nem kapott tájékoztatást. Megrendítette nagyra becsült igazgatójának és egyes munkatársainak eltávolítása. Némiképp enyhített a helyzeten néhány jól képzett, tettere kész fiatalember munkába állása. A fiatalokkal különösen jó kollegiális kapcsolatot tartó Szabó György csakhamar atyai barátságba került a könyvtárosság iránt kivételes odaadással érdeklődő Csűry Istvánnal, akit gyakorlatilag minden tennivalóba bevont, és aki az együttműködés idejét pályája meghatározó élményeként emlegette. Szabó György másik kedvelt fiatal munkatársa Várady-Szabó László volt, akiben szintén felismerte a rendkívüli adottságokat. Nemcsak a munkában lelt társakra, hanem a hivatásról váltott felfogásában is. Mindaz, ami Szabó György leveleiből, feljegyzéseiből, hivatalos jelentéseiből erre vonatkozóan feltárul, tovább élt fiatal munkatársai szakmánkról, hivatásunkról vallott nézeteiben s még évtizedekig hatóerő maradt a Debreceni Egyetemi Könyvtárban.

Szabó György utolsó szolgálati éveiben újra megismétlődött a korábbi gyakorlat, megbízottként, illetve helyettesként ő vezette az intézményt. Dolgozott a nehéz, változó körülmények között, betegséggel küszködve, de fáradhatatlan szorgalommal.

Nem csak a könyvtár háború utáni talpra állításában van nagy érdeme, hanem ami annál talán még fontosabb: az elkövetkezendő évek megalapozásában. A sors különös kegye, hogy ezekben az években megértő társakra talált, hogy volt alkalma a közös munka mellett baráti, szakmai eszmecserére. Ezek az alkalmak maradandó értékekkel gazdagították a következő könyvtáros generációt.

A háborús viszonyok, majd a háború utáni nélkülözések és a megfeszített munka közben megrendült egészsége tovább romlott. Előbb igazgatói megbízásáról mondott le, majd 1946-ban nyugdíjazását kérte. Munkatársai körében az ő jelenléte biztosította a szakmai igényességet és biztonságot, ragaszkodtak hozzá, nehéz szívvel fogadták távozását. 1947 májusá-

ban, négy évtizedes könyvtári szolgálat után vonult nyugalomba. A megérdemelt pihenést nem sokáig élvezhette, elhatalmasodó daganatos betegségben 1950. március 1-jén, 61 éves korában a debreceni egyetemi klinikán halt meg.

Tudós könyvtáros volt, küzdelmes életű, aki nehéz időkben öntudatosan és példásan szolgálta a tudományt, sorsa egy szempontból kegyes volt hozzá, megkímélte attól, hogy az 1950-es évek embertelenségeit megismerje, megszenvedje.

Korompai Mária

MÁRIA KOROMPAI

György Szabó (1889-1950)

Der erste qualifizierte Bibliothekar der Debrecener Universitätsbibliothek wurde am 11. Februar 1889 im siebenbürgischen Érszentmihály geboren. Er lernte in seinem Heimatort, später in Kolozsvár. An der Universität in Kolozsvár studierte er Naturwissenschaften und Mathematik. Als Student arbeitete er schon in der Universitätsbibliothek Kolozsvár, wo er bis 1918 tätig war.

Nach mehrmonatigem Frontdienst wurde er im Sommer 1918 zum ersten wissenschaftlichen Bibliothekar in der Debrecener Universitätsbibliothek ernannt. Görgy Szabó, der auf allen Gebieten der Bibliotheksarbeit viele Erfahrungen hatte, versuchte bald als beauftragter Direktor dem Beispiel der wirksamen Universitätsbibliothek in Kolozsvár folgend, die Arbeit der jungen Debrecener Anstalt zu begründen. Von der Leitung der Universität bekam er die nötige Unterstützung nicht, er geriet sogar von Zeit zu Zeit mit seinen Vorgesetzten in Konflikt. Zehn Jahre lang wechselten sich die Direktoren der Bibliothek, währenddessen György Szabó mit einem hohen, fachlichen Anspruch und ausdauerndem Fleiss die Arbeit in der Bibliothek weiterführte.

In der Entwicklung der Universitätsbibliothek Debrecen und im Leben von György Szabó brachte die Einstellung des 1929 ernannten neuen Direktors Dr. István Nyireő eine entscheidende Änderung. Alle Ergebnisse, die in den folgenden Jahren entstanden, sind der harmonischen Zusammenarbeit der Beiden zu verdanken. 1933 nahm die Bibliothek im Zentralgebäude ihr neues Heim ein, wo die Sammlung zeitgemäss untergebracht werden konnte, wo es genug Platz zur Zunahme der Bücher gab, wo den Lesern entsprechend ausgestaltete Räume zur Verfügung standen und wo die Angestellten der Bibliothek die Möglichkeit bekamen, sich zu qualifizieren.

Die hoffnungsvolle Entwicklung wurde durch den II. Weltkrieg unterbrochen. Auf das Nahen der Front ist die Sicherstellung und Rettung des Bücherbestandes grösstenteils György Szabó zugefallen. Es gab Zeiten, als er allein die Tätigkeit der Bibliothek aufrechterhielt. Nach dem Krieg begann er erneut als beauftragter Direktor

die Schäden wiederherzustellen, die Arbeit in der Bibliothek in Gang zu setzen, die jungen Kollegen auszubilden. Die grossen Entbehrungen haben ihn mitgenommen, wegen der angespannten Arbeit wurde er krank. 1947 trat er in den Ruhestand. Am 1. März 1950 schied er aus der Reihe der Lebenden.

Er war ein gelehrter Bibliothekar, dessen Lebenswerk in die Grossbibliothek aufgenommen wurde, die als die Debrecener Universitäts- und Nationalbibliothek bekannt ist.

Források és felhasznált irodalom

Debreceni Egyetemi Könyvtár irattára, 1916–1947. (A DENK Kézirattárának gondozásában)

Könyvtár-bizottsági jegyzőkönyvek, 1916–1924, 1925–1929, 1929–1940. (3 kötet, a DENK Irattárának tartozéka, a DENK Kézirattárának gondozásában)

Szolgálati napló, 1925–1943. (A DEK Irattárának tartozéka, a DENK Kézirattárának gondozásában)

Munkanaplók, 1931–1943. (13 kötet, a DENK Irattárának tartozéka, a DENK Kézirattárának gondozásában)

CSÜRY István: *Visszapillantás könyvtárunk múltjára.* = A Debreceni Egyetemi Könyvtár útja a szocialista tudományos könyvtár megvalósítása felé. – [Debrecen, 1956. KLTE Egyetemi Könyvtára] 11. l.

Várady-Szabó Lászlóval készült interjú 1983. jún. 1-jén. A hangfelvételt készítette Korompai Gáborné, megtalálható a DENK Kézirattárában.

KOROMPAI Gáborné: *A Debreceni Egyetemi Könyvtár története évi jelentések tükrében*, I. 1916–1948. – Debrecen, 1998. DEK. 132 l.

Szabó György II. világháború utáni tevékenységéről részletesebben l. KOROMPAI Gáborné: *Nehéz idők a Debreceni Egyetemi Könyvtár életében.* Adatok az 1944–45-ös évek történetéhez. = *Könyv és Könyvtár*, XIX. 1997. 35–47. l. és KOROMPAI Gáborné: *Nehéz idők a Debreceni*

Egyetemi Könyvtár életében, II. Adatok az 1945–48-as évek történetéhez. = Könyv és Könyvtár, XX. 1998. 253–277. l.

TAKÁCS Ibolya: *A Debreceni Egyetemi Könyvtár története, 1916–1925.* (Kézirat) – Debrecen, 1998. 112 l. DENK Kézirattár, Ms. 313.

Köszönetet mondok Szabó György egykori munkatársainak Dr. Tankóné Papp Katalinnak és Dr. Balogh Istvánnak személyes visszaemlékezésükért, valamint Szilágyi Gáborné levéltárosnak egyes életrajzi adatok kiderítéséért.

Illusztrációk:

1. Csoportkép a Debreceni Egyetemi Könyvtár munkatársairól, 1937 nyarán. Első sorban: Agárdy Dezső, Péterffy Jolán (utóbb Dr. Bakoss Zoltánné), Balázs Berta, Dr. Tankóné Papp Katalin, Dr. Nyireő Istvánné, Patak Johanna, Szabó Etelka (utóbb Dr. Skutta Árpádné) második sorban: Dr. Kondor Imre, Szabó György, Dr. Fazakas József, Szele György, Pfeiffer Károly (Tankóné Papp Katalin gyűjteményéből)
2. Szabó György főkönyvtárnoki előléptetése, 1943. jan. 9. DENK Irattár, 252–1942. Eksz.
3. Szabó György levele Nyireő Istvánhoz, 1942. júl. 6. DENK Irattár, iktatószám nélkül
4. Szabó György miniszteri kitüntetésre való felterjesztése, 1943. márc. 29. DENK Irattár, 251/152/–1943. EKsz.

M Á S O L A T. M.kir.vallás- és közoktatásügyi Miniszterium.
30.483/1941.III.szám. Melléklet : 1. -
Tudomásulvétel és a csatolt okirat kézbesítése végett értesí-
tem a tek.Tanácsot, hogy a Kormányzó Ur Ő Főméltósága az 1941.
évi december hó 30.napján kelt legfelsőbb elhatározásával elő-
terjesztésekre a tudományos tisztviselők létszámában dr.Szabó
György könyvtárnoknak a főkönyvtárnoki címet és jellegzet adomá-
nyozta.- Budapest,1942.évi január hó 9-án. A miniszter rende-
letéből : dr.vitéz Haász Aladár s.k. miniszteri osztályfőnök.
A kiadvány hitelűl : Bányai s.k. min.irodafejtiszt h. - P.H.-
A M.Kir.Tisza István Tudományegyetem tek.Tanácsának, Debrecen.-
.

A másolat hiteles.
1960/1941-42 etsz.

István Zsuzsanna
egyetemi tanácsos.

*Az eredeti okiratot a hivatkozott
Debrecen, 1942. február 23.*

László György

L.

AZ EGYETEMI KÖNYVTÁRI ELNÖKSÉG
1942. évi. 15. sz. határozat alapján
Könyvtári és Könyvtári Hivatalok H. Györgyénél

Debrecen, 1942. július 6.

Kedves Barátom!

Jún. 29.-i leveled ismételt átfutása után, az látni, hogy az ebben kívántakat is elrendelhetek kábelúttonal befértek, illetve végrehajtottam. (A Csomagoló ebben-
detéris kivétel, amivel még társunk). A Hatosok-püldemű is idén-éves meg-

eírezt. Ez is nyilvánvaló, hogy elutasítottam, nem találkoztam. Itthon voltam.

Először megadta annak jelentőségét volna. Baj az, hogy miniszter, hogy az előzők közül
néhány követhetnek sem kaptam esetleges hírvégaidat (az utolsó hívt), és az az nem,
hogy az Időnként estélyi társ, Studium könyv-papírjaitól félért 3 db. Könyvet (Bergland
Fibél, Mepertiere és Wald unserer Heimath) felretektem addig, míg költőt, mi költőnk
véltek. Jellem, hogy nincs nekünk küldeni a Studiumot, de nem mertem utasítani néki
visszaküldeni.

Ligetek kábelút sem kaptam. Remélem, nem lesz rajuk feltételeknek szűke
vég. A folyóirat - intérimapok hírvégjelzése körül milyen hírvégjelzővel voltam
éire, melyek hívták az bizonyoságos dörög volna. Kétségbe voltam a munka is-
nyitását átmenetileg átveszi. A mai nappal bele is látni is megrendelt
mabedőrgéket, s így ezt a munkát felretektem.

/.

A Sajtókamara küldött 55 példát Könyvet. Kíváncsi vagyok, hogy sikerül-e tudni, mit arról. A küldemény jelszót mellékelem, hogy alig nevezhetem
megnevezés az elegendő könyvek.

Ma reggel átírtam a Budapesti Könyvrajz két utolsó számát. A beírásukat kötelezőtől
időnként adhatok hírvégben is küldni. Ezzel-évelimel hírvégben legyen.

Pözlésként július 2-án Könyvtárunkból megvált. Kíváncsi vagyok, hogy a postán.
Az OTI-ből nem jelentettem ki, mert 1) nyomtatásom miniszter, 2) amelyeket az
tudom és 3) lehetőségeimkel tudom, hogy nyári szabadságom elmaradását némi megkapott
kivétel. Rendelkezéssel várom.

A Részlet az életrajzi beszámolóhoz legkésőbb augusztus 1-ig adhatok beje-
tést kérek.

Itt az apró ügyek felszámolásával, amelyekkel megemlít is elfutott és elfutott intérm,
nem utasított. Természetesen arról az ügyek, melyek várhatóak, elintézés nélkül
szűnik. Így éppen a mostani postán keresztül megkeresést meg is megemlíti;
az Országos Adóügyi Könyvtár a május hó 11-én küldött nyomtatványokról díszmennyét
kei. Kétségbe és ha igen részletek, az csak darab esetleg lóda-nem nem
összegezhető!

Kellemes nyaralást kíván

Hív. üdvözléssel és tisztelettel

H. L. - 3

A DEBRECENI M.KIR.TISZA ISTVÁN TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRI BIZOTTSÁGA

251 (152)/1943. I. sz.

Dopf

K i v o n a t

a Könyvtári Bizottságnak 1943. március 29-én 12 órakor az Egyetemi Könyvtár igazgatósági helyiségében tartott ülésének jegyzőkönyvéből.

Jelen vannak dr. KÁLLAY Kálmán e. i. Prorector elnökletével dr. MAKKAI Sándor, dr. ZACHÁR Gyula, dr. MILLEKKER Rezső egyetemi ny. r. tanárok és dr. NYIREŐ István egyetemi könyvtárigazgató; egyetemi magántanár, bizottsági tagok.

A jegyzőkönyvet, elnöki felkérésre, dr. MILLEKKER Rezső b. tag vezeti.

28.

IGAZGATÓ bejelenti, hogy Szabó György egyetemi főkönyvtárnok úr, aki még 1906. október 20-án kezdte szolgálatát a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban, ez évben tölti be végleges kinevezésének harmadik évét. E harminc évből idén milik a huszonötödik, melyet a Debreceni Egyetemi Könyvtár szolgálatában töltött el.

A BIZOTTSÁG számot vetve a minden tekintetben kiváló munkával szerényen eltöltött hosszú szolgálati idő ama jelentős eredményeivel, melyet Szabó György főkönyvtárnok úr, ki a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár igazgatóságának különös ajánlására neveztetett ki az Debreceni Egyetemi Könyvtárhoz, ez intézet alapvető és szervezési munkáiban is elért, továbbá ama érdemekre, melyeket az 1921/22. években az Egyetemi Könyvtár igazgatásával megbízva szerzett, egyúttal nyomatékosan utal ama széleskörű szaktudásra is, melyről mint az ország egyik legkiválóbb bibliográfusa az Egyetemi Könyvtár mintaszerű új oltárának kialakításánál tett tanulmányoságot. Ezért arra kéri a Miniszter úr Ön a g y m é l t ó s á g á t, hogy Szabó György egyetemi főkönyvtárnok urat szolgálati idejének e jelentős fordulója alkalmával magas miniszteri elismerésében részesíteni kegyeskedjék.

A kivonat hiteles:

Debrecen, 1943. március 29.

István Nyireő
egyetemi könyvtárigazgató.

KÖNYVTÁROS PÁLYÁK – KÖNYVTÁROS SORSOK

Dr. Gottesmann Dóra (Dr. Kardos Pálné) (1913–1992)

*"Óh ne mondjátok azt, hogy a könyv ma nem kell,
hogy a Könyvnél több az Élet és az Ember:
mert a Könyv is Élet és él, mint az ember –
úgy él: emberben könyv s a Könyvben az Ember"*
(Babits Mihály: Töredékek, 1906)

Nehéz a feladatom, mikor ezt a megemlékezést írom. Keserves sorsú és különleges egyéniségű ember képét kell felidézni a lassú feledés homályából.

Gottesmann Dóra 1913-ban született Nagymihály községben (Zemplén megye)¹ tizenegy gyermekes zsidó családban. Középiskolai tanulmányairól nem rendelkezem adatokkal. Kétnyelvű volt, magyarul és szlovákul egyformán anyanyelvi szinten beszélt. Tudott csehül, németül, olvasott oroszul, kitűnő latinista volt.

Tiso Szlovákiájából Magyarországra menekült, és egyike volt azoknak, akik népes családjából életben maradtak, igaz, leromlott egészségi állapotban.

1946-ban Debrecenben dolgozott a holocaust túlélőit segélyező szervezetnél. Ott találkozott a munkaszolgálatból visszatért Kardos Pállal (1900–1971) tanárral, irodalomtörténésszel, Kardos Albert fiával.

A két magára maradt ember rövidesen házasságot kötött.

Otthonukban díszhelyen álltak a meggyilkolt Kardos család: a szülők, Kardos Pál első felesége: Klára, és egyetlen gyermeke: Ferike fényképei.² Gottesmann Dóra jogi doktorátust szerzett. Nehéz volt munkához jutnia; dolgozott az Orvostudományi Egyetem Gazdasági Igazgatóságán, majd 1959. július 1-én a Debreceni Egyetemi Könyvtárban nyert alkalmazást. Ebben hallgatólagos szerepe volt Sulán Bélának (1916–1968), aki a Szláv Filológiai Tanszék vezetőjeként és rektorként egyaránt növelni kívánta a könyvtár szláv nyelveket bíró munkatársainak számát.

Gottesmann Dóra két évig a hallgatói olvasóteremben volt felügyelő, majd a Feldolgozó Osztály szakozó csoportjába került. Engem már ott fogadott evvel a megjegyzéssel: „Meglátjuk, hogyan lehet belőled gyorsforralón szakozót nevelni?!”

Az 1960-as években csoportvezetői besorolást kapott, s Szakreferensi Osztály megalakulása után a jogtudomány szakreferense lett; később vezette a Katalóguscsoportot, volt függetlenített bibliográfus is.

1958-ban a IV. Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszus (Moszkva) célul tűzte ki a *nyomtatott*, régi szláv könyvek számbavételét. Sulán Béla csak a megfelelő emberre várt, akit megbízhat evvel a munkával a régióra vonatkozólag. Választása Gottesmann Dórára esett, aki rendelkezett a sikeres bibliográfus minden tulajdonságával: kitartó volt, pontos és módszeres.

Először számba vette a Debreceni és a Sárospataki Református Kollégiumok könyvtárainak 1850 előtti szláv könyveit³, a Debreceni Egyetemi könyvtár slavicái következtek.⁴ Az utóbbival lehetett több gondja, mert abban már szép számmal voltak egyházi szláv nyelvű művek. Ezek azonosításához a hatvanas évek elején még nem volt meg a megfelelő szakirodalom a Debreceni Egyetemi Könyvtárban, a hiányt csak később lehetett xerox másolatokkal és reprintekkel pótolni.

Gottesmann Dóra szlavisztikai bibliográfiái úttörő jelentőségűek. Az első a Petrik V. kötetének forrásai között szerepel⁵, a második a világhírű ukrán retrospektív régi könyv bibliográfiához adott, máshonnan be nem szerzhető lelőhelykatasztert.⁶

Az objektív igazság jegyében meg kell említeni, hogy ezt a két munkáját a szerző nehéz körülmények között munkálta ki és tette közzé.

Az Egyetemi Könyvtár igazgatója magyar-német szakos lévén nem vette szívesen ezt a tevékenységet, és az eredményt sem értékelte.

Gottesmann Dóra – mint függetlenített bibliográfus – slavica kutatásai befejeztével férje segítőtársa lett. Kardos Pál Babits monográfiájához ő állította össze a bibliográfiát imponáló mélységben és terjedelemben.⁷

Egy cikke jelent meg a „Könyv és Könyvtár” hasábjain.⁸

1975. augusztus 31-én vonult nyugalomba.

Szekundér slavica gyűjtését – cédulák formájában – a Szakreferensi Osztály örzi.

1992-ben hunyt el, férje⁹ mellett nyugszik a Debreceni Köztemetőben.

Személyében méltán tisztelhetjük a hazai slavica könyvkutatás nagy egyéniségét.

Ojtozi Eszter

JEGYZETEK

¹ A község a trianoni döntés után Csehszlovákiához került, új neve: Michalovce.

² A házaspár együtt kereste fel Göstling an der Ybbsben (Ausztria) az ott nyugvó magyar zsidók emlékművét, ahol Kardos Pál családja is nyugszik.

³ GOTTESMANN Dorothes: *Slawische Bücher in den reformierten Kollegien in Debrecen und Sárospatak bis 1850*. Debrecen, 1962. 67 p. Zweite Auflage: Debrecen, 1965. (Publicationes Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis 16.)

⁴ GOTTESMANN Dorothea: *Slawische Bücher der Universitätsbibliothek in Debrecen bis 1850*. Debrecen, 1963. 70 p. Zweite Auflage 1965. (Publicationes Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis 43.)

⁵ PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. Pótlások. V. kötet Budapest, 1971. 12. p.

⁶ ZAPASZKO Ja. ISZAEVICS Ja.: *Pamjatki knizskoho misztectva*. Katalog sztarodrukiv vidanih na Ukrajini I. (1574–1700) L'viv, 1981. 119. P.

⁷ KARDOS Pál: *Babits Mihály*. Budapest, 1972. 669. P. A bibliográfiát összeállította Gottesmann Dóra: 557–655. P.

⁸ GOTTESMANN Dóra: *A Debreceni Egyetemi Könyvtár gyűjtőpolitikája az alapítástól 1919-ig*. Könyv és Könyvtár IV. (1964) 234–244. p.

⁹ Gottesmann Dóra még életében szorgalmazta férje perszonálbibliográfiájának megjelentetését, ez a törekvése sikerrel járt: TIKÁSZ Józsefné: Kardos Pál. Bibliográfia. Debrecen, 1980. 86 p. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárainak munkássága 10.)

Ojtozi Eszter

DUDÁS BERTALAN LÁSZLÓ OSBM 90 ÉVES

Nevezett 1909. december 5-én született Máriapócson sokgyermekes, görögkatolikus gazdálkodó családjában.

1933-ban szerzetesi fogadalmat tett a bazilita rendbe lépven, 1935-ben szentelték áldozópappá.

Felsőfokú teológiai tanulmányait Lengyelországban végezte. 1943-ban XII. Pius pápa kinevezte a magyarországi bazilita rendtartomány főnökévé (protoigumen).

A szerzetesrendek feloszlata után a Rákosi rezsim idején kényszermunkán volt. Szabadulása után Anarcsón (Szabolcs-Szatmár megye) lett lelkes, ahol templomot épített (kevés külső segítséggel) és vállalta a filiák lelki gondozását is.

Életének eseményeit a „Magyar Katolikus lexikon” részletesen tárgyalja, itt és most arról kívánok írni, amit kevesen tudnak Dudás Bertalanról és érdemeiről, melyeket szeretett rendje, a Magyar Görögkatolikus Egyház és az egyetemes művelődés érdekében szerzett.

Már huszonhét évesen kölcsönkönyvtárat alapított Máriapócson több száz kötetes állománnyal, valamint novíciusként gondozta a monostor mintegy kétezer kötet könyvét.

Neki köszönhető, hogy 1950-ben megmenekült a biztos pusztulástól a máriapócsi monostor levéltára. Szakszerűen rendezte, csoportosította a latin, ruszin, ukrán, egyházi szláv nyelven írott oklevelek tömkelegét. Erre sokoldalú nyelvtudása tette alkalmassá. A munkát még napjainkban is folytatja.

Ő volt az, aki Timkó Imre megyéspüspök engedélyével (vide Magyar Könyvszemle 1997. 3. 327.) megmentette a Hajdúdorogi Püspökség és a Miskolci Apostoli Kormányzóság paróchiáin és filiáin kallódó több száz régi könyvet.

Hajlott korban, gépkocsival járta be a területet. A Könyvek Nyíregyházára, a Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárába kerültek.

Dudás páternek több forrásértékű tanulmánya jelent meg, s mint adatközlő önzetlenül segített számos világi kutatónak (e sorok írójának is), akik többnyire még csak a nevét sem említették meg dolgozataikban.

Dudás Bertalan éppúgy, mint korán elhalt püspöke, Timkó Imre – szenvedélyes bibliofil. Anarcsi otthonában óriási könyv- és hírlapgyűjtemény található; mindezek a dokumentumok a görögkatolikus egyház és a bazilita rend történetével kapcsolatosak.

Aki ide beléphet, pótolhatatlan információkat szerezhet kutatásaihoz.

Köszöntsük a jubilánst a következő igékkel:

„Szükségemben segítségül hívám az urat,
meghallgatott és tágas térre tett engem az Úr.
Velem van az Úr, nem félek;
Mit árthat nékem ember?”

(Zsoltárok 118. 5–6.)

MUNKATÁRSAINK

Dr. BAKÓ ENDRE irodalomtörténész

Dr. BÉNYEI MIKLÓS egyetemi docens (CSc)

4010 DEBRECEN KLTE Komputergrafikai és Könyvtár-
informatikai Tanszék

Dr. BITSKEY ISTVÁN egyetemi tanár (DSc)

4010 DEBRECEN KLTE Magyar és Összehasonlító Irodalom-
tudományi Intézet

EREDICS PÉTER doktori ösztöndíjas

4010 DEBRECEN KLTE Német Nyelvű Irodalmak Tanszéke

FEKETE CSABA tudományos főmunkatárs

4044 DEBRECEN Pf. 201. Református Kollégiumi Nagykönyvtár

FAZAKAS GERGELY TAMÁS egyetemi hallgató

4010 DEBRECEN KLTE Magyar és Összehasonlító Irodalom-
tudományi Intézet

GYŐRY LEVENTE doktori ösztöndíjas

4010 DEBRECEN KLTE Magyar és Összehasonlító Irodalom-
tudományi Intézet

Dr. HAVAS LÁSZLÓ egyetemi tanár (DSc)

4010 DEBRECEN KLTE Klasszika Filológiai Tanszék

Dr. IMRE MIHÁLY egyetemi docens (CSc)

4010 DEBRECEN KLTE Magyar és Összehasonlító Irodalom-
tudományi Intézet

KISÉRY ZSUZSANNA doktori ösztöndíjas

4010 DEBRECEN KLTE Klasszika Filológiai Tanszék

Dr. KOROMPAI MÁRIA nyugalmazott osztályvezető
4010 DEBRECEN KLTE Egyetemi és Nemzeti Könyvtár

Dr. OJTOZI ESZTER (PhD)
4032 DEBRECEN Dóczy J. u. 1. I/11.

PETRŐCZI ÉVA intézet igazgató-helyettes
1088 BUDAPEST Károli Gáspár Református Egyetem, Angol
Intézet

POSTMA FERENC egyetemi tanár, AMSTERDAM

Dr. SURÁNYI BÉLA osztályvezető (PhD)
4010 DEBRECEN KLTE Egyetemi és Nemzeti Könyvtár

TASI RÉKA doktori ösztöndíjas
4010 DEBRECEN KLTE Magyar és Összehasonlító Irodalom-
tudományi Intézet

Dr. UDVARI ISTVÁN egyetemi tanár (DSc)
4400 NYÍREGYHÁZA Sóstói u. 3/a. Bessenyei György Tanárképző
Főiskola, Ukrán és Russzin Filológiai Tanszék

CONTRIBUTORS

Dr. ENDRE BAKÓ literary historian

Dr. MIKLÓS BÉNYEI (CSc), associate professor

H-4010 DEBRECEN, KLTE, Department of Computer Graphics
and Library and Information Science

Dr. ISTVÁN BITSKEY (DSc), professor

H-4010 DEBRECEN, KLTE, Institute of Hungarian and
Comparative Literary Studies

PÉTER EREDICS doctoral candidate

H-4010 DEBRECEN, KLTE, Department of German Literature

CSABA FEKETE research worker

H-4010 DEBRECEN, P.O.B. 201. Library of Reformed College

GERGELY TAMÁS FAZAKAS university student

H-4010 DEBRECEN, KLTE, Institute of Hungarian and
Comparative Literary Studies

LEVENTE GYŐRY doctoral candidate

H-4010 DEBRECEN, KLTE, Institute of Hungarian and
Comparative Literary Studies

Dr. LÁSZLÓ HAVAS (DSc), professor

H-4010 DEBRECEN, KLTE, Department of Classical Philology

Dr. MIHÁLY IMRE (CSc), associate professor

H-4010 DEBRECEN, KLTE, Institute of Hungarian and
Comparative Literary Studies

ZSUZSANNA KISÉRY doctoral candidate

H-4010 DEBRECEN, KLTE, Department of Classical Philology

Dr. MÁRIA KOROMPAI retired head of department
H-4010 DEBRECEN National and University Library

ESZTER OJTOZI (PhD)
H-4032 DEBRECEN Dóczy J. u. 1. I/11.

ÉVA PETRŐCZI deputy head of Institute of English Studies
H-1088 BUDAPEST Gáspár Károli Reformed University

FERENC POSTMA (DSc), professor, AMSTERDAM

Dr. BÉLA SURÁNYI (PhD), head of section
H-4010 DEBRECEN National and University Library

RÉKA TASI doctoral candidate
H-4010 DEBRECEN, KLTE, Institute of Hungarian and
Comparative Literary Studies

Dr. ISTVÁN UDVARI (DSc), professor
H-4400 NYÍREGYHÁZA Sóstói u.3/a. György Bessenyei Teacher
Training College, Department of Ukrainian and Rusyn Philology

HU ISSN 0139–1305

Felelős kiadó: Dr. Bazsa György rektor

Készült 300 példányban a Kossuth Lajos Tudományegyetem
Könyvtárának sokszorosító üzemében.

Terjedelem: 35,2 A/5 ív

2000–336